पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४
(वय वर्षे ३ ते ८)

(बालवाटिका १, २ व ३, इयत्ता पहिली व दुसरी)

राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम – २०२४ (वय वर्षे ३ ते ८)

- **प्रवर्तक** : शालेय शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन
- **प्रकाशक** : राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **प्रेरणा** : **मा. रनजीत सिंह देओल (भा.प्र.से.)**
  प्रधान सचिव, शालेय शिक्षण व क्रीडा विभाग, महाराष्ट्र राज्य.
- **मार्गदर्शन** : **मा. सूरज मांढरे (भा.प्र.से.)**
  आयुक्त (शिक्षण), महाराष्ट्र राज्य, पुणे.
  मा. प्रदीपकुमार डांगे (भा.प्र.से.)
  राज्य प्रकल्प संचालक, महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- **संपादक** : **मा. राहूल रेखावार (भा.प्र.से.)**
  संचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **कार्यकारी संपादक** : **डॉ. शोभा खंदारे**
  सहसंचालक, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
  डॉ. कमलादेवी आवटे
  उपसंचालक, समता व समन्वय विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **कार्यकारी सहसंपादक** : **राजेंद्र वाकडे**
  वरिष्ठ अधिव्याख्याता, अभ्यासक्रम विकसन विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **संपादन साहाय्य** : **उषा शेलार**
  कार्यक्रम अधिकारी, अभ्यासक्रम विकसन विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
  अशोक पानसरे
  विषय सहायक, अभ्यासक्रम विकसन विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
- **प्रथम आवृत्ती** : फेब्रुवारी २०२४
- **अर्थसाहाय्य** : महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई.
- **मुद्रक** : रुना ग्राफिक्स, पुणे.

- © सर्व हक्क प्रकाशकाच्या स्वाधीन.

प्रस्तावना

पार्श्वभूमी :

१) शिक्षणाचे प्रयोजन आणि सार्वत्रिकीकरण :

शालेय शिक्षणाचा प्रारंभ हा बालकाच्या विकासाच्या मार्गावरचा महत्त्वाचा टप्पा असतो. परिसरातून घडणाऱ्या सहज शिक्षणातून बालकाच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडण–घडण होत असते. या जडण–घडणीला कालमर्यादित अशा शिक्षणशास्त्रीय तत्त्वांवर आधारित नियोजनाची जोड मिळते. हे नियोजन साध्य करण्यासाठी शाळा, शिक्षक आणि पर्यवेक्षीय यंत्रणांचे पाठबळ प्राप्त होते. समाजाच्या विकासाच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठीही शिक्षित व्यक्ती अधिक सक्षम ठरते. व्यक्ती, समाज आणि राष्ट्राचे व्यक्तिमत्त्व सक्षम आणि समृद्ध करण्यास शिक्षण हे केंद्रभूत ठरते.

शिक्षणाचे हे विलक्षण सामर्थ्य जाणून प्रत्येकाला गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावे यासाठी समाजसुधारकांनी निरंतर आणि प्रसंगी संघर्षपूर्ण प्रयत्न केले. महाराष्ट्रामध्ये थोर समाज सुधारकांनी निरनिराळ्या पर्यायांचा अवलंब करून आर्थिक–सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल गटातील मुले आणि मुली अशा वंचितापर्यंत शिक्षण पोहोचण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांची एक प्रेरणादायी परंपरा निर्माण झाली. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सर्वांपर्यंत शिक्षण पोहोचण्यासाठी शासनाने विविध योजना राबविल्या, तरीही गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी अजूनही बरीच वाटचाल बाकी आहे. या वाटचालीची गती कायम राखण्यासाठी अनेक सुजाण व्यक्ती/संस्था, समग्र शिक्षा यासारखे निश्चित दिशा आणि कालमर्यादा असणारे कार्यक्रम मदत करीत आहेत. भारत सरकारने बालकांच्या मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ हा कायदा पारित करून त्याची अंमलबजावणी सुरू केली. त्यामुळे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाला एक निश्चित व्याप्ती आणि शक्ती लाभली आहे.

२) प्राथमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमाची वाटचाल :

शिक्षणातून अपेक्षित व्यक्तिमत्त्व विकास साध्य करण्यासाठी अभ्यासक्रमाची महत्त्वाची भूमिका आहे. कोणत्या वयात काय, किती आणि कसे शिकायचे हे अभ्यासक्रम निश्चित करीत असल्यामुळे अभ्यासक्रम हा शिक्षणाच्या गुणवत्तेचे अविभाज्य अंग आहे. त्यामुळे सुयोग्य आणि परिपक्व अभ्यासक्रमाची निर्मिती ही गुणवत्ता साधण्याच्या वाटेवरचे महत्त्वाचे पाऊल ठरते. समाजाच्या गरजा व आशा आकांक्षा, इतिहास, वैज्ञानिक प्रगती, इतर सामाजिक व राजकीय घडामोडी, शिक्षणशास्त्रामधील प्रगती, राष्ट्रीय व राज्याची धोरणे यांची दखल घेणारा अभ्यासक्रम कालसुसंगत व दर्जेदार होतो. परंतु हे सर्वच घटकांमध्ये बदल होत असल्याने अभ्यासक्रमही लवचीक असावा लागतो. राज्याच्या अभ्यासक्रमात अनेक वेळा परिस्थितीनुसार बदल झाले आहेत. त्यांचा धावता आढावा घेणे उपयुक्त ठरेल.

२.१) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – १९६८ : डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाने (१९६४–६६) केलेल्या शिफारशींचा विचार करून हे धोरण निश्चित करण्यात आले. या धोरणामुळे भारतातील निरनिराळ्या राज्यांचे भाषाविषयक धोरण, शिक्षणाचा आकृतिबंध यामध्ये समानता येण्यास चालना मिळाली. तसेच कार्यानुभव विषयास चालना मिळण्यास मदत झाली.

२.२) प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, १९६८ : महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली त्यावेळी नागपूर, पश्चिम महाराष्ट्र व मराठवाडा या तीन विभागांत निरनिराळे अभ्यासक्रम सुरू होते. त्यांचे सुसूत्रीकरण करून व त्यांची व्याप्ती वाढवून शास्त्रीय पद्धतीने प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम १९६८ तयार करण्यात आला. या अभ्यासक्रमाच्या १० मूलभूत उद्दिष्टांपैकी प्रथम उद्दिष्ट हे 'शिक्षणाविषयी आवड निर्माण होऊन अध्ययनाच्या पायाभूत साधनांवर पुरेसे प्रभुत्व संपादता यावे' असे होते.

२.३) शिक्षण विषयाचा समवर्ती सूचीमध्ये समावेश : शिक्षणामध्ये राष्ट्रीय स्तरावर एकसूत्रता आणण्याबरोबरच शिक्षणाचे नियोजन करताना राज्याच्या स्थानिक गरजा आणि परंपरा यांचीही दखल घेणे गरजेचे होते. त्यादृष्टीने राज्याच्या अखत्यारित असणारा हा विषय राज्य व केंद्र या दोन्हीच्या समवर्ती सूचीमध्ये असणे आवश्यक होते. त्यानुसार १९७६ मध्ये संविधानात दुरुस्ती करून शिक्षण या विषयाचा समावेश समवर्ती सूचीमध्ये करण्यात आला.

२.४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – १९८६ : देशभरात शैक्षणिक विचारमंथन घडवून आणून हे धोरण निश्चित करण्यात आले. या धोरणामध्ये शिक्षणापासून वंचित असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या गटांना शिक्षणाची समान संधी उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात आला. 'खडू–फळा मोहिमेद्वारे' शाळांच्या मूलभूत भौतिक गरजांची पूर्तता, मुक्त विद्यापीठ, बालक केंद्रित शिक्षण, राष्ट्रीय गाभा घटक ही या धोरणाची महत्त्वाची फलिते आहेत. या धोरणातील उद्दिष्टांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी १९९२ मध्ये एक कृतिकार्यक्रमही तयार करण्यात आला.

२.५) प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, १९८८ : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला अनुसरून या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली. कोणताही आशय शिकविताना त्यातून विद्यार्थ्यांच्या वर्तनात नेमके कोणते बदल अपेक्षित आहेत हे स्पष्ट करणाऱ्या 'अध्ययन निष्पत्ती' हे या अभ्यासक्रमाचे वैशिष्ट्य होते. त्याचप्रमाणे मूल्यमापनाविषयीच्या नेमक्या सूचनांचा त्यात समावेश होता.

२.६) क्षमताधिष्ठित प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, १९९५ : डॉ. आर. एच. दवे यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने १९९० मध्ये इयत्ता पहिली ते पाचवी या स्तरासाठी मातृभाषा, गणित व परिसर अभ्यास या विषयांसाठी श्रेणीबद्ध मांडणी असणाऱ्या किमान अध्ययन क्षमता निश्चित करण्यात आल्या. त्यामध्ये राज्याच्या दृष्टिकोनातून योग्य ते बदल करून भाषा, गणित (इ. १ ली ते ५ वी) तसेच विज्ञान (इ. ३ री ते ५ वी) या विषयांच्या क्षमतांचा समावेश असणारा क्षमताधिष्ठित अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला.

२.७) इंग्रजी विषय अभ्यासक्रम : (इयत्ता पहिली ते चौथी) जागतिकीकरणाचे युग सुरू झाल्यावर विज्ञान–तंत्रज्ञानाची भाषा म्हणून तसेच आंतरराष्ट्रीय संपर्क भाषा म्हणून इंग्रजी भाषेचे महत्त्व वाढू लागले. समाजामध्येही या भाषेचे आकर्षण वाढू लागले, परंतु इंग्रजी भाषेची अपुरी तयारी व व्यवहारात इंग्रजीचा वापर करताना आत्मविश्वासाचा अभाव यामुळे राज्यातील बालके मागे पडत असल्याचे दिसून आले. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने इंग्रजी माध्यमाशिवाय अन्य माध्यमांच्या शाळांमध्ये जून २००० मध्ये इयत्ता पहिलीपासून इंग्रजी हा एक पाठ्यविषय म्हणून सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. या निर्णयानुसार इंग्रजीचा अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला.

२.८) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, २००० : या आराखड्यामध्ये काही महत्त्वाचे शैक्षणिक मुद्दे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- प्रयोग आणि काळाच्या कसोटीवर उतरलेल्या अनुभवांच्या आधारे अभ्यासक्रम आणि अध्ययन–अध्यापन साहित्य बालकेंद्रित करणे.
- परीक्षा पद्धतीत सुधारणा करणे, सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाच्या कार्यपद्धतीचा अवलंब करणे, मूल्यमापन पद्धतीमध्ये अशा प्रकारे केलेल्या बदलांद्वारे अध्ययन–अध्यापन पद्धतीमध्ये बदल घडवून आणणे.

२.९) प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, २००४ : हा अभ्यासक्रम राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, २०००च्या आधारे तयार करण्यात आला.

२.१०) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, २००५ : प्रा. यशपाल समितीच्या **ओझ्याविना अध्ययन (Learning without Burden)** या अहवालातील शिफारशींच्या संदर्भात राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००० चे पुनर्विलोकन करण्यासाठी प्रा. यशपाल यांच्या नेतृत्वाखाली पुन्हा एकदा एक राष्ट्रीय सुकाणू समिती नियुक्त करण्यात आली. तसेच शालेय विषय, शिक्षण प्रक्रिया व जाणिवा यांच्या सद्यस्थितीचा वेध आणि पुढील कार्यवाही या विषयाच्या चिंतनासाठी २१ झोत गटांची (focus groups) स्थापना करण्यात आली. निरनिराळ्या राज्यातील एस्सीईआरटी/समकक्ष संस्था, शैक्षणिक संस्था व स्वयंसेवी संस्था तसेच शिक्षणतज्ज्ञ यांच्याशी या गटांमार्फत सल्लामसलत करण्यात आली. यातून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ ची (एनसीएफ २००५) निर्मिती झाली. या आराखड्याच्या आधारे प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम, २०१२ ची पुनर्रचना करण्यात आली.

२.११) महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० : प्राथमिक आणि माध्यमिक स्तरांवरील अभ्यासक्रम आतापर्यंत भिन्नवेळी तयार झाल्यामुळे त्यातील दृष्टिकोन, आशय, उद्दिष्टे यात सलगता, एकसूत्रता राखताना अडचणी जाणवल्या. परंतु यावेळी प्रथमच संबंधित संस्थांनी एकत्रितपणे इयत्ता पहिली ते बारावीपर्यंतचा आराखडा, **महाराष्ट्र राज्य अभ्यासक्रम आराखडा, २०१०** विकसित केला.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे; महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई; महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे व महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे या संस्थांनी परस्परांशी समन्वय साधून या आराखड्याची निर्मिती केली.

हा आराखडा तयार करताना NCF-2005 चा आधार असणाऱ्या २१ शैक्षणिक विषयांवरील सद्यस्थितीदर्शक अहवालांचे (पोझिशन पेपर्स) राज्यातील परिस्थिती संदर्भात अवलोकन करण्यात आले. त्याआधारे राज्यातील शालेय विषय, अध्ययन–अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन आणि आनुषंगिक विषयांवर राज्यात कोणती कार्यवाही आवश्यक आहे हे दाखविणारे दस्तऐवज तयार करण्यात आले. या सर्व दस्तऐवजांचे संकलन एका समन्वय समितीमार्फत करून राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० तयार करण्यात आला.

२.१२) **आकार बालशिक्षण अभ्यासक्रम–२०१४ :** बालक जन्मल्यापासून सहाव्या वर्षापर्यंत बालकाचे शरीर, मन आणि बुद्धी यामधे अतिशय वेगाने बदल घडून येतो. या वयात बालकांना योग्य शैक्षणिक अनुभव दिले तर त्यांच्या विकासाला गती देता येते. हा विचार मध्यवर्ती ठेवून ३ ते ५ + वयोगटातील बालकांसाठी 'आकार' हा बालशिक्षणक्रम तयार करण्यात आला. बालविकासाची तत्त्वांवर आधारीत विकासाच्या सर्व क्षेत्रांना चालना देणारा उपक्रम आधारीत अभ्यासक्रम तयार करताना बालकांविषयी झालेल्या संशोधनातून वाढ व विकास या संदर्भात आढळलेली वैशिष्ट्ये आधारभूत मानली गेली. या प्रकारचा अभ्यासक्रम तयार करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य होते. हा अभ्यासक्रम शासनप्रणित एकात्मिक बालकविकास सेवा कार्यक्रमांतर्गत चालवल्या जाणाऱ्या अंगणवाड्यांमध्ये लागू करण्यात आला आहे.

२.१३) **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० :** केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या दिनांक २९ जुलै, २०२० रोजीच्या बैठकीमध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी देण्यात आली आहे. सदर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी राज्यात टप्प्याटप्प्याने सुरू झाली आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी 'सार्थक' ही नियोजन पुस्तिका तयार करण्यात आली आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये पूर्वीच्या १० + २ + २ या रचनेमध्ये बदल करून ५ + ३ + ३ + ४ याप्रमाणे रचनात्मक बदल केला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मधील शिफारशींवर आधारित पायाभूत स्तरासाठी राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा दिनांक २० ऑक्टोबर २०२२ रोजी निर्गमित करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मध्ये भारतीय लोकमानसात रुजलेल्या शिक्षण व्यवस्थेची कल्पना केली आहे. ही व्यवस्था समाजात परिवर्तन घडवेल, शाश्वतपणे समान आणि चैतन्यपूर्ण ज्ञान देईल तसेच सर्वांना उच्च दर्जाचे शिक्षण देऊन भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनवेल. अभ्यासक्रम आणि

अध्यापनशास्त्राच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये देशाबद्दल मूलभूत कर्तव्य, घटनात्मक मूल्याबाबत आदराची भावना, नातेसंबंध, बदलत्या जगात आपल्या भूमिका तसेच जबाबदाऱ्यांबद्दल जाणीवपूर्वक जागरूकता निर्माण होईल असे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मध्ये नमूद केले आहे.

२.१४) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा पायाभूत स्तर – २०२२ : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० ची प्रभावीरित्या अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाकडून 'सार्थक' ही नियोजन पुस्तिका प्रकाशित करण्यात आलेली आहे. सार्थक पुस्तिकेमध्ये टास्क क्रमांक ९५ नुसार राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा–पायाभूत शिक्षण–२०२२ तयार करण्यात आलेला आहे.

शालेय विषय, शिक्षण प्रक्रिया जाणीव यांच्या सद्यस्थितीचा वेध आणि पुढील कार्यवाहीविषयी चिंतनासाठी २५ झोत गटांची स्थापना करण्यात आली. निरनिराळ्या राज्यांतील सलग्न संस्था, शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था तसेच शिक्षण तज्ज्ञ यांच्याशी या गटांमार्फत सल्ला मसलत करण्यात आली. यातून राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा–२०२२ ची निर्मिती झाली. या आराखड्याच्या आधारे पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम २०२३ ची पुनर्रचना करण्यात आली.

२.१५) राज्य अभ्यासक्रम आराखडा पायाभूत स्तर–२०२३ : राज्य अभ्यासक्रम आराखडा–पायाभूत शिक्षण – २०२३ तयार करताना राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा–२०२२ चा आधार घेण्यात आलेला आहे. त्या आधारे राज्यातील पायाभूत स्तर विषय, अध्ययन–अध्यापन पद्धती, मूल्यमापन आणि अनुषंगिक विषय व त्यांची राज्यातील कार्यवाही याविषयी चर्चा करण्यात आली आहे. राज्यस्तरीय कार्यशाळांचे आयोजन करून राज्य अभ्यासक्रम आराखडा पायाभूत स्तर २०२३ चा मसुदा तयार करण्यात आला. हा मसूदा राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र वेबसाईटवर प्रकाशित करून प्राप्त प्रतिसादांमधून अंतिम करण्यात आला.

२.१६) विद्याविषयक प्राधिकरणाची नियुक्ती : बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ मध्ये सूचित केल्यानुसार ७ मार्च २०१२ च्या अधिसूचनेद्वारे महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, पुणे या संस्थेस 'विद्याविषयक प्राधिकरण' म्हणून नियुक्त करण्यात आले. या प्राधिकरणाकडे अभ्यासक्रम व मूल्यमापन पद्धती निश्चिती करण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ मधील कलम क्र. २९ (२) मध्ये या जबाबदारीचा अधिक तपशील पुढीलप्रमाणे नमूद केला आहे.

१) संविधानात्मक मूल्यांशी सुसंगती राखणे.

२) बालकांचा सर्वांगीण विकास साधणे.

३) बालकांचे ज्ञान, कार्यक्षमता व बुद्धिमत्ता यांचा विकास करणे.

४) बालकांच्या शारीरिक व मानसिक क्षमतांचा परिपूर्ण विकास करणे.

५) शोध घेणाऱ्या तसेच इतर उचित कृतींमधून बालकेंद्रित पद्धतीने बालस्नेही वातावरणात बालकांचे अध्ययन घडवून आणणे.

६) बालकाला शक्यतो मातृभाषेतून शिक्षण देणे.

७) बालकांना भीती आणि तीव्र दडपण यांपासून मुक्त ठेवणे. त्यांच्या कल्पना मनमोकळेपणे मांडण्यासाठी संधी देणे.

८) बालकांनी मिळविलेल्या ज्ञानाचे आकलन व त्याचे उपयोजन करण्याची क्षमता यांच्या प्रगतीचे सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन करणे.

३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० चा दृष्टिकोन :

भारतीय असण्याचा अभिमान, हा बालकांचा आत्मा, बुद्धी आणि कृती या मधे खोलवर बिंबवणे; तसेच ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये आणि भाववृत्ती विकसित करणे हा या धोरणाचा दृष्टिकोन आहे. त्यामुळे मानवी हक्कांची जाणीव असणारा, शाश्वत विकास झालेला आणि विश्वबंधुत्व जोपासणारा बालक एक जागतिक नागरिक बनू शकेल.

३.१) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मधील सर्वसाधारण मार्गदर्शक तत्त्वे :

ज्या संस्थेमध्ये प्रत्येक विद्यार्थ्याचे स्वागत केले जाते, काळजी घेतली जाते, अध्ययनासाठी सुरक्षित आणि उत्साहपूर्ण वातावरण असते, अध्ययनाच्या अनुभवांची विस्तृत श्रेणी दिली जाते, उत्तम दर्जाच्या भौतिक पायाभूत सुविधा, शिक्षणासाठी उपयुक्त संसाधने विद्यार्थ्यांना उपलब्ध असतात ती चांगली संस्था असते. वरील सर्व बाबी विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देणे हे सर्व शैक्षणिक संस्थांचे ध्येय असावे. त्याच वेळी विविध संस्थांमध्ये आणि शिक्षणाच्या सर्व टप्प्यांवर एकात्मीकरण आणि समन्वय असणे आवश्यक आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मधील मुख्य मार्गदर्शक तत्त्वे :

क) विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षकांना तसेच पालकांना संवेदनशील करून, प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या अद्वितीय व वेगळ्या क्षमता ओळखणे आणि त्यांना प्रोत्साहन देणे.

ख) इयत्ता तिसरीपर्यंत सर्व विद्यार्थी पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान साध्य करतील याला सर्वोच्च प्राधान्य देणे.

ग) विद्यार्थ्यांना शिकत असताना त्यांच्या प्रतिभा आणि आवडीनुसार विविध कार्यक्रमाद्वारे स्वत:च्या जीवनातील मार्ग निवडण्याची शैक्षणिक लवचिकता देणे.

घ) कला, वाणिज्य आणि विज्ञान, अभ्यास आणि अभ्यासेतर कृती, व्यावसायिक आणि शैक्षणिक प्रवाह हे एकमेकांपासून पूर्णत: वेगळे नसावेत.

च) बहुविद्याशाखीय जगामध्ये सर्व ज्ञानाची एकता आणि अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, कला, मानव्य आणि क्रीडा यांमधील बहुविद्याशाखीय आणि समग्र शिक्षण असावे.

छ) घोकंपट्टीने अध्ययन करणे व परीक्षेसाठी अध्ययन करणे यांपेक्षा संकल्पनात्मक आकलनावर भर दिला जावा.

ज) विवेकपूर्ण निर्णय घेण्यासाठी आणि नवनिर्मितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी संकल्पनात्मक आकलन, समस्या निराकरण, सर्जनशीलता आणि निर्णायक विचार करणे आवश्यक आहे.

झ) नैतिकता आणि मानवी व संविधानिक मूल्ये जसे की, समानानुभूती, इतरांबद्दल आदर, स्वच्छता, सौजन्य, लोकशाहीची भावना, सेवेची भावना, सार्वजनिक मालमत्तेचा आदर, विज्ञानाची ओढ, स्वातंत्र्य, जबाबदारी, विविधता, समानता आणि न्याय यासारखी नैतिक, मानवी व संविधानिक मूल्ये रुजविणे.

त) बहुभाषिकता आणि अध्ययन व अध्यापन यांमधील भाषेच्या सामर्थ्याला चालना देणे.

थ) संवाद, सहकार्य, गटकार्य आणि लवचिकता अशी जीवन कौशल्ये जोपासणे.

द) आजच्या 'कोचिंग कल्चर'ला प्रोत्साहन देणाऱ्या संकलित (Summative) मूल्यमापनापेक्षा अध्ययनाच्या आकारिक (Formative) मूल्यमापनावर भर देणे.

ध) शिक्षणात आणि अध्ययनात तंत्रज्ञानाचा व्यापक उपयोग करणे, भाषेतील अडथळे दूर करणे, दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेश आणि शैक्षणिक नियोजन व व्यवस्थापन करणे.

न) सर्व अभ्यासक्रम, शिक्षण पद्धती व धोरणामध्ये वैविध्य व स्थानिक संदर्भाचा आदर करणे.

ट) शिक्षणव्यवस्थेत विद्यार्थ्यांचा उत्कर्ष होण्यासाठी समता आणि सर्वसमावेशकता या बाबी शैक्षणिक निर्णयांचा आधार असतील.

ठ) प्रारंभिक बाल्यावस्था शिक्षण ते शालेय शिक्षण व उच्च शिक्षणापर्यंतच्या सर्व स्तरांवरील अभ्यासक्रमात सुसूत्रता असावी.

ड) शिक्षक अध्ययन प्रक्रियेचे महत्त्वाचे घटक असतात. शिक्षक भरती, शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास, सकारात्मक कार्य वातावरण आणि सेवा विषयक अटी व शर्ती यांची सुनिश्चितता हवी.

ढ) स्वायत्तता, सुशासन आणि सशक्तीकरण यांद्वारे नावीन्यपूर्ण आणि चौकटीबाहेरच्या कल्पनांना प्रोत्साहन दिले जावे. त्यासाठी परीक्षण आणि सार्वजनिक प्रकटीकरणाद्वारे शैक्षणिक प्रणालीची अखंडता, पारदर्शकता आणि संसाधन कार्यक्षमता निश्चित केली जावी. यासाठी नियामक आराखडा ठाम परंतु लवचिक असावा.

ण) विकासासाठी उत्कृष्ट शिक्षणाबरोबरच संशोधनही आवश्यक आहे.

प) शिक्षण तज्ज्ञांमार्फत शाश्वत संशोधन आणि नियमित मूल्यांकनावर आधारित प्रगतीचा सतत आढावा घेणे.

फ) भारताचा गौरवशाली समृद्ध वारसा, वैविध्यपूर्णता तसेच प्राचीन व आधुनिक संस्कृती, ज्ञानप्रणाली व परंपरा यांचा समावेश शिक्षण प्रक्रियेत केला गेला पाहिजे.

ब) शिक्षण ही सार्वजनिक सेवा आहे, त्यामुळे दर्जेदार शिक्षण मिळणे हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत अधिकार मानला गेला पाहिजे.

३.२) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० नुसार राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यासाठी मार्गदर्शनात्मक बदल

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० नुसार शालेय शिक्षणासंदर्भात तीन मार्गदर्शनात्मक बदल पुढीलप्रमाणे..

१) बहुविद्याशाखीय आणि समग्र शिक्षणाकडे संक्रमण (Transitioning)

क) करुणा व सहानुभूती, लवचिकता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन व सर्जनशील कल्पनाशक्ती असणारा, नैतिक विचार व मूल्यांसह तार्किक विचार करणारा आणि भारतीय परंपरेशी नाते असणाऱ्या चांगल्या व्यक्तीचा विकास करणे हे शिक्षणाचे ध्येय होय.

ख) बालकांच्या बौद्धिक, सामाजिक, शारीरिक, नैतिक आणि भावनिक सर्वंकष विकासासाठी अभ्यासक्रमात विज्ञान, सामाजिक शास्त्रे, कला, भाषा, खेळ, गणित आणि व्यावसायिक शिक्षण यांसारख्या विषयांवर भर दिला गेला पाहिजे.

ग) कला आणि विज्ञान, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक प्रवाह किंवा अभ्यासक्रम व अभ्यासेतर उपक्रम यांमध्ये फरक करू नये.

घ) विद्यार्थ्यांना कला, मानव्य विद्या, विज्ञान, क्रीडा आणि व्यावसायिक विषय यांपैकी विषय निवड करण्याचे स्वातंत्र्य असेल.

च) ज्ञान आणि कौशल्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सौंदर्यशास्त्र व कला, मौखिक व लेखी संवाद, नैतिक तर्क, शाश्वत जीवन, भारतीय ज्ञान प्रणाली, डिजिटल साक्षरता व संगणकीय विचार, देशाचे ज्ञान, चालू घडामोडी आणि जगासमोरील गंभीर समस्या अशा सर्व विषयांचे विद्यार्थ्यांनी अध्ययन केले पाहिजे.

२) घोकंपट्टी ऐवजी चिकित्सक आणि विश्लेषणात्मक विचारांवर भर

क) विद्यार्थ्यांनी विश्लेषणात्मक विचार करण्याची क्षमता विकसित केली पाहिजे. चर्चांमध्ये भाग घेतला पाहिजे. संभाषण, लेखन आणि एकविसाव्या शतकातील इतर कौशल्ये आत्मसात केली पाहिजे आणि ती कशी शिकावीत तेही शिकले पाहिजे.

ख) मुख्य संकल्पना, अनुभवाधारित अध्ययन, विश्लेषण आणि चिंतन, मूल्ये आणि जीवन कौशल्ये शिकणे यांवर भर असावा.

ग) आपल्या शालेय शिक्षण प्रणालीतील मूल्यमापनाची पद्धती मुख्यतः घोकंपट्टीची चाचणी करणारी आहे. ती बदलून अधिक रचनात्मक, अध्ययन आणि विकासाला चालना देणारी आणि उच्चस्तरीय कौशल्यांची पडताळणी करणारी असावी.

३) नवीन अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्रीय संरचनेचा स्वीकार

अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्रीय दृष्टिकोन बालकाच्या विकासाच्या टप्प्यांशी सुसंगत असले पाहिजेत; जेणेकरून विद्यार्थ्यांच्या विकासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर त्यांच्या गरजा अधिक प्रभावीपणे पूर्ण होतील. याबाबी म्हणून, चार स्तरांच्या ५ + ३ + ३ + ४ या रचनेद्वारे सुनिश्चित केले जाईल.

क) पायाभूत स्तर : लवचिक, बहुस्तरीय, खेळ आधारित शिक्षण

ख) पूर्वतयारी स्तर : वाचन, लेखन, भाषण, शारीरिक शिक्षण, कला, भाषा, विज्ञान आणि गणित यामध्ये भक्कम पाया तयार करण्यासाठी, औपचारिक परस्परसंवादी वर्गातील वर्गशिक्षणासह शोध आणि कृती आधारित शिक्षण.

ग) पूर्व माध्यमिक स्तर : पूर्वतयारी स्तरावर विभिन्न विषयांचा परिचय आणि अधिक अमूर्त संकल्पनांचे शिक्षण आणि चर्चेवर आधारित अध्यापनशास्त्रीय आणि अभ्यासक्रम शैली.

घ) माध्यमिक स्तर : विषयांचा सखोल आणि बहुविद्याशाखीय अभ्यास, विश्लेषणात्मक विचारांवर भर, जीवनाच्या आकांक्षा आणि विद्यार्थ्यांसाठी विषयांचे विकल्प व निवड करण्यातील लवचिकता.

३.३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये दिलेली प्रारंभिक बालसंगोपन व शिक्षणाची विशिष्ट उद्दिष्टे

अ) गुणवत्तापूर्ण प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण शक्य तितक्या लवकर साध्य करणे. (राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामधील २०२०, परिच्छेद १.१)

ब) विकास क्षेत्रातील अध्ययन निष्पत्ती सर्व बालकांनी प्राप्त करणे :

१) शारीरिक आणि कारक विकास

२) बोधात्मक विकास

३) सामाजिक-भावनिक-नैतिक विकास

४) सांस्कृतिक/कलात्मक विकास

५) संप्रेषण आणि प्रारंभिक भाषा विकास, साक्षरता आणि संख्याज्ञान (NEP-2020, परिच्छेद १.२)

क) **संस्थांनी लवचिक, बहुआयामी, बहुस्तरीय, खेळ, कृती आणि पृच्छा आधारित अध्ययन घडवून आणण्यासाठी त्यामध्ये भाषा, संख्या, मोजणी, रंग, आकार, वर्गातील आणि बाहेरील खेळ, चित्रकोडी, तार्किक विचार, समस्या निराकरण, चित्रकला आणि इतर दृश्य कला, हस्तकला, नाटक, कठपुतळी, संगीत आणि शारीरिक हालचाली यांचा अवलंब करावा. या सर्वांचे संस्थात्मिकीकरण व्हावे आणि त्या बरोबर सामाजिक क्षमता, संवेदनशीलता, चांगले वर्तन, सौजन्य, नैतिकता, वैयक्तिक आणि सार्वजनिक स्वच्छता, गटकार्य आणि सहकार्य वृत्ती विकसित करण्यावर भर द्यावा. (NEP-2020, परिच्छेद १.२)**

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० नुसार पायाभूत स्तर वय वर्षे ३ ते ८ असा असेल. या पाच वर्षांच्या शालेय शिक्षणात पूर्व शालेय शिक्षणापासून इयत्ता दुसरीपर्यंतचे शिक्षण समाविष्ट आहे. म्हणून वय वर्षे ६ पूर्ण झालेली बालके पहिलीत असावीत.

३.४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० नुसार पायाभूत स्तरासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे :

१) जन्माची परिस्थिती किंवा पार्श्वभूमी काहीही असली, तरी प्रत्येक बालक शिकण्यास सक्षम असते.

२) प्रत्येक बालक वेगळे असते आणि स्वतःच्या गतीने वाढते, शिकते आणि विकसित होते.

३) बालक उत्तम निरीक्षण कौशल्य असणारे नैसर्गिक संशोधक असतात. ती स्वत: शिकण्याच्या अनुभवांचे निर्माते असतात आणि विविधप्रकारे आपल्या भावना आणि कल्पना व्यक्त करतात.

४) बालके हे समाजाचा घटक आहेत; ती निरीक्षण, अनुकरण आणि सहकार्य यांद्वारे शिकतात. बालके प्रत्यक्ष अनुभवातून, त्यांच्या ज्ञानेंद्रियांचा वापर करून आणि पर्यावरणाबरोबर आंतरक्रिया करून शिकतात.

५) बालकांचे अनुभव आणि अध्ययनाच्या पद्धती स्वीकारल्या पाहिजेत. जेव्हा बालकांचा आदर केला जातो, त्यांना महत्त्व दिले जाते, शिक्षण प्रक्रियेत त्यांचा पूर्ण सहभाग घेतला जातो, तेव्हा बालके उत्तम प्रकारे शिकतात.

६) खेळ आणि कृती हे बालकाच्या शिकण्याचे आणि विकासाचे प्रमुख मार्ग आहेत. बालकांना वातावरणाचा अनुभव घेण्याची, शोध घेण्याची आणि प्रयोग करण्याची संधी मिळावी.

७) विकासात्मक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य असलेली सामग्री, तसेच बालकांना संकल्पनांचे आकलन व समस्या निराकरण क्षमता विकसनासाठी कृती आणि वातावरण यामध्ये त्यांचा सहभाग घेतला पाहिजे.

८) बालकांच्या अनुभवांतून शिक्षणाचा आशय तयार केला पाहिजे. आशयाची नाविन्यता किंवा त्यातील आव्हाने बालकांच्या परिचित अनुभवांवर आधारित असावीत.

९) बालकांच्या विकासाच्या गरजांनुरूप शिक्षणाचा आशय असावा. कला, संगीत, कल्पना रंजक खेळ, गोष्टी सांगणे यांसाठी त्यांना अनेक संधी दिल्या जाव्यात.

१०) आशयामध्ये लिंग, जात, वर्ग आणि दिव्यांगत्व यांसारख्या मुद्‌द्यांसाठी समानतेवर भर दिला पाहिजे.

११) शिक्षकांनी बालकांचे सुलभक म्हणून काम करावे. मुक्त प्रश्न विचारून, शोध घेण्याच्या प्रवृत्तीला चालना देऊन बालकांना साहाय्य करावे.

१२) कुटुंब व समाज हे दोन्ही या प्रक्रियेतील भागीदार असून, त्यांना विविध मार्गांनी सहभागी करून घ्यावे.

१३) बालशिक्षण केंद्रांत बालकांची काळजी घेतली जाते. परिचित प्रौढांकडे बालके सहजपणे काळजीवाहक म्हणूनच पाहतात. शिक्षक हा बालकांच्या गरजा आणि भावनिकतेप्रती संवेदनशील आणि जबाबदार असावा. वर्गातील कृतींमध्ये शिकण्याच्या भावनात्मक पैलूंवर भर असावा. (उदा., अभिनय कलेचा उपयोग करून गोष्ट सांगणे.)

पायाभूत स्तर हा अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्राचा एक असा टप्पा आहे; ज्यामध्ये ३ ते ८ वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी पाच वर्षे लवचिक, बहुस्तरीय, खेळ आणि कृती आधारित शिक्षण यांचा समावेश आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० हे बालकाची सुरुवातीची वर्षे विकास आणि अध्ययनासाठी महत्त्वाची मानते.

या पायाभूत वर्षांतील शिक्षणाने, मूलभूत क्षमता आणि कौशल्ये विकसित करण्यावर भर दिला पाहिजे. यामध्ये बोधात्मक, भाषिक आणि सामाजिक–भावनिक कौशल्यांचा समावेश आहे. या सर्व विकासासाठी सुरुवातीच्या वर्षांचा कालावधी हा अधिक संवेदनशील असतो. ते बालकांसाठी शैक्षणिक वाचन–लेखन आणि संख्या शिकण्यासाठी भक्कम पाया तयार करतात. बालके जसजशी परिपक्व होतात, तसतशी त्यांच्या पुढील शिक्षणाची पायाभरणी होत जाते.

३.५) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० नुसार प्राधान्याने घ्यावयाचे उपक्रम :

अ) निपुण भारत

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० नुसार, देशात पायाभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (FLN) ची उद्‌दिष्टे साध्य करण्यासाठी 'निपुण भारत' हे एक राष्ट्रीय अभियान सुरू करण्यात आले. पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान याद्‌वारे देशातील सर्व बालकांसाठी सन २०२६–२७ पर्यंत 'निपुण भारत' अभियानाची उद्‌दिष्टे साध्य करणे अपेक्षित आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मधील प्रकरण २ मध्ये नमूद केलेल्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी, तसेच निपुण भारतची धोरणात्मक अंमलबजावणी करण्यासाठी आवश्यक संरचनांचे स्पष्ट नियामके दिली आहेत, तसेच अभियानाशी संबंधित व्यक्ती व संस्था यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. हे देशभरात अभियान सुरू झाले आहे. पूर्ण प्रेरणेने हे महत्त्वपूर्ण काम चालू ठेवले पाहिजे.

अभ्यासक्रमविषयक असणारे 'निपुण भारत' अभियानचे घटक (उदा., अभ्यासक्रमाची ध्येये आणि क्षमता) राज्य अभ्यासक्रम आराखड्याशी (SCF) संरेखित केले आहेत.

ब) विद्याप्रवेश

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० नुसार पायाभूत साक्षरता आणि संख्यासाक्षरता (FLN) ही उद्दिष्टे सर्व बालकांनी साध्य करण्यावर भर देणे हा विद्याप्रवेश कार्यक्रमाचा आधार आहे. प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण याचे सार्वत्रिकीकरण झाले नसल्यामुळे खूप मोठ्या प्रमाणात बालके इयत्ता पहिलीच्या पहिल्या काही आठवड्यांतच मागे पडतात. अध्ययनाच्या या कमतरतेवर मात करण्यासाठी अंतरिम उपाय म्हणून, तीन महिन्यांकरिता, खेळ–आधारित शालेय तयारी कृतिपुस्तिका, शिक्षक हस्तपुस्तिका इ. साहित्य तयार करण्यात आले आहे.

विद्याप्रवेश कार्यक्रम हा भाषा व गणितीय साक्षरतेचा पाया रचण्यासाठी तयार झाला आहे. यामध्ये 'निपुण भारत' मधील निर्धारित अध्ययन निष्पत्तींना देखील महत्त्व दिले जात आहे.

क) बालवाटिका

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० नुसार प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण यामधील अर्हताधारक असलेले शिक्षक असावेत, अशा 'पूर्वप्राथमिक वर्गात' वयाची ५ वर्षे पूर्ण होण्याअगोदर प्रत्येक बालक प्रवेश घेईल यालाच 'बालवाटिका' संबोधले आहे. (NEP २०२०, परिच्छेद १.६)

बालवाटिका कार्यक्रमाची आखणी इयत्ता पहिलीच्या अगोदर एक वर्षाचा कार्यक्रम म्हणून करण्यात आली आहे. याचा उद्देश खेळ आधारित दृष्टिकोनाद्वारे संख्याज्ञान विकसित करून बालकांमध्ये बोधात्मक आणि भाषिक क्षमता विकसित करून, बालकांना तयार करणे असा आहे. NCERT ने पूर्वप्राथमिक शाळेच्या तीन वर्षांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि प्रक्रिया विकसित केल्या आहेत. ज्यामध्ये बालवाटिकेचाही समावेश आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद, नवी दिल्ली यांनी 'उन्मुख' ही शिक्षक मार्गदर्शिका माहे फेब्रुवारी २०२३ मध्ये प्रसिद्ध केली आहे. त्यामध्ये बालशिक्षण केंद्रातील ३ ते ४, ४ ते ५ आणि ५ ते ६ या वयोगटाच्या वर्गांना बालवाटिका असे संबोधले आहे.

ड) शाळापूर्व तयारी अभियान (पहिले पाऊल)

इयत्ता पहिलीमध्ये दाखलपात्र बालकांची शाळापूर्व तयारी व्हावी व त्यांचे इयत्ता पहिलीत सहज संक्रमण घडून यावे, या उद्देशाने सन २०२२-२३ मध्ये 'STARS' प्रकल्पांतर्गत शाळापूर्व तयारी अभियान (पहिले पाऊल) उपक्रमाचे राज्यामध्ये आयोजन करण्यात आले आहे.

या उपक्रमांतर्गत शाळास्तरावर शाळापूर्व तयारी मेळाव्यांचे आयोजन करण्यात आले. बालकांसाठी विकासपत्र, कृतिपुस्तिका, कृतिपत्रिका, पालकांसाठी आयडिया कार्ड तसेच स्वयंसेवकांसाठी प्रमाणपत्र हे साहित्य या उपक्रमांतर्गत देण्यात आले. मेळावा क्रमांक एक नंतर साधारणपणे आठ आठवडे 'शाळेतील पहिले पाऊल' पुस्तिकेच्या आधारे बालकांकडून शारीरिक विकास, बौद्धिक विकास, सामाजिक आणि भावनात्मक विकास, भाषा विकास, गणनपूर्व तयारी या विकास क्षेत्रातील कृती पालकांनी घरी करून घेतल्या. बालकांच्या कृती घेण्यासाठी शिक्षक, अंगणवाडी सेविका, स्वयंसेवक यांनी साहाय्य केले. माहे जूनमध्ये शाळा सुरू झाल्यानंतर शाळा स्तरावर शाळापूर्व तयारी मेळावा क्रमांक दोनचे आयोजन करण्यात आले.

या उपक्रमामुळे इयत्ता पहिलीला दाखलपात्र बालकांची आवश्यक शाळापूर्व तयारी करून घेण्यास मदत झाली. शिक्षण व एकात्मिक बालविकास सेवा योजना विभाग यांनी समन्वयाने या उपक्रमाची अंमलबजावणी केली. या उपक्रमाच्या माध्यमातून बालकांच्या शाळापूर्व तयारीबाबत पालकांचे उद्‌बोधन करण्यात आले व त्यांचा सक्रिय सहभाग घेण्यात आला. दाखलपात्र बालकांना शैक्षणिक साहित्य देण्यात आले. त्यामुळे बालकांचे इयत्ता पहिलीत सहज संक्रमण घडून येण्यास मदत झाली.

४) अभ्यासक्रम पुनर्रचना प्रक्रिया :

अभ्यासक्रमाची रचना करताना संपूर्ण जीवनाचा आवाका लक्षात घेणे आवश्यक ठरते. मानवी जीवनाचे ध्येय गाठण्यासाठी निरनिराळ्या विषयांच्या माध्यमातून कोणकोणते अनुभव घ्यावेत याविषयीचे एक भव्य तसेच सुस्पष्ट चित्र अभ्यासक्रम तयार करणाऱ्या तज्ज्ञांसमोर असणे आवश्यक असते. यासाठी निरनिराळ्या क्षेत्रांतील जाणकार व्यक्तींची निवड करून अभ्यासक्रम निर्मितीसाठी आवश्यक तत्त्वे व त्यांचा निर्मितीमध्ये परिणामकारक वापर करण्यासाठी प्रगल्भ असे धोरण विकसित करण्याची गरज असते. हे आव्हानात्मक काम करण्यासाठी परिषदेने या वेळी अभ्यासक्रम निर्मिती प्रक्रियेत अनेक बदल करून ती परिपूर्ण करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. या प्रयत्नांचा संक्षिप्त मागोवा पुढे घेतला आहे.

४.१) पायाभूत दस्तैवज :

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २०२२ (NCF-2022) यातील सामान्य शैक्षणिक तत्त्वे तसेच प्रत्येक विषयामधील महत्त्वाची तत्त्वे यांचे प्रतिबिंब राज्याच्या अभ्यासक्रमात पडण्याच्या दृष्टीने हा आराखडा आधारभूत मानण्यात आला. NCF-2022 मधील धोरण आणि शिफारशींचा राज्याच्या परंपरा व परिस्थितीसंदर्भात विचार करून राज्यासाठी सुयोग्य धोरणाचा विचार होऊन राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०२३ (SCF-2023) तयार करून त्याला शासनमान्यता घेतली. तोही पायाभूत दस्तऐवज म्हणून वापरण्यात आला. राज्य अभ्यासक्रम आराखडा–पायाभूत स्तर २०२३ च्या अनुषंगाने पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम २०२४ विकसित करण्यात आला.

पूरक दस्तऐवज :

या आधारभूत दस्तऐवजांबरोबर इतर अनेक पूरक दस्तऐवजांचा परामर्श अभ्यासक्रम विकसन करताना घेण्यात आला. त्यातील काही दस्तऐवज पुढीलप्रमाणे आहेत.

- प्राथमिक शिक्षण अभ्यासक्रम–२०१२
- एनसीईआरटी मार्फत राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा विकसित करत असताना २५ गट नेमून अभ्यासक्रमातील विविध शालेय विषय, अध्ययन–अध्यापन प्रक्रिया, मूल्यमापन व इतर घटकांसंदर्भात सद्य:स्थिती व पुढील विकसनाची दिशा दर्शविणारे दस्ताऐवज (पोझिशन पेपर्स)
- एस. एस. सी. बोर्डाचा अभ्यासक्रम
- सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन संबंधित शासननिर्णय
- जीवन कौशल्यांवर आधारित शिक्षक मार्गदर्शिका
- आकार बालशिक्षणक्रम

  या सर्व दस्तऐवजांमुळे आपापल्या विषयाचा पाठ्यक्रम तयार करण्याविषयी एक दर्जेदार धोरण तयार होण्यास मदत मिळाली.

४.२) राष्ट्रीय विद्याविषयक प्राधिकरणामधील अभ्यासक्रम विकसनाचा अभ्यास :

एनसीईआरटी, नवी दिल्ली ही संस्था राष्ट्रीय विद्याविषयक प्राधिकरण म्हणून घोषित केलेली आहे. या संस्थेमार्फत अभ्यासक्रम विकसन कसे केले जाते हे जाणून घेण्यासाठी एससीईआरटी, पुणे या संस्थेच्या प्रतिनिधींनी एनसीईआरटी मधील निरनिराळ्या विभागांतील अधिकाऱ्यांशी समक्ष चर्चेतून माहिती घेतली. अभ्यासक्रमावर आधारित पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची प्रक्रिया कशी होते हेही चर्चेतून जाणून घेतले. यातून अभ्यासक्रम निर्मिती विषयीच्या तात्त्विक आणि व्यावहारिक पैलूंविषयीची दृष्टी विस्तृत होण्यास मदत झाली.

४.३) अभ्यासक्रम समिती नियुक्ती :

अभ्यासक्रमाच्या पुनर्रचनेसाठी विषयनिहाय अभ्यास समिती स्थापन करण्यात आली. पुनर्रचनेसाठी कालबद्ध कार्यक्रम निश्चित करणे, अभ्यास समितीच्या विविध शैक्षणिक शिफारशींवर आवश्यक कार्यवाही करणे व त्यांच्या कामांवर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी कामांसाठी राज्यस्तरीय सुकाणू समिती – मा. मंत्री, शालेय शिक्षण यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त करण्यात आली. पाठ्यक्रमाचा पाठ्यपुस्तकांशी समन्वय राखण्यासाठी पाठ्यपुस्तक मंडळातील प्रतिनिधींचा समावेश अभ्यासमंडळात करण्यात आला. अभ्यासमंडळातील सदस्यांच्या निवडीसाठी अशा पद्धतीचा वापर प्रथमच करण्यात आला.

४.४) परिषदस्तरावरील मार्गदर्शन :

राज्यस्तरावरील तज्ज्ञ व परिषदेतील अधिकाऱ्यांनी मूल्यशिक्षण, सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापनाविषयी शासन निर्णयातील अपेक्षा, आरटीई २००९ मधील शैक्षणिक तत्त्वांचा व अध्ययन–अध्यापन–मूल्यमापन यांविषयीच्या अपेक्षांचा अभ्यासक्रम विकसनात कशा प्रकारे समन्वय साधता येईल याविषयी विस्तृत चर्चा घडवून आणली. तसेच अभ्यासमंडळ सदस्यांशी वेळोवेळी चर्चा करून पाठ्यक्रम विकसन प्रक्रियेचा आढावा घेतला.

४.५) विषय योजना :

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ मधील कलम क्र. २९ मधील तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्रशासनाच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाकडून शैक्षणिक प्राधिकरणांना मार्गदर्शन प्राप्त झाले. त्यामध्ये विषयांचा समतोल राखण्याबाबत तसेच, अनेक विषयांचा अकारण होणारा बोजा कमी करण्याबाबत सूचित करण्यात आले. या सूचना व राज्याच्या गरजा यांचा विचार करून पायाभूत शिक्षण स्तरासाठी विषय योजना तयार करण्यात आलेली आहे. विषययोजनेची वैशिष्ट्ये पुढे दिली आहेत.

विषययोजनेची वैशिष्ट्ये :

१) पायाभूत स्तरांमध्ये पूर्व प्राथमिकची तीन वर्षांसाठी बालवाटिका–१, बालवाटिका–२, बालवाटिका–३ यासाठी शिक्षक हस्तपुस्तिका, विद्यार्थी कृतिपुस्तिका असतील.

२) इयत्ता पहिली व दुसरीकरिता भाषा (मराठी, इंग्रजी), गणित, कार्यशिक्षण, कलाशिक्षण, शारीरिक शिक्षण हे विषय राहतील आणि भाषा व गणित या विषयांमध्येच परिसर अभ्यास हा विषय समाविष्ट असेल.

४.६) विषयनिहाय पाठ्यक्रमाच्या आराखड्याची निश्चिती :

विषयनिहाय पाठ्यक्रमाचे आराखडे व त्यांची मांडणी निश्चित करण्यासाठी परिषदेने एनसीईआरटीच्या अभ्यासक्रम मांडणीच्या आराखड्यावर चर्चा घडवून आणली. तसेच प्रत्येक विषय अभ्यास मंडळास

विषयाच्या गरजेनुसार आपापल्या विषयाचा आराखडा निश्चित करण्यास स्वातंत्र्य दिले. प्रत्येक विषयगटाने इयत्तानिहाय घटक व उपघटक ठरवून विषयाच्या गरजेनुसार त्यांची मांडणी केली व आपापल्या पाठ्यक्रमाचा आराखडा तयार केला व त्यामध्ये इतर आवश्यक तपशिलाचा समावेश केला.

४.७) पाठ्यक्रमाच्या मसुद्यावर सामाजाच्या अभिप्रायासाठी परिषदेच्या संकेतस्थळावर प्रसिद्ध :

विषयनिहाय पाठ्यक्रम मसुदा तयार झाल्यानंतर सदर मसुदा समाजातील विविध घटकांचे अभिप्राय घेण्यासाठी राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेच्या संकेतस्थळावर प्रसिद्ध करण्यात आला. आलेल्या अभिप्रायानुसार पाठ्यक्रम मसुद्यामध्ये योग्य ते बदल करून पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम–२०२१ अंतिम करण्यात आला.

अभ्यास मंडळांनी तयार केलेला अभ्यासक्रम/पाठ्यक्रमास राज्यस्तर सुकाणू समितीमध्ये मान्यता देण्यात आली.

४.८) प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षण :

बालकाच्या आयुष्याची पहिली आठ वर्षे ही अत्यंत महत्त्वाची असतात. याच काळामध्ये त्याच्या भावी जीवनाची पायाभरणी होते व शारीरिक, भाषिक, बोधात्मक आणि सामाजिक–भावनिक या आयामांसह त्याचा पंचकोशाच्या अनुषंगाने विकास होत असतो.

व्यक्तीच्या जीवनातील इतर कोणत्याही टप्प्यातील विकासाच्या गतीपेक्षा, या आठ वर्षांच्या कालावधीमध्ये मेंदूच्या विकासाची गती ही अधिक वेगवान असते. मेंदूशास्त्र (Neuro Science) मधील संशोधनानुसार व्यक्तीच्या मेंदूचा ८५ टक्क्यांपेक्षा जास्त विकास वयाच्या सहाव्या वर्षांपर्यंत होतो. प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील सुजाण संगोपनाचे महत्त्व मेंदू शास्त्राने अधोरेखित केले आहे. बालकाच्या जीवनातील सुरुवातीच्या वर्षांमध्ये सुजाण संगोपन व उद्दिपन मिळाल्यास त्याच्या मेंदूचा निकोप व चिरंतन विकास होतो असे अनेक संशोधनाच्या निष्कर्षातून सिद्ध झाले आहे.

अगदी अलीकडे झालेल्या संशोधनांमध्ये असेही निदर्शनास आले आहे की, आठ वर्षापेक्षा लहान बालके सरळ रेषेत विशिष्ट टप्प्यांनी किंवा विशिष्ट मार्गांनी शिकतात असे नाही. वयाच्या आठव्या वर्षापासून मात्र बहुतांश बालकांची अध्ययन प्रक्रिया निश्चित अशा टप्प्यांनी मार्गक्रमण करताना दिसते. मात्र या वयातही काही बालकांचा विकास अरेखीय पद्धतीने व कमी जास्त वेगाने चालू राहतो. बालकाची वाढ आणि विकास यामध्ये वयाच्या आठव्या वर्षापर्यंत जरी वेगवेगळ्या प्रकारचे फरक दिसत असले तरी सकृतदर्शनी विचार करता वयाच्या आठव्या वर्षाकडे एका स्तरातून दुसऱ्या स्तरात जाण्याचा संक्रमण बिंदू म्हणून बघता येईल. विशेषतः वयाच्या आठव्या वर्षीच बालके अधिक संरचित अध्ययनाशी जुळवून घेण्यास सुरुवात करतात.

'प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षण' या संकल्पनेची व्याख्या जन्मापासून ते वय वर्षे आठ पर्यंतच्या बालकांचे संगोपन आणि शिक्षण अशी केली जाते.

४.९) पायाभूत स्तर

अ) प्रामुख्याने घरामध्ये व्यतीत होणारा कालावधी : वय वर्षे ० ते ३

बहुतांशी बालकांचा जन्म ते वयाच्या तिसऱ्या वर्षापर्यंतचा काळ, हा प्रामुख्याने घरातील वातावरणात कुटुंबासमवेत जात असतो, तर काही बालकांचा हाच काळ पाळणाघरात जातो. वयाची तीन वर्षे पूर्ण केल्यानंतर, बहुतांशी बालके त्यांच्या आयुष्यातील महत्त्वपूर्ण काळ हा अंगणवाडी आणि पूर्वप्राथमिक शाळा अशा प्रकारच्या संस्थात्मक व्यवस्थेमध्ये घालवतात. वय वर्षे तीन पेक्षा अधिक वयाच्या बालकांना संस्थात्मक व्यवस्थेमार्फत गुणवत्तापूर्ण व शास्त्रशुद्ध शाळापूर्व शिक्षण देण्यात यावे हा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील अनेक प्राधान्यांपैकी एक प्राधान्यक्रम आहे.

वयाच्या तिसऱ्या वर्षापर्यंत घरातील वातावरण हे प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षणाचा पाया असतो. पोषक आहार, आरोग्याच्या चांगल्या सवयी, सुजाण संगोपन, सुरक्षा आणि संरक्षण तसेच प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील अध्ययनासाठी दिले जाणारे उत्तेजन इ. घटकांनी मिळून या वयोगटाची पायाभरणी होते.

वयाच्या तिसऱ्या वर्षाच्या आधी घरातून मिळणाऱ्या प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षणामध्ये केवळ खेळ, सुरक्षितता व पोषण यांचा समावेश होतो असे नाही तर संभाषण, खेळ, हालचाल, संगीत व ध्वनींचे श्रवण तसेच दृष्टी व स्पर्श या संवेदनांचे उत्तेजन यांचाही समावेश होतो. त्यामुळे तिसऱ्या वर्षाच्या शेवटी सर्वांगीण विकासाचा शारीरिक व कारक, बोधात्मक, सामाजिक व भावनिक, संख्याज्ञान व भाषा विकासाच्या या सर्व क्षेत्रांमध्ये कमाल निष्पत्ती साध्य होते. याठिकाणी लक्षात घेतले पाहिजे की, सर्वांगीण विकासाची सर्व क्षेत्रे परस्परव्यापी अर्थातच परस्परावलंबी आहेत.

वय वर्षे ०–३ वयोगटाच्या बालकांसाठी घरामध्ये उच्च–गुणवत्तेचे प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण सक्षम करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि सुचविण्यात येणाऱ्या पद्धती, महिला आणि बाल विकास विभागामार्फत (DWCD) विकसित आणि प्रसारित करण्यात आल्या आहेत.

ब) संस्थात्मक व्यवस्थेमध्ये व्यतीत होणारा कालावधी : वय वर्षे ३ ते ८

वय वर्षे ३ ते ८ वयोगटातील बालकांसाठी संस्थात्मक व्यवस्थेमध्ये उपलब्ध करून देण्यात येणारे सुयोग्य आणि गुणवत्तापूर्ण प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण (ECCE) हे सर्व बालकांसाठी उपलब्ध असणे आवश्यक आहे. राज्यात संस्थात्मक व्यवस्थेतर्फे सामान्यतः

प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण सर्वसामान्यपणे खालीलप्रमाणे राबविले जाते.

१) वय वर्षे ३ ते ६ : वय वर्षे ३ ते ६ वयोगटातील बालकांसाठी अंगणवाड्या, बालवाड्या आणि बालशिक्षण केंद्रातून आवश्यक प्रारंभिक बाल्यावस्था शिक्षण दिले जाते.

२) वय वर्षे ६ ते ८ : वय वर्षे ६ ते ८ या वयोगटातील बालकांसाठी प्राथमिक शिक्षण (इयत्ता पहिली आणि इयत्ता दुसरी)

बालकांच्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षापासून ते आठ वर्षांपर्यंत, प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण यामध्ये आरोग्य, सुरक्षितता, संगोपन आणि पोषण या बाबींकडे सातत्यपूर्ण लक्ष देणे आवश्यक आहे. विशेषतः पुढील घटक जास्त महत्त्वाचे आहेत. स्वयं–मदत कौशल्ये, कारक कौशल्ये, स्वच्छता, इतरांपासून दुरावण्याची चिंता हाताळणे, हालचाल आणि व्यायामाद्वारे शारीरिक विकास, पालक व इतरांपर्यंत विचार आणि भावना संप्रेषित करणे आणि व्यक्त होणे, आपल्या समवयस्कांच्या बरोबर सहजतेने वावरणे, काम पूर्ण करण्यासाठी अधिक वेळ देणे, नैतिक विकास व चांगल्या सवयी रुजविणे इ.

वय वर्षे ३ ते ८ या वयोगटामधील बालकांसाठी गटांमध्ये आणि व्यक्तिगत पातळीवर देखरेखीखाली खेळ आधारित शिक्षणाला विशेष महत्त्व आहे, ज्यामुळे बालकाच्या जन्मजात क्षमता आणि कुतूहल, सर्जनशीलता, चिकित्सक विचार, सहकार्य, गटकार्य, सामाजिक आंतरक्रिया, समानानुभूती, करुणा, सर्वसमावेशकता, संवाद, सांस्कृतिक ओळख व आदर, खेळकर वृत्ती, सभोवतालच्या वातावरणाबाबतची ओळख इत्यादी क्षमतांबरोबरच शिक्षक, सहाध्यायी आणि इतरांशी यशस्वीरीत्या आणि आदरपूर्वक आंतरक्रिया साधण्याची क्षमता यांचे संवर्धन आणि विकास साधता येईल.

क) साक्षरता आणि संख्याज्ञानाचे महत्त्व :

वय वर्षे ३ ते ८ या काळात प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षणामध्ये प्रारंभिक साक्षरता आणि संख्याज्ञानाचा विकास यासह वर्णमाला, भाषा, मोजणी, रंग, आकार, रेखाचित्र/चित्रकला, मैदानी आणि वर्गातील खेळ, कोडी आणि तार्किक विचार, कला, हस्तकला, सांगीतिक हालचाली इत्यादींबाबत शिकण्याचा देखील समावेश आहे. प्रारंभिक साक्षरता व संख्याज्ञान आणि सभोवतालच्या पर्यावरणाबद्दल जागरूकता यावर लक्ष केंद्रित करून, वर नमूद केलेल्या सर्व क्षेत्रांमधील विकासात्मक निष्पत्तींची बांधणी करणे हे उद्दिष्ट आहे. पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी विशेषतः वय वर्षे ६–८ या वयोगटासाठी हे आधारभूत ठरते.

पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान याला संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेमध्ये असणारे स्थान लक्षात घेऊन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये यावर अधिक भर देण्यात आला आहे.

ड) पायाभूत स्तरासाठी राज्य अभ्यासक्रम आराखडा (SCF-FS)

उपरोक्त सर्व बाबींचा विचार करून, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार, वय वर्षे ३ ते ८ हा वयोगट 'पायाभूत स्तर' म्हणून संबोधण्यात आला आहे.

सदरच्या राज्य अभ्यासक्रम आराखड्याचा उद्देश हा प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षणाच्या संदर्भात संस्थात्मक व्यवस्थेमधील पायाभूत स्तराचा विचार करणे असा आहे. प्रस्तुतच्या राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यामध्ये (SCF-FS-2023) जरी संस्थात्मक व्यवस्थेवर लक्ष केंद्रित केलेले असले; तरी प्रामुख्याने वय वर्षे ३ ते ८ वयोगटातील बालकांवर घरातील वातावरण म्हणजेच कुटुंब, विस्तारित कुटुंब, शेजारी आणि इतर समाज इत्यादींच्या असणाऱ्या लक्षणीय प्रभावाकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. बालकाच्या विकासामध्ये पालक आणि समाज यांची भूमिका महत्त्वाची असल्यामुळे राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यामध्ये या घटकांना प्राधान्य देण्यात आले आहे. वय वर्षे ३ पूर्वीच्या वयोगटातील सर्व पैलूंचा विचार या आराखड्यामध्ये केलेला नाही.

इ) राज्य अभ्यासक्रम आराखडा (SCF-FS 2023) चे ध्येय :

व्यक्तीच्या तसेच संपूर्ण समाजाच्या दीर्घकालीन विकासासाठी पायाभूत स्तराचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. हे लक्षात घेऊन राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यामध्ये (SCF 2023) पुढील ध्येय स्पष्टपणे उद्दिष्ट मांडले आहे. **''वय वर्षे ३ ते ८ वयोगटातील प्रत्येक बालकाला २०२५ पर्यंत मोफत, सुरक्षित, गुणवत्तापूर्ण, वैकासिकदृष्ट्या सुयोग्य वातावरण मिळवून देणारे प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण सहज उपलब्ध व्हायला हवे.''**

बालकाच्या जन्माच्यावेळची परिस्थिती किंवा पार्श्वभूमी काहीही असो; गुणवत्तापूर्ण प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण हे बालकांना त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यभर शैक्षणिक व्यवस्थेमध्ये सहभागी होण्यास आणि स्वतःची प्रगती करण्यास सक्षम करते. पायाभूत स्तरामधील गुणवत्तापूर्ण प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण हे सर्व बालकांना सुजाण, नैतिक, विचारशील, सर्जनशील, समानानुभूतीशील (empathetic) आणि उत्पादक मनुष्य बनण्याची उत्तम संधी देते.

आपल्या देशाच्या प्रगतीसाठी बालकाचे कुटुंब, शाळा, समाज, धोरणकर्ते, प्रशासक हे घटक महत्त्वाचे आहेत. या घटकांशी संबंधित सर्व सदस्यांनी एकत्र येऊन पायाभूत स्तरावरच बालकाला सुयोग्य पोषण देण्याबरोबरच त्याच्या सर्वांगीण विकासाला उत्तेजन मिळत आहे याची खात्री करायला हवी.

प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षणामध्ये गुंतवणूक का करावी या प्रश्नाचे उत्तर देण्याचे तात्त्विक विवेचन पुढील भागात तपशीलवारपणे दिलेले आहेत.

४.१०) प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षणाचे तात्त्विक अधिष्ठान :

(जगभरातील शिक्षण, मेंदूशास्त्र आणि अर्थशास्त्र या शाखांमधील संशोधने स्पष्टपणे निदर्शनास आणून देतात की, कोणत्याही देशाच्या भविष्यासाठी तेथील बालकांना मोफत, सहजगत्या उपलब्ध असणारे, शास्त्रशुद्ध, उच्च दर्जाचे, प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षणाची व्यवस्था सुनिश्चित करणे, ही त्या देशाने केलेली सर्वोत्तम गुंतवणूक असते.)

बालकांच्या जीवनातील सुरुवातीच्या आठ वर्षापर्यंतच्या काळात मेंदूचा विकास सर्वाधिक वेगाने होतो; त्यामुळे बालकांच्या सर्वांगीण विकासामध्ये हा कालावधी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

बालकांना विविध विकास क्षेत्रांशी निगडित व वयानुरूप खेळ आधारित उपक्रम करण्याची संधी दिली जावी; त्यामुळे ती चांगली शिकतात आणि त्यांची वाढ व विकास उत्तमरितीने होतो.

ज्ञानेंद्रियांमार्फत मिळणारे वैविध्यपूर्ण अनुभव, सहाय्य व पालनपोषण गुणवत्तापूर्ण असल्यास बालकाच्या सर्वांगीण विकासास मदत होते.

बालपणाचा काळ हा आयुष्यभराच्या अध्ययनाची आणि विकासाची पायाभरणी करतो आणि भविष्यातील जीवनाच्या गुणवत्तेचा दर्जा निश्चित करतो.

सुरुवातीच्या काळात विविध कृती-कार्यक्रमांच्या साहाय्याने अध्ययनातील दरी मोठ्या प्रमाणात कमी करता येऊ शकते.

अशाप्रकारे प्रारंभिक बालविकास सुधारण्यासाठीचे कार्यक्रम हा एक खर्च नाही, तर ती एक गुंतवणूक आहे, दर्जेदार प्रारंभिक शिक्षणामधील गुंतवणूक ही राष्ट्राच्या दीर्घकालीन आर्थिक विकासाला चालना देते.

सर्व बालकांसाठी प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षण यामध्ये भरीव गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षण सहजपणे उपलब्ध असावे व त्याचा दर्जा सुयोग्य

राखण्यासाठी सुलभ नियमावली केली जावी.

४.११) भारतीय विचारधारेवर प्रकाशझोत

भारताच्या प्राचीन इतिहासापासून, बालकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षणाचे (ECCE) महत्त्व हा भारतीय परंपरांचा एक अविभाज्य भाग आहे. भारताच्या वैविध्यपूर्ण सर्वप्रांतीय सांस्कृतिक भूभागांमध्ये लहान बालकांच्या आयुष्याच्या सुरुवातीच्या वर्षांना अनन्यसाधारण महत्त्व देण्यात आले आहे.

आपल्या देशामधील बालकांमध्ये मूल्ये आणि सामाजिक क्षमता विकसित करण्यासह सर्वांगीण विकासाला चालना देण्यासाठी काही समृद्ध परंपरा आणि पद्धती आहेत. अशा पारंपरिक पद्धतीत बालकांचे संगोपन हे एकत्र कुटुंबांमध्ये आणि सामाजिक समुदायांमध्ये होणे आवश्यक असून, बालके ही सतत अशा काळजी घेणाऱ्या प्रौढ व्यक्ती आणि समवयस्कांच्या गटात असायला हवीत.

शिक्षणाचा भारतीय दृष्टिकोन व्यापक आणि सखोल आहे, ज्यामध्ये शिक्षणाने व्यक्तीच्या आंतर–बाह्य अशा दोन्ही प्रकारच्या विकासाला चालना दिली पाहिजे या कल्पनेचा समावेश केलेला आहे. शिकणे हे बाह्य जगाबद्दल, एखाद्याच्या आंतरिक वास्तवाबद्दल आणि स्वतःबद्दल शिकण्याशी सुसंगत असायला हवे. चांगले आरोग्य आणि सामाजिक–भावनिक कौशल्ये विकसित करणे आणि विचार करण्याची क्षमता विकसित करणे आणि जगात चांगल्या प्रकारे आणि तर्कसुसंगत गोष्टींची निवड करणे व निर्णय घेणे, एकात्मिक आणि सर्वांगीण पद्धतीने घडणे हा देखील एक ठळक व्यावहारिक दृष्टिकोन आहे. शिकणे म्हणजे केवळ माहिती गोळा करणे नव्हे, तर इतरांशी असलेल्या आपल्या नातेसंबंधांचा विचार करून स्वतःचा विकास साधणे, ज्ञानाच्या विविध प्रकारांमधला भेद ओळखण्यास सक्षम असणे, व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या विकासासाठी शिकलेल्या गोष्टींचे फलदायीपणे उपयोजन करण्यास समर्थ बनणे होय.

चौकट १.२ अ

भारतीय तत्व चिंतनात मनुष्य हा पाच कोशांनी तयार झालेला असून हा कोश म्हणजे त्या जीवावरील आवरणे असून त्यांचा विकास करणे म्हणजे या आवरणातील क्षमता विकसित करणे होय. शिक्षणाद्वारे या क्षमता विकसित करत बालकाचा हळूहळू संपूर्ण व्यक्तित्व विकास करता येतो त्यामुळेच या पंचकोश विकास प्रक्रियेचा योग्य विचार करून कार्य करणे आवश्यक आहे.

पंचकोश विकास

पंचकोश :

१) अन्नमय कोश – अर्थात, स्थूल शरीर म्हणजेच शारीरिक विकास (Physical development)

२) प्राणमय कोश – अर्थात, जीवनशक्ती प्राणिक विकास (Vital development)

३) मनोमय कोश – मनोव्यापार– मानसिक विकास (Mental development)

४) विज्ञानमय कोश – विवेकबुद्धी–बौद्धिक क्षमता–बौद्धिक विकास (Intellectual development)

५) आनंदमय कोश – आत्मिक विकास, आध्यात्मिक (Bliss development)

१) अन्नमय कोश (Physical development) : स्थूल शरीर – अन्नमय कोश हा अन्नापासून निर्माण होतो व अन्नात विलीन होतो. त्यालाच आपण स्थूल शरीर असे म्हणतो. यात पंच ज्ञानेंद्रिय, पंच कर्मेंद्रिय यांचा मुख्यतः सुयोग्य पद्धतीने वापर करून बालक जगाचे ज्ञान करून घेत असतो व त्याला प्रतिसाद देत असतो. त्यामुळे या दोन्हीचे सक्षमीकरण करणे तसेच शरीर पंचमहाभुतांनी बनलेले आहे, त्याचा अनुभव प्राप्त करणे हे आवश्यक असते. शरीर सुदृढ व सर्व क्षमतांनी युक्त तयार करणे हा या कोशाचा प्रमुख उद्देश आहे. यासाठी आहार, व्यायाम, खेळ, श्रम, स्वावलंबन, स्वच्छता, विश्रांती या विविध घटकांचा उपयोग करावा लागतो.

२) प्राणमय कोश (Vital development) : प्राणमय कोश म्हणजे सूक्ष्म शरीर स्थूल शरीराला नियंत्रित करण्यासाठी व्यक्तीच्या शरीरात जी प्राणऊर्जा असते तिच्याद्वारे शरीरातील सर्व क्रियांचे संचालन केले जाते. हे कार्य पाच वायूंद्वारे चालते त्याला आपण पंचप्राण असे म्हणतो व हा प्राण सबल करणे हा याचा मुख्य उद्देश आहे. प्राणमय कोशामुळे शरीरातील विविध अंगांचा एकमेकांशी योग्य संबंध राहतो त्यामुळे विविध कौशल्ये प्राप्त करण्यासाठी याचा उपयोग होतो. उदा. उत्तम हस्ताक्षर, सुंदर गाणी म्हणणे, विविध तांत्रिक कौशल्य प्राप्त करणे हे याने घडते, श्वासावर नियंत्रण आणणे, स्थिर बसणे यामुळे याचा हळूहळू विकास होतो.

३) मनोमय कोश (Mental development) : मानसिक विकास–मन हे विविध प्रकारच्या इच्छाकर्ते, विचारकर्ते व मनात विविध भावना निर्माण होतात. या सर्व मनोव्यापारांना मनोमय कोश असे म्हणायचे. पंच ज्ञानेंद्रियाद्वारे ग्रहण केलेले अनुभव मनावर परिणाम करत असतात. या अनुभवांनाच आपण संस्कार असे म्हणतो. त्यामुळेच मनावर योग्य नियंत्रण व योग्य संवेदना निर्माण होण्यासाठी मनोमय कोशाच्या विकासाची आवश्यकता आहे. सेवा, सहकार्य, भक्ती, शांतता, संयम असे विविध गुण निर्माण करणे व त्यांचे सवयीत रूपांतर करणे आवश्यक असते. या दृष्टीने कथा, गाणी, विविध नाटके, प्रसंग निर्मिती, संवाद अशा घटकांचा वापर करता येतो.

४) विज्ञानमय कोश (Intellectual development) : विज्ञानमय कोश म्हणजे व्यक्तीमध्ये चांगले–वाईट, योग्य–अयोग्य या विवेकबुद्धीचा विकास करणे व या सर्व बौद्धिक कसोटीवर

तपासून घेणे, निरीक्षण, परीक्षण, विश्लेषण, अनुमान, निर्णय या पद्धतीने विविध गोष्टी, घडामोडी, प्रसंग यांना तर्क बुद्धीच्या साहाय्याने तपासता येते, यातून दूरदृष्टी विकसित होते यासाठी प्रयोग करणे, संदर्भ लावणे अशा घटकांचा वापर करावा.

५) **आनंदमय कोश (Bliss development) :** आनंदमय कोश म्हणजे अशा वृत्तींचा विकास करणे जी या चराचर सृष्टीमध्ये जे पवित्र, उत्तम, उदात्त असे आहे. त्याचा आनंद घेऊ शकेल यासाठी बालकांना स्वतःपेक्षा बाहेरचे असे समजण्याचा व त्यासाठी कार्य करण्याची प्रेरणा मिळेल. विविध प्रकारच्या कला, त्याचा आस्वाद घेणे, पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करणे, समर्पण, त्याग या भावनांचा परिपोष करणे यातून या कोशाचा विकास होतो. यादृष्टीने दृककला व प्रदर्शनीय कला यांचा आनंद घेणे, विविध सण-समारंभ यांचे आयोजन करणे अशा गोष्टी कराव्या लागतील.

सर्व कोश हे एकमेकांशी संबंधित आहेत. प्रत्येक होणाऱ्या कृतीतून जरी आपण एखाद्या कोशाचा विकसनाचा विचार केला तरी त्याचबरोबर अन्य कोशाचेही विकसन होऊ शकते. त्यामुळे प्रत्येक कोश वेगवेगळा विकसित न होता एकाचवेळी सर्व कोशांचे विकास हे समांतर सुरू असतील त्यामुळे त्यादृष्टीने बालकांना योग्य पद्धतीने विकसित करण्याचा प्रयत्न करता येईल.

चौकट १.२ ब

अंतर्दृष्टीचा विस्तार : जगातील सर्वांत जुन्या गुरुकुल शिक्षण प्रणालीने केवळ सर्वांगीण विकासाला चालना दिली नाही, तर शिक्षक आणि विद्यार्थी यांबरोबरच अध्ययन आणि विकास यांच्यातील परस्परसंबंधावर भर दिला. अध्ययनाची इच्छा सक्षम करते आणि ज्ञानाचे उपयोजन करण्याची संधी देते, ते अध्ययनासाठी आदर्श वातावरण होय. अध्ययनामुळे अंतर्मनाचा शोध घेण्याची आणि परीक्षण करता येण्याची संधी उपलब्ध होते.

प्राचीन भारतीय विचारांमध्ये मानवाच्या सर्वांगीण विकासात स्मरण किंवा स्मृती या मानसिक कौशल्याला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले आहे. यालाच घोकंपट्टीचे नाव देऊन पाठांतर या स्मृती कौशल्याबद्दल गैरसमज निर्माण झाला आहे. खरे तर तत्त्वावर आधारित आणि निष्ठेने सराव करताना घोकंपट्टी होत नाही.

अलीकडील बोधात्मक क्षेत्रातील संशोधनांनी स्पष्ट होते की, कार्यरत स्मृती आणि दीर्घकालीन स्मृती या दोन्ही बोध आणि आकलन यांबाबत महत्त्वाची भूमिका निभावतात. स्मरणशक्तीवर पुरेशा प्रमाणात भर न दिल्याने वर्गामध्ये अनेकदा अपुऱ्या फलनिष्पत्ती दिसून येतात.

वर्ग अध्ययनामध्ये स्मृती वापरणे यात विविध कृतींचा समावेश होतो – जाणीवपूर्वक आणि नियमित सराव, सखोल प्रक्रिया, संकेत निर्माण करणे, संबंध निर्माण करणे आणि जोडण्या करणे. हे राज्य अभ्यासक्रम आराखड्यामधील (SCF) उद्दिष्टांमध्ये किंवा अध्यापनशास्त्राच्या दृष्टिकोनात प्रतिबिंबित होते.

शालेय शिक्षणाच्या सर्व वर्षांमधील, विशेषतः पूर्वमाध्यमिक आणि माध्यमिक टप्प्यांमध्ये हे अंतर्भूत आहे.

बालकांमध्ये विशिष्ट प्रवृत्ती असल्याचे मानले जाते, ज्या बालकाच्या सभोवतालच्या जगाशी असलेल्या संबंधांवर प्रभाव टाकतात. बालक स्वत:च्या आवडीनिवडीनुसार सभोवतालच्या वातावरणाने प्रभावित होतो. त्यामुळे त्याला एक अद्‌वितीय व्यक्ती तसेच सामाजिक प्राणी म्हणून देखील ओळखले जाते. अध्ययनातून बालक कृती करण्यास आणि त्याच्या परिणामांना सामोरे जाण्यास तयार व्हायला हवा. व्यक्तिमत्त्वाचा विकास हा शिक्षणाचा महत्त्वाचा पैलू सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून समजून घ्यायला हवा. वैदिक काळापासून चालत आलेली आयुर्वेदाची प्राचीन भारतीय वैद्यकीय प्रणाली बालसंगोपन पद्‌धतींसाठी मार्गदर्शक आहे. या प्रणालीच्या आठ शाखांपैकी एक, लहान बालकांचे संगोपन यासाठी समर्पित आहे. आयुर्वेदिक ग्रंथांमधील बालसंगोपनाचे ज्ञान आणि बालसंगोपन समजून घेण्याचा दृष्टिकोन सर्वंकष आहे. याबाबत जैविक, मानसशास्त्रीय, समाजशास्त्रीय आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोन यांच्याकडे परस्पर समावेशक म्हणून पाहिले गेले आहे.

आयुर्वेदाच्या समकालीन अभ्यासामध्ये, कश्यप संहितेच्या कौमारभृत्य या पहिल्या विभागाचा संदर्भ बालरोग, स्त्रीरोग आणि प्रसूतीशास्त्रात अनेकदा उपयोगात आणला जातो. हे ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकात लिहिण्यात आल्याची नोंद आहे. आयुर्वेदिक ग्रंथात बालविकासाविषयी विस्तृतपणे माहिती दिली आहे.

उदाहरणार्थ –

अ) ताजी हवा, हिरवळ आणि भरपूर सूर्यप्रकाश असलेले वातावरण बालकाच्या सर्वांगीण स्वास्थ्यासाठी प्रोत्साहन देते.

ब) 'वेखंड' ही एक औषधी वनस्पती, जी चवीला कडू असते. ही वनस्पती वाळलेल्या स्वरूपात वापरल्याने बालकाच्या मज्जासंस्थेवर सकारात्मक परिणाम होतो. संस्कृतमध्ये वेखंडला 'वाचा' म्हणजेच स्पष्टपणे बोलणे – ही औषधी वनस्पती बुद्‌धिमत्ता आणि अभिव्यक्ती यांना उत्तेजन देते. 'वेखंड' दररोज मधासोबत घेतल्याने वाचा सुधारण्यास मदत होते (उदा. स्मरणशक्ती, उच्चार, स्वराची गुणवत्ता). कार्यात्मकदृष्ट्या वेद हे माता आणि बालक दोघांनाही एक सहजीवन घटक म्हणून पाहतात आणि विकासात्मक दृष्टिकोन आणि बालसंगोपन पद्‌धतींसह संस्कारावर

भर देतात. बालकाच्या विशिष्ट वयाच्या आधारे, हे संस्कार बालकाच्या जीवनाच्या प्रत्येक वैकासिक टप्प्यावर इष्टतम शारीरिक आणि मनोवैज्ञानिक प्रगती साधण्यास मदत करतात.

उदा., अन्नप्राशन (बाळांना प्रथमच घन आहार, साधारणतः जन्मानंतर सहाव्या महिन्यात) आणि विद्यारंभ किंवा अक्षराभ्यास (बालकाला वर्णमालेचा औपचारिकरीत्या परिचय करून देणे.) बालकाच्या विकासाशी संबंधित हे संस्कार आठ वर्षे वयाच्या आत केले जातात. हे संस्कार म्हणजे बालकाला जीवनाच्या प्रवासात धर्म (धार्मिकता), अर्थ (संपत्ती), काम (इच्छा) आणि मोक्ष (आत्मज्ञान–मी कोण? हे समजणे) या चार पुरुषार्थ प्राप्तीकडे वाटचाल करण्याचे एक साधन आहे.

प्रामुख्याने घर आणि कुटुंबातून दिला जाणारा बालसंगोपनाचा सांस्कृतिक वारसा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित केला जातो. यामध्ये लहान बालकांसाठी मालिश, खेळ आणि अंगाई, लोककथा, बडबडगीते, शब्दकोडी, लोककलेतून निर्माण झालेली खेळणी, या बाबींचा समावेश होतो.

संस्कार संबंधित टप्प्यांचा आणि बालसंगोपनाचा आधुनिक विचार व ज्ञानाचा जवळचा संबंध दिसून येतो. एक उदाहरण म्हणजे आताच्या काळात जन्मानंतर पहिले सहा महिने फक्त स्तनपान करावे असे विज्ञान सांगते, याच्याशी जुन्या काळात सांगितल्याप्रमाणे सहा महिन्यानंतर अन्नप्राशनाची पहिली सवय हळूहळू बदलावी व खिरीसारखे पातळ पदार्थ देण्यात यावे असे सांगितले आहे, हे किती मिळतेजुळते आहे.

पूर्वी भोवरा, बासरी आणि पाणी भरण्याची मातीची भांडी अशा पारंपरिक लोककलेतील खेळणी आणि वस्तू यांचा वापर बालकांना मूलभूत वैज्ञानिक तत्त्वे विशद करण्यासाठी केला जात असे. पियाजे यांनी सांगितलेल्या अर्भकांचे वैकासिक टप्प्याशी सुसंगत व त्यांच्या तत्त्वावर आधारित संवेदीकारक स्वरूपाचे खेळ, तसेच बालकांना आनंद देणारी बडबडगीते, शब्दकोडी आणि कथा बालकांसाठी भाषेचे समृद्ध वातावरण तयार करते व त्यांना बराच काळ गुंतवून ठेवते. यांपैकी काही प्रथा अजूनही एकत्र कुटुंबांमध्ये दिसून येत असल्या तरी, कौटुंबिक रचनेतील बदल आणि विभक्त कुटुंबांकडे असलेला कल यांमुळे या प्रथा लुप्त होत चालल्या आहेत.

या अनुषंगाने स्थानिक संदर्भ आणि हजारो वर्षांपासून भारतामध्ये चालत आलेल्या प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन व शिक्षणाच्या (ECCE) वैविध्यपूर्ण आणि चैतन्यपूर्ण समृद्ध परंपरा टिकवून ठेवणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रस्तुत आराखड्यामध्ये या बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. यामुळे आनंद, उत्साह, स्थानिक संस्कृती, भारतीय परंपरेशी तादात्म्यता आणि संघभावना याबाबत जाणिवा तयार होतील. प्रस्तुत आराखड्यात बालकांचे संगोपन, पालनपोषण आणि शिक्षण याबाबत कुटुंबांच्या भूमिकेचा प्रामुख्याने विचार केला आहे.

४.१२) अभ्यासक्रमातील काही महत्त्वाचे मुद्दे : भूमिका

राष्ट्रीय व राज्य पातळीवरील आस्थेचे विषय (National and State Concerns)

अ) पर्यावरण शिक्षण :

राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर पर्यावरण शिक्षणाचे महत्त्व वाढते आहे. लोकसंख्या वाढीच्या गरजा भागविण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा आणि निरनिराळ्या ऊर्जासाधनांचा शोध आणि वाढता वापर अपरिहार्य आहे. परंतु त्यातून होणाऱ्या पर्यावरण हानीमुळे नजीकच्या भविष्यकाळात मानवजात अस्तित्वात राहील की नाही असा प्रश्न उभा राहिला आहे. त्यामुळे याविषयी जागरूकता, प्रत्येकाने आपल्या स्तरावर करायची उपाययोजना याचे भान अधिकाधिक प्रमाणात निर्माण होण्याची जबाबदारी प्रत्येक अभ्यासक्रमास स्वीकारावी लागणार आहे. पर्यावरण शिक्षण हा स्वतंत्र विषय न ठेवता पूर्वीप्रमाणेच निरनिराळे विषय आणि सहशालेय नावीन्यपूर्ण कृतियुक्त उपक्रम यांतून विद्यार्थ्यांपर्यंत एकात्मिक पद्धतीने पोहोचविणे अपेक्षित आहे. तसेच त्यांच्या माध्यमातून योग्य जागरूकता आणि कृतिशीलता विकसित करणे अपेक्षित आहे. 'पर्यावरणाचा समतोल राखून विकास' हे तत्त्व विविध उपक्रमांतून रुजविणे आवश्यक आहे.

ब) मूल्यशिक्षण :

परिसरात जे घडते त्याचे अनुकरण मुलांकडून होत असते. त्यामुळे चांगली मूल्ये रुजायची असतील तर किमान शाळेत व घरात ती मूल्ये पाळली जात आहेत हे निरनिराळ्या प्रसंगांतून विद्यार्थ्याला जाणवायला हवे. बोधप्रद कथा, गीते यापुरते मूल्यशिक्षण मर्यादित राहता कामा नये. याविषयी शिक्षक-पालक यांनी सामाईक कार्यक्रम आखणे उपयुक्त होईल.

मूल्यशिक्षण हा स्वतंत्रपणे शिकवायचा भाग नाही. निरनिराळे विषय शिकविताना योग्य ठिकाणी त्यांची गुंफण आणि रुजवण पूर्वीप्रमाणेच अपेक्षित आहे. एखाद्या उपक्रमातून अनेक मूल्ये साध्य होऊ शकतात हे लक्षात घेतल्यास अनेक मूल्ये रुजविण्याचा बोजा वाटणार नाही.

क) स्त्री-पुरुष समानता :

स्त्री-पुरुष समानता हे मूल्य निरनिराळ्या विषयांतून रुजवण्याबरोबर त्याविषयी स्थानिक परिस्थितीनुसार नियोजन उपयोगी ठरणार आहे. अशी असमानता शाळेत व घरी कोठे कोठे आढळते हे शोधण्यासाठी व एकत्र चर्चेतून ती दूर करण्यासाठी व्यावहारिक कार्यक्रम निश्चित केल्यास अधिक चांगला परिणाम दिसू शकेल. स्त्रियांमध्ये पुरुषांप्रमाणे सर्व क्षमता आहेत हे ठसविताना केवळ लोकोत्तर महिलांची उदाहरणे न निवडता अलीकडच्या काळातील, आसपासच्या परिसरातील उदाहरणे निवडल्यास मुलांना ती अधिक भावतील व शक्यतेच्या पातळीवरची वाटतील.

ड) शांततेसाठी शिक्षण :

एकविसावे शतक तंत्रज्ञानातील विस्मयजनक आविष्कार आणि निरनिराळ्या क्षेत्रातील समृद्धीबरोबर अशांती आणि ताणतणावही बरोबर घेऊन आले आहे. ते कमी करण्यासाठी मनात ताण कशामुळे निर्माण होतो याविषयी आत्मनिरीक्षण करण्यास प्रोत्साहन द्यायला हवे. तसेच विश्वशांतीविषयी उद्बोधन करताना कुटुंब आणि मित्रपरिवारात शांतिपूर्ण संबंध राखणे कसे महत्त्वाचे आहे आणि त्यातूनच जागतिक पातळीवरील शांततेचा मार्ग सापडण्याची शक्यता आहे हे ठसविले पाहिजे. व्यक्तिगत, कौटुंबिक व मित्रपरिवारातील तसेच समाजातील ताणतणाव व त्यामागील कारणे यावर चर्चा घडवून आणावी. ते दूर करण्यासाठी उपक्रमांचे नियोजन करावे.

इ) मानवी हक्कांची जपणूक :

भारतीय राज्य घटनेमध्ये जीवन, स्वातंत्र्य, समता, प्रतिष्ठा (dignity) या विषयी हक्कांचा समावेश आहे. याशिवाय आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील काही हक्क मानवी हक्क कायद्यात समाविष्ट आहेत. या हक्कांचा परिचय अभ्यासक्रमात व्हावा तसेच त्यांच्या अंमलबजावणीविषयी निरनिराळ्या विषयांच्या माध्यमातून उद्बोधन व्हावे अशी अपेक्षा आहे.

ई) श्रमसंस्कार :

शारीरिक व बौद्धिक श्रमातून माणसाने अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याचे प्रगत व कल्पक मार्ग शोधले आहेत. त्या पलिकडे जाऊन विविध रसायने, भव्य-सुंदर वास्तू, संगणक, अवकाशयान इ. थक्क करणारी यंत्रसामग्री अशी स्वतंत्र मानवनिर्मित सृष्टी तयार केली आहे. त्यामुळे शालेय अभ्यासक्रमातून श्रमसंस्काराचा समावेश मूलभूत व अपरिहार्य आहे. हे संस्कार करताना काही महत्त्वाची तत्त्वे विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवणे अपेक्षित आहे. पहिले तत्त्व म्हणजे शारीरिक श्रमाबद्दल आदर बाळगणे. यामध्ये दुसऱ्या व्यक्तीने केलेल्या श्रमांची दखल, प्रशंसा एवढेच अपेक्षित नसून निरनिराळ्या प्रसंगी आवश्यक श्रमात स्वत: सहजपणे सहभागी होणे अपेक्षित आहे. कलाशिक्षण, कार्यानुभव, शारीरिक शिक्षण याखेरीज इतर सर्वच शालेय विषयांतून व सहशालेय उपक्रमांतून श्रमसंस्कार एकात्मिक रीतीने व्हावा असे नियोजन पाठ्यपुस्तके व अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया यांमध्ये अपेक्षित आहेत.

४.१३) अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी :

अ) अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया :

वर्गातील शिक्षक-विद्यार्थी आंतरक्रियेमध्ये अध्यापनापेक्षा अध्ययनाला महत्त्वाचे स्थान राहणार आहे. विद्यार्थ्यांना स्वयंशिक्षणासाठी प्रवृत्त करणे, त्यांना ज्ञाननिर्मितीसाठी विविध स्रोत उपलब्ध करून देणे, ज्ञाननिर्मितीमध्ये विद्यार्थ्यांना अडचण अथवा अडथळा निर्माण झाला तर त्याचे

स्वरूप समजावून घेऊन योग्य तो स्रोत सुचविणे अथवा त्यांच्या विचारात दिसणारी त्रुटी, त्यांचा उत्साह कमी होणार नाही अशा रीतीने लक्षात आणून देणे, सूचक प्रश्न विचारून चिकित्सक विचारप्रक्रिया सुरू करून देणे हे शिक्षकांचे मुख्य काम आहे.

यासाठी त्यांना जुनी भूमिका विसरून नवी भूमिका स्वीकारावी लागणार आहे. हे सुरुवातीला कठीण वाटेल; पण २१ व्या शतकातील नागरिक म्हणून आपल्या विद्यार्थ्यांना तयार करायचे आहे. या नागरिकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागणार आहे. समस्यांचे स्वरूप समजावून घेणे, त्यांतील कळीचा मुद्दा शोधणे यात लागणारी कौशल्ये आत्मसात करण्याची पूर्वतयारी लहान वयात झाली तरच पुढे निभाव लागतो. ही तयारी करून घ्यायची तर आपल्यालाही जुन्या सवयी सोडाव्या लागतील आणि नवीन सवयी अंगी बाणवून घ्याव्या लागतील.

आपल्या जुन्या सवयीप्रमाणे विद्यार्थ्यांना तयार उत्तरे पुरविण्याकडे आपला कल होता. आता या भूमिकेमध्ये बदल करावा लागणार आहे. विद्यार्थ्यांनी आपल्या समस्येचे उत्तर स्वत: किंवा सहाध्यायींबरोबर मिळून प्रयत्न करून शोधून काढावयाचे आहे. ती क्षमता त्यांच्याकडे असते. आपण ती क्षमता जोपासावयाची आहे. त्यासाठी यापुढे आपली भूमिका सुलभकाची (Facilitator) राहणार आहे. ती पार पाडण्यासाठी आपल्याला पुढील सवयी लावून घ्याव्या लागणार आहेत–

१) विद्यार्थ्यांना ज्ञाननिर्मितीची प्रेरणा देऊन अनुभवाचे नियोजन करणे, त्यांची जिज्ञासा जागृत करणे, हा यासाठीचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. त्यांच्यापुढे एखादी समस्या मांडून अथवा प्रश्न उपस्थित करून हे साधता येईल किंवा एखाद्या घटकाचे व्यापक स्वरूप सादर करून त्यातील उपघटकांच्या विविधांगांनी माहिती गोळा करायला सुचविता येईल.

२) जिज्ञासा निर्माण झाल्यावर त्यांचे शोधकार्य सुरू व्हावे म्हणून प्रयोगशाळा अथवा ग्रंथालयातील साधने आणि साहित्य उपलब्ध करून देणे किंवा कार्यक्षेत्रात नेऊन कर्मचाऱ्यांच्या कार्याचे निरीक्षण करण्याची, त्यांच्याशी चर्चा करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे किंवा निसर्गात वृक्ष, वेली, पशू, पक्षी यांचे निरीक्षण करण्याची संधी देणे.

३) जिज्ञासेपोटी गोळा केलेल्या माहितीचे तपशील नोंदविणे, तर्काच्या आधारे विश्लेषण करणे, परस्परसंबंध शोधणे, त्यावर चिंतन करणे, निष्कर्ष काढणे, आपले निष्कर्ष गटासमोर मांडणे, त्यावर चर्चा करणे, इत्यादींसाठी विद्यार्थ्यांना वेळ आणि जागा उपलब्ध करून देणे.

४) त्यांच्या चर्चेवर लक्ष ठेवून तर्कशुद्ध मांडणीचे, योग्य कामाचे कौतुक आणि आवश्यक तेथे आणि आवश्यक तेवढेच मार्गदर्शन करणे.

ब) अध्ययन साहित्य :

वर वर्णन केल्याप्रमाणे वर्गात आणि वर्गाबाहेरही अध्ययनप्रक्रियेलाच महत्त्व येणार असल्यामुळे यापुढे अध्ययन साहित्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण मानले जाणार आहे. जिज्ञासा पूर्ण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पुस्तके, ग्रंथ, संदर्भग्रंथ यांचा तर उपयोग करावा लागणारच आहे. पण त्याचबरोबर आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी, संगणक–आंतरजाल यांच्या साहाय्याने जगभरातील ज्ञानाचे खजिनेही शाळेत उपलब्ध होणार आहेत. गरज पडणार आहे ती या साऱ्यातून आवश्यक ते संदर्भ कसे शोधायचे, त्यातून मिळणाऱ्या माहितीतील आपल्या कामाशी संबंधित तपशील कसा शोधायचा, कशा पद्धतशीर नोंदवायचा आणि आपल्या कामात त्याचा नेमका कुठे आणि कसा उपयोग करावयाचा या संबंधी निर्णय घेण्याची, पण त्याचबरोबर ही बाब लक्षात घ्यावी लागणार आहे की हे सारे माहितीचे दुय्यम स्रोत आहेत. त्यांच्यापेक्षाही अधिक उपयुक्त आहेत ते माहितीचे प्रत्यक्ष स्रोत. हे स्त्रोत जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत आणि निसर्गात आढळतात. तिथे जाण्यापूर्वी कोणत्या हेतूने ही माहिती मिळवावयाची, ती नेमकी कोठे सापडेल, ती कशी गोळा करायची, कशी साठवायची याचे नियोजन करावे लागेल. अर्थात विविध क्षेत्रांत आणि निसर्गाच्या सान्निध्यात जात असल्याने नियोजनात न आलेल्या अनेक जिवंत स्रोतांची अचानक गाठ पडणार आहे. त्याचा समयसूचकतने कसा उपयोग करायचा हेही माहिती असायला हवे. नसेल तर त्यासंबंधीचे मार्गदर्शन घ्यावे लागेल.

हे सारे अनुभवातून साकारणार आहे. पण त्यासाठी शिक्षकांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करून, त्यांना शंका विचारून विद्यार्थ्यांना सुरुवात करावी लागणार आहे आणि शेवटी निर्णय स्वत: घ्यावे लागणार आहेत.

क) मूल्यमापन :

बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम (२००९), लागू झाल्यानंतर त्यातील कलम २९(२) च्या अंमलबजावणीचा भाग म्हणून २० ऑगस्ट, २०१० च्या शासन निर्णयाद्वारे सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन योजना लागू करण्यात आली व सर्वांनी ती विधायकपणे स्वीकारली आहे. हीच योजना पुनर्रचित अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी करताना सुरू ठेवायची आहे. या योजनेनुसार शिक्षकांनी आकारिक व संकलित मूल्यमापनासाठी साधनतंत्रे वापरायची आहेत.

ड) माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर करून अभ्यासक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी :

अभ्यासक्रमातील अपेक्षा वर्गामध्ये मूर्त होण्यासाठी दर्जेदार पाठ्यसाहित्यसंच, प्रभावी शिक्षक–प्रशिक्षण, शिक्षकांची विद्यार्थ्यांना उत्स्फूर्तपणे अध्ययनाला प्रवृत्त करणारी अध्ययन–अध्यापन पद्धती व विकासात्मक, प्रेरक मूल्यमापन योजना या सर्वच घटकांची उत्तम साथ आवश्यक

आहे. या सर्व प्रक्रियांची परिणामकारकता वाढवून त्यात अर्थपूर्ण विविधता आणण्यासाठी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा दैनंदिन वापर करणे ही काळाची गरज ठरली आहे.

शिक्षकांना वर्गाबाहेरील, गुंतागुंतीचे तसेच चलत् स्वरूपाचे, एरवी आयोजनासाठी अवघड असे अध्ययन अनुभव हे तंत्रज्ञान वापरून सहजपणे देणे शक्य होणार आहे. त्यासाठी आंतरजालावरील लाखोंपैकी योग्य वेबसाईटची निवड करता यायला हवी. याचबरोबर शिक्षकांनीही संगणकाचा वापर करून शिकवण्यासाठी नेमके साहित्य संकलित करण्याचे कौशल्य यथावकाश आत्मसात करणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांशी कृतियुक्त संवाद साधणारे (interactive) सॉफ्टवेअर पायरी–पायरीने अध्ययन नियोजनासाठी तसेच कल्पक व विविधता असणारा सराव देण्यासाठी तयार करावे लागेल.

❑❑❑

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४ (वय वर्षे ३ ते ८)

(बालवाटिका १, २ व ३, इयत्ता पहिली व दुसरी)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	विषय	पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	एक ते तेहतीस
२.	भाषा – मराठी	१–८८
३.	भाषा – इंग्रजी	८९–२२०
४.	गणित	२२१–३५५
५.	कलाशिक्षण	३५६–४१३
६.	कार्यशिक्षण	४१४–४६७
७.	आरोग्य व शारीरिक शिक्षण	४६८–५६१

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४

(वय वर्षे ३ ते ८)

विषय : मराठी

प्रस्तावना

शिक्षण ही जीवनाशी निगडित असणारी सातत्याने चालणारी प्रक्रिया आहे. आजचे मूल हे जागतिक नागरिकत्वाची आव्हाने पेलण्यासाठी सक्षम हवे यात शंका नाही. मागणीप्रमाणे पुरवठा याप्रमाणे जगातील सर्व देश आपापल्या शिक्षण योजनेत बदल करून, देशाच्या प्रगतीसाठी पोषक असणारे मनुष्यबळ निर्माण करण्याचा व प्रत्येकास सुखी व समृद्ध जीवन जगण्याचा स्रोत म्हणून शिक्षणाकडे पाहतात. परंतु भारताच्या दृष्टिकोनातून केवळ मनुष्यबळ विकास किंवा भौतिक सुविधांचे स्रोत म्हणून शिक्षणाकडे पाहणे अपेक्षित नसून भौतिक सुख समृद्धीसह प्रत्येक बालकाचा पंचकोशात्मक विकास घडवून आणणे अभिप्रेत आहे. ज्यामध्ये शारीरिक विकास, सामाजिक, भावनिक व नैतिक विकास, बोधात्मक विकास, भाषा व साक्षरता यांचा विकास आणि सौंदर्यदृष्टी आणि सांस्कृतिक विकास अभिप्रेत आहे. भारत देश उत्तम प्रतिसादक व जगाला दिशा देणारे राष्ट्र असल्याने आपण २०२० साली नवीन शिक्षण योजनेचा अंगीकार केला आहे. त्यात भाषा म्हटले, की बालकाच्या सर्व शिक्षणाचे मूळ असल्याने भाषेचा विचार आपल्याला वेगळ्याने करावा लागतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मध्ये आपण चार स्तरांचा विचार केलेला आहे. त्यामध्ये पहिल्या स्तराला पायाभूत स्तर असे म्हणतात. त्यात वय वर्षे ३ ते ८ यांचा समावेश होतो.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० च्या वैशिष्ट्यांचा विचार करता सर्वांपर्यंत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण जाणे हे सर्वांत महत्त्वाचे आहे. त्यामध्ये कोणताही भेद आडवा येता कामा नये, मग त्यात भौगोलिकता, धार्मिकता, जातीयता, प्रादेशिकता, लैंगिकता, दिव्यांगता अशा सर्व मुद्द्यांचा विचार व्हायला हवा. आपल्याला २०२० पर्यंत GER 100 % तेव्हाच साध्य होईल, जेव्हा प्रत्येक मूल अडथळ्याशिवाय उपयोगी शिक्षण घेईल. त्यात जीवन जगण्याच्या कौशल्यासह एकविसाव्या शतकातील कौशल्ये व आज आवश्यक मूल्यांचा समावेश असेल. शिक्षणाबद्दल जिव्हाळा हा भविष्यवेधी शिक्षणाचा मूलमंत्र मानला गेल्यामुळे बालकाची भाषा, बालकाचा परिवेश व बालकाची संस्कृती या सर्वांचा विचार व्हायलाच हवा. शिक्षणामध्ये बालकांच्या परिसरातील सण, उत्सव, संस्कृतीमधील राहणीमान, खेळणी या सर्व बाबी शिक्षण घेण्याचे साधन मानावे ही बाब अपेक्षिली आहे. शिक्षण ही केवळ बंदिस्त प्रक्रिया नसून ती आनंददायी जीवनप्रक्रिया आहे या वैचारिकतेतून केवळ शाळा व शिक्षक याच घटकांची भागीदारी न स्वीकारता सर्व सामाजिक घटक, पालक यांची संयुक्त भागीदारी उल्लेखित केली आहे. शिक्षणामधून एक जबाबदार नागरिक तयार होऊन तो स्वतःसह राष्ट्राचे स्थैर्य निर्माण करू शकेल एवढी सक्षमता यायलाच हवी. या दृष्टीने आपण सर्व राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० च्या

वैशिष्ट्यांकडे पाहतो. पहिल्या स्तरामध्ये वयोगट वर्षे ३ ते ८ चा विचार केल्यामुळे आता बालवर्ग व पहिली, दुसरी यांची जोडणी करायची असल्याने चार आयाम, साक्षरतेचे घटक, वाचन व लेखनपूर्व तयारीचा एका वेगळ्या दृष्टीने विचार करणे आपल्याला क्रमप्राप्त आहे.

भाषा ही जेव्हा सलग बोलली जाते तेव्हा अन्नमय कोशाचा विकास होतो. भाषा स्पष्ट बोलली जाते तेव्हा प्राणमय कोशाचा विकास होतो. संतुलित बोलली जाते तेव्हा मनोमय कोशाचा विकास होतो आणि तर्कनिष्ठ बोलली जाते तेव्हा विज्ञानमय कोशाचा विकास होतो. भक्तिरसात किंवा वयानुरूप विविध रसामध्ये तल्लीन होऊन एखादे गीत म्हटले जाते तेव्हा आनंदमय कोशाचा विकास होतो.

मानवी जीवनाचा मूलाधार या दृष्टीने पंचकोश व पंचपदी यांचा विचार भारतीय संस्कृती म्हणून आपण करायलाच हवा. या सर्व बाबी केंद्रस्थानी मानून आपण राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० च्या अनुषंगाने NCF चा प्रवास सुरू केला आहे. आपण पायाभूत शिक्षणाचा विचार करता NCF चा अभ्यास करून SCF ची मांडणी केली आहे. या मांडणीत देश पातळीवरील विचारांची राज्य पातळीवरील वैशिष्ट्यांशी जोडणी केली आहे आणि या SCF चा विचार केंद्रिभूत मानून प्रत्येक विषयाचा पाठ्यक्रम आपण तयार करून जनतेच्या प्रतिक्रियांचा स्वीकारदेखील जाणीवपूर्वक केला आहे. मराठी भाषेला आपण शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्वीकारले असल्याने पायाभूत स्तरावरील प्रत्येक वयोगटानुरूप वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रमांची रचना करून आपण मुलांच्या सर्वांगीण विकासातील एक वेगळी साखळी सिद्ध करत आहोत. बालकेंद्री ज्ञानरचनावादी, क्रीडायुक्त शिक्षण, आनंददायी शिक्षणपद्धतीचा स्वीकार केल्यामुळे या अभ्यासक्रम रचनेत उपक्रमांची रचना करताना आपण मूल व बंदिस्त शिक्षणाचा दुरावा भरून काढत आहोत. शिक्षण ही प्रक्रिया न राहता ते जगणे झाले पाहिजे एवढी अनौपचारिकता शिक्षणातून यायला हवी. अर्थात, त्याचे ओझे न वाटता मूल स्वयंस्फूर्तपणे विकासासाठी तयार व्हावे हाच त्याचा प्रमुख उद्देश. तेव्हा आपण उपक्रमांची रचना करताना परंपरागत वर्गरचनेला नाकारून जीवनातील बालकाच्या परिवेशातील वैशिष्ट्यांवर आधारित क्रीडायुक्त उपक्रमांचा अंगीकार केला आहे.

महाराष्ट्रात मराठी ही मुख्यत्वे सार्वत्रिक बोलली जाणारी भाषा आहे. तथापि शाळेच्या औपचारिक अध्ययन प्रक्रियेत मराठी भाषा शिकणाऱ्या बालकांची गृहभाषा/मातृभाषा/परिचित भाषा ही मराठीपेक्षा वेगळी असू शकते. अशा वेळी मराठी भाषा अध्ययन–अध्यापनात बालकांच्या स्वभाषेचा वापर शिक्षकाने जाणीवपूर्वक करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्याचे मराठी भाषेचे अध्ययन सुलभ होईल.

बालकांच्या अध्ययनाचे मूल्यांकन करताना औपचारिकपणा कमी करून वर्ग प्रक्रिया अंतर्गत मूलनिहाय त्याच्या घरच्या भाषेचा स्वीकार प्राधान्याने केला जावा.

३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांना पायाभूत स्तरावर सर्वंकष दृष्टीने सक्षम बनविण्यासाठी अध्ययन–अनुभव समृद्ध करण्यात आलेले आहेत. त्यामध्ये विविध उपक्रमांचा अंतर्भाव करण्यात आलेला आहे. पायाभूत स्तर ३ ते ४, ४ ते ५ व ५ ते ६ साठी बालकेंद्रित, कृती आधारित आनंददायी व मनोरंजक पद्धतीने कथा, कविता, नाट्यछटा, गंमतगाणी, मुखवटे, यमकयुक्त गाणी, बाहुली खेळ तसेच परिसरीय

आणि सांस्कृतिक ठेवा असलेली गाणी, कविता इत्यादींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

तसेच ६ ते ७ व ७ ते ८ वर्षे वयोगटातील बालकांसाठी नाट्यीकरण, गोष्ट खेळासाठी साखळ्या तयार करून प्राणी, वस्तू इत्यादीशी संबंधित संभाषण, वर्णन, चित्रवाचन, अनुभवकथन व पात्रयुक्त कथन इत्यादी. तसेच विशिष्ट प्रकारची गाणी, प्रेरणा मित्र, कोडी, चित्र, भाषिक खेळ स्वनिर्मित यमकयुक्त कविता तयार करणे, स्व–अभिव्यक्ती इत्यादींचासुद्धा समावेश करण्यात आला आहे.

व्यक्तीचे आजीवन शिक्षण हे सामाजिक, भावनिक वर्तन आणि एकूण आरोग्य साक्षरता, सर्जनशील आणि सौंदर्यविषयक संवेदनशीलता प्राप्त करण्यासाठी घडत असते.

मुलांना त्यांच्या शारीरिक गतिशील कौशल्यांच्या विकासासाठी सर्वसमावेशक उपक्रमांची रचना करण्यात आली आहे. ३ ते ८ वर्षे वयोगटातील बालकांना पायाभूत स्तरावर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण प्राप्त होण्यासाठी अपेक्षित अध्ययन निष्पत्तीपर्यंत नेण्यासाठी बालकांना प्रोत्साहित करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी बालकांना शाळेच्या परिसरात विकसित ज्ञान, कौशल्ये आणि दृष्टिकोन यांच्याशी मुलांच्या अनुभवविश्वातील परिसरातील अनुभवांची सांगड घालण्यावर भर देण्यात आला आहे.

तसेच भाषा आणि साक्षरता विकास करण्यासाठी शाश्वत विकासाची ध्येये व क्षमता यांचा समावेश करण्यात आला आहे. त्या अनुषंगाने इयत्तानिहाय अध्ययन निष्पत्तींचा विचार करून भाषिक घटक, अध्ययन अनुभव, अध्ययन साधने व मूल्यमापनांचा कृतीतून समावेश करण्यात आला आहे.

पंचकोश आनुषंगिक उदाहरणादाखल सूचकता तक्ता

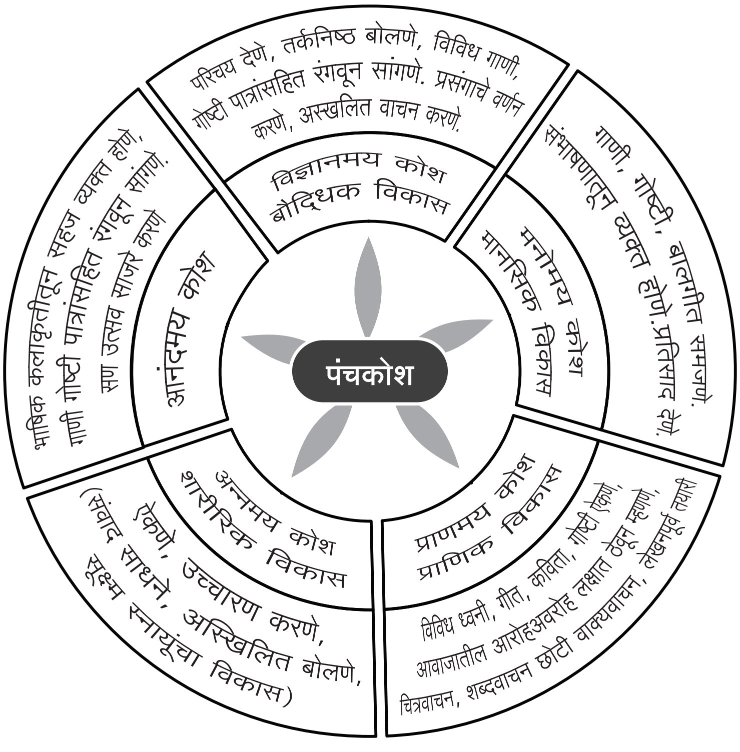

विषय : मराठी

विकास क्षेत्र : भाषा आणि साक्षरता विकास

ध्येय : CG - 9 बालके दोन भाषांमध्ये दैनंदिन संवाद साधण्यासाठी प्रभावी संवाद कौशल्ये विकसित करतात.

क्षमता : C - 9.1 साधी गाणी, बडबडगीते, कविता ऐकतो आणि आवड व्यक्त करतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• विविध प्रकारची गाणी आणि कविता ऐकतो.	श्रवण मौखिक भाषा शब्दसंपत्ती, शब्दसंग्रह विकास, अनुभव सामायिक करणे.	(१) शिक्षक परिसरातील बोलीभाषेतील छोटी-छोटी बडबडगीते ऐकवतात. (२) स्वतः साधी-सोपी गाणी, बडबडगीते, ताल, हावभाव आणि आवाजातील योग्य चढउतारासह म्हणतात. म्हणताना विविध ध्वनितंत्र, हात बाहुल्या खेळणी वापरतात. (३) ध्वनिफितीच्या साहाय्याने साधी-सोपी गाणी, बडबडगीते बालकांना ऐकवतात. बालकांच्या कृतींचा स्वीकार करतात.	पपेट, खेळणी, ध्वनितंत्र साधने, (खंजिरी, ढोलक, टाळ्या इ.) विद्यार्थ्यांच्या भावविश्वातील कृतियुक्त गाण्यांचा संग्रह	(१) बालके गाणी लक्षपूर्वक आणि आनंदाने ऐकत आहेत का? याचे समूहात निरीक्षण करावे.
बालवाटिका २	• घरात व परिसरात वारंवार ऐकली जाणारी वैविध्यपूर्ण भाषांमधील गाणी ऐकतो आणि गुणगुणत आनंद घेतो.	श्रवण, मौखिक भाषा, अनुभव सामायिक, शब्दसंग्रह	(१) शिक्षक स्वतः पारंपरिक गाणी व भावविश्वाशी निगडित असणारी छोटी बडबडगीते म्हणतात. त्याप्रमाणे कृती करतात. (२) परिसरातील भाषेशी निगडित विविध गाणी, बडबडगीते, ताल, हावभाव, आवाजातील चढउतारांसह योग्य कृतींसह म्हणतात. (३) चित्रे, ध्वनिफीत इत्यादींच्या साहाय्याने साधी-सोपी बडबडगीते ऐकवतात. (४) गंमतगाणी आयोजित करून, विविध साहित्य देऊन गाणी, बडबडगीते म्हणून घेतात.	गाण्यांचा संग्रह, चित्र-पुस्तके, विविध साधने,वाद्ये, पारंपरिक ओव्या, अभंग, भुलाबाई, मंगळागौर, हादगा या प्रकारच्या गाण्यांचा संग्रह.	(१) विविध भाषांतील गाणी मुले लक्षपूर्वक ऐकतात का? त्यातून आनंद घेतात का? याचे व मुलांच्या सहभागाचे निरीक्षण करावे. (२) कृतींचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• जास्त लांबीची (४ ते ८) ओळींची गाणी, बडबडगीते, कविता लक्ष देऊन ऐकतो. त्याबद्दल संभाषण करतो.	श्रवण, संभाषण, शब्दसंपत्ती, आत्मविश्वास निर्माण, सर्जनशील, स्व–अभिव्यक्ती	(१) बालकांच्या परिसरातील, भावविश्वातील संबंधित पूर्वानुभव लक्षात घेऊन गाणी, बडबडगीते, कविता म्हणून घेतात. विद्यार्थी योग्य, तालासुरात, हावभावासह गाणी म्हणतात. (२) गाणी, बडबडगीते, कविता यांविषयी अनौपचारिक गप्पा–गोष्टी वारंवार ऐकवतात. (३) गटरचना करून गप्पा करतात. (४) गटगप्पांवर चर्चा करतात. (५) बालकांच्या घरच्या भाषेतील मूळ गाणी त्याच गाण्याचे माध्यम भाषेत भाषांतर करून दोन्ही भाषांमधील गाणी कृतियुक्त पद्धतीने म्हणून घेतात. (६) बालकांच्या व पालकांच्या मदतीने घरच्या भाषेतील गीतांचा संग्रह करतात.	सोपी गाणी संग्रह, खेळणी, पपेट परिसरातील स्थानिक बोलीतील कृतियुक्त गाणी, निसर्गगाणी	(१) बालके गाणी, बडबडगीते, कविता योग्य तालासुरात, हावभावांसह म्हणतात की, नाही? याचे निरीक्षण करावे. (२) बालके वैयक्तिक, गटात किंवा समूहात साभिनय गाणे सादर करतात की, नाही ? ते पाहावे. (३) गटगप्पांचे निरीक्षण करावे. गप्पांतील गंमत समजून आनंद घेतो का याचे निरीक्षण करावे.
इयत्ता पहिली	• जास्त लांबीची अपरिचित गाणी, मोठ्या वाक्यांच्या गोष्टी (४ ते ८ वाक्ये) काळजीपूर्वक ऐकतो. त्याबद्दल संभाषण करतो आणि प्रश्न विचारतो.	मौखिक विकास, भाषण–संभाषण, स्व–अभिव्यक्ती, गट समन्वय	(१) बालकांचा परिसर भाषा, भावविश्व व पूर्वानुभव लक्षात घेऊन गोष्टींची निवड करतात. (२) सुरुवातीला छोटी वाक्ये, सोपी भाषा, प्रसंग व पात्रे कमी असणाऱ्या गोष्टी निवडतात. (३) बालकांच्या घरच्या भाषेत चित्रमय गोष्टी तयार करतात या व इतर गोष्टी, भाषांतरित केलेल्या गोष्टी दोन्ही भाषांमध्ये ऐकवतात.	मुखवटे, चित्रे, फलक इ. गोष्टींची पुस्तके, ऑडिओ, (व्हिडिओ अपेक्षित नाही.)	(१) प्रश्न सहभागानुसार पदनिश्चयन श्रेणीचा वापर करावा. (रुब्रिक्स) (२) कृतीपूर्ण प्रतिसादाच्या नोंदी ठेवाव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) मुखवटे आणि चित्रांच्या साहाय्याने गोष्टी सांगतात. शब्दांचे उच्चार, आवाजातील चढउतार, गती, लय याकडे लक्ष देतात. (५) निवडक गाणी, गोष्टी यांवर आधारित अनौपचारिक गप्पा/गटगप्पा घडवून आणतात. (६) मुलांकडून गटगप्पांवर आधारित मुद्द्यांवर मते घेतात/बालकांना बोलते करतात. (७) गटगप्पांवर आधारित प्रश्न विचारण्याची विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक प्रेरणा देतात. (८) परिचित गाणी, गोष्टी, गप्पांच्या आधारावर अपरिचित गप्पांमध्ये सहभाग घेतो, रस घेतो, प्रतिसाद देतो. (९) परिचित गोष्टींच्या आधारावर घटनाक्रमावर आधारित गोष्टी प्रसंगात स्वतः जोडणी करतात, त्यावर आपले मत देतात. योग्य असेल तेथे प्रश्नांच्या माध्यमातून गटात गप्पा करतात.	सणवार संबंधी चित्रे	(३) बालकाची जिज्ञासा, कुतूहल निर्माण होते की नाही याचे निरीक्षण करतात. (४) अंदाज करणे, घटनाक्रम समजून घेणे या क्रिया घडतात की नाही. चित्रगाडी जोडणे, चित्रक्रम जोडणे या सारख्या प्रात्यक्षिकांतून नोंदी ठेवतात.
इयत्ता दुसरी	• विशिष्ट प्रकारची गाणी आणि कविता ऐकण्यात स्वारस्य दाखवतो आणि ती आवडण्याची कारणे स्पष्ट करतो.	मौखिक विकास, भाषण–संभाषण, सर्जनशील, सौंदर्यदृष्टीचा विकास	(१) बालकांच्या इच्छेनुसार विविध गाणी–गोष्टी ऐकण्याची अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देतात. (२) बालके आवडीची गाणी निवडून वर्ग वातावरण आनंदी करतात. (३) बालके कविता/गाणी यातील आशय समजून घेतात.	गाणी संग्रह, खेळणी, तालवाद्ये, पपेट परिसरातील स्थानिक बोलीतील	(१) प्रश्न सहभाग (२) गुणगुणण्याच्या नोंदी (३) आनंदी सहभाग याच्या नोंदी ठेवाव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) गीत, गोष्ट यांची शैली, ठेका, संस्कार यांमधील आनंदी कोपरा/मजेशीरपणाबाबत वर्गचर्चा घडवून आणतात. (५) बालकांची गाणी/गीते गुणगुणण्यानुसार त्यांची नोंद घेतात. (६) मुलांच्या गुणगुणण्याच्या नोंदीवर मुलांशी वैयक्तिक गप्पा मारून आनंदाचे कारण जाणून घेतात. (७) विद्यार्थ्यांचा कल समजून घेऊन कोडी, चित्रे भाषिक खेळ यांचा उपयोग करतात.	कृतियुक्त गीतांचा संग्रह, कोडी (हुमान) चित्रे व भाषिक खेळ इ. संग्रह.	
ध्येय : C G - 9 बालके दोन भाषांमध्ये दैनंदिन संवाद साधण्यासाठी प्रभावी संवाद कौशल्ये विकसित करतात. **क्षमता : C - 9.1.2** साधी गाणी, बडबडगीते, कविता ऐकतो आणि आवड व्यक्त करतो.					
बालवाटिका १	• साधी गाणी, बडबडगीते ऐकून पुन्हा म्हणतो.	श्रवण, विकास भाषण, संभाषण, अभिवृत्ती विकास, ध्वनींची जाण	(१) शिक्षक साधी गाणी, बडबडगीते साभिनय म्हणतात. (२) परिसरातील गीते, साधी गाणी यांच्या गाण्याच्या कार्यक्रमाचे लोकसहभागातून आयोजन करतात. (उदा., बालकाच्या कुटुंबातील आजी–आजोबा, आई–बाबा, ताई–दादा यांद्वारे बालगीताचे सादरीकरण) (३) साधी गाणी, बडबडगीते यांचे रेकॉर्डिंग, ध्वनिफीती ऐकण्याची जास्तीत जास्त संधी उपलब्ध करून देतात.	बालकांच्या भावविश्वातील विषयांवरील कृतियुक्त गीतांचा संग्रह, दृक्‌श्राव्य साधने	(१) बालकांच्या वैयक्तिक नोंदी ठेवाव्यात. (२) निरीक्षण नोंदी (३) सहभाग नोंदी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	• हावभाव व आवाजातील चढउतारांसह गाणी म्हणतो.	अनुभव सामायिक करणे, नाट्य आणि भूमिका सादरीकरण	(१) शिक्षक परिसरीय व सांस्कृतिक ठेवा असलेली गाणी, बडबडगीते, कृतियुक्त हावभावांसह वर्गात गातात. (२) चित्रफितीचा वापर करून, नाट्याभिनय, मुखवटे, बाहुलीनाट्य, स्थानिक सांस्कृतिकता यांच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना ऐकण्याची संधी देतात. (३) बालकांना कृतियुक्त गीतांचा सराव करण्यासाठी प्रसंगनिहाय स्वतः मदत करतात. (४) वर्गमित्रांच्या मदतीने सार्वत्रिक/सामुदायिक स्वरूपात गीतगायनाचा सराव करून घेतात. (५) बालकांच्या नमुना, कृतियुक्त गीतांच्या चित्रफीती मोबाईलच्या माध्यमातून बालकांना दाखवून प्रेरित करतात.	मुखवटे, बाहुल्या, मोबाइल इ. परिसरातील, पारंपरिक, सांस्कृतिक ठेवा असलेली गाणी व बडबडगीतांचा संग्रह.	(१) गीतगायन करणाऱ्या बालकांच्या नोंदी संचयी नोंदपत्रिकेत करणे.
बालवाटिका ३	• लहान (४ ते ५) ओळी/ गाणी/कविता/बडबडगीते गातो.	गीतगायन, नाट्य आणि भूमिका, शब्दसंपत्ती, अभिव्यक्ती विकास	(१) बालकांसमोर निवडपूर्ण गीतगायनाचे नमुने वेगवेगळ्या माध्यमातून ठेवतात. (२) गायनाच्या वेगवेगळ्या पद्धती विद्यार्थ्यांना नमुनात्मक ऐकण्याची/पाहण्याची संधी देतात. (३) साप्ताहिक स्वरूपात गीतगायनाच्या निकोप सादरीकरणाचे आयोजन करतात. (४) गीतगायनात पुढे असलेल्या बालकांचा सहभाग, कमी गती असणाऱ्या बालकांसाठी व्हावा या दृष्टीने वर्ग वातावरण तयार करतात. (गट प्रमुख)	गीतांचे नमुने पारंपरिक, भावविश्वाशी संबंधित गीतांचा संग्रह.	(१) गुणनोंदी ठेवाव्यात (वर्णनात्मक नोंद) (२) बालकाच्या विकासाच्या (शारीरिक, भावनिक, बौद्धिक, सामाजिक, सौंदर्य दृष्टीचा विकास) नोंदी ठेवतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली	• मोठी (१० ओळी) गाणी/कविता गातो व मोठ्याने पुन्हा म्हणून दाखवतो.	अनुभव सामायिक करणे, नाट्य आणि भूमिका, शब्दसंपत्ती	(१) बालकांसमोर निवडपूर्ण गीतगायनाचे नमुने वेगवेगळ्या माध्यमातून ठेवतात. (२) गायनाच्या वेगवेगळ्या पद्धती बालकांना नमुनात्मक ऐकण्याची/पाहण्याची संधी देतात. (३) दैनंदिन स्वरूपात गीतगायनाच्या निकोप सादरीकरणाचे आयोजन करतात. (परिपाठात) (४) गीतगायनात पुढे असलेल्या बालकांचा सहभाग, कमी गती असणाऱ्या बालकांसाठी व्हावा या दृष्टीने वर्ग वातावरण तयार करतात. (गटप्रमुख) (५) मोठी गाणी, कविता, बडबडगीते यांच्या गायनासह मोठ्याने सादर करण्याची संधी बालकांना उपलब्ध करून देतात. (६) समाजाच्या सहभागातून बालकांना सांस्कृतिक कार्यक्रमात सादरीकरणाची अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देतात.	गीतांचे नमुने, दृक्–श्राव्य साधने, सांस्कृतिक कार्यक्रम नियोजन	(१) सांस्कृतिक कार्यक्रमातील व दैनंदिन परिपाठातील सहभागाची गुणनोंद ठेवावी. (२) विद्यार्थी संचयिकेत नोंदी कराव्यात. (३) तोंडी मूल्यमापन (आकारिक व संकलित)
इयत्ता दुसरी	• २ ते ३ कडव्यांची गाणी व कविता म्हणतो व मोठ्याने पुन्हा म्हणून दाखवतो.	गीतगायन, अनुभव सामायिक करणे, शब्दसंपत्ती, नाट्य आणि भूमिका कृती	(१) शिक्षक बालकांसमोर निवडपूर्ण गीतगायनाचे नमुने वेगवेगळ्या माध्यमातून ठेवतात. (२) गायनाच्या वेगवेगळ्या पद्धती विद्यार्थ्यांना नमुनात्मक ऐकण्याची/पाहण्याची संधी देतात. (३) साप्ताहिक स्वरूपात गीतगायनाच्या निकोप सादरीकरणाचे आयोजन करतात. (परिपाठ)	गीतांचा संग्रह, चित्रांचा संग्रह, दृक्–श्राव्य साधने	(१) सांस्कृतिक कार्यक्रमातील सहभागाची गुणनोंद ठेवावी. (२) विद्यार्थी संचयिका नोंदी कराव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) गीतगायनात पुढे असलेल्या बालकांचा सहभाग, कमी गती असणाऱ्या बालकांसाठी व्हावा या दृष्टीने वर्ग वातावरण तयार करतात. (गटप्रमुख) (५) मोठी गाणी, कविता, बडबडगीते यांच्या गायनासह मोठ्याने सादर करण्याची संधी बालकांना उपलब्ध करून देतात. (६) समाजाच्या सहभागातून बालकांना सांस्कृतिक कार्यक्रमात सादरीकरणाची अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देतात.		(३) बालके गाण्यातील आशय व गंमत समजून घेतात की नाही याच्या नोंदी ठेवाव्यात.
ध्येय : **CG - 9** बालके दोन भाषांमध्ये दैनंदिन संवाद साधण्यासाठी प्रभावी संवाद कौशल्ये विकसित करतात. **क्षमता** : **C - 9.2** स्वतःहून साधी गाणी आणि कविता तयार करतो.					
बालवाटिका १	• परिचित गाणी आणि कवितांचा आनंद घेतो.	अनुभव सामायिक करणे, ध्वनींची जाण कृती	(१) परिसरातील गाणी तालासुरात स्वतः व विविध माध्यमांद्वारे ऐकण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. (२) बालकांचा आनंद पाहून गाणी, कविता यांची निवड करून पुन्हापुन्हा ऐकण्याची संधी देतात. उदा., पशू-पक्षी, भाज्या, रंग, आकार यांसारखे. (३) स्थानिक सण-उत्सव, दैनंदिन जीवनातील व सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभाग याचा अधिकाधिक फायदा घेऊन परिसर व शाळेची जोडणी करतात. (४) जोडीने गाण्याची (Pair singing) संधी देऊन वर्गात आनंदाचे क्षण निर्माण करतात.	गाणी, कविता संग्रह, आधुनिक तंत्रज्ञानाची साधने, चित्रे, विविध साहित्य (प्रॉप्स)	(१) गीतगायन सादरीकरणाचे निरीक्षण करणे, सांस्कृतिक कार्यक्रमातील सहभाग, नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	• गाणी आणि कवितांमधील यमकबद्ध शब्दांचा आनंद घेतो.	भाषेतील ध्वनींची जाण कृती, अनुभव सामायिक करणे, भाषिक सौंदर्य	(१) यमकयुक्त गाणी, कविता जास्तीत जास्त ऐकण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. (२) यमकस्थळांवर जोर देऊन उजळणी तंत्राचा अधिकाधिक वापर करतात. (३) यमकस्थळांमधून निर्माण होणाऱ्या नादाचा (आवाजाचा) स्वतःसह गटांमध्ये आनंदयुक्त सादरीकरणाची संधी देतात. (४) ध्वनिफिती डिजिटल साधनांच्या साहाय्याने यमकयुक्त शब्द, गाणी, कविता ऐकवतात आणि आनंद देतात.	चित्रे, विविध साहित्य दृक्‌श्राव्य साधने	(१) गाणी आणि कवितांमधील यमकबद्ध शब्दांचा आनंद घेता येतो का? ते पाहतात. (२) यमकबद्ध गीते किंवा गाणी गुणगुणणाऱ्या बालकांच्या स्वतंत्रपणे नोंदी ठेवतात.
बालवाटिका ३	• परिचित कवितांमधील यमक असलेले शब्द ओळखतो आणि नवीन यमकांचे शब्द तयार करतो.	शब्दसंपत्ती, सर्जनशीलता, ध्वनी आणि कृतीची जाण, चिन्हे आणि ध्वनी संबंध स्व-अभिव्यक्ती भाषिक सौंदर्य	(१) परिसरातील यमकयुक्त कवितांचे भरपूर नमुने बालकांसमोर ठेवून त्यातील यमकयुक्त शब्द अधोरेखित करून घ्यावे. (२) धूळपाटीसारख्या साधनांचा वापर करून शब्दकोडी निर्मिती साध्य करून घ्याव्यात. (चित्रांच्या मदतीने) (३) विविध भाषांचा वापर करून (स्पर्श, सांकेतिक व बोटांची भाषा, खाणाखुणा) या माध्यमातून शब्द ओळखण्याची संधी देतात व नवीन यमक जुळणारे शब्द तयार करण्याची प्रेरणा देतात. (४) शब्दबाग सारखे भाषिक खेळ वापरून यमकयुक्त शब्दांची जुळवणी करतात. उदा. राजा-बाजा, मुंगी-लुंगी	शब्दकोडी, भाषिक खेळ, यमक जुळणाऱ्या शब्दांचा संग्रह, शब्दबाग, कवितासंग्रह चित्रशब्द कार्ड संग्रह, फ्लॅनेल बोर्ड	(१) परिचित कवितांमधील यमक असलेले शब्द ओळखता येतात का ते पाहणे. (२) नवीन यमक शब्द तयार करतो का ते पाहणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) भाषिक खेळांतून यमकयुक्त शब्दांचा सराव करून घेतात.		
इयत्ता पहिली	• शिक्षकांच्या मदतीने यमक जुळवतो/लहानलहान कविता तयार करतो.	शब्दसंपत्ती, चिन्हे आणि ध्वनी संबंध, कृती, आनंद सर्जनशीलता स्व– अभिव्यक्ती, भाषिक सौंदर्य	(१) घरच्या भाषेतील गाण्याशी निगडित त्याचे अनुभव सांगण्यास प्रोत्साहन देतात. (२) बालक यमकयुक्त शब्दरचना करत असताना शिक्षक मदत करतात. (३) यमकयुक्त लहान कवितांचे नमुने समोर ठेवून तशा प्रकारच्या कविता स्वतःच्या सहभागाने मुलांना करण्याच्या संधी उपलब्ध करून देतात. (४) वर्गप्रक्रियेत बालकांच्या यमकयुक्त शब्दांचा स्वीकार करून कवितेची रचना करून घेतात व बालकांना आनंद मिळवून देतात. (५) कवितांचे नमुने बालकांसमोर ठेवून पूर्णविराम, स्वल्पविराम, प्रश्नचिन्ह ही विरामचिन्हे अधोरेखित करून बालकांच्या लक्षात आणून देतात. (६) परिसरातील कवितांच्या संग्रहाची जोडणी फलकासोबत करून नवकविता निर्मितीचा आनंद मिळवून देतात. (७) बालकांच्या स्वनिर्मित यमकयुक्त कवितांचे कोपरा प्रदर्शन भरवितात. (फ्लॅनेलबोर्डचा वापर करावा.)	यमकयुक्त शब्दसंग्रह, छोट्या कवितांचा संग्रह, चित्र व शब्दकार्डांचा संग्रह, फ्लॅनेलबोर्ड	(१) यमकयुक्त शब्दांच्या कविता करतो की नाही? याचे निरीक्षण करणे. (२) यमकयुक्त शब्दांच्या कविता तयार करण्यास मार्गदर्शन, मदत करणे. (३) यमकयुक्त शब्दांच्या कवितांच्या निरीक्षण नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• स्वतःच्या शब्दांत स्वतंत्रपणे छोट्या कविता/यमक तयार करतात.	रसग्रहण, अनुभव सामायिक करणे, ध्वनीची जाणीव होणाऱ्या कृती	(१) वर्गप्रक्रियेत बालकांना स्वनिर्मित यमकयुक्त कविता निर्मितीसाठी प्रोत्साहन देतात व त्याचे हस्तलिखित तयार करतात. (२) बालक स्वनिर्मित कवितासंग्रह तयार करतात. (३) स्वनिर्मित कवितांचा संपादित शब्दांचा अधिकाधिक वापर करून कवितासंग्रह तयार करून घेतात. (४) दिनविशेष प्रसंगी स्वनिर्मित यमकयुक्त कवितांचे गायन/सादरीकरण यांची संधी देतात. (५) बालकांनी स्व शब्दांत तयार केलेल्या काव्यपंक्तींचे विरामचिन्हे, दृष्टीने अवलोकन करून गरजेनुरूप, जाणीवपूर्वक बालकांचे लक्ष वेधून घेतात.	यमकयुक्त कविता, यमकयुक्त शब्द, यमकयुक्त कविता, तक्ते, शब्दसंग्रह, आदर्श हस्तलिखित नमुने	(१) स्वतःच्या शब्दांत स्वतंत्रपणे छोट्या कविता/यमक तयार करता येतात का ते पाहणे. (२) बालकांच्या स्वनिर्मित यमकयुक्त कवितांचे निरीक्षण करून नोंदी ठेवणे.
ध्येय : CG - 9 बालके दोन भाषांमध्ये दैनंदिन संवाद साधण्यासाठी प्रभावी संवादकौशल्ये विकसित करतात. **क्षमता : C - 9.3** अस्खलितपणे संभाषण करतो आणि अर्थपूर्ण संभाषण करतो.					
बालवाटिका १	• लक्षपूर्वक ऐकतो आणि आजूबाजूच्या परिचित लोकांशी लहान संभाषण करतो.	लक्षपूर्वक ऐकणे, संभाषणाचे शिष्टाचार, शब्दसंग्रह विकास	(१) शिक्षक परिसरातील बालकाची स्वभाषा, स्वपरिसराचा विचार करून गाणी, गोष्टी, गप्पा उपक्रम यांची योजना करतात. (शिक्षकांचे पूर्वनियोजन) (२) बालकांना गाणी, गोष्टी, गप्पांमध्ये सहभागपूर्ण व्यक्त होण्याच्या भरपूर संधी मिळतील, अशा अध्ययन अनुभवांची रचना करतात. (३) बालकाला आपलसं वाटण्यासाठी शिक्षक शालेय वातावरणामध्ये स्थानिक पालक व इतर घटकांची भागीदारी निर्माण होईल अशी रचना करतात. (४) परिचित व्यक्तींच्या संभाषण नमुन्याची जोड	परिसरातील शब्दसंग्रह, गीतांचा संग्रह, स्थानिक गोष्टींचा संग्रह, बाहुल्या, खेळणी, मुखवटे, चित्रकार्ड, चित्रफिती	(१) बालक लक्षपूर्वक ऐकत आहे की नाही याची निरीक्षण करणे व नोंदी ठेवणे. (२) बालकांच्या संभाषणाद्वारे मिळणाऱ्या प्रतिसादांच्या नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			बालकांच्या भावविश्वाशी करून अशा योग्य नमुन्याची निवड करतात. चित्रवाचन, चित्रवर्णन, चित्रगप्पा यांचे नियोजन करतात. (५) घडवून आणलेल्या संभाषणाच्या चित्रफितींची निर्मिती करून गरजेनुरूप त्यांचा वापर करतात. (६) बालकांना त्याच्या खेळण्याविषयी बोलू देतात. (७) शिक्षक प्रत्येक बालकाला अनौपचारिक गप्पांमध्ये सहभागी करून घेतात.		
बालवाटिका २	• दैनंदिन जीवनातील विविध शालेय परिस्थितीमध्ये समवयस्क व शिक्षक यांच्यासोबत संभाषण सुरू करतो.	अनुभव सामायिक करणे, सार्वजनिक बोलण्याचे कौशल्य, अर्थपूर्ण बोलणे, भावना ओळखणे, मोठ्यांचा आदर करणे, ज्ञानेंद्रिय अनुभव व चर्चा.	(१) बालकांना भावनिकदृष्ट्या सुरक्षित वाटेल अशा स्थानिक चालीरीती, उत्सव, सण–समारंभ, खानपान या सगळ्यांचा विचार करून संभाषणयोग्य प्रसंगाची निर्मिती करतात. (२) शालेय वातावरणात सर्व बालकांना संधी मिळेल या दृष्टिकोनातून विविध भाषिक खेळांची रचना करून संभाषण करण्यासाठी अधिकाधिक प्रेरित करतात. (३) शिक्षक प्रत्येक मुलाशी भावात्मक नाते निर्माण करून बालकांच्या वैयक्तिक जीवनाशी जुळणारी संभाषणाची नमुनात्मक पद्धती तयार करतात. (४) प्रत्येक बालकाला बोलते करण्यासाठी शिक्षक मुक्त गप्पा प्रसंगाचे जास्तीत जास्त आयोजन करतात व त्या मुक्त गप्पांना अध्ययनाचे माध्यम बनवतात. (५) उपलब्ध वस्तूंच्या माध्यमातून बालकांना रंग, चव, स्पर्श, आकाराचे अनुभव देतात. गटनिहाय आणि स्वतंत्रपणे चर्चा घडवून आणतात. बालकाची घरची भाषा स्वीकारतात.	स्थानिक खेळणी, समारंभात वापरले जाणारे साहित्य.	(१) बालक मित्रांशी गप्पा मारताना त्यांचे निरीक्षण करणे. (२) बोलकी, लाजाळू बालके ओळखणे. (३) बालकांच्या भावनिक, सामाजिक विकासाकडे लक्ष द्यावे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• घटना, कथा, गोष्ट किंवा त्याच्या गरजा यावर आधारित संभाषणात सहभागी होतो आणि प्रश्न विचारतो.	भावना ओळखणे, अनुभव सामायिक करणे, नाट्य आणि घटना, मोठ्यांचा आदर करणे.	(१) बालकांच्या स्थानिक विश्वाशी, दिनविशेषाशी, दैनंदिन जीवनातल्या प्रसंगाशी जुळणाऱ्या संभाषण प्रसंगाची निर्मिती करतात. (२) प्रत्येक बालकाचा संभाषण सहभाग मिळवण्यासाठी शिक्षक बालकांच्या वैयक्तिक जीवनासह त्याच्या गरजांची जाण ठेवून प्रसंगाची जाणीवपूर्वक निर्मिती करतात. त्यामध्ये त्यांच्या क्रीडा नैपुण्याचा विशेष विचार करतात. (३) प्रसंगावर आधारित प्रत्येक बालकाला बोलते करण्यासाठी मुक्त गप्पांचे आयोजन करतात. त्यामध्ये प्रत्येकाला प्रश्न विचारण्याची प्रेरणा देतात. (४) शिक्षक बालकांच्या स्थानिक जीवनाशी संबंधित छोट्या कथा, गोष्टी, प्रसंग सांगतात. (५) घटना, कथा आणि गोष्ट याबाबत बालकांच्या प्रतिसादामध्ये प्राप्त होणाऱ्या व्याकरणिक अंगाने (लिंग, वचन, विरामचिन्हे) या गोष्टींकडे बालकांचे अप्रत्यक्षपणे लक्ष वेधतात. (६) बालकांना स्वत:बद्दल, मित्रांबद्दल, कुटुंबियां–बद्दल क्रमाक्रमाने बोलण्यास सांगतात. सूचक प्रश्न विचारून हळूहळू व्यक्तीचे गुण, स्वभाव काम याबद्दल बोलते करतील. बालकाची घरची भाषा स्वीकारतात.	स्थानिक संग्रह (गोष्ट, कथा, प्रसंग इ. चा) चित्रकार्ड, भातुकली सारखे खेळ, संस्कार कथासंग्रह, चित्रपुस्तिका	(१) दैनंदिन नोंदी, सहभागाची नोंद ठेवणे. (२) बालकांचे संभाषण करत असताना निरीक्षण करणे. (३) भाषेत पारंगत लाजाळू मुले ओळखणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली	• संभाषणात सहभागी होतो. बोलण्यासाठी स्वत:ची वेळ येण्याची वाट पाहतो आणि इतरांना बोलू देतो.	इतरांचा आदर करणे गोष्ट सांगणे, नाट्य आणि भूमिका सादरीकरण	(१) सर्व बालकांचा सहभाग मिळवण्यासाठी व सर्वांना संधी मिळेल अशाच प्रसंगांची जाणीवपूर्वक निर्मिती करतात. (२) क्रमयुक्त क्रीडा प्रकारांची (वर्गातील व वर्गाबाहेरील खेळ) जाणीवपूर्वक योजना करतात. (३) सर्वांना संधी मिळेल ही बाब जाणीवपूर्वक लक्षात आणून देण्यासाठी अशा प्रकारच्या स्थानिक प्रसंगासाठी व्यासपीठ निर्माण करून देतात. (४) साखळी क्रीडा प्रकाराचा जास्तीत जास्त अवलंब करून सर्व विद्यार्थ्यांना सहभाग होईल अशा अध्ययनकृती तयार करतात. (५) घटनाक्रम पूर्ण करणे यासारख्या कृती करून घेतात.	भाषिक खेळ, क्रमयुक्त क्रीडा प्रकार, साखळी क्रीडा प्रकार, घटनाक्रमांची चित्रकार्डे, भाषापेटी	(१) सर्व विद्यार्थ्यांच्या सहभागाची नोंद प्रतिसादाची नोंद, इतरांना संधी देतो का? याची नोंद ठेवणे. (२) बालकाचे वर्तन ओळखून त्याला तोंडी व्यक्त होता येत नसेल तर त्यांना रेखाचित्रे, कृती इ. द्वारे प्रोत्साहित करणे.
इयत्ता दुसरी	• अनेक वेळा संभाषणांमध्ये आदानप्रदान करताना त्या संभाषणाचा धागा पकडून ठेवतो.	भाषण, संभाषण चित्रवाचन, अनुभव सामाईक करणे, गोष्ट सांगणे, ध्वनीची जाण	(१) बालकांसाठी परिचित प्रसंगांची निर्मिती करून त्या प्रसंगाचे टप्पे करून संभाषण नमुन्यांमध्ये बालकांना अधिकाधिक संभाषणाची संधी देतात. (२) वर्गामध्ये गोष्ट पूर्ण करणे, खेळाच्या साखळ्या जोडणे, एकाच प्रसंगावर आधारित समय सूचकतेनुसार संभाषणाची संधी निर्माण करतात. (३) बालकाच्या जीवनाशी संबंधित प्राणी, वस्तू यांच्या संदर्भात वेगवेगळ्या मुद्द्यांना धरून संभाषणाची संधी देतात. (४) संभाषणाचा धागा विचारात घेऊन गरजेनुरूप व्याकरणिक अंगाकडे मुलांचे लक्ष वेधून घेतात. (लिंग, वचन, विरामचिन्हे)	स्थानिक परिसराशी निगडित प्रसंगांचा संग्रह, विविध गोष्टींचा संग्रह, साखळी खेळांचा संग्रह इ. भावविश्वाशी संबंधित शब्दसंग्रह.	(१) सहभाग नोंदी, (२) अचूकता (३) पडताळासूची, (४) निरीक्षण नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) वन मिनिट शो, शब्दभेंड्या, अक्षरभेद, थीम संदर्भात शब्द लिहिणे, शब्दडोंगर, हुमान (कोडी) ध्वनिभेद, जीभेची कळकटी (कच्चा पापड – पक्का पापड), मुलाखत इ. भाषिक खेळांचा वापर करतात.		
क्षमता : C - 9.3.2 अस्खलितपणे संभाषण करतो आणि अर्थपूर्ण संभाषण करतो.					
बालवाटिका १	• लहान अर्थपूर्ण वाक्यांद्वारे त्यांच्या गरजा आणि भावना व्यक्त करतो.	भाषण, संभाषण, अनुभव सामाईक करणे.	(१) बालकांच्या योग्य गरजांची त्याच्या भावविश्वानुसार शिक्षक यादी तयार करून त्या व्यक्त करण्याच्या शब्द योजना वारंवार बालकांच्या लक्षात आणून देतात. (२) बालकांच्या वैयक्तिक स्वरूपातील भावनांचा विचार करून शिक्षक प्रत्येक बालकाला अभिव्यक्तीची संधी मिळावी यासाठी प्रसंगाची निर्मिती करतात. (३) खेळण्यांविषयी बालकाला बोलते करतात. अनौपचारिक गप्पा करतात. घरची भाषा स्वीकारतात.	खेळणी, किचनसेट, मेकअप टेबल इत्यादी.	(१) निरीक्षण नोंदी (२) प्रासंगिक नोंदी
बालवाटिका २	• सोप्या वाक्यात रोजचे अनुभव कथन करतो आणि काय/केव्हा/कसे/कोण इत्यादी शब्द वापरून साधे प्रश्न विचारतो.	भाषण, संभाषण, अनुभव सामाईक करणे.	(१) परिपाठात प्रामुख्याने विकासाच्या क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित करून नियोजन करतात. (२) बालकांच्या दैनंदिन अनुभवांवर आधारित नमुना प्रश्नांची मालिका तयार करतात. उदा. शब्दडोंगर, शब्दभेंड्या	परिपाठाचे नियोजन, दैनंदिनी नोंदी, भाषिक खेळांचा	(१) सहभागाची नोंद ठेवणे. (२) दैनिक प्रसंगांचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(३) काय? केव्हा? कोण? कसे? यावर आधारित भाषिक खेळांची योजना करून वर्गप्रक्रियेत त्याचा प्रभावी वापर करतात. (४) परिसरातील घटना, प्रसंग, दैनंदिन जीवनमान यावर आधारित मुक्त प्रश्नोत्तराचा अधिकाधिक वापर करून बालकाच्या जिज्ञासेला प्रोत्साहन देतात.	संग्रह	
बालवाटिका ३	• दैनंदिन अनुभवांचे विस्तृत वर्णन करतो.	मौखिक, भाषा विकास, गोष्ट सांगणे, अनुभव सामायिक करणे. जिज्ञासा सहजप्रवृत्ती	(१) स्थानिक परिसरातील समाजघटकांचा सहभाग घेऊन अनुभवाच्या कथनाचे नमुने बालकांसमोर ठेवतात. (२) बालकांना आपले स्वअनुभव मांडण्याची प्रेरणा देऊन तशा स्वरूपाची अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देतात. (३) स्थानिक परिचित प्रसंगाचा वापर करून सहज क्रीडायुक्त कार्यकारणभावाची रुजवणूक बालकां–मध्ये होण्यासाठी आव्हान योजना करतात. (४) पंचेद्रियांच्या शिक्षणासाठी कार्यकारणभावाची समृद्धता यावी म्हणून निगडित अनुभवाची विशेष योजना करतात. (चव, रंग, गंध, आकार, स्पर्श इत्यादी) (५) निगडित अनुभवाच्या विशेष योजनेमध्ये प्रश्नार्थकता लक्षात घेऊन जाणीवपूर्वक योजना करतात.	कथनाचे नमुने क्रीडायुक्त कार्यसंग्रह विशेष अनुभव प्रसंगांचा संग्रह	(१) सहभागाची नोंद ठेवणे. (२) निरीक्षण नोंदी ठेवणे. (३) गटनिरीक्षण (४) नोंदी करणे. (५) भाषेची शैली तपासणे (६) उच्चाराची स्पष्टता पाहणे. (७) आत्मविश्वास पाहणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली	• वर्गात वाचून दाखवलेल्या किंवा चर्चा केलेल्या माहितीपर/कथेतर आशय स्वतःच्या अनुभवाशी सक्षमपणे जोडतो आणि त्याबद्दल बोलतो.	अनुभव सामायिक करणे, गोष्ट सांगणे, मौखिक, भाषा विकास	(१) बालकांच्या अध्ययनाशी संबंधित आशयकृती संदर्भात बालकांच्या दैनंदिन जीवन व अनुभवाची जोडणी करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. (२) अध्ययन प्रसंगातील आशय, कृती, खेळ या अनुषंगाने बालकांच्या कृतीपूर्ण जोडणीला शिक्षक स्वतः मदत करतात. (३) शिक्षक अध्ययनकृती आशयाशी जोडलेल्या अनुभवांना प्रेरणा देऊन त्याला अधिक बोलके करण्याकरिता विविध प्रभावी प्रसंग, खेळ, कृती यांचे नियोजन करतात. (४) बालकांनी जोडणी केलेल्या प्रसंगांवर त्याला स्वतःचे मत व्यक्त करण्याची संधी देतात व प्रसंगी समप्रसंगावर दुसऱ्यांचे मत ऐकण्याची संधी देतात. (शब्दचक्र, माईंड मॅप, वाक्य साचे) (५) अनौपचारिक भाषेमध्ये भाषिक वैशिष्ट्यांकडे बालकांचे लक्ष वेधून घेतात. बालकाची स्वभाषा स्वीकारतात.	दैनंदिन अनुभव प्रसंग संग्रह विविध आशय, कृती, खेळ यांचा संग्रह भाषापेटी	(१) गटनिरीक्षण नोंदी करणे. (२) बालकांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित अनुभव कसे सामायिक करतो याचे निरीक्षण करणे व नोंदी घेणे. (३) सहभाग नोंदी ठेवणे.
इयत्ता दुसरी	• एखाद्या विषयावर चर्चेत सहभागी होतो. प्रश्न उपस्थित करतो आणि त्याला प्रतिसाद देतो.	अनुभव सामायिक करणे, ध्वनीची जाण, अभिव्यक्ती विकास	(१) माहितीपर कथेमध्ये विद्यार्थी स्वअनुभवातून पुढे जावा यादृष्टीने जाणीवपूर्वक विद्यार्थी गटाच्या माध्यमातून सर्व विद्यार्थ्यांचा सहभाग मिळवून घेतात. (औपचारिक व अनौपचरिक) (२) विद्यार्थ्यांचे प्रश्नार्थकतेकडे लक्ष केंद्रित करून प्रश्न विचारण्यासाठी प्रेरणा देतात.	आशयाचे नमुने, उताऱ्याचे नमुने (७ ते ८ ओळी), प्रसंगचित्रे	(१) रेकॉर्ड तंत्र साधने (२) प्रतिसाद तक्ते (३) गुणांकन मार्गदर्शिका (रुब्रिक्स) ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		सामाजिक विकास	(३) गटचर्चेतून प्रत्येक बालकाच्या प्रतिसादाची नोंद घेऊन अचूक प्रतिसादाला दाद देतात. बालकाची घरची भाषा स्वीकारतात.		
क्षमता : C - 9.4 क्लिष्ट कार्य पूर्ण करण्यासाठी मौखिक सूचना समजून घेतो व इतरांना तशाच स्पष्ट तोंडी सूचना देतो.					
बालवाटिका १	• गृहभाषा/मातृभाषा/ परिचित भाषेमध्ये दिलेल्या छोट्या सूचना ऐकून समजतो व त्यांचे अनुपालन करतो. (उदा. ठोकळे इकडे आण हात स्वच्छ धू. इत्यादी)	संवाद, शब्दसंग्रह विकास अनुसरण करणे.	(१) बालकांच्या वयानुरूप आवश्यक सूचनांचा संच बालकाच्या गृहभाषा/मातृभाषा/परिचित भाषेमध्ये तयार करतात व त्या संचाची अनौपचारिक स्वयंशिस्तीने अंमलबजावणीचे नियोजन करतात. यामध्ये सहज, सोपी सूचना ऐकवतात. (२) बालकांमध्ये सहज, सोपी व भीतीमुक्त अनुपालनाची पद्धत विकसित करतात. (३) सूचनांचे योग्य पालन केल्यास प्रेरणा म्हणून टाळ्या अशा स्वरूपातील प्रेरक कृती करतात. (४) चांगल्या सवयींचे आपल्या समवयस्क संदर्भाने दिग्दर्शन करून गरज असणाऱ्या बालकांना जाणीवपूर्वक अवलोकन संधी उपलब्ध करून देतात.	आवश्यक सूचनांचा संच	(१) बालकाच्या सहभागाचे निरीक्षण नोंदी.
बालवाटिका २	• गृहभाषा/मातृभाषा/ परिचित भाषा/संमिश्र भाषेमध्ये एकाच वेळी दिलेल्या दोन ते तीन सोप्या कृतींचा समावेश	ध्वनीची जाणीव, सामाजिक विकास, शारीरिक	(१) बालकांच्या गृहभाषा/मातृभाषा/परिचित भाषा/ संमिश्र भाषांमध्ये बालकांच्या चांगल्या सवयी विकसित होण्याच्या दृष्टीने अनुकूल प्रसंगांची जाणीवपूर्वक निर्मिती करतात. (२) छोट्या व सोप्या सूचना देतात.	विविध आवश्यक सूचनांचा संच	(१) गटनिरीक्षण नोंदी (२) सहभागी नोंद

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	असलेल्या सूचना समजतो व त्यांचे अनुपालन करतो.	विकास	(३) सूचनांचे योग्य पालन केल्यास प्रेरक कृती केल्या जातात. (टाळ्या वाजविणे) (४) आरोग्यदायी सवयींची माहिती देतात. (५) विविध कृतींचा समावेश असलेल्या सूचना समजावून त्याचे अनुकरण करण्यासाठी विविध क्रियाकलाप करतात. उदा., स्वतःच्या पायाच्या बोटांना स्पर्श करा. सशाप्रमाणे उड्या मारा अशा आनंददायी उपक्रमांची योजना आखतात.		
बालवाटिका ३	• गृहभाषा/मातृभाषा/परिचित भाषा/संमिश्र भाषेमध्ये एकाच वेळी दिलेल्या चार ते पाच सोप्या कृतींचा समावेश असलेल्या सूचना समजून घेतो व त्यांचे अनुपालन करतो.	अनुभव सामायिक करणे, ध्वनीची जाणीव होणाऱ्या कृती, स्व-अभिव्यक्ती	(१) बालकांना त्यांच्या गृहभाषा/मातृभाषा/परिचित भाषा/ संमिश्र भाषेत पुनरावृत्ती न करता अनेक सूचना देणारी कामे देतात. (२) बालकांना स्पष्ट सूचना देऊन त्यांच्या सहकाऱ्यांना मदत करण्यास सांगतात. उदा. नाकाला स्पर्श करणे, रंगांची नावे घेणे इ.	गृहभाषा/ मातृभाषा/ परिचित भाषा /संमिश्र भाषेतील सुचनांचा संच	(१) खेळादरम्यान बालकांचे निरीक्षण करणे, नोंदी ठेवणे (२) प्रत्येक सूचना समजते की नाही याकडे लक्ष देणे आणि अनुसरण करणे.
इयत्ता पहिली	• साध्या स्वरूपाच्या अनेक कृतींचा समावेश असलेल्या सूचनांचे पालन करतो. (एकाच वेळी ६ ते ९ सूचना एकत्र दिल्यास.)	मौखिक, भाषिक विकास, अनुभव सामायिक करणे.	(१) बालकाला दिलेल्या सूचना समजून घेऊन त्याप्रमाणे कृती करतात. (२) सूचनांचे योग्य पालन केल्यास टाळ्या वाजविणे सारख्या प्रेरक कृती करतात. (३) मुलांसोबत सूचनांची देवाणघेवाण करताना जाणीवपूर्वक पूर्णविराम, स्वल्पविराम व प्रश्नार्थक चिन्ह अशा स्वरूपाच्या अर्थाच्या दृष्टीने नोंदी घेऊन मुलांचे लक्ष केंद्रित करतात.	सूचनांचा संच भाषा पेटी	(१) प्रासंगिक नोंदी (२) पालकांच्या प्रतिक्रिया नोंदी, सहभागी नोंदी (लेखी, तोंडी)

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• सशर्त सूचनांचे पालन करतो. (उदा. जर पाऊस पडत असेल, तर झाडांना पाणी घालू नकोस, तण काढ, पाऊस पडत नसेल, तर झाडांना पाणी घाल.)	श्रवण, ध्वनीची जाणीव होणाऱ्या कृती, अनुसरण आणि भावनिक विकास	(१) प्रसंगानुरूप, वयानुरूप, गरजेनुरूप, क्षमतेनुरूप, आवडीनुरूप, मूलनिहाय प्रत्येकाने काय करायला पाहिजे याची सूचना सूची तयार करतात. (२) वर्ग, शालेय परिसराचा अधिकाधिक विचार करून चांगल्या सवयी, चांगले संस्कार याबाबत वर्ग मंत्रिमंडळात वाटणी करून देतात. (३) अनुभव देताना सूचनेमध्ये काही अटी घालतात.	सूचना सूची भाषा	(१) प्रासंगिक नोंदी (२) बक्षीस योजना (शाब्दिक) उदा. टाळ्या वाजविणे, नाव, गट फलकावर लावणे, झेंडा देणे (फिरता)
क्षमता : C - 9.4.2 क्लिष्ट कार्य पूर्ण करण्यासाठी मौखिक सूचना समजून घेतो व इतरांना तशाच स्पष्ट तोंडी सूचना देतो.					
बालवाटिका १	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही		नाही		नाही
बालवाटिका २	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही		नाही		नाही
बालवाटिका ३	• साधी कामे करण्यासाठी इतर बालके व प्रौढ व्यक्ती यांना स्पष्ट सूचना देतो.	भाषण– संभाषण कौशल्य, शब्दसंग्रह, सामाजिक, भावनिक विकास, नेतृत्व विकास	(१) गाभाभूत घटक, जागतिक मूल्ये, एकविसाव्या शतकातील कौशल्ये यांचा विचार करून वर्ग, शाळा, क्रीडांगण या मर्यादेत कृतींच्या योजना तयार करतात. (२) फिरत्या गटाने त्याच्या नेमणुका करून वरील कृती योजनेचे वाटप करतात. (३) (शालेय मंत्रिमंडळ, पालकसभा, सांस्कृतिक कार्यक्रम निवड) यांसारख्या एकत्रित प्रसंगांमध्ये समवयस्क व गावातील नागरिक, पालक यांच्या समोर व्यक्त होण्याच्या संधीची योजना करतात.	गाभाभूत घटक, जागतिक मूल्ये, एकविसाव्या शतकातील कौशल्ये याची माहिती पुस्तिका, कृतियोजना संचपुस्तिका	(१) प्रासंगिक नोंदी (२) बालकाला सर्व सूचना समजतात का व सूचना देता येतात का याचे निरीक्षण करावे व नोंदी घ्याव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) समाजातील वाईट सवयी व त्या सवयींचे होणारे विविध परिणाम याबाबत शालेय जाणीव जागृती प्रसंगाचे आयोजन करतात. (५) दिनचर्या, दिंडी, घोषणा, प्रभातफेरी या माध्यमातून बालकांना सूचना देण्याचे स्वातंत्र्य देतात. (६) आईबाबांची शाळा, आजी–आजोबांची शाळा याचा प्रभावी वापर करून कुठे, कोणाला, कोणत्या सूचना द्याव्यात याबाबत सूचनासंचाच्या आदर्श नमुन्यांच्या योजना करतात.	जनजागृती विषय आदर्श सूचना नमुन्यांचा संग्रह	(१) पालकांची मतावली (लेखी, तोंडी)
इयत्ता पहिली	• साध्या स्वरूपाच्या अनेक कृतींचा समावेश असणाऱ्या सूचना स्पष्टपणे देतो. (एकाच वेळी ८ ते ९ सूचना एकत्र दिल्यास)	मौखिक भाषाविकास, अनुभव सामायिक करणे.	(१) गाभाभूत घटक, जागतिक मूल्ये, एकविसाव्या शतकातील कौशल्ये यांचा विचार करून वर्ग, शाळा, क्रीडांगण या मर्यादेत कृतींच्या योजना तयार करतात. दिलेल्या योजनेनुसार बालके आपापसात चर्चा करून कोणी सूचना कराव्यात हे ठरविण्याची संधी देतात. (२) चावडी वाचन, शाळा व्यवस्थापन समिती यांसारख्या एकत्रित प्रसंगांमध्ये समवयस्क व समाजातील नागरिक, पालक यांच्यासमोर व्यक्त होण्याच्या संधीची योजना करतात. (३) समाजातील वाईट सवयी व त्या सवयींचे होणारे विविध परिणाम याबाबत शालेय जाणीव जागृती प्रसंगाचे आयोजन करतात.	आदर्श सूचना संच	(१) प्रासंगिक नोंदी पालकांची प्रतिक्रिया नोंदी (लेखी, तोंडी) (२) सहभागी नोंदी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली			(५) दिंडी, घोषणा, प्रभातफेरी या माध्यमातून बालकांना सूचना देण्याचे स्वातंत्र्य देतात. (६) सूचना असणाऱ्या प्रसंगाची जाणीवपूर्वक निर्मिती करून त्यात सुरुवातीला वर्गातील सर्व बालकांचा सहभाग मिळवितात व तशाच प्रसंगाचे संचलन करण्याचे स्वातंत्र्य बालकांना देतात.		
इयत्ता दुसरी	• गणितीय सूचना स्पष्टपणे देतो. (दिशादर्शक, अवकाशीय संबोध, भौतिक परिमाण असलेल्या)	आकार ओळखणे.	(१) वर्ग, शाळा, मैदान, परिसर यांचा अध्ययनामध्ये अधिकाधिक वापर व्हावा यासाठी संकल्पना समजण्यासाठी नियोजन करतात. (२) या योजनेत विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग घेतात व त्या खेळ योजनेतील कार्यकारणभाव जाणीवपूर्वक बालकांच्या लक्षात आणून देतात. (३) मंत्रिमंडळाची नेमणूक करून प्रत्येक शालेय प्रसंग नेतृत्वाची संधी देऊन नियोजन, व्यवस्थापन यातील काटेकोरपणा यामध्ये सुरुवातीला बालकांच्या अनुभव विश्वाशी जोडणी करतात. (४) खेळ प्रसंगी, कृती, उपक्रम वेगवेगळे कार्यक्रम यामध्ये स्वतः नियोजन–आयोजनाचे स्वातंत्र्य फिरत्या गटप्रमुखाला बहाल करून गणितीय सूचनांची अधिकाधिक संधी उपलब्ध करून देतात. (उदा. वर–खाली, मागे–पुढे) खेळाचा आकृतिबंध.	परिसर, विविध आकारांच्या वस्तू	(१) वर, खाली... प्रमाणे अवकाशीय संबोध योग्य वापरतात का याचे निरीक्षण करणे. प्रात्यक्षिकातून मूल्यमापन करणे, तशी नोंद ठेवणे. (२) निरीक्षणशक्तीचा विकास, साम्यभेदाची जाणीव, वर्गीकरण करण्याची क्षमता या गोष्टी विविध प्रात्यक्षिकांतून तपासणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 9.5 कथन केलेल्या/वाचलेल्या गोष्टी समजून घेतो आणि त्यातील पात्रे, कथानक आणि लेखकाला काय सांगायचे आहे ते ओळखतो.					
बालवाटिका १	• अल्प कालावधीसाठी छोट्या स्वरूपाच्या गोष्टी लक्षपूर्वक ऐकतो. (३ ते ५ मिनिटे)	श्रवण, भावनात्मक विकास	(१) बालजगताशी निगडित, परिसराचा विचार करून छोट्याछोट्या गोष्टींचा संग्रह करतात. काही गोष्टी तयार करतात. (२) गोष्टीच्या अर्थानुसार साभिनय स्वतः काही साहित्याचा उपयोग करून (बाहुली, खेळणी) सादरीकरण करतात. (३) गोष्टीतील महत्त्वपूर्ण बिंदू (tiger point) लक्षात यावा म्हणून आवाजातील योग्य चढउताराचा शिक्षक वापर करून गोष्टीचा आनंद मिळवून देतात. (४) विविध मुखवटे, कळसुत्री बाहुल्या यांचा वापर करतात.	गोष्टींचा संग्रह, पारंपरिक संस्कारक्षम गोष्टी, तंत्रज्ञानाचा उपयोग, गोष्टींचा संग्रह, प्रसंगाचा संग्रह (परिसरातील बाहुल्या)	(१) निरीक्षण नोंदी
बालवाटिका २	• ऐकवलेल्या गोष्टीतील पात्रे व काही प्रसंग आठवतो. ते स्वतःच्या भाषेत सांगतो	श्रवण, भावनात्मक, सामाजिक विकास, अभिव्यक्ती विकास, कारक विकास	(१) विविध साहित्य (बाहुली, खेळणी) वापरून दैनंदिन अनुभवविश्वाशी जुळणाऱ्या गोष्टींचे सादरीकरण करतात. उदा., बाहुलीचे लग्न, भातुकली. (२) गोष्टीच्या पात्र प्रसंगात सहभागी होऊन होकारार्थी ध्वनी (मान हलविणे), प्रसंगी विविध प्रसंगाचा वापर करून बालकाचे लक्ष वेधून घेतात. (३) गोष्टीतील पात्रांच्या भूमिका व नाट्यीकरण यांची आणि प्रसंग साधनांची संधी उपलब्ध करून देतात. सोबतच अनुभव कथनाची व नाट्यीकरणाच्या सादरीकरणाची संधीदेखील उपलब्ध करून देतात.	हातबाहुली उपलब्ध साहित्य (खेळणीसंग्रह) गोष्टींचा संग्रह मुखवटे व पपेट	(१) सहभागी नोंदी (२) प्रासंगिक नोंदी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) गोष्टीतील गंमत समजून व्यक्त होण्याची प्रेरणा व संधी अधिकाधिक उपलब्ध करून देतात. (५) बालकांनी गोष्टीतील प्रसंगाबाबत स्वभाषेत केलेल्या अभिव्यक्तीवर शाब्दिक व कृतीयुक्त बक्षीस योजनांची आखणी करतात. (टाळ्या वाजविणे.)	गोष्टींचा संग्रह	(३) सहभाग, स्व–व्यक्त होण्याच्या नोंदी (वैयक्तिक नोंदी)
बालवाटिका ३	• गोष्टीची सुरुवात, मध्य व शेवट लक्षात घेऊन गोष्ट स्वतःच्या शब्दांत सुसंगतपणे सांगतो. गोष्ट सांगताना गोष्टीतील महत्त्वाच्या शब्दांचा वापर करतो.	श्रवण विकास, अभिव्यक्ती विकास, अनुभव सामायिक करणे	(१) वर्ग, शाळा, परिसर यांच्याशी संबंधित अधिकाधिक गोष्टी कथानकाच्या स्वरूपात संग्रहित करतात. (२) विद्यार्थ्यांचा प्रत्यक्ष सहभाग घेऊन गोष्टींच्या नाट्यीकरणाचे प्रभावी नियोजन करतात. (३) बालक गोष्ट समजून घेतो. नाट्यीकरण करताना त्याप्रमाणे अभिनय करतो की नाही हे पाहतात. मार्गदर्शन करतात. (४) ऐकलेल्या, नाट्यीकरणातून अनुभवलेल्या गोष्टींचा क्रम मांडण्याची संधी देतात. (५) स्वयंस्फूर्तपणे गोष्टी तयार करण्याची संधी निर्माण करतात.	गोष्टी (कथानक) स्वरूपात) संग्रह गोष्टींचा नमुना संग्रह	(१) नाट्यीकरणातील सहभागाच्या नोंदी, स्वतःच्या शब्दात गोष्ट सांगता येते का हे पाहणे (२) स्वनिर्मित गोष्टी सांगतो का? याचे निरीक्षण करणे. (३) कथेतील चित्रांचा घटनाक्रम लावता येतो की नाही ते पाहणे.
इयत्ता पहिली	• गोष्टीची मध्यवर्ती कल्पना व पात्रांच्या भावना लक्षात घेऊन संवादासह सांगतो.	गोष्ट सांगणे, नाट्य आणि भूमिका, स्वतंत्र लेखन,	(१) बालकाच्या परिसरातील व भावविश्वातील कथानकाचा अधिक वापर करून पात्र व प्रसंगाचे महत्त्व समजून सांगतात. (२) पात्रांची भूमिका स्वतः करण्याची बालकांना संधी देऊन कथानकातील भावनांचा अप्रत्यक्ष परिचय करून देतात.	गोष्टींचा संग्रह, भाषापेटीतील गोष्टी कार्ड–संग्रह, हस्तलिखित साहित्य	(१) लक्षपूर्वक ऐकतो की नाही हे पाहणे. (२) नाट्यीकरणातील सहभागाची नोंद ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		मार्गदर्शित लेखन, अनुभव सामायिक करणे	(३) ऐकलेल्या गोष्टींचे पात्र, प्रसंग, भावना यांवर आधारित गोष्ट तयार करण्याची संधी बालकांना मिळवून देतात. आवश्यक तेथे मदत करतात. (४) सर्व गोष्टींचा संग्रह करून स्थानिक पातळीवर त्याचे प्रदर्शन भरवितात.		(३) बालकांनी केलेल्या विविध कृतींची नोंद ठेवणे.
इयत्ता दुसरी (२)	• गोष्ट सांगताना पूरक बारकावे सांगतो. उदा. उंदराला एक फडकं मिळालं, ते फडकं खूप घाण होतं. अगदी धुळीने भरलेलं होतं.	श्रवण अनुभव सामायिक करणे, गोष्ट सांगणे, न्याय्यीकरण व भूमिका अभिव्यक्ती सर्जनशीलता	(१) बालकाला त्याच्या परिवेक्षातील गोष्टी भरपूर प्रमाणात ऐकवितात. (२) गोष्टींतील वाक्यांचा जाणीवपूर्वक परिचय बालकांना करून देतात. (३) बालकांना बारकावे पूर्ण असणाऱ्या गोष्टी ऐकवून ते दुवे जोडण्याचा सराव घेतात. (४) बालके पूरक बारकावे जोडून गोष्टी सांगतात.	विविध गोष्टींचा संग्रह, तंत्रज्ञानाचा वापर, मुखवटे चित्रकथा	(१) बालक गोष्टी लक्षपूर्वक ऐकतात का ? याचे निरीक्षण करतात. (२) सहभागी नोंदी, बालकाद्वारे दिल्या गेलेल्या प्रश्नोत्तरांची नोंद घेतात. (३) बालक गोष्टीतील बारकावे कसे सांगतात याचे निरीक्षण करून नोंदी ठेवतात.
इयत्ता दुसरी (३)	• ऐकलेल्या गोष्टीतील काय आवडले, काय आवडले नाही हे सकारण सांगणे.	श्रवण, अनुभव सामायिक करणे, गोष्ट सांगणे,	(१) बालकांना भरपूर प्रमाणात दैनंदिन जीवनाशी संबंधित गोष्टी ऐकवितात. (२) ऐकविलेल्या गोष्टीच्या प्रसंगाची वर्ग/गट गप्पा घडवून आणतात. (३) काय चुकीचे/काय बरोबर असे घटना प्रसंग	विविध गोष्टींचा संग्रह, कथासंग्रह, संस्कार कथा	(१) बालक गोष्टी लक्षपूर्वक ऐकतात का ? याचे निरीक्षण करतात. (२) सहभागी नोंदी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		अभिव्यक्ती सर्जनशीलता, स्व – प्रकटीकरण	गोष्टीनुसार बालकांच्या जाणीवपूर्वक लक्षात आणून देतात. (४) बालके गोष्ट ऐकून त्यातील घटनात्मक आवड/नावड सकारण सांगतात.	चित्रकथा	बालकाद्‌वारे दिल्या गेलेल्या प्रश्नोत्तरांची नोंद घेतात. (३) बालक ऐकलेल्या गोष्टीतील आवडलेल्या व न आवडलेल्या गोष्टींविषयी स्व–प्रकटीकरण करतात का? सकारण सांगतात का ? याचे निरीक्षण करून नोंदी ठेवतात.
इयत्ता दुसरी (१)	• स्वतः लेखक असल्याची कल्पना करून माहिती असलेल्या गोष्टींचा शेवट बदलून सांगतो.	श्रवण, अनुभव सामायिक करणे, गोष्ट सांगणे, नाट्यीकरण व भूमिका अभिव्यक्ती स्व–प्रकटीकरण	(१) बालकांना अधिकाधिक त्यांच्या भावविश्वाशी जोडणाऱ्या गोष्टी ऐकवतात व त्या गोष्टींचा संस्कार शाब्दिक स्वरूपात स्पष्ट करतात. (२) शाब्दिक स्वरूपात स्पष्ट केलेला संस्कार बालकांमध्ये वर्तनात कसा येईल याचे मूल्यात्मक महत्त्व पटवून देतात. (३) कथेमागची प्रेरणा शोधण्याची संधी मुलांना देऊन ते व्यक्त करण्याचे नियोजन करतात. (४) त्याच भावाने तीच गोष्ट अधिकाधिक बालकांना सांगण्याची संधी देऊन गटगप्पा घडवतात. (५) बालकांच्या भावविश्वाशी निगडित गोष्ट स्वभाषेत सादरीकरण करण्याची संधी देतात.	विविध गोष्टींचा संग्रह, प्राणी–पक्षांच्या गोष्टी, वीर–पराक्रमी बालकांच्या कथा आणि संस्कारकथा संग्रह.	(१) बालक गोष्टी लक्षपूर्वक ऐकतात का? याचे निरीक्षण करतात. (२) सहभागी नोंदी, बालकाद्‌वारे दिल्या गेलेल्या प्रश्न–उत्तरांची नोंद घेतात. (३) बालक गोष्ट कशी सांगतात याचे निरीक्षण करून नोंदी ठेवतात.

क्षमता : C - 9.6

स्पष्ट कथानक आणि पात्रांसह लघुकथा/गोष्ट सांगतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	–	नाही	नाही	नाही
बालवाटिका २	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही	–	नाही	नाही	नाही
बालवाटिका ३	• वैयक्तिक दृष्टिकोनातून गोष्टीचा शेवट कल्पना करून सांगतो.	गोष्ट सांगणे. सर्जनशीलता, अनुभव सामायिक करणे.	(१) शिक्षक प्रत्येक बालकाचे भावविश्व वेगळे असल्याने प्रत्येक बालकाशी त्याच्या भावविश्वाशी संबंधित आनंद गप्पा करतात. (२) प्रत्येक कथेची छाप बालकाच्या वर्तनावर उमटते व तो त्या कथेतून बोध घेतो. या नुसार प्रत्येक बालकाला त्याच्या घरच्या भाषेतून गोष्ट सांगण्याची संधी प्राप्त करून देतात. (३) प्रत्येक बालकाच्या क्षमतेनुसार कथासंदेशाचे फलकलेखन करून बोध घेतात. (४) वर्ग, परिसर बालकाच्या भावविश्वाशी संबंधित कथा चित्रांद्वारे मूल्य संदेश तयार करतात.	चित्रांसह कथा पुस्तके, चित्रांसह लहान गोष्टींची पुस्तके	(१) स्वभाव, गोष्टीच्या सारांशाच्या मांडणीचे निरीक्षण (२) वर्तन नोंदी
इयत्ता पहिली	• साधे कथानक व पात्रासह स्वतःच्या छोट्या गोष्टी सांगतो.	ध्वनियुक्त कृती, अभिव्यक्ती विकास, प्रकटीकरण	(१) पात्रयुक्त कथानकाचे सोपेसोपे नमुने बालकांसमोर ठेवतात. प्राण्यांच्या, पक्ष्यांच्या विविध छोट्या गोष्टी कृतींसह, प्राण्यांच्या, पक्ष्यांच्या आवाजांच्या नकला करून सांगतात. (२) कथानक व पात्रांचे सौंदर्य बालकांच्या लक्षात आणून देतात व बालकांना गोष्टींतील पात्रांच्या नकला करण्याची संधी देतात.	फ्लॅशकार्ड, कथा, पुस्तके. चित्रांसह लहान गोष्टींची पुस्तके, चित्रसंग्रह,	(१) बालकाच्या निरीक्षण नोंदी. (२) वर्तन नोंदी.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(३) नमुना कथानक पात्रासह असणारे नावे बालकाच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडून देतात. त्यासाठी विविध साधनांचा उपयोग करतात. उदा. फ्लॅशकार्ड, चित्रसंग्रह (४) तशाच प्रकारच्या कथानकांची निर्मिती व पात्रप्रसंग निर्मितीची क्षमतावृद्धी होण्यासाठी बालकांना स्वतः मदत करतात. (५) बालकांना याबाबत व्यक्त होण्याची संधी देऊन त्यांच्या परिचित शब्दांचे रूपांतर कथेत कसे होते, याचा आनंद मिळवून देतात. (६) मुलांनी तयार केलेल्या गोष्टीचे सादरीकरण करण्यास बालकास प्रेरणा देतात.	थोरा मोठ्यांच्या कथा, संस्कारकथा	
इयत्ता दुसरी	• गुंतागुंतीचे कथानक व बहुविध पात्रांसह स्वतःच्या गोष्टी तयार करतो.	समन्वयकांशी संवाद, शब्दसंग्रह, अभिव्यक्ती विकास	(१) सोप्या गोष्टीसह दर्जा वाढलेल्या कथानकाचे नमुने त्याच्या पात्रप्रसंगासह बालकांसमोर ठेवतात. (२) बालकांच्या जीवनाशी जुळणाऱ्या कथानकांची वेचणी करून कथारचनांचे पात्रासह जुळवणी सामर्थ्य विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावे, यासाठी मूलनिहाय मदत करतात. (३) कथानकांच्या धाग्यांची जोडणी करून त्याच्या-पासून कशी कथा निर्माण होते, याचा आनंद बालकांना मिळवून देतात. (४) बालकांच्या निर्मित कथांचे सादरीकरणासह प्रकाशन करतात.	कथासंग्रह (भाव–विश्वाशी निगडित)	(१) बालक नमुना कथानकाचे कसे निरीक्षण करतात? याचे निरीक्षण करावे. (२) बालकाच्या वर्णन नोंदी, सहाध्यायी, मूल्यमापन करतात. (३) सहभागी नोंदी.

क्षमता : C - 9.7 दैनंदिन संवाद परिणामकारकरीत्या साधण्यासाठी पुरेसे शब्द आत्मसात करतो व आत्मसात केलेल्या शब्दसंग्रहाचा वापर करून नवीन शब्दांचे अर्थ लावतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• दैनंदिन परिचयातील काही वस्तू आणि अनुभव यांसाठी योग्य शब्दांचा वापर करतो. (उदा. स्वतःचे व मित्राचे नाव सामान्य वस्तू, चित्रे, गोड–आंबट, गोल–मोठा इ. ची नावे सांगतो.)	चित्रवाचन, अनुभव सामायिक करणे.	(१) दैनंदिन जीवनातील संभाषणासाठी आवश्यक असणाऱ्या शब्दांचा संग्रह करतात. (२) तयार केलेल्या शब्दसंग्रहाची जाणीवपूर्वक वर्ग–प्रक्रियेतील छोट्याछोट्या अनुभवांची जोडणी करतात. (३) बालकांचा शब्दसंग्रह वाढून त्याच्यामध्ये संभाषण कौशल्य यावे या दृष्टिकोनातून अध्ययन प्रसंगाची निर्मिती करताना पुढीलप्रमाणे युक्त्यांचा वापर करतात. जसे : (१) नाती–गोती (२) परिचय (३) विविध आकार, रंग, संबंधित विविध खेळ	दैनंदिन जीवनातील संबंधित शब्दसंग्रह छोटे–छोटे संभाषण संग्रह (नाती–गोती परिचय, आकार, रंग, गंध यासंबंधी)	(१) मौखिक संभाषणात सहभागी. (२) योग्य शब्दाचा वापर करतो याचे निरीक्षण.
बालवाटिका २	• विशिष्ट प्रसंग किंवा वर्गामध्ये अभ्यासलेल्या विषयातून प्राप्त शब्दसंग्रहाचा उपयोग त्याच्या संभाषणात करतो.	अनुभव सामायिक करणे, कौशल्य विकास, आकलन, उपयोजन.	(१) विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी जुळणाऱ्या प्रसंगाची जोडणी अध्ययन अनुभवाशी करतात. (२) अध्ययन अनुभवावरून विद्यार्थ्यांच्या भाव–विश्वातला शब्दसंग्रह विकसित होण्यासाठी शब्दांच्या बँकेचा उपयोग करतात. (३) आवश्यक कमाल व किमान शब्दमर्यादेचा उपयोग करून क्रीडा माध्यमातून जाणीवपूर्वक संभाषण प्रसंगाची निर्मिती करतात व सर्वच मुलांना त्यात सहभागी करून घेतात. (४) संभाषण नमुने अनौपचारिक पद्धतीने मुलांकडून सूचकता मिळाल्यास तेही स्वीकारतात.	अध्ययन अनुभवाचे नमुने, भावविश्वातला शब्दसंग्रह, क्रीडा प्रकार संभाषण नमुने	(१) दैनंदिन निरीक्षण (२) तोंडी काम (संभाषण) (३) प्रात्यक्षिक नोंदी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• वाढीव शब्दसंग्रहाचा वापर करून कृतियुक्त वर्णनात्मक व कालदर्शक शब्दांचा हेतुपुरस्सर वापर करतो.	शब्दांच्या जाणीव होणाऱ्या कृती, आकलन, उपयोजन	(१) विद्यार्थी स्तरानुरूप विकसित केलेल्या शब्द बँकेचा वापर करून त्याची जोडणी वर्गात अध्ययन प्रक्रियेच्या प्रत्येक कृतीशी करतात. (२) दैनंदिन जीवनातील वर्णनात्मक प्रसंगाचे अनौपचारिक आयोजन करून बँकेतील शब्दसमूहांचा संच बालकांसमोर ठेवतात. (३) प्रार्थनेपासून ते वर्गप्रक्रिया संपेपर्यंत योजित विद्यार्थी संवादामध्ये कालदर्शक शब्दांचा नियोजनपूर्वक वापर करतात. (उदा. सकाळ, दुपार, संध्याकाळ, सुट्टीपूर्वी, सुट्टीनंतर) (४) सहजतेने वर्णनात्मक व कालदर्शक प्रसंगाची निर्मिती करून बालकांना शब्दसंग्रहाचा वापर करण्यास उद्युक्त करतात. (५) प्रबलनासाठी विद्यार्थ्यांनी वापरलेल्या विविध शब्दांची नोंद फलकावर घेऊन अधिकाधिक शब्द वापरणाऱ्या बालकांना शाबासकी देतात. (६) वर्णनात्मक व कालदर्शक संबंधित विविध क्रीडा प्रकार घेतात.	शब्दबँक	(१) शब्दांचा वापर करतात का? याच्या नोंदी घेणे. (वैयक्तिक, गटाने) (२) वर्णनात्मक, कालदर्शक, शब्दसंग्रह (३) क्रीडा प्रकार संग्रह
इयत्ता पहिली	• चित्र आणि संदर्भ यानुसार अपरिचित शब्दांच्या अर्थाचा अंदाज बांधतो.	चित्रवाचन आकलन, उपयोजन, अनुभव सामायिक करणे,	(१) अध्ययन साहित्य समृद्धी संचाचा पुरेपूर वापर करून चित्रगप्पा, चित्रगोष्टी, चित्रकथा यासाठी विविध स्थानिक संदर्भाची जोडणी करतात. (२) चित्रगप्पा, चित्रगोष्टी, चित्रकथा, यांवरून परिचित व अपरिचित शब्दांची वर्गवारी फलकावर करतात. (३) परिचित व अपरिचित दोन्ही प्रकारच्या शब्दसंग्रहांना बालकांच्या जीवनाशी जोडून	चित्रगाडी, चित्रगोष्टी, चित्रगप्पा, चित्रकथा संग्रह.	–

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		पूर्वज्ञानाचा उपयोग करणे, कारक विकास, जिज्ञासा	अर्थ समजण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. (४) अपरिचित शब्दाचा अर्थ बालकांकडून काढून घेण्यासाठी जिज्ञासा व प्रोत्साहन तंत्राद्वारे वर्गामध्ये उत्साहाचे वातावरण निर्माण करतात. (५) अचूक अंदाज असणाऱ्या बालकांना प्रोत्साहित करून त्यांना गटनायक म्हणून निवड करून उर्वरित बालकांसाठी मदतीचा मार्ग खुला करतात. (६) अचूक अर्थ मुलांकडून येण्यामध्ये काही त्रुटी असल्यास स्वतः दुरुस्ती करतात.		(१) मुलांना काही अपरिचित शब्द सांगून आपल्या पालकांना विचारा व मला सांगा अशा प्रकारचे आवाहन देणे व निरीक्षण नोंदी घेणे.
इयत्ता दुसरी	• मजकुरात आलेल्या अपरिचित शब्दांचा अर्थ समजून घेण्यासाठी बाल शब्दकोशाचा वापर करतो.	शब्दांचा अर्थ ओळखतो. आकलन, उपयोजन कौशल्य	(१) स्तरानुरूप बालशब्दकोशाचा संग्रह वर्षारंभीच तयार करतात. (२) वेळेनुसार विषय व प्रसंगाप्रमाणे आलेल्या अपरिचित शब्दांचा अर्थ शोधण्यासाठी बालशब्दकोश बालकांना खुला करतात. (३) बालकांना संधी देऊन अपरिचित शब्दांच्या जोड्या जुळवण्यासाठी साहाय्य करतात. (४) वर्गातील बालकांचे गट करून परिचित मजकूर देतात व मुद्दाम त्यातील अपरिचित शब्दयोजना देऊन शब्दकोशाचा वापर मुलांनी करावा, अशा प्रसंगाची निर्मिती करतात. (५) बालकांना समजलेला अर्थ स्वीकारतात व त्यांना सहजपणे अचूकतेचा परिचय करून देतात.	शब्द – दैनंदिनी, संदर्भ ग्रंथ (दैनंदिन वापरातील) स्थानिक शब्दकोश	(१) निरीक्षण नोंदी (२) वर्गकार्य नोंदी (३) गटकार्याच्या नोंदी (४) शब्दकोष निर्मिती प्रकल्प

ध्येय : CG - 10 बालके भाषा एक (L1) मध्ये सफाईदारपणे वाचन व लेखन करतात.

क्षमता : C - 10.1 शब्दध्वनींची जाणीव होऊन शब्दध्वनी/अक्षरे शब्दांत गुंफतो आणि शब्दापासून शब्दध्वनी, अक्षरे वेगळी करतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• बडबडगीते म्हणतो.	मौखिक भाषा विकास	(१) शिक्षक बालकांच्या वयोगटाशी निगडित व त्यांच्या भावविश्वाशी संबंधित परिसरातील बडबडगीतांची निवड करतात. (२) निवडलेली बडबड गीते तालासुरात, साभिनय सादर करतात. (३) बालकांना माहीत असलेली/परिचित बडबडगीते वर्गात, विविध कार्यालयात, परिपाठात सादर करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. (४) बडबड गीतांमध्ये उच्चारांची गंमत, शब्दांची पुनरावृत्ती असेल याची काळजी घेतात. जसे; ससा तो ससा, कापूस जसा... सुरुवातीला यासाठी द्विभाषिक बडबडगीते किंवा घरच्या भाषेतील गीतांचा उपयोग करतात. (५) डिजिटल माध्यमाचा वापर करून बालकांना बडबड गीत सादर करण्यासाठी प्रेरित करतात.	बडबड– गीतसंग्रह, ध्वनिफिती डिजिटल साधने	(१) बालके बडबड गीते तालासुरात म्हणतात की नाही याचे निरीक्षण करणे व नोंद घेणे.
बालवाटिका २	• यमक असलेले शब्द व अनुप्रास ओळखतो.	आवाज व चिन्ह संबंध, मार्गदर्शित वाचन, ध्वनीची जाणीव	(१) बडबडगीतातील यमकयुक्त शब्द/सारखा आवाज असणाऱ्या शब्दांची ओळख करून देतात. (२) सारखे आवाज कोणते ते ओळखण्याची संधी मिळेल अशा उपक्रमांची आखणी करतात.	यमकयुक्त शब्द, बडबडगीते	(१) बालक यमक व अनुप्रास ओळखतो की नाही हे पाहणे. (२) यमकयुक्त शब्दातील वेगळा शब्द ओळखणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• यमक असलेले शब्द व अनुप्रास तयार करतो.	ध्वनीची जाणीव, आवाज–चिन्ह संबंध, अक्षर ओळख	(१) यमकयुक्त शब्द असलेली गीते/कविता वारंवार ऐकवतात. (२) विद्यार्थी यमकयुक्त व अनुप्रास असलेले शब्द तयार करतील अशा भाषिक खेळांची आखणी करतात. (३) यमकयुक्त व अनुप्रास असलेले शब्द तयार करून आनंद निर्मिती करतात. उदा. टाळी–पोळी–विळी असे शब्द सांगण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. (४) विविध बडबडगीते, गाणी, कविता यांतील यमक–युक्त व अनुप्रास असलेल्या शब्दांकडे लक्ष वेधून घेतात. (५) विद्यार्थ्यांना यमकयुक्त शब्द व अनुप्रास शब्द ओळखण्यास व तयार करण्यास आवश्यक तेथे मदत करतात.	यमकयुक्त शब्दसंग्रह, अनुप्रास–युक्त शब्दसंग्रह, वरील शब्दांचे हस्तलिखित	(१) यमक व अनुप्रास तयार करता येतो की नाही? ते पाहणे.
इयत्ता पहिली	• अक्षरांच्या ध्वनीमधून स्वर व व्यंजनांचे ध्वनी वेगळे करतो.	ध्वनीची जाणीव, कौशल्याचा विकास	(१) शब्द, अक्षर, ध्वनी इत्यादींचा सराव परिचित शब्दांच्या माध्यमातून करून घेतो. (२) अक्षरध्वनीचे स्वर व व्यंजनाचे वेगळेपण बालकांच्या लक्षात आणून देतो. (३) अक्षरे देऊन स्वर–व्यंजने ओळखा? अशी आव्हाने तयार करून भरपूर सराव करून घेतो. (४) बालक अक्षराचे स्वर व व्यंजने ओळखतो.	अक्षरकार्ड, शब्दकार्ड, भाषापेटी	(१) अक्षरे व त्यापासून स्वर–व्यंजने वेगळे करण्याचा फलक सराव (२) अक्षर देऊन स्वर व व्यंजने वेगळे करण्याचे निरीक्षण.
इयत्ता दुसरी	अध्ययन निष्पत्ती या वर्गासाठी नाही.	–	–	–	–

क्षमता : C 10.1.2 शब्दध्वनींची जाणीव होऊन शब्दध्वनी/अक्षरे शब्दात गुंफतो आणि शब्दापासून शब्दध्वनी/अक्षरे वेगळी करतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• शब्दांची नक्कल आणि निर्मिती करतो व स्वतःहून योग्य उच्चार करतो.	ध्वनीची जाणीव होणाऱ्या कृती, अक्षरे ओळखणे, आवाज–चिन्ह संबंध	(१) परिचित व बालकाच्या भावविश्वाशी निगडित चित्र आणि शब्द दाखवितात. चित्राचे नाव सांगतात. बालकांकडून ते म्हणवून घेतात. (२) सरावाने बालक त्या शब्दाचे योग्य उच्चार करतात. उदा. छत्री (३) अक्षरे वैयक्तिक, गटात व सामुदायिकरीत्या म्हणण्यास सांगावे. (४) शब्दांचा ध्वनी योग्य येतो की नाही याकडे वैयक्तिकरीत्या लक्ष देतात. (उदा. 'र' चा 'ल' उच्चार करणे.)	तक्ते, अक्षरकार्डे, धूळपाटी, रेखाटन	(१) बालकाला अक्षरध्वनीची नक्कल आणि निर्मिती करता येते की नाही याकडे लक्ष द्यावे. (२) निरीक्षण नोंदी (३) सहभागी नोंदी
बालवाटिका २	• शब्दातील प्रारंभिक आणि अंतिम अक्षर ओळखतो.	ध्वनीची जाणीव होणाऱ्या कृती, अक्षरे ओळखणे, आवाज–चिन्ह संबंध	(१) शब्दातील पहिला, दुसरा, तिसरा आवाज कोणता ते समजावून देतात. (२) शब्द उच्चारून सुरुवातीला व शेवटी कोणता आवाज येतो याकडे लक्ष वेधतात. (३) आवाज आणि मुळाक्षरे कार्ड यांचा सहसंबंध समजावून देतात. (४) एखादा शब्द देऊन तो निःसांकेतिकीकरण करून दाखवतात. (५) बालकाला स्वतःची नजर खाली, वर व डावीकडून उजवीकडे फिरविण्याची संधी देतात.	चित्र–शब्दकार्डे, मुळाक्षरांची कार्डे	(१) शब्दातील प्रारंभिक आणि अंतिम अक्षर ओळखतो की नाही? याची नोंद घ्यावी. (२) विविध भाषिक खेळांद्वारे अध्ययन निष्पत्ती साध्य

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(६) आवाज ओळखण्यासाठी भाषिक खेळ, विविध आयाम (जोड्या जुळवा, पाहुणा ओळखा, शब्द तोडणे, जोडणे व शब्दभेंड्या) यांसारख्या कृती करून घ्याव्यात.		
बालवाटिका ३	अक्षरे स्वर आणि व्यंजने यामध्ये वेगळी करतो.	ध्वनीची जाण, स्वर, व्यंजन	(१) शब्दातील स्वर आणि व्यंजने वेगळी करण्यासाठी शिक्षक विविध शब्द ऐकवतात. (२) स्वर आणि व्यंजन यांचे कार्ड वारंवार दाखवून ओळखून घेतात. (३) ऐकवलेल्या शब्दातील स्वर आणि व्यंजन यांचे वर्गीकरण करून दाखवतात. उदा. १) ताई : ता–व्यंजन, ई–स्वर २) ऊस : ऊ–स्वर, स–व्यंजन (४) दृष्टी व श्रवण यांच्यामध्ये समन्वय साधतात. (उदा. सूचनांनुसार वस्तूंची रचना करणे. सूचनांनुसार खेळ खेळणे, दाखवलेल्या चित्रातून व ऐकवलेल्या नावातून भेद ओळखणे.) (५) विविध उच्चारांपासून ऐकवलेल्या नावातून भेद ओळखतात.	अक्षरकार्ड, भाषापेटी साहित्य	(१) यमकयुक्त शब्दातील अक्षरे, स्वर आणि व्यंजने यामध्ये वेगळी करता येतात की नाही याची नोंद ठेवणे.
इयत्ता पहिली	शब्दातून अक्षरांचे ध्वनी वेगळे करतो.	ध्वनींची जाण, आवाज चिन्ह संबंध	(१) परिचित शब्द भरपूर प्रमाणात ऐकवितात. (२) परिचित शब्दांचा परिचय करून देतात. अक्षर ध्वनीकडे लक्ष केंद्रित होईल या पद्धतीने प्रकटवाचन करतात. (३) बालके शब्दाचे अक्षरध्वनी वेगळे करून दाखवितात.	शब्दकार्ड, शब्दपट्ट्या, भाषापेटी	(१) निरीक्षणाची नोंद (२) सहभागाची नोंद

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	–	नाही	नाही	नाही
ध्येय : बालके भाषा एक (L1) मध्ये सफाईदारपणे वाचन व लेखन करतात. **क्षमता : 10.1.3 :** क्षमता शब्दध्वनींची जाणीव होऊन शब्दध्वनी/अक्षरे शब्दात गुंफतो आणि शब्दापासून शब्द/ध्वनी अक्षरे वेगळी करतो.					
बालवाटिका १	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	–	नाही	नाही	नाही
बालवाटिका २	• साधे शब्द तयार करण्यासाठी २–३ अक्षरध्वनी जोडतो.	ध्वनीची जाण, वर्णमाला, अक्षर ओळख	(१) बालकाला विविध लिखित शब्द दाखवतात. (दोन अक्षरी) (२) दोन अक्षरी शब्दसंग्रह घेऊन (शब्द तोडण्याचा) खेळ घेतात. उदा. हात [हा] [त] या पद्धतीने ७ ते ८ उदाहरणे सांगतात. नंतर मुलांना या पद्धतीने शब्द तोडण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. या कृतीचा पुरेसा सराव झाल्यानंतर तीन अक्षरी/चार अक्षरी शब्द वापरून हीच कृती करवून घेतात. (३) शब्दातील स्वर आणि व्यंजने वेगळी करण्यासाठी शिक्षक विविध शब्द ऐकवतात. (४) स्वर आणि व्यंजन यांची कार्डे वारंवार दाखवून ओळखून घेतात. (५) वर उल्लेख केलेल्या शब्द तोडण्याच्या खेळात अक्षरकार्डांचा वापर करतात. उदा. [का] [न] [का] हे कार्ड आणि त्याचा आवाज यांचे साहचर्य लक्षात आणून देतात. या पद्धतीने अक्षरे आणि त्याचा आवाज यावर आधारित खेळ घेतात.	दोन अक्षरी शब्दसंग्रह शब्दकार्ड	(१) दोन अक्षरी शब्दसंग्रह पडताळून पाहणे. (२) शब्द योग्य ठिकाणी तोडतो का ते पाहणे

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• परिचित शब्द तयार करण्यासाठी स्वर व व्यंजन जोडतो.	ध्वनीची जाण वर्णमाला	(१) (वरीलप्रमाणेच अनुभव) शब्दांतील अक्षरांची संख्या टप्प्याटप्प्याने वाढवावी.	अक्षर–कार्डांचा संच	(१) निरीक्षण नोंदी
इयत्ता पहिली	अक्षरांच्या ध्वनींमधून स्वर व व्यंजनाचे ध्वनी वेगळे करतो.	ध्वनीची जाण, कोशल्यात्मक विकास	(१) शब्द, अक्षर, ध्वनी.... सराव परिचित शब्दाच्या माध्यमातून करून घेतो. (२) अक्षर ध्वनीचे स्वर व चलनाचे वेगळेपण बालकाचे लक्षात आणून देतो. (३) अक्षरे देऊन–स्वर व्यंजने ओळख? अशी आव्हाने तयार करून भरपूर सराव करून घेतो. (४) बालके अक्षराचे स्वर व व्यंजने ओळखतात.	अक्षरकार्ड, शब्दकार्ड, भाषापेटी	(१) अक्षरे व त्यापासून स्वर–व्यंजने वेगळे करण्याचा फलक सराव. (२) अक्षरे देऊन स्वर व व्यंजने वेगळे करण्याचे निरीक्षण
इयत्ता दुसरी	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	–	नाही	नाही	नाही

ध्येय : बालके भाषा (L1) सफाईदारपणे वाचन व लेखन करतात.

क्षमता : C-10.2 : पुस्तकाची मूलभूत रचना/स्वरूप, मुद्रित अक्षरांची कल्पना ओळखतो, मुद्रित झालेल्या मजकुराची दिशा समजून घेतो व पुस्तकातील मूलभूत विरामचिन्हे ओळखतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• सर्वसामान्य चिन्हे, प्रतीके व मुद्रा (लोगो) ओळखतो. (उदा. बिस्किट किंवा साबणाचे आवरण किंवा रंगावरून विशिष्ट साबण ओळखतो.)	शब्द ओळखणे, आकार, साम्यभेद	(१) दैनंदिन वापरातील विविध वस्तू शिक्षक बालकांना दाखवतात. (२) बालकांना घरामध्ये उपलब्ध असलेली विविध वस्तूंची वेष्टणे (रॅपर) वर्गात आणण्यास सांगतात. (३) सर्व बालकांची वेष्टणे एकत्र करतात. त्यांची ओळख करून देतात, त्याविषयी गप्पा मारतात. (४) वेष्टणावरील माहितीचे विश्लेषण करून सांगतात (चिन्हे, प्रतीके, मुद्रा) मुलांना त्याबद्दल विचारतात.	दैनंदिन वापरातील विविध वस्तूंची वेष्टणे, आकार, रंग या प्रकारातील साम्यभेद सांगणारे विविध खेळ	(१) दैनंदिन वापरातील विविध वस्तूंची वेष्टणे पाहून ती ओळखता येतात की नाही? याचे निरीक्षण करतात. (२) विविध वेष्टणांचे त्यांच्या गुणधर्मावरून

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) चिन्हे व प्रतीके यासंदर्भातील विविध आकार, रंग, प्रकार यांचे साम्यभेद खेळ घ्यावे.		(चॉकलेट, साबण, बिस्किट...) यानुसार संग्रह करायला सांगतात.
बालवाटिका २	• पुस्तक पकडतो, उघडतो व चाळण्यासाठी पाने पालटतो.	अनुभव सामाईक करणे. सृगम, ... सौदर्य, दृष्टी	(१) बालकाला हाताळायला मुद्रित पेपर/मोठी चित्रे असलेले आकर्षक साहित्य देतात. (२) वर्गात तारेवरचे वाचनालय, वाचन कोपरा उपलब्ध करून देतात. (३) बालकांना छोट्या गटामध्ये पुस्तक पकडणे, चाळणे इत्यादी कृती करून दाखवितात. याचा विद्यार्थी आनंद घेतात. (४) छोटे छोटे प्रश्न विचारून, तुला आवडलेले चित्र कोणते ते दाखव, आवडलेले चित्र मित्र/मैत्रिणीला दाखव अशा कृती जाणीवपूर्वक करून घेतात. (५) पुस्तकाच्या मुखपृष्ठावरून पुस्तकात असलेल्या मजकूर/विषयाबद्दल सांगतात.	वर्तमानपत्रांची रंगीत कात्रणे, रंगीबेरंगी मुखपृष्ठ असणारी पुस्तके, ड्रॉइंग शीट	(१) पुस्तकांची पाने उघडणे, पकडणे, चाळणे या क्रिया बालकांना करता येतात की नाही? त्याचे निरीक्षण करावे. (२) बालक गटात/ जोडीमध्ये पुस्तक हाताळतो की नाही याचे निरीक्षण करावे, तशी नोंद करावी.
बालवाटिका ३	• मुद्रित साहित्यातून माहिती मिळते असे वर्णन करतो. (उदा. पुस्तक, वर्तमानपत्र, माहितीपत्रक)	चित्रवाचन अनुभव सामाईक करणे.	(१) शिक्षक मुलांना परिसरातील प्राणी, पक्षी, झाडे, फुले यांची चित्रे दाखवितात. त्याबद्दल प्रश्न विचारतात. गट गप्पा, अनौपचारिक गप्पा मारतात. (२) मोठी व रंगीत चित्रांच्या पुस्तकांची निवड करून विद्यार्थ्यांना निरीक्षणासाठी उपलब्ध करून देतात. (३) पुस्तकात काय असेल याबद्दल मुलांना कुतूहल निर्माण व्हावे अशा गप्पा मारतात.	मोठ्या चित्रांची पुस्तके, वर्तमानपत्रे, चित्रांच्या पुस्तकांचा संग्रह	(१) मुद्रित साहित्यातून माहिती मिळेल असे वर्णन करतो की नाही? याचे निरीक्षण करावे. (२) नोंदी ठेवाव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) पुस्तकात काय असेल याबद्दल मुलांनी सांगितलेले स्वीकारतात. (५) पुस्तकातील चित्रांचे निरीक्षण करून वर्णन करण्यास प्रोत्साहन देतात. त्यासाठी छोटे छोटे प्रश्न विचारतात. (६) गटात, जोडीमध्ये बालके पुस्तक वर्णन करतील अशी परिस्थिती निर्माण करतात. (७) चित्रवर्णन करण्यास प्रोत्साहन देतात.		
इयत्ता पहिली	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
इयत्ता दुसरी	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
क्षमता : 10.2.2 : पुस्तकाची मूलभूत रचना/स्वरूप अक्षरांची कल्पना ओळखतो. मुद्रित झालेल्या मजकुराची दिशा समजून घेतो व पुस्तकातील प्राथमिक विरामचिन्हे ओळखतो.					
बालवाटिका १	• मुद्रित मजकूर आणि चित्रांमध्ये फरक करतो.	चित्रवाचन, सहभागी वाचन, अनुभव सामाईक करणे.	(१) मोठी आणि जास्त चित्रे असलेली पुस्तके हाताळण्यास देतात. (२) त्या पुस्तकांचे टप्प्याटप्प्याने सहभागी वाचन करतात. (३) सहभागी वाचनात सगळी बालके सहभागी होतात का? याकडे लक्ष देतात. (४) मुद्रित मजकूर आणि चित्रे यातील फरक ओळखण्यास प्रोत्साहन देतात/छोटेछोटे प्रश्न विचारून बालकांची जिज्ञासा जागृत करतात.	मुद्रित मजकुराची कात्रणे, चित्रे, मोठी चित्रे असलेली पुस्तके	(१) मुद्रित मजकूर आणि चित्रांमध्ये फरक करतो की नाही? याची नोंद ठेवतात. (२) सहभागी वाचनामध्ये बालकांचा सहभाग याकडे लक्ष देतात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) मुद्रित मजकूर आणि चित्रांमधील फरक मूल सांगते तेव्हा सांगितलेले स्वीकारतात.		
बालवाटिका २	• डावीकडून–उजवीकडे आणि वरून–खाली शब्दांचे अनुसरण करतो.	चित्रवाचन दृष्टी व श्रवण यांमध्ये समन्वय कौशल्य विकास	(१) बालकाच्या भावविश्वातील व परिसरातील गोष्टींची चित्रे, त्यांची नावे अशा चित्र–नामपट्ट्या वर्गात उपलब्ध करून देतात. (२) त्या चित्र नामपट्ट्यांचे मार्गदर्शित वाचन करून घेतात. (३) वाचन करताना डावीकडून उजवीकडे आणि वरून खाली करावे लागते हे विविध वाचनपट्ट्यांवरून समजावून देतात. (४) मुलांच्या वर्णनातील शब्द घेऊन अनुभवतक्ते तयार करतात व वाचून दाखवितात. मुले आनंद घेतात.	चित्र–नामपट्ट्या, अनुभव तक्ते दिशादर्शक पट्ट्या.	(१) डावीकडून उजवीकडे आणि वरून खाली शब्दांचे अनुसरण करतो की नाही? याचे निरीक्षण करणे. (२) तशा नोंदी ठेवणे.
बालवाटिका ३	या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
इयत्ता पहिली	• साधी विरामचिन्हे ओळखतो (पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह)	अनुभव सामाईक करणे, मार्गदर्शन वाचन, स्वतंत्र वाचन	(१) विद्यार्थ्यांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभवांशी संबंधित विषयांवर आधारित काही वाक्ये सांगण्यास प्रेरित करतात. (२) ते सर्व उदाहरणे फळ्यावर लिहितात. (३) लिहिलेले वाचन करताना त्यांचे अर्थ लावण्यास सांगतात. (४) त्यांना विरामचिन्हांची त्या ठिकाणी असलेली गरज विविध अर्थामुळे समजावून देतात.	खेळ खोली, पुस्तक खोली, परसबाग (प्रत्यक्ष अनुभव), विरामचिन्हांची कार्डे	(१) साधी विरामचिन्हे ओळखतो की नाही ते पाहणे. (२) तशा नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) पूर्णविराम आणि प्रश्नचिन्ह असलेली विविध वाक्ये मुलांनी सांगावी यासाठी प्रोत्साहन देतात. (६) पूर्णविराम–प्रश्नचिन्हाचा सराव होण्यासाठी वाक्ये तयार करून घेतात. (७) शाळेतील खेळ खोली, पुस्तक खोली, परसबाग, मैदान इ. भेटी देऊन त्याबद्दल प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित करणे.		
इयत्ता दुसरी	• साधी विरामचिन्हे योग्य रीतीने वापरतो. (पूर्णविराम, प्रश्नचिन्ह)	स्वतंत्र वाचन. अनुभव सामायिक करणे, सर्जनशीलता	(१) विद्यार्थ्यांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनातील अनुभवांशी संबंधित विषयावर आधारीत काही वाक्य सांगण्यास प्रेरीत करतात. (२) ती सर्व वाक्ये फलकावर लिहतात. (३) लिहिलेले वाचन करतांना त्यांचे अर्थ लावण्यास सांगतात. (४) त्यांना विरामचिन्हाचे त्या ठिकाणी असलेली गरज विविध अर्थामुळे समजावून देतात. (५) पूर्णविराम व प्रश्नचिन्ह असलेले विविध वाक्य मुलांनी सांगावी यासाठी प्रोत्साहन देतात. (६) पूर्णविराम प्रश्नचिन्हांचा सराव करण्यासाठी वाक्य तयार करून घेतात. (७) शाळेतील खेळ खोली, पुस्तक खोली, परसबाग मैदान इत्यादी ठिकाणांना भेटी देऊन त्याबद्दल प्रश्न विचारण्यास प्रोत्साहित करतात.	खेळ खोली, पुस्तक बोली, परसबाग (प्रत्यक्ष अनुभव) विरामचिन्हे कार्ड	(१) साधी विरामचिन्हे ओळखतो की नाही ते पाहणे. (२) तशा नोंदी ठेवणे.

ध्येय : बालके भाषा एक (L1) मध्ये सफाईदारपणे वाचन व लेखन करतात.

क्षमता : 10.2.3 : पुस्तकाची मूलभूत रचना/स्वरूप, मुद्रित अक्षरांची कल्पना ओळखतो. मुद्रित झालेल्या मजकुराची दिशा समजून घेतो व पुस्तकातील प्राथमिक विरामचिन्हे ओळखतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• चित्रमय गोष्टींच्या परिचित पुस्तकांचे वाचन करत आहे असे दाखवतो.	चित्रवाचन, अनुवाचन (वाचनाची योग्य दिशेनुसार बोट फिरविणे)	(१) बालकांना परिचित चित्रांच्या गोष्टींची पुस्तके पहावयास देतात. (२) चित्रकथा, प्रसंगचित्रे दाखवून त्यावर प्रश्न विचारतात. (३) बालकांना चित्रमय पुस्तकांचे वर्णन करण्यास प्रोत्साहन देतात. (४) चित्रमय गोष्टींच्या परिचित पुस्तकांचे वाचन करून दाखवितात व बालकांकडून वाचन करून घेतात.	परिचित गोष्टींच्या पुस्तकांचा संग्रह, चित्र शब्दपट्ट्या	(१) चित्रमय गोष्टींच्या परिचित पुस्तकांचे वाचन करत आहे की नाही? याची नोंद ठेवणे.
बालवाटिका २	• शब्द व ध्वनींचा योग्य रीतीने उच्चार करून वाचन करत असल्याचे दाखवतो.	सहभागी वाचन, मार्गदर्शित वाचन	(१) सहभागी वाचनाचे आदर्श नमुने बालकांपुढे ठेवतात. (२) मार्गदर्शित वाचन करून दाखवतात. (३) चित्रशब्द कार्डावरून वाचन सराव घेतात. (४) एका दृष्टिक्षेपात वाचन घेतात. (Sight words Reading) (५) मला वाचता येते, बालकाच्या या भावनेला प्रोत्साहन देतात. (६) अक्षरध्वनी आणि त्याचे मुखातील उगमस्थान योग्य उच्चारांसह वाचून दाखवतात. (७) शब्दपट्टीवरील स्वतःचे नाव ध्वनीवरून ओळखणे यासारखे खेळ घेतात.	शब्दपट्ट्या, चित्र शब्दपट्ट्या	(१) शब्द व ध्वनींचा योग्य उच्चार करून वाचन करत असल्याचे दाखवतो का? याची नोंद ठेवणे. (२) चित्र शब्दपट्ट्यांचे प्रत्यक्ष वाचन घेणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• पुस्तकाच्या मुखपृष्ठाकडे पाहून पुस्तकाविषयी बोलतो. (मुखपृष्ठावरील सूचक चिन्हे पाहून अंदाज करतो.)	चित्रवाचन, निरीक्षण, चित्र जोडणी	(१) विविध पुस्तकांच्या मुखपृष्ठांचे निरीक्षण करण्याची जाणीवपूर्वक संधी देतात. (२) त्याबद्दल छोटे छोटे प्रश्न विचारून मुलांना बोलते करतात. (३) मुखपृष्ठ पाहून पुस्तकाच्या विषयाबद्दल मुलांच्या मनात जिज्ञासा/कुतूहल जागृत करतात. (४) मुलांचे गट करून विविध पुस्तकांच्या मुखपृष्ठाच्या वर्णनाचे सादरीकरण करून घेतात. (५) मुखपृष्ठावरील चित्रांचा, मुलांच्या भावविश्वाशी, अनुभवाशी संबंध लावतात. (६) मुखपृष्ठावरील सूचक चिन्हांची ओळख करून देतात/अंदाज बांधण्यास मदत करतात.	विविध रंगीबेरंगी चित्र असलेली मुखपृष्ठांची पुस्तके, नामपट्ट्या	(१) पुस्तकांच्या मुखपृष्ठाकडे पाहून पुस्तकाविषयी बोलतो की नाही? याची नोंद ठेवणे. (२) वर्गाचे पुस्तक तयार करायचे आहे. त्यासाठी मुखपृष्ठासाठी चित्रे काढा अशी कृती घ्यावी.
इयत्ता पहिली	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
इयत्ता दुसरी	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
क्षमता : 10.3.1 : L1 च्या लिपीतील सर्व अक्षरे व अवयव ओळखतो आणि या ज्ञानाचा उपयोग शब्द वाचन–लेखनासाठी करतो.					
बालवाटिका १	• शब्दांतील आवाज अक्षरांद्वारे कागदावर लिहिले जातात याची समज दर्शवितो म्हणजेच	लिपी परिचय, ध्वनीची जाण, ध्वनी–चिन्ह संबंध	(१) शिक्षक बालकांना परिचित असलेले शब्द वर्गात (एकेक) विचारतात. उदा. कप यातील ‘क’ चा आवाज कोठे येतो ते विचारतात. ‘प’ चा आवाज कधी व कोठे येतो ते सांगतात.	अक्षरकार्डे, भाषापेटीचा उपयोग	विविध भाषिक खेळांमधून बालकांचा सहभाग निरीक्षण नोंदी ठेवाव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	लेखी शब्दातील काही मुळाक्षरांची संबंधित ध्वनीशी सांगड घालण्यास सुरुवात करतो.		(२) शब्दातील अक्षराइतक्या टाळ्या वाजविण्याचा खेळ घेतात. उदा. कप–दोन टाळ्या, मगर – तीन टाळ्या (३) विविध भाषिक खेळ घेतात. उदा. सारखी अक्षरकार्डे जुळवणे. (४) चित्र–अक्षर–चित्र या सूत्राचा वापर करून अर्थपूर्ण शब्द बालकांसमोर (अधिक प्रमाणात परिचय असणारे) ठेवतात. (५) दैनंदिन उपयोगात असणाऱ्या अर्थपूर्ण शब्दांची फोड करून अक्षरे व चित्रयुक्त अशा शब्दभेंड्यांचा खेळ घेतात. (६) अक्षर व शब्दाचे नाते बालकाच्या लक्षात आल्या–नंतर बालकांच्या गटाचा वापर करून कमी शब्दांपासून अधिक शब्दनिर्मिती करणाऱ्या गटाला शाबासकी देतात.		
बालवाटिका २	• वर्णमालेतील काही अक्षरे व स्वरचिन्हे ओळखतो.	निरीक्षण ध्वनीची जाण, ध्वनी व अक्षरांची जोडणी.	(१) एकमेकांत मिसळलेल्या मुळाक्षरांतून मुखातील एकाच स्थानावरून उच्चार होणारी मुळाक्षरे शोधण्याच्या कृतीचे प्रात्यक्षिक दाखवितात. (२) बालकांना परिचित कृतींची सांगड मुळाक्षरांशी घालतात. (उदा. क – कप यावेळी कपाने चहा पिण्याची कृती करतात.) (३) कृतीप्रमाणे कोणते मुळाक्षर ते ओळखण्याचा खेळ घेतात.	भाषापेटी चित्रपट्ट्या, अक्षरपट्ट्या, चित्रतक्ते, अक्षरतक्ते, तरंगचित्रे, भित्तिचित्रे,	(१) दृश्य स्वरूपात मुळाक्षरे आणि संबंधित ध्वनींची सांगड घालतो की नाही? याची तपासणी करतात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) अक्षराचा ध्वनी आणि त्याचे मुखातील उगमस्थान यातील संबंध लक्षात आणून देतात. (५) अक्षर आणि ध्वनी यांचा आनंद देतात.	ओळखा पाहू तंत्र, भाषिक खेळ	(२) सांगितलेल्या ध्वनीच्या मुळाक्षरांचे कार्ड काढून देतो की नाही? ते पाहणे.
बालवाटिका ३	• वर्णमालेतील काही अक्षरे व स्वरचिन्हे ओळखतो.	निरीक्षण, ध्वनीची जाण, ध्वनी व अक्षरांची जोडणी.	(१) भाषापेटीतील साहित्याचा वापर करून सारख्या मुळाक्षरांच्या जोड्या शोधणे, सांगितलेली मुळाक्षरे शोधणे असे खेळ घेतात. (२) एकेक मुळाक्षराचे अनेक परिचित शब्द मुलांनी सांगावे. (उदा. क – कप, कमळ, कबुतर इ.) (३) मुलांनी सांगितलेला शब्द फळ्यावर लिहितात. लिहिलेल्या शब्दातून सांगितलेला आवाज/मुळाक्षर ओळखण्यास सांगतात. (उदा. शब्दचक्र तयार करणे) कसरत मध्ये 'स' चा आवाज कोठे आला?	अक्षरकार्ड, शब्दकार्ड	(१) नेहमी वापरली जाणारी अक्षरे ओळखतो का? संबंधित ध्वनींची सांगड घालतो का? याचा विविध भाषिक खेळातून पडताळा घेतात. संचयिका–पत्रात नोंद ठेवतात.
इयत्ता पहिली	• वर्णमालेतील सर्व अक्षरे (ज्ञ, क्ष या संयुक्त अक्षरांसह) व स्वरचिन्हे वाचतो.	मोठ्याने वाचणे, मार्गदर्शन वाचन, स्वतंत्र वाचन, नमुना लेखन	(१) भाषापेटीतील साहित्याच्या साहाय्याने मुळाक्षरे–चित्रे असा सहसंबंध लावतात. (२) तशा मुलांकडून विविध कृती करून घेतात. (३) सुचविलेल्या मुळाक्षरांनी सुरू होणारे शब्द सांगा असे भाषिक खेळ घेतात. (४) दिलेल्या शब्दातील सांगितलेल्या मुळाक्षराखाली रेषा देणे असा खेळ घेतात. (५) संयुक्त अक्षरांचा वैयक्तिक गटात, समूहात विविध भाषिक खेळांतून सराव देतात. (हवेत अक्षर गिरवणे, अक्षरावर बिया/खडे ठेवणे, पाहुणा ओळखणे.)	मुळाक्षरकार्ड भाषापेटी, शब्दकार्ड, चित्र शब्दकार्ड	(१) सर्व अक्षरे (संयुक्त अक्षरांसह) ओळखतो आणि त्याच्याशी संबंधित ध्वनींची सांगड घालतो की नाही? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली		मार्गदर्शित लेखन, स्वतंत्र लेखन	(६) सर्व मुळाक्षरे (संयुक्त अक्षरासह) लेखनाचे वळण (स्ट्रोक्स) समजावून घेतात. (७) लेखनाचा आनंददायी पद्धतीने सराव घेतात. (८) लेखनाच्या विविध कृती करून घेतात. (९) संयुक्त अक्षरांसाठी स्पेशल कार्ड तयार करून त्याचा वर्गात वापर करतात. (१०) गटात मिळालेल्या शब्दांचे पृथक्करण करून नवे मुळाक्षर शोधून काढण्यास सांगतात. (११) गटात आणि वर्गात त्याचे स्पष्टीकरण देतात. (१२) परिचित झालेल्या मुळाक्षरांच्या कार्डांच्या साहाय्याने नवनवे शब्द बनविण्यास प्रोत्साहन देतात. प्रसंगी मार्गदर्शन करतात. (१३) शब्द वाचून दाखवितात. शब्दांचे वाचन करून घेतात.		(२) नोंदी ठेवणे.
इयत्ता दुसरी	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
क्षमता : 10.3.2 : L1 च्या लिपीतील सर्व अक्षरे व अवयव ओळखतो आणि या ज्ञानाचा उपयोग शब्द वाचन–लेखनासाठी करतो.					
बालवाटिका १	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
बालवाटिका २	• परिचित अक्षरे आणि स्वरचिन्हे यांच्या मदतीने	मार्गदर्शित वाचन, स्वतंत्र	(१) शिक्षक वर्गात मुलांना परिचित अक्षरांची कार्डे दाखवून त्यातील अक्षरे ओळखा हा खेळ घेतात.	मुळाक्षरे कार्ड, शब्दकार्ड	(१) परिचित अक्षरांचे बनलेले दोन अक्षरी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	तयार होणारे दोन अक्षरी शब्द वाचतो. उदा. हात, कान, मान, मका.	वाचन	(२) त्या अक्षरांचे मार्गदर्शित वाचन करून अर्थपूर्ण दोन अक्षरी शब्द कसे तयार होतात, योग्य उच्चार कसे करायचे याचे प्रात्यक्षिक करून घेतात. (३) मुळाक्षराचा आकार आणि ध्वनी याचे आकलन मुलांना कसे होते याचे निरीक्षण करतात. (४) परिचित मुळाक्षरांच्या कार्डांच्या साहाय्याने दोन अक्षरी शब्द बनवून घेतात. (५) बालकांच्या वयोगटानुरूप चित्रवाचन करून घेतात. (उदा. बगिचा, बाजार)	चित्रकार्डे	सोपे शब्द वाचतो की नाही? ते पाहणे. (२) स्वतःहून काही शब्द वाचतो का? याचेही निरीक्षण करावे.
बालवाटिका ३	• परिचित अक्षरे आणि स्वरचिन्हे यांच्यापासून तयार होणारे शब्द वाचतो. यात नियमित वापरातील जोडाक्षरांचा समावेश असू शकतो.	ध्वनींची जाणीव होणाऱ्या कृती, अक्षरे ओळखणे, अक्षरे व शब्दवाचन, मोठ्याने वाचने, स्वतंत्र वाचन	(१) शिक्षक वर्गात मुलांना परिचित अक्षरांचे कार्ड दाखवून त्यातील शब्द ओळखा हा खेळ घेतात. (२) त्या शब्दांचे मार्गदर्शित वाचन करून अर्थपूर्ण ३ ते ४ अक्षरी शब्द कसे तयार होतात, याचे योग्य उच्चारांसह प्रात्यक्षिक करून घेतात तसेच वाचनाचा सराव करून घेतात. (वैयक्तिक, गटात) (३) परिचित शब्दांमधून जोडाक्षरे शोधण्यास/सांगण्यास प्रोत्साहन देतात. (४) त्यासाठी जोडाक्षरे शोधणे. गटातील एकमेकांच्या मदतीने समान व परिचित जोडाक्षरांचे गट करणे यासारख्या भाषिक खेळाचा सराव घेतात. (५) एकत्रितपणे–एकमेकांच्या साहाय्याने केलेल्या कृतीतून मुलांना आनंद मिळवून देतात.	अक्षरकार्ड, शब्दकार्ड, जोडाक्षरे कार्ड वर्तमानपत्र मासिके	(१) परिचित अक्षरांनी बनलेले ३ ते ४ अक्षरी सोपे शब्द वाचतो का नाही? त्याची नोंद ठेवणे. (२) मदतीसह व मदतीशिवाय जोडाक्षरे वाचतात का? याच्या नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली	• सर्व अक्षरे सर्व स्वरचिन्हे आणि नेहमी वापरत असलेली जोडाक्षरे यांसहित बहुवर्णीय शब्द वाचतो.	ध्वनींची जाणीव होणाऱ्या कृती, मार्गदर्शित वाचन	(१) मुलांकडून परिचित बहुवर्णीय जोडाक्षरयुक्त शब्दकार्डांच्या साहाय्याने वाचनाची कृती करून घेतात. (२) विविध शब्दपट्ट्या, शब्दबँक, शब्दडोंगर यांच्या साहाय्याने शब्दसमूह अचूकतेने वाचून दाखवितात. त्याप्रमाणे वाचनाचा सराव घेतात. (३) वर्तमानपत्रातील सांगितलेले जोडाक्षरे शोधा व गोल करा. अशा कृती करून घेतात.	शब्दकार्ड, शब्दपट्ट्या, शब्द बँक, वर्तमानपत्र, मासिके	(१) बहुवर्णीय (जोडाक्षरयुक्त) आणि अर्थहीन शब्द (शब्दसमूह) अचूकतेने ओळखतो की नाही? याचा पडताळा घेणे. (२) उपक्रम व कृती तंत्र गटात व वैयक्तिक वापरतात का? याच्या नोंदी ठेवतात.
इयत्ता दुसरी	• बहुवर्णीय शब्द वाचतो आणि ध्वनिदर्शक शब्द देखील अचूकतेने वाचतो (उदा. भूर्र, डुबूक)	ध्वनींची जाणीव, मार्गदर्शित वाचन	(१) मुलांकडून परिचित बहुवर्णीय जोडाक्षरयुक्त शब्द कार्डांच्या साहाय्याने वाचनाची कृती करून घेतात. (२) विविध शब्दपट्ट्या, शब्दबँक, शब्दडोंगर यांच्या साहाय्याने शब्दसमूह अचूकतेने वाचून दाखवितात. त्याप्रमाणे वाचनाचा सराव घेतात.	शब्दकार्ड, शब्दपट्ट्या	(१) बहुवर्णीय (जोडाक्षरयुक्त) आणि अर्थहीन शब्द (शब्दसमूह) अचूकतेने ओळखतो की नाही? याचा पडताळा घेणे. (२) उपक्रम व कृती तंत्र गटात व वैयक्तिक वापरतात का? याच्या नोंदी ठेवतात.

क्षमता : 10.3.3 (L1) च्या लिपीतील सर्व अक्षरे व अवयव ओळखतो व या ज्ञानाचा उपयोग शब्दवाचन–लेखनासाठी करतो.					
स्तर/ इयत्ता	**अध्ययन निष्पत्ती**	**भाषिक घटक**	**अध्ययन अनुभव**	**अध्ययन साधने**	**मूल्यमापन निर्देश**
बालवाटिका १	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
बालवाटिका २	• शिकलेली अक्षरे आणि स्वरचिन्हे यांचे अक्षर पत्ते वापरून शब्द तयार करतो. • तयार केलेल्या शब्दावरून तोंडी वाक्य सांगतो किंवा शब्दावर आधारित विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर देतो.	ध्वनी व अक्षरांची जोडणी, अनुभव सामायिक करणे	(१) बालकाला त्याच्या परिसरातील सर्व घटकांची नावे तोंडओळख चित्रगप्पांच्या माध्यमातून करून देतात. (२) परिसरातील वेगवेगळे भाग चित्रगप्पांच्या आधारे, फलक लेखनाद्वारे नामपट्ट्याच्या स्वरूपात प्रत्येक बालकाच्या समोर आणतात. (३) सोपी व परिसरातील परिचित नावे वारंवार समोर आणून त्याचा शब्दकोडे, ओळखा पाहू, चला खेळूया अशा कृतियुक्त उपक्रमांतून सराव करून घेतात. (४) पिअर लर्निंग, ग्रुप लर्निंग या माध्यमातून नाव ओळखण्यासंदर्भात बालकांना प्रोत्साहन देतात.	चित्रकार्डे नामपट्ट्या	(१) साईट वर्ड ओळखता येतात की नाही याचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका ३	• शिकलेली अक्षरे आणि स्वरचिन्हे वापरून शब्द तयार करतो. • तयार केलेल्या शब्दावरून वाक्य तोंडी सांगतो किंवा शब्दावर आधारित विचारलेल्या प्रश्नाचे उत्तर देतो.	–	(१) चित्रकार्डांचा वापर करून तो, ती ज्या गटात वर्गीकरण करून घेतात. (लिंग, वचन) (२) **तो**: **चेंडू**; **ती**: **छत्री**; **ते**: 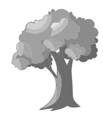 **झाड**	चित्रकार्ड, शब्दकार्ड	(१) प्रात्यक्षिक, कृती व उपक्रम या माध्यमातून नाम, सर्वनामे, अव्यये बालकांना अवगत झाले का हे तपासणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली	• वर्णमालेतील सर्व अक्षरे आणि स्वरचिन्हे वापरून स्वतः शब्द लिहितो आणि त्यावरून वाक्य सांगतो.	ध्वनी व अक्षरांची जाण, अनुभव, सामाईक करणे.	(१) अक्षरगटांच्या परिवेक्षातील शब्द तयार करण्यासाठी भरपूर सराव करून घेतला. (२) अक्षरगटाचा आधार घेऊन चिन्ह वापरून शब्द लिहिण्याचे आव्हान देते. (३) बालक शब्द/वाक्य लिहितो. (४) बालक लिहिलेली वाक्ये सांगतो.	शब्दकार्ड, शब्दपट्ट्या लहान (३–४ ओळीतील उतारे, भाषापेटी, शब्द गाड्या)	(१) शब्द गाड्यांच्या साहाय्याने शब्द निर्मितीचे निरीक्षण. (२) सक्रिय सहभाग (३) स्पर्धा
इयत्ता दुसरी	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
क्षमता : 10.3.4 : (L1) च्या लिपीतील सर्व अक्षरे व अवयव ओळखतो व या ज्ञानाचा उपयोग शब्दवाचन–लेखनासाठी करतो.					
बालवाटिका १	परिसरात दिसणाऱ्या वस्तूंची लिहिलेली नावे, दृश्य शब्द (Sight word) म्हणून ओळखतो.	ध्वनी व अक्षरांची जोडणी, अनुभव सामाईक करणे.	(१) परिसरातील वस्तू, शब्द असा दृश्य सराव आयोजित करतो. (२) वस्तू – चित्र – शब्द असा दृश्य सराव करून घेतो. (३) बालक परिसरातील वस्तूची शब्दचित्रे ओळखतो.	शब्द कार्ड, शब्दपट्ट्या, अक्षरे पत्ते	(१) Sight word ओळखता येतात की नाही हे पाहणे.
बालवाटिका २	परिचित शब्द पत्त्यापासून दोन ते तीन शब्दांचे वाक्य तयार करतो.	ध्वनीची जाण, कौशल्यात्मक विकास	(१) परिचित शब्द व त्यापासून तयार होणारी परिचयाची वाक्ये याचा वर्ग सराव आयोजित करतो. (२) बालकांच्या गटपद्धतीने वाक्य निर्मिती करण्यासाठी वाक्यखेळ तयार करतो. (३) बालक २ ते ३ शब्दांची छोटी छोटी वाक्ये तयार करून निर्मितीचा आनंद घेतो.	शब्दसंग्रह, वाक्यसंग्रह	(१) शब्द देऊन वाक्य निर्मिती, निरीक्षण. (२) वाक्यनिर्मिती सहभाग, निरीक्षण.
बालवाटिका ३	परिचित शब्दपत्त्यांपासून ३ ते ५ शब्दांचे वाक्य तयार करतो.	कौशल्यात्मक विकास	(१) परिचित शब्दांच्याआधारे नियमित जीवनाशी जुळणाऱ्या वाक्यांचा खेळ आयोजित करतात. (२) खेळाच्या माध्यमातून वाक्य तयार करण्यासाठी प्रेरणातंत्र वापरून जास्तीत जास्त गटसराव करून घेतात.	शब्दपत्ते, भाषिक खेळ, भाषापेटी	(१) वाक्यांचा खेळ (२) वाक्य पूर्ण करा. (३) शब्दडोंगर

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(३) बालके आनंददायी वातावरणात वाक्यनिर्मिती करून प्रतिसाद नोंदवितात/देतात.		
इयत्ता पहिली	शिकलेली अक्षरे आणि स्वरचिन्हे वापरून स्वतः वाक्य लिहितो.	ध्वनी व चिन्हांचे ज्ञान, अनुभव, सामाईक करणे, आवाज–चिन्ह संबंध.	(१) स्वरचिन्हे, अक्षरे, अक्षरगट असा चढता सराव (परिचयाच्या शब्दांचा) भरपूर करून घेतात. (२) शब्दांचे अक्षरगटाच्या साहाय्याने दृश्यरूप जाणीव–पूर्वक चित्रांच्या साहाय्याने लक्षात आणून देतात. (३) शब्दांच्या रूपांचा वापर सराव पद्धतीने करून घेण्यासाठी आव्हाने देतात. (४) बालके शिकलेली अक्षरे आणि स्वरचिन्हे वापरून स्वतः वाक्ये लिहितात.	भाषापेटी, भाषिक खेळ	वाक्य निमिर्तीची प्रात्यक्षिके
इयत्ता दुसरी	या वयोगटातील अध्ययन निष्पत्ती नाही.	नाही	नाही	नाही	नाही
10.4 - कथा आणि परिच्छेद (L1) मधील योग्य ठिकाणी विराम देऊन आणि आवाजातील चढ–उतारासहित अचूकपणे व ओघवतेपणाने वाचतो.					
बालवाटिका १	• या स्तरासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• परिचित अक्षरे, ध्वनी आणि सहजगत्या दिसणाऱ्या शब्दांचा वापर करून लहान वाक्ये वाचतो.	चित्रवाचन, ऐकण्याचे कौशल्य, शब्दसंग्रह व वाक्यसंग्रह निर्मिती.	(१) शिक्षक बालकांना दैनंदिन वापरात येणाऱ्या कृतींचे चित्रकार्ड दाखवतात. (२) शिक्षक चित्रांशी संबंधित शब्दकार्ड बालकांना दाखवतात. (३) कृती चित्रकार्ड व शब्दकार्ड यांच्या जोड्या लावणे, शब्दावरून चित्र ओळखणे किंवा चित्रावरून शब्द ओळखणे अशा प्रकारचे खेळ घेतात. (४) शब्दकार्डावरील परिचित झालेल्या शब्दांचा वापर करून छोटी–छोटी वाक्ये तयार करण्यास प्रोत्साहित करतात. उदा. पळा – हळू पळा, जोरात पळा इत्यादी.	कृती, चित्रकार्ड संच	(१) बालक कृती चित्रकार्ड व शब्दकार्डांच्या जोड्या जुळवतात का? यांच्या नोंदी घेणे. (२) बालकांचा खेळामधील सहभागाबाबत नोंदी घेणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) बालकांनी तयार केलेली वाक्ये फलकावर लिहितात व कौतुक करतात.		
बालवाटिका ३	• परिचित अक्षरांनी बनलेली काही छोटी वाक्ये अचूकपणे वाचतो.	ध्वनी व चिन्हांचा संबंध मोठ्याने वाचन, स्वतंत्र वाचन	(१) शिक्षक बालकांना त्यांच्या परिचयाचे शब्दसमूह असणारे, त्यांच्या भावविश्वाशी निगडित प्राणी, पक्षी, फुले, फळे, कुटुंब, परिसर यांच्याशी संबंधित लघुकथा, चित्रकथा वाचण्यास उपलब्ध करून देतात. (२) बालकांना ३ ते ४ शब्दांची वाक्ये वाचन करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. (३) बालकांसाठी वाचन तासिकांचे नियोजन करून योग्य तेथे मार्गदर्शन करून वाचन करून घेतात. (४) वाचन करताना बालकांना आवश्यक तेथे मदत करतात. (५) अचूकपणे वाचन करणाऱ्या बालकाचे कौतुक करतात.	लघुकथा, चित्रकथा संग्रह, वाक्यांचा संग्रह	(१) छोटी वाक्ये अचूकपणे वाचता येतात का? हे पाहावे.
इयत्ता पहिली	• योग्य उच्चार आणि ध्वनी विरामचिन्हांसह लहान परिच्छेद अचूकपणे वाचतो.	ध्वनींची जाणीव, आवाज–चिन्हे संबंध, स्वतंत्र वाचन	(१) परिचयाचे अर्थपूर्ण शब्द व वाक्य यांचा वारंवार वापर करून थांबणे, प्रश्न विचारणे, आश्चर्य, उद्‌गार असे संकेत अप्रत्यक्ष लक्षात आणून देतात. (२) बालकांचा अशा छोट्याछोट्या वाक्यांचा वाचनाचा वारंवार सराव घेतात. यामध्ये छोट्या नाट्यीकरणाचा सहभाग घेतात. (३) वर्गामध्ये छोटेछोटे संवाद आयोजित करतात.	अर्थपूर्ण शब्द व वाक्यसंग्रह छोटेछोटे संवाद, संग्रह	(१) मौखिक निरीक्षण नोंदी (२) मोबाईलद्‌वारा त्यांचे व्हिडिओ करून पुन्हा बालकांना ऐकविणे. (३) आरशासमोर उभे करून बालके कसे वाचन करतात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) दैनंदिन जीवनातील संवादाचे नमुने बालकांसमोर ठेवतात. याचे सहवाचन, वाक्यपट्ट्या, भिंतीवरील फळा, फरशीवरील फळा यांच्या वापरातून करून घेतात. (५) वर्गातील लहान लहान अध्ययन साधनांचा वापर करून ही सर्व चिन्हे बालकांच्या लक्षात येतील व त्यांचा बालक अधिकाधिक उपयोग करेल याचा सराव घेतात व वाक्याचा अर्थ लागला की आनंदपूर्ण प्रतिसाद देतात.		याबाबत निरीक्षण करतात.
इयत्ता दुसरी	• लहान उताऱ्यांचे वाचन योग्य उच्चारण विरामचिन्हे व आवाजातील आरोह–अवरोहांसह अचूकपणे करतो.	मोठ्याने वाचणे, मार्गदर्शित वाचन, स्वतंत्र वाचन	(१) लहान उतारे तयार करतात. (२) मार्गदर्शित वाचन करून दाखवतात. (३) विविध उतारे वाचन करून घेतात. (४) उतारे निवडताना बालकांचे भावविश्व, परिसर लक्षात घेतात. (५) बालक उतारे वाचन करत असताना योग्य उच्चारण, विराम व आवाजातील आरोह–अवरोहासह अचूकपणे वाचन करतो याकडे अधिक लक्ष देतात. वेळोवेळी मार्गदर्शन करतात. (६) परिपाठात किंवा विविध सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून बालकांना उतारे वाचनाची संधी देतात. (७) शालेय ग्रंथालयातील छोटे उतारे असलेली गोष्टींची पुस्तके उपलब्ध करून देतात.	उतारे कार्डसंग्रह, भाषापेटी, ग्रंथालय पुस्तके, उतारे, कार्डसंग्रह, भाषापेटी, ग्रंथालय पुस्तके	(१) उतारे वाचताना योग्य उच्चारण, विरामचिन्हे व आवाजातील आरोह–अवरोह अचूकपणे करतो की नाही? (१) मोबाईलद्वारे शुटींग करून पुन्हा मुलांना ऐकवणे.

ध्येय : C - 10.5

क्षमता : लहान गोष्टी वाचतो, पात्रे, कथानक आणि लेखकाला काय सांगायचे आहे हे ओळखून स्वतः त्याचा अर्थ समजून घेतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• प्रकटवाचन ऐकतो आणि शिक्षकांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देतो.	मौखिक भाषा विकास, नाट्य भूमिका, प्रतिमा, आत्म–सन्मानाचा विकास	(१) सुलभक विविध प्राणी, पक्षी इत्यादींवर आधारित ७ ते ८ ओळींची गाणी, नाट्यछटा, नाटिका इत्यादी गोष्टी पुरेशा मोठ्या आवाजात वाचून दाखवतात. (योग्य हावभाव, आवाजातील चढ–उतार इत्यादींसह) त्यानंतर त्यावर आधारित प्रश्न विचारतात. (२) बालकांसोबत अनौपचारिक गप्पा मारतात.	विविध गोष्टींचा, गाण्यांचा, नाट्यछटा, नाटिकांचा संग्रह.	(१) विद्यार्थी गोष्ट लक्षपूर्वक ऐकतो की, नाही याचे निरीक्षण करणे. प्रश्नानुसार उत्तर देतो का हे पाहणे.
बालवाटिका १	• शिक्षकांसोबत सहभागी वाचनात भाग घेतो आणि वाचलेल्या भागाविषयीच्या चर्चेत सहभागी होतो.	शब्दसंग्रह निर्मिती, सामाजिक विकास, सहभागी वाचन, अनुभव सामायिक करणे, सकारात्मकता सामाजिक, भावनिक विकास, भाषण–संभाषण	(१) सहभागी वाचनाचे निकष पूर्ण करणारे पुस्तक निवडतात. त्यातील गोष्टीचे योग्य हावभाव, आवाजातील चढउतारासह सहभागी वाचन करतात. पुस्तकांच्या मुखपृष्ठ, मलपृष्ठ यांची माहिती (पुस्तकाचे नाव, लेखक इत्यादी) देऊन त्यावरील चित्रावर सूचक प्रश्न विचारून मुलांना बोलते करतात. चर्चेत सहभागी करून घेतात.	रंगीत चित्रे, मोठी चित्रे व मजकूर असणाऱ्या पुस्तकांचा संग्रह.	(१) चर्चेतील सक्रिय सहभागाची नोंद.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• शिक्षकांसमवेत मार्गदर्शक वाचनात सहभागी होतो आणि वाचलेल्या भागाविषयीच्या चर्चेत सहभागी होतो.	सहभागी वाचन, मार्गदर्शित वाचन, अनुभव सामायिक करणे.	(१) शिक्षक मुलांच्या भावविश्वातील (अक्षर–पट्ट्यांच्या साहाय्याने) शब्दांचे वाचन घेतात व मुलांना सहभागी करून घेतात. जसे – (भाकर : भा–क–र, बाहुली : बा–हु–ली) असे वाचन अनुभव देतात. (२) या पद्धतीने वाक्य, ४ ते ५ वाक्यांचा मजकूर अनुवाचन घेतात. (३) बालकांसाठी मार्गदर्शक वाचन सत्राचे आयोजन करून सहभागी होण्याची संधी देतात.	रंगीत चित्रे, मोठी चित्रे व मजकूर असणाऱ्या पुस्तकांचा संग्रह.	(१) चर्चेतील सक्रिय सहभागाची नोंद.
इयत्ता पहिली	• दृक् आशय आणि समान मजकूर असणाऱ्या पुस्तकांचे स्वतंत्रपणे वाचन करण्यास सुरुवात करतो.	मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन, अक्षरे ओळखणे.	(१) रंगीत आणि मोठी चित्रे, एक ते दोन वाक्यांचा समावेश असणारी गोष्टींची पुस्तके निवडतात. वर्गात बालकांना दिसेल अशा पद्धतीने ती दर्शनी भागात लावतात. बालकांना पुस्तके वाचण्यासाठी प्रोत्साहन देतात. सहभागी वाचनासाठी वापरलेल्या पुस्तकांचा यात समावेश करतात.	मोठा फॉन्ट असणाऱ्या पुस्तकांचा संग्रह मोठी चित्रे व कमी मजकूर असणारी पुस्तके	(१) चित्र आणि मजकूर यांचा संबंध लावून मदतीशिवाय वाचन करता येते का? हे तपासावे.
इयत्ता दुसरी	• दृश्य आशयापेक्षा जास्त मजकूर असणाऱ्या पुस्तकांचे स्वतंत्रपणे वाचन करण्यास सुरुवात करतो.	मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन, अक्षरे ओळखणे.	(१) शिक्षक चित्रे आणि कमी मजकूर असणारी गोष्टींची पुस्तके निवडतात. वर्गात बालकांना दिसेल अशा पद्धतीने दर्शनी भागात ती लावतात. मुलांना पुस्तके वाचण्यासाठी प्रोत्साहन देतात.	पुस्तकांचा संग्रह मोठी चित्रे व कमी मजकूर असणारी पुस्तके	(१) वाचलेल्या पुस्तकांबद्दल मित्रांशी बोलतो का? यांसारख्या वर्तनाच्या नोंदी.

क्षमता : C - 10.5.2 : लहान गोष्टी वाचतो, पात्रे, कथानक आणि लेखकाला काय सांगायचे आहे हे ओळखून स्वतः त्याचा अर्थ समजून घेतो.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• चित्र पुस्तके वाचतो आणि कृती व वस्तू ओळखतो.	चित्रवाचन, शब्दसंग्रह निर्मिती	(१) रंगीत आणि मोठ्या आकाराची चित्रे असणारी पुस्तके निवडतात. (नादमय, पुनरावृत्ती शब्द असणाऱ्या पुस्तकांची निवड असावी. उदा. भाकरी कशी थापली, थपथप, गोल गरगरीत) (२) त्यातील चित्राचे नाव, त्यातील कृती/वस्तू ओळखण्यासाठी त्यावर बोलण्यासाठी बालकांना प्रोत्साहित करतात. (३) गोष्टीतील पात्रांविषयी मुलांना बोलते करतात.	विविध पुस्तकांचा संग्रह	(१) चित्रातील कृती, वस्तू अचूक ओळखतो का? त्याविषयी गप्पा मारतो का? हे बघावे.
बालवाटिका २	• चित्र पुस्तके वाचतो. त्यातील पात्रे, कथानक ओळखतो आणि घटनांचा योग्य क्रम लावून गोष्ट पुन्हा सांगतो.	वाचन (मोठ्याने वाचणे), मौखिक विकास, गोष्ट सांगणे.	(१) विविध चित्रे आणि मजकूरयुक्त पुस्तकांचे वाचन करण्यास सांगतात. (२) त्यात कोणकोणती पात्रे आहेत? नेमके काय घडले? पुढे काय झाले? असे प्रश्न विचारून घडलेल्या घटनांचा योग्य क्रम लावण्यासाठी मदत करतात. बालकांच्या जिज्ञासेला प्रोत्साहन देतात. (३) सामायिक वाचन उपक्रम घेतात. (४) 'पपेट शो' चे आयोजन करतात.	पुस्तकांचा संग्रह, पपेट	(१) वाचलेल्या घटनांचा अचूक क्रम सांगतो की, नाही हे बघावे.
बालवाटिका ३	• लहान व सोपा मजकूर असणारी पुस्तके मोठ्याने वाचतो, दृश्य सूचके व मजकूर या दोन्हींचा वापर वाचण्यासाठी करतो आणि	वाचन (स्वतंत्र वाचन), मोठ्याने वाचणे, अनुभव सामायिक	(१) लहान व सोपा मजकूर असणारी पुस्तके उपलब्ध करून देतात. (२) बालकांना वाचन करताना आवश्यक तिथे मदत करतात. चित्र आणि मजकूर यांच्याकडे लक्ष वेधून त्यात काही संबंध आहे का याकडे लक्ष वेधण्यासाठी काही सूचक प्रश्न विचारतात.	पुस्तकांचा संग्रह	(१) वाचलेल्या घटनांचा अचूक क्रम सांगतो की, नाही हे बघावे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	अचूक क्रम व विस्तारासह पुन्हा सांगतो.	करणे, सर्जनशील विकास	(३) वाचन सत्राचे आयोजन करून त्यांच्या वाचनावर चर्चा करतात. (४) पुनर्कथन करण्यासाठी सोप्या, एका ओळीच्या कथा मोठ्याने वाचून घेतात.		
इयत्ता पहिली	• गोष्टींची अपरिचित पुस्तके वाचतो आणि शिक्षकांच्या मार्गदर्शनाखाली ती समजावून घेतो. • गोष्टीतील कथानक व पात्र ओळखतो.	वाचन, (स्वतंत्र वाचन), मोठ्याने वाचणे, आत्म–अभिव्यक्ती, सामाजिक विकास, सर्जनशीलता, मोठ्याने वाचणे, मार्गदर्शित वाचन, स्वतंत्र वाचन	(१) प्राणी, पक्षी, खेळ व गंमत इत्यादींवर आधारित रंगीत चित्रांचा समावेश असणारी, पुरेसा मोठा आकार असणारी आणि आटोपशीर कथानक असणारी गोष्टींची पुस्तके उपलब्ध करून देतात. पुस्तक वाचण्यासाठी आवश्यक तिथे मदत करतात. उदाहरणादाखल एक पुस्तक वाचून झाल्यावर त्यावर चर्चा करतात. विविध वस्तू (प्रॉप्स) वापरून गोष्ट सादर करण्यास सांगतात. त्यातील घटनांचा क्रम या मुद्द्यांवर गप्पा मारतात. (२) वाचलेली गोष्ट वर्गात इतरांना स्वतःच्या शब्दांत सांगण्यास बालकास प्रोत्साहित करतात.	अवांतर पुस्तकांचा संग्रह, चित्रांचा संग्रह (विविध वस्तू), पुस्तकांचा संग्रह	(१) गोष्टीवरील चर्चेत (पात्रे, चित्रे, मजकूर, घटनाक्रम इत्यादी) वरील चर्चेतील सहभागाची नोंद.
इयत्ता दुसरी	• कथेचे कथानक, पात्रे, घटनाक्रम ओळखतो आणि लेखकाचा दृष्टिकोन लक्षात घेऊन वाचन करतो.	मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन	(१) कमी चित्रे, अधिक मजकूर असणारी, मुलांना जवळीक वाटणाऱ्या विषयांवर आधारित पुस्तके उपलब्ध करून देतात. पुस्तक वाचून झाल्यावर त्यातील पात्रे, घटनाक्रम इत्यादींवर गप्पा मारतात. गोष्टीतील मुख्य घटना कोणती, ती का घडली असेल? या मुद्द्यांवरील चर्चेत मुलांना सहभागी करून घेतात.	पुस्तकांचा संग्रह	(१) वाचलेली गोष्ट स्वतःच्या शब्दांत सांगता येते का? हे पाहावे. (२) चर्चेतील सहभागाची नोंद.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(२) वाचलेली गोष्ट स्वतःच्या शब्दांत सांगण्याची संधी देतात. (वर्गात, परिपाठात, पालकांना इत्यादी)	पुस्तकांचा संग्रह	(३) वाचलेली गोष्ट स्वतःच्या शब्दांत सांगता येते का? हे पाहावे.
क्षमता : C - 10.6 : लहान कविता वाचतो आणि शब्दांच्या कल्पनांच्या निवडीबाबत कवितेची प्रशंसा करतो.					
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• छोट्या कविता वाचतो आणि त्याचा शाब्दिक अर्थ सांगतो.	मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन, अनुभव सामायिक करणे. शब्दसंग्रह	(१) छोट्या सोप्या कवितांची (प्राणी, पक्षी इ. वर आधारित) पुस्तके उपलब्ध करून देतात. त्यातील कविता वाचून काय समजले? यावर बोलायचे आहे असे लक्षात आणून देतात. (२) कवितेतील नादमय शब्द, पुनरावृत्ती असणारे शब्द, यमक जुळणारे शब्द सांगतात. (३) शब्दांचा सराव करण्यासाठी संधी देतात.	कवितांवर आधारित पुस्तके	(१) वाचलेल्या कवितेचा योग्य अर्थ समजून घेऊन स्वत:च्या शब्दांत सांगता येतो का? हे बघावे. निरीक्षण नोंदी घ्याव्यात.
इयत्ता दुसरी	• लहान कविता वाचतो आणि कवीच्या कल्पनेचा अंदाज बांधतो.	मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन, शब्दसंग्रह सर्जनशीलता आत्म–अभिव्यक्ती,	(१) लहान कवितांची पुस्तके उपलब्ध करून देतात. त्यातील मूळ कल्पना, वापरलेले शब्द यांच्यावर आधारित प्रश्न विचारून कविता समजून घेण्यास मदत करतात. एक विषय घेऊन, विशिष्ट यमकयुक्त शब्द वापरून एखादी कल्पना कशी सुंदर पद्धतीने रंगवता येते याची अनुभूती चर्चेच्या/गप्पांच्या माध्यमातून देतात.	कवितांवर आधारित पुस्तके, कार्यपत्रक, पेन्सील	(१) शब्द ओळखा. अभिव्यक्ती दर्शवा. अक्षरापासून सुरू होणारे शब्द ओळखा इ. साठी बालकांच्या प्रतिसादाचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		आत्मसन्मान, सामाजिक विकास	(२) कविता साभिनय गायला प्रोत्साहित करतात. (३) कृतियुक्त सादरीकरणातून आनंद मिळवून देतात.		
क्षमता : C - 10.7 : छोट्या बातम्या, सूचना, पाककृती आणि प्रकाशित साहित्य वाचतो आणि समजून घेतो.					
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• साध्या, सोप्या, लिखित सूचनांचा छोटा संच वाचतो आणि त्याप्रमाणे त्यांचे पालन करतो.	वाचन. (मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन.)	(१) सूचनेनुसार कृती करण्याचा खेळ घेतात. उदा. गालात हसून दाखव. गाणे म्हण. चिमणीचा आवाज काढ. (२) 'खजिना शोधा' हा खेळ घेतात. वर्गातील एका कोपऱ्यात एक वस्तू लपवून ठेवतात. त्या वस्तूपर्यंत पोहोचण्यासाठी वेगवेगळ्या सोप्या सूचनांचा वापर करतात. पुढे जा, दार उघड, उजवीकडे वळ, खाली बघ, पेटी उघड इ.	साध्या, सोप्या सूचनांचा संच.	(१) वाचलेल्या सूचनेप्रमाणे अचूक कृती करतो का? हे पाहावे.
इयत्ता पहिली	• खेळ खेळण्याकरिता सोप्या सूचना वाचतो आणि त्याप्रमाणे गटात खेळतो.	वाचन (मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन.)	(१) राजा म्हणतो... हा खेळ घेतात. सूचनांचा संच तयार ठेवतात. राजा म्हणतो... असे म्हणून एका सूचनेची पट्टी दाखवतात. मुलांनी सूचना वाचून त्याप्रमाणे कृती करावी. उदा. राजा म्हणतो... मोठ्याने हसा.	खेळातील सूचनांचा संग्रह	(१) वाचलेल्या सूचनेनुसार अचूक कृती करतो का हे पाहावे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• छोट्या बातम्या तसेच प्रकाशित साहित्य वाचतो आणि त्यातील आशय स्पष्ट करतो.	भाषेचा विकास शब्दसंग्रह	(१) छोटी गोष्टीची पुस्तके, वर्तमानपत्रातील गोष्टी वाचून दाखवतात. (२) वर्तमानपत्रातील बालकांच्या आवडीची (खेळ, गोष्ट, चिंटू, चित्रकथा) यांसारखी सदरे वाचण्यास प्रोत्साहित करतात.	छोटी गोष्टींची पुस्तके, वर्तमानपत्र, चित्रकथा	(१) मुलांचा सहभाग, आकलन कौशल्य, क्रमवार विचार इ. चे निरीक्षण.
क्षमता : 10.8.1 : स्वतःला समजलेल्या गोष्टी सांगण्यासाठी व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करण्यासाठी परिच्छेदाचे लेखन करतो.					
बालवाटिका १	• विविध लेखन सामग्रीचा वापर करतो. खडूचा तुकडा, पेन्सिल, रंगीत खडू, चित्रकलेत वापरायचे ब्रश इ. • चित्रे रेखाटतो आणि चित्रात काय काढले आहे हे तोंडी सांगतो.	अनुभव सामायिक करणे, आवाज चिन्हसंबंध, मार्गदर्शित लेखन, सांस्कृतिक एकात्मता, भाषेचा विकास, भावनिक विकास	(१) शिक्षक वर्गात बालकांना विविध लेखन साहित्याची ओळख करून देतात आणि त्यांचा वापर करण्यास सांगतात. उदा. गिरगिटणे. (२) पेन्सिल, खडू, रंगीत खडू, खडूचा तुकडा, पेन, चित्रकलेत वापरायचे ब्रश इ. लेखन साहित्य प्रत्यक्ष बालकांना दाखवून हाताळण्याची संधी देतात. (३) मुलामुलींच्या एकत्र गटामध्ये, वैयक्तिक, सामूहिक पद्धतीने बालकांना लेखन साहित्याचा वापर करण्याची संधी देतात. (४) शिक्षक रंगभरण, बालकांच्या भावविश्वाशी, परिसराशी, कुटुंबाशी संबंधित, निसर्गाशी संबंधित मुक्तचित्र काढण्यासाठीचे विविध कलाखेळ घेतात. (५) बालकांनी काढलेल्या चित्रांचे कौतुक करून बालकांना प्रेरित करतात. (६) एखादी थीम देऊन ग्रीटिंग कार्ड तयार करून घेतात. उदा. दिवाळी सण.	लेखन साहित्य कला–खेळांचा संग्रह	(१) बालक साहित्याचे निरीक्षण करते का? याचे निरीक्षण करावे व नोंदी घ्याव्यात. (२) सर्जनशील कलाकृतीत मुलांचा सहभाग या कृतीचे निरीक्षण करावे. (३) बालकांच्या सहभागाची नोंद घेतात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	• चित्रकलेचे अथवा लेखनाचे साहित्य सहजतेने वापरतो. खडूचा तुकडा, रंगीत खडू, पेन्सिल, चित्रकलेसाठी वापरायचे ब्रश • चित्रे रेखाटतो व त्या चित्राला/चित्रातील वस्तूंना, व्यक्तींना स्वलिपीमध्ये नावे देतो. • रेखाटलेल्या त्या चित्रांबाबत स्वलिपीमध्ये लिहितो.	अनुभव सामायिक करणे. भाषेचा विकास, भावनिक विकास	(१) शिक्षक वर्गात बालकांना परिचित करून दिलेल्या लेखन साहित्याचा वापर करून विविध छोट्या छोट्या लेखन कृती करून घेतात. (वैयक्तिक व गटात) (२) शिक्षक बालकांना कृतींद्वारा लेखन व चित्रकलेचे साहित्य हाताळण्याची संधी देतात. (३) बालकांना छोट्या छोट्या गटात विभागून वर्गात पोस्टर्स तयार करण्यास सांगतात.	विविध गटकार्यांचा संग्रह	१) चित्रकला व लेखन साहित्य सहजतेने हाताळतात का? याचे निरीक्षण करावे. (२) सर्जनशील कलाकृतीत मुलांचा सहभाग, सामाजिक, भावनिक विकास सांस्कृतिक एकात्मकता इ. निरीक्षण करावे.
बालवाटिका ३	• चित्रांचा क्रम तयार करतो आणि त्यासोबत पारंपरिक लिपीचा वापर करून किंवा स्वलिपीमध्ये छोटी वाक्ये लिहितो.	ध्वनी व चिन्हांची जाण अनुभव सामाईक करणे	(१) बालकांच्या परिचयातील अर्थपूर्ण शब्द अर्थपूर्ण वाक्यांचा पुरेपूर सराव आयोजित करतात. (२) घेतलेल्या सरावावर बालकांच्या परिचयाच्या शब्द वाक्यांचा शब्द खेळ घेतात. (३) अनौपचारिक सूचना देऊन पारंपरिक पद्धतीने वाक्य रचना करण्यासाठी प्रेरणा देतात. (४) बालके आनंददायी पद्धतीने वाक्य तयार करतात व आपला प्रतिसाद नोंदवितात. (५) शब्द आणि छोटी वाक्ये यांचे नमुने बालकांसमोर ठेवतात. (६) शब्द आणि छोटी वाक्ये यांच्या नमुन्यांच्या आधारावर पट्ट्यांचा लेखी सराव करून घेतात.	चित्र, वाक्यपट्ट्या, भाषापेटी	(१) शब्द निर्मीती करणे. (२) अक्षर क्रम बदलून अर्थपूर्ण शब्द तयार करणे, वाक्य तयार करणे, याबद्दलचा प्रतिसाद नोंदविणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता पहिली	• चित्रांचा क्रम तयार करतो आणि त्या सोबत छोटी वाक्ये पारंपरिक लिपीत (वर्णमालेतील अक्षरे व स्वरचिन्हे वापरून) लिहितो. • शब्द आणि छोटी वाक्ये लिहून चित्रपट्ट्यांचे वर्णन करतो.	ध्वनी व चिन्हांची जाण अनुभव सामाईक करणे.	(१) बालकांच्या परिचयातील अर्थपूर्ण शब्द अर्थपूर्ण वाक्यांचा पुरेपूर सराव आयोजित करतात. (२) घेतलेल्या सरावावर बालकांच्या परिचयाच्या शब्द, वाक्यांचा शब्द खेळ घेतात. (३) अनौपचारिक सूचना देऊन पारंपरिक पद्धतीने वाक्यरचना करण्यासाठी प्रेरणा देतात. (४) बालके आनंददायी पद्धतीने वाक्य तयार करतात व आपला प्रतिसाद नोंदवितात. (५) शब्द आणि छोटी वाक्ये यांचे नमुने बालकांसमोर ठेवतात. (६) शब्द आणि छोटी वाक्ये यांच्या नमुन्यांच्या आधारावर पट्ट्यांचा लेखी सराव करून घेतात. (७) लिखित शब्दपट्ट्यांचे बालकांच्या शब्दांत वर्णन करून घेतात.	चित्र, वाक्यपट्ट्या, भाषापेटी	१) शब्द निर्मिती करणे २) अक्षर क्रम बदलून अर्थपूर्ण शब्द तयार करणे, वाक्य तयार करणे, याबद्दलचे प्रतिसाद नोंदविणे.
इयत्ता दुसरी	• चित्राच्या आधारे वर्णन अथवा गोष्टवजा लेखन पारंपरिक लिपीत करतो. • चित्रपुस्तकातून अंदाज बांधून गोष्ट लिहितो.	ध्वनी व चिन्हांची जाण, अनुभव सामाईक करणे	(१) बालकांच्या परिचयातील अर्थपूर्ण शब्द अर्थपूर्ण वाक्यांचा पुरेपूर सराव आयोजित करतात. (२) घेतलेल्या सरावावर बालकांच्या परिचयाच्या शब्द वाक्यांचा शब्द खेळ घेतात. (३) अर्थपूर्ण शब्द निर्मितीतून गोष्ट तयार करण्यास प्रेरणा देतात. (४) बालकांच्या भावविश्वातील परिचयातील शब्द, चित्रे यांचा समावेश करतात.	चित्रे, शब्दकार्ड, मोठी चित्रमय पुस्तके	(१) शब्द निर्मिती करणे. (२) अक्षरक्रम बदलून अर्थपूर्ण शब्द तयार करणे, वाक्य तयार करणे याबद्दलची प्रात्यक्षिके घेणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) तयार झालेल्या गोष्टीचे पारंपरिक लिपी वापरून लेखन करण्यास प्रोत्साहन देतात. (६) वेळोवेळी सहभागी वाचन, चित्रवाचन सराव घेतात. (७) चित्रांतील घटनांचा क्रम लावून घेतात. (८) चित्रातील घटनांचा अंदाज बांधण्यासाठी प्रश्न विचारतात (९) आलेल्या उत्तरांचे लेखन करण्यास प्रेरणा देतात.		
ध्येय : बालके भाषा १ **(L1)** मध्ये सफाईदारपणे वाचन व लेखन करतात. **क्षमता : 10.8.2** : स्वतःला समजलेल्या गोष्टी सांगण्यासाठी व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करण्यासाठी परिच्छेदात लेखन करतो.					
बालवाटिका १	• स्वतःच्या अभिव्यक्तीसाठी कागदावर गिरगिटतो व आपण काय लिहिले आहे ते शब्दांत किंवा वाक्यात सांगतो.	अनुभव कृतींचा संग्रह डोळे, हात समन्वय कला आणि खेळ स्व–अभिव्यक्ती	(१) शिक्षक वर्गात बालकांना उभ्या रेषा, आडव्या रेषा, टिंब, अर्धगोल, गोल इ. विविध आकारांचा परिचय छोट्या छोट्या गाण्यांतून बडबडगीतातून विविध कृतींमधून ओळख करून देतात. (२) बालकांना विविध छोट्या छोट्या मुक्त खेळ/कृती यातून आकारांचा आनंददायी अनुभव देतात. उदा. वाळू, रांगोळी यांच्या साहाय्याने विविध मुक्त खेळ घेतात. (३) परिसरातील उपलब्ध साधनसामग्रीचा उपयोग करून उदा. दगड, चिंचोके, पाने, फुले इ. आकारांची रचना करून घेतात. (४) वर्गात घेतलेल्या विविध खेळ, मुक्त हालचाली यांविषयी गप्पा मारतात.	अनुभव कृतींचा संग्रह विविध मुक्त हालचाली यावर चित्रकार्ड संग्रह, परिसरातील उपलब्ध साहित्य उदा. दगड, चिंचोके, पाने, फुले इ.	(१) विविध बडबडगीते, गाणी यांमधून आनंद घेतात का? याचे निरीक्षण करावे. (२) विविध कृतीत सहभाग घेतात का याच्या नोंदी घ्याव्या तसेच बालकांच्या सर्जनशीलतेचे निरीक्षण करतात. (३) सहभाग नोंदी घ्याव्या.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• आपण काढलेल्या चित्राबद्दल स्वलिपीमध्ये लिहितो. चित्र व स्वलिपीतील लेखन वेगवेगळे दिसते.	भाषेची आवड, आवाज चिन्ह संबंध, अनुभव सामायिक करणे, स्थानिक विषय वस्तू/ आशय	(१) शिक्षक बालकांना त्याच्या परिसरीय व भावविश्वातील मोठी व आकर्षक चित्रे, पुस्तके दाखवतात. त्यावर अनौपचारिक गप्पा मारतात. चित्रांबाबत बालकांना बोलते करतात. (२) बालकांना विविध कृतींमधून स्वलिपीत व्यक्त होण्यास प्रोत्साहन देतात. (३) स्वलिपित व्यक्त होण्यासाठी एखादी थीम/विषय देतात. (४) शिक्षक बालकांनी काढलेल्या चित्रांवर गप्पा मारतात (गटाने, मित्रगप्पा) (५) शिक्षक बालकांच्या कल्पनांचा व सौंदर्यदृष्टीचा स्वीकार करतात.	मोठी व आकर्षक रंगीत चित्रे	(१) बालकांसोबत करण्यात येणाऱ्या अनौपचारिक गप्पांचे निरीक्षण करावे. (२) सामाजिक आणि भावनिक विकास
बालवाटिका १	• स्वतःचे नाव स्वलिपीत लिहू शकतो. • आपण स्वलिपीत लिहिलेला मजकूर तोंडी सांगतो.	स्व–ची जाणीव सर्जनशीलता, सामाजिक, भावनिक विकास, प्रतिभा, कला अभिव्यक्ती	(१) शिक्षक बालकांना विविध कृतीयुक्त खेळ देऊन सहभाग घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे नाव फलकावर लिहितात. (२) बालकांना त्यांच्या नावाचे कार्ड दाखवतात (विविध कृती खेळ घेतात.) बालक कार्डवरील स्वतःचे नाव शोधतात. (३) बालकांना स्वतःच्या नावाचे कार्ड ओळखून त्या कार्डावरील त्याचे स्वतःचे नाव लिहिण्यास सांगतात. बालकांनी लिहिलेल्या नावाचा स्वीकार करतात. (४) बालकांना त्यांच्या आवडीची खेळणी देतात.	विविध कृतियुक्त खेळांचा संग्रह, बालकांच्या नावाचे कार्ड, विविध प्रकारची खेळणी, संग्रह स्टेशनरी साहित्य	(१) बालक कार्डाचे निरीक्षण करून स्वतःचे नाव ओळखून लिहितो का? याचे निरीक्षण करणे व नोंदी ठेवणे. (२) स्व–अभिव्यक्ती (३) बालकांच्या सर्जनशीलतेचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) बालकांना त्यांच्या आवडत्या खेळण्याचे चित्र काढण्यास प्रोत्साहन देतात. (६) खेळणी आणि काढलेल्या चित्राबद्दल बालकांना बोलते करतात.		
बालवाटिका २	• स्वलिपीत केलेल्या लेखनात पारंपरिक अक्षरे नसली तरीही लेखी भाषेची वैशिष्ट्ये दिसतात. जसे : स्वलिपीतील दोन शब्दांमध्ये अंतर सोडणे, स्वलिपीतील शब्दांवर शिरोरेषा देणे.	– मौखिक भाषाविकास संभाषण कौशल्य विकास	(१) शिक्षक बालकांना स्वतःची कल्पना भावना स्वनिर्मित काल्पनिक (बालकांच्या भावविश्वातल्या गोष्टी, स्वलिपीत मांडण्यास सांगतात. (२) बालकांद्वारे स्वलिपीत मांडलेले त्यांचे कल्पक विचार, भावना यांबाबत गप्पा करतात व त्यांच्याद्वारे निर्मित स्वलिपीतील लेखन स्वीकार करतात. (३) बालकांद्वारे स्वलिपीत तयार साहित्याचे निरीक्षण करून त्यात भाषेची वैशिष्ट्ये जसे दोन शब्दातील अंतर, शिरोरेषा व शब्दांचा योग्य आकार आहेत का हे बघतात व त्याबाबत बालकांशी बोलतात. (४) आकार भेदाचे अवयव टिंबाने जोडून दाखवतात आणि कृती कथन करतात. (५) शिक्षक वर्गात मुलांनी स्वलिपीत लिहिलेल्या मजकुराचे निरीक्षण करतात. (६) बालकांनी स्वलिपीत लिहिलेल्या मजकुराबाबत विचारांची गटात देवाणघेवाण करतात/गप्पा मारतात.	भाव – विश्वातील संबंधित विविध गोष्टींचा संग्रह लेखनकार्ड प्रत्यक्ष अनुभूती	(१) बालकांनी स्वलिपीत लेखन केलेल्या साहित्यात भाषेची वैशिष्ट्ये दिसतात का? याचे निरीक्षण करावे. (२) बालक स्वलिपीत लिहिलेल्या मजकुराबाबत केलेल्या देवाणघेवाणचे निरीक्षण करावे व नोंदी घ्याव्यात.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	• शिकवलेल्या अक्षरांचा व अंकाचा स्वलिपीतील लेखनात अंतर्भाव दिसतो. मात्र ही अक्षरे लेखनात कुठेही, कशीही वापरलेली दिसतात.	निरीक्षण अनुलेखन, श्रुतलेखन गिरविणे.	(१) शिक्षक बालकांना कार्डावरील त्यांचे नाव बघून लिहिण्यास सांगतात. (२) परिसरातील विविध प्राणी, पक्षी, फळे, फुले यांच्या नावांची कार्ड दाखवितात, तसेच अंककार्ड दाखवतात व लिहिण्यास सांगतात. (३) बालकांमधील जिज्ञासेला प्रोत्साहित करून बालकांनी स्वलिपीत लिहिलेल्या अक्षरांचा व अंकांचा स्वीकार करतात.	धूळपाटी, प्राणी, पक्षी, फळे, फुले यांच्या नावांची कार्डे, स्पर्शलिपी, जोड्यांचे कार्ड	(१) निरीक्षण नोंदी (२) निरीक्षण तक्ते
बालवाटिका २	• परिचित अक्षरे लिहिण्यास सुरुवात करतो व त्याचा वापर सोपे शब्द तयार करण्यासाठी करतो.	अक्षर ओळख व लेखन	(१) शिक्षक काही भाषिक खेळांचा वापर करून बालकांना परिचित शब्दांचे लेखन करण्यास सांगतात. (२) बालकांना चित्रकार्ड दाखवून संबंधित शब्द व चित्र याबाबत गप्पा–गोष्टी करतात व त्यानंतर चित्रकार्डावरून शब्द लिहू देतात. (३) बालकांद्वारे लिहिलेल्या शब्दांमध्ये उत्कृष्टपणे लिहिलेल्या शब्दांचे व विद्यार्थ्यांचे कौतुक करतात.	भाषिक खेळांचा संग्रह चित्रकार्डांचा संग्रह	(१) निरीक्षण नोंदी, वेगळा शब्द ओळखा.
बालवाटिका ३	• विविध लेखन प्रकारांची समज दिसून येते. उदा. गाणी, गोष्टी, कविता	अनुभव सामायिक करणे. भावनिक विकास, बोधात्मक विकास	(१) शिक्षक वर्गात वेळोवेळी कृतियुक्त, आनंददायी बडबडगीते, बालगीते, छोट्या गोष्टी, कृतियुक्त कविता म्हणून दाखवतात. कृती करून घेतात. (२) बालकांना कोणते गाणे, कविता, गोष्ट ऐकायची हे निवडण्याची संधी देतात. (३) बालके त्यांच्या आवडीच्या कविता, गाणी, गोष्टी याबद्दल आनंदगप्पा मारतात. (४) मित्र–मैत्रिणींबरोबर गप्पा मारतात.	विविध लेखन प्रकार (गाणी गोष्टी, कविता, कथा, नीतिकथा यांचे आदर्श नमुने)	निरीक्षण नोंदी वर्णन नोंदी

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	• भिंतीवरील गाणी, सूचना बघून लिहिण्याचा प्रयत्न करतो.	अनुभव सामायिक करणे. मानसिक व बौद्धिक विकास	(१) शिक्षक मुलांच्या भावविश्वाशी निगडित गाणी, सोप्या सूचना वर्गात व वर्गपरिसरामध्ये फलकावर, तक्त्यांवर लिहितात. (२) या गाण्यांचे मुलांसमवेत गायन करतात. (३) मार्गदर्शन वाचन करून घेतात. (४) लिहिलेली गाणी व सूचना फलकावर पाहून लिहिण्यास प्रोत्साहन देतात.	लेखन प्रकार, गाणी, सूचना, नमुने, शब्दपट्ट्या	निरीक्षण नोंदी, स्वलिपी स्वीकार
बालवाटिका ३	• शिकविलेल्या अक्षरांचा वापर करून सोपे शब्द लिहितो.	बोधात्मक विकास, अनुभव सामायिक करणे.	(१) चित्र–शब्द कार्डांचा वापर करून, विविध चित्रे वापरून विविध अक्षरांचा परिचय करून देतात. (२) मुलांनी परिचित शब्द सांगावे यासाठी भाषिक खेळ घेतात. त्या शब्दांचे फलकावर लेखन करतात. (३) मुलांनी चित्रे पाहून त्यांची नावे लिहावी यासाठी विविध कृती, खेळ यांची रचना करतात. (४) त्याप्रमाणे शब्दलेखनाचा सराव करून घेतात.	चित्र, शब्दकार्ड, विविध चित्रे, धूळपाटी, रांगोळी, भाषिक खेळ व कृती	निरीक्षण नोंदी, स्वलिपीचा स्वीकार
इयत्ता पहिली	• तीन किंवा चार वर्णाक्षरांच्या शब्दांचे श्रुतलेखन करतो.	ध्वनींची जाण, अनुभव सामायिक करणे. अक्षर ओळख	(१) शिक्षक बालकांकडून विविध शब्द, चित्र–शब्दकार्डे यांचे वाचन करून घेतात. (२) बालकांना कार्डांवरील, फळ्यावरील, भाषापेटीतील शब्द पाहून लिहिण्यास सांगतात. (३) परिसरातील शब्द, परिचित शब्दांचे श्रुतलेखन सांगतात. (४) श्रुतलेखन तपासून मार्गदर्शन करतात. (५) वर्ग स्तरावर श्रुतलेखन स्पर्धा घेऊन त्यांना प्रोत्साहन देतात.	चित्रकार्डे, शब्दकार्डे, भाषापेटीतील साहित्य	(१) तीन किंवा चार वर्णाक्षरांच्या शब्दांचे श्रुतलेखन तपासणे. (२) शुद्धलेखनासाठी मार्गदर्शन करणे. (३) नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• लहान वाक्यांचे श्रुतलेखन करतो.	ध्वनींची जाण, अनुभव सामायिक करणे, अक्षर ओळख व लेखन	(१) शिक्षक बालकांकडून कार्ड, भाषापेटीतील साहित्य वापरून वाचन करून घेतात. (२) साहित्यावरील वाक्यांचे अनुलेखन करून घेतात. (३) लहान वाक्यांचे श्रुतलेखन करून घेतात.	वाक्यपट्ट्या, भाषापेटी	(१) लहान वाक्यांचे श्रुतलेखन तपासणे. (२) शुद्ध लेखनासाठी मार्गदर्शन करणे. (३) नोंदी ठेवणे.
क्षमता 10.8.3 : स्वतःला समजलेल्या गोष्टी सांगण्यासाठी व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करण्यासाठी परिच्छेदाचे लेखन करतो.					
इयत्ता पहिली	• वर्णमालेतील अक्षरे व स्वरचिन्हे यांचा वापर करून दोन – तीन वाक्यांचे लेखन स्वतः करतो. उदा. स्वतःचा अनुभव चित्र अथवा वस्तूचे वर्णन, स्वतःच्या दोन–तीन वाक्यांत लिहितो.	सर्जनशीलता सामाजिक–भावनात्मक विकास, प्रतिभा, कला अभिव्यक्ती	(१) शिक्षक विद्यार्थ्याला त्याच्या परिसरातील दैनंदिन अनुभवातील, भावविश्वातील विविध घटनांबद्दल बोलते करतात. (२) त्यासाठी औपचारिक, अनौपचारिक गप्पा, चित्रगप्पा, गाणी यांचे आयोजन करतात. (३) दैनंदिन घटनांबद्दल चित्रे काढण्यास सांगतात. (४) घटनांचे क्रम लावण्यास सांगतात. त्याबद्दल अगोदर/नंतर असे छोटे प्रश्न विचारून त्याबद्दल लिहिण्यास सांगतात. (५) घटनेनुसार क्रम लिहून घेतात. (६) चित्रगाडी, जिग सॉ, पझल्स, डॉमिनो अशा चित्र क्रमावर आधारित २–३ शब्द असणाऱ्या वाक्याचे लेखन करून त्याचे निरीक्षण व प्रकटवाचन करण्याची संधी मिळवून देतात.	शब्दपट्ट्या, चित्रे, भाषापेटी	(१) चित्रांचा क्रम लावतो का? ते पाहतात. (२) छोटी वाक्ये लिहितो की नाही? तपासणे, नोंदविणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• घटना किंवा अनुभव याबद्दल लिहितो.	सर्जनशीलता, सामाजिक, भावनात्मक विकास, प्रतिभा, कला, अभिव्यक्ती	(१) दैनंदिन जीवनातील घटनांचे, चित्रयुक्त गप्पांचे जाणीवपूर्वक आयोजन करतात. (२) चित्र गाडीच्या माध्यमातून कोडी तयार करून लावण्यास प्रोत्साहन देतात. (३) चित्रगाडी, चित्रगप्पा यांच्याआधारे वाक्यांची मौखिक रचना करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना भरपूर संधी उपलब्ध करून देतात. (४) छोटी छोटी वाक्ये मुलांच्या लक्षात यावी म्हणून सहलेखनामध्ये मदत करतात. (५) गरजेनुरूप बालकांचे गट करून चित्रगाडीखाली छोटी छोटी वाक्ये लिहिण्याची संधी देऊन विद्यार्थ्यांना गरजेनुरूप मदत करतात व अचूक वाक्यांबद्दल विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देतात. (५) चित्रगाडी, जिग सॉ, पझल्स, डॉमिनोज अशा चित्रक्रमावर लेखन करून त्याचे निरीक्षण व प्रकटवाचन करण्याची संधी निर्माण करून देतात.	चित्रकार्ड संच, जिगसॉ पझल्स, डॉमिनोज, सेटस्	(१) मुलांनी लिहिलेली वाक्ये तपासणे. (२) निरीक्षण नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : 10.8.4 : स्वतःला समजलेल्या गोष्टी सांगण्यासाठी व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करण्यासाठी परिच्छेदांचे लेखन करतो.					
इयत्ता दुसरी	• दोन पात्रातील संवाद कल्पना करून चार–पाच वाक्यात लिहितो. उदा. भाजीपाला व ग्राहक, बस कंडक्टर व प्रवासी	चित्रवाचन, क्रमिक चिंतन, ज्ञानात्मक विकास, सामाजिक व भावनिक विकास	(१) विविध चित्रपुस्तकांचे निरीक्षण करतात. (२) पुस्तकातील चित्रांच्या साहाय्याने गोष्टीविषयी अंदाज बांधतात. (३) स्वतःचे पूर्वानुभव व चित्रांची सांगड घालून स्वतःच्या शब्दात गोष्ट लिहितात. (४) बालकांचे स्व–अनुभव व यांच्या साहाय्याने गोष्ट तयार करून बालकांच्या शब्दांत लिहिण्यास प्रोत्साहन देतात.	गोष्टीची सचित्र पुस्तके	(१) चित्राचे निरीक्षण व वर्णन यांची नोंद करणे. (२) लिहिलेली गोष्ट वाचून दाखवणे/ सांगणे.
क्षमता : 10.8.5 : स्वतःला समजलेल्या गोष्टी सांगण्यासाठी व स्वतःचे अनुभव व्यक्त करण्यासाठी परिच्छेदांचे लेखन करतो.					
इयत्ता पहिली	• वर्गातील इतर बालकांसाठी सोप्या व छोट्या सूचना लिहितो.	शब्दसंग्रह, भाषेचा विकास, लेखन	(१) कृती ओळखून सूचना लिहिण्याचा खेळ घेतात. उदा. खाली बस, उभा रहा, इकडे ये. (२) वर्गातील दैनंदिन सूचनांचे लेखन करून घेतात. उदा. रांगेत चाला, शांत बसा, कचरा कचरापेटीत टाका, पाणी वाया घालवू नका.	सूचनापट्ट्या	(१) कृती पाहून सूचना ओळखता येते की नाही ते पाहणे. (२) लिहिलेल्या सूचना वाचून त्याप्रमाणे वागतात का? याची नोंद ठेवणे. (३) मुलांचे लेखन तपासणे.
इयत्ता दुसरी	• पाककृती/कागदापासून वस्तू तयार करण्याची कृती/एखादा खेळ कसा	शब्दसंग्रह, भाषेचा विकास, लेखन	(१) दैनंदिन जीवनात आलेले अनुभव लिहिण्यास सांगतात. (२) आलेल्या अनुभवांचा/घडलेल्या घटनांचा क्रम लावण्यास सांगतात.	चित्रकार्ड संच	(१) मुलांचे लेखन तपासणे. (२) निरीक्षण करणे, नोंदी ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	खेळला यासारख्या प्रक्रिया ४ ते ५ वाक्यांत लिहितो.		(३) घडलेली घटना/प्रसंग यांचे स्वतःच्या शब्दात लेखन करण्यास सांगतात. (४) पाककृती तयार करून घेऊन त्याबद्दल क्रमाने लेखन करण्यास सांगतात. (५) क्षेत्रभेटी/छोट्या सहलींचे अनुभव लेखन करण्यास सांगतात.		
ध्येय : बालके भाषा १ **(L1)** मध्ये सफाईदारपणे वाचन व लेखन करतात. **क्षमता : 10.9** बालकांसाठी असलेली विविध पुस्तके निवडण्यात व वाचण्यात रुची दर्शवितो.					
बालवाटिका १	• वाचून दाखविलेल्या कविता आणि गोष्टी यांच्यामध्ये रुची दर्शवितो.	सहाभिनय कविता गायन, वाचन, कथाकथन, रसग्रहण	(१) शिक्षक विविध छोटी गाणी, बडबडगीते, बालगीते, कविता अभिनयासहित विविध ध्वनी, साधने वापरून (खंजिरी, घंटानाद, ढोलक इ.) म्हणून दाखवतात व बालकांकडून म्हणून घेतात. प्राणी, पक्षी, फळ, फूल इ. वस्तू, परिसरातील गंमत, गाणी, बडबडगीते, विनोदी आशयाची गाणी इत्यादींचा यात समावेश असावा. (२) बालकांच्या भावविश्वाशी संबंधित मजेशीर, गंमतीशीर गोष्टी विविध साधनांचा वापर करून सांगतात. (बाहुलीनाट्य-भातुकली सारखा खेळ, चित्रगोष्टी इ.) (३) बालकांना आवडणाऱ्या बडबडगीतांचे, गाणी, कविता, गोष्टींचे सादरीकरण करण्यास संधी देतात. त्यांच्याद्वारे सादर केलेले नाट्य, बालगीत, गोष्टी यांचा स्वीकार करतात.	ध्वनिसाधने विविध गोष्टी, गाणी, बडबडगीते पुस्तिका यांचा संग्रह	(१) निरीक्षण नोंदविणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	• शिक्षकांनी समोर ठेवलेल्या अनेक पुस्तकांतील एका पुस्तकाची निवड करतो व विशिष्ट पुस्तक निवडीबद्दल स्पष्टीकरण देतो.	आकलनयुक्त वाचन, गोष्ट सांगणे.	(१) शिक्षक बालकांना विविध बालसाहित्य जसे – बालगीत, बडबडगीत संग्रह, विविध गोष्टी, पंचतंत्र, बोधकथा, संस्कृतीशी निगडित कथा, बालकथा पुस्तिका दाखवतात व त्या हाताळण्याची संधी देतात. (२) बालक साहित्य हाताळताना कोणत्या साहित्या–बाबत रुची दाखवत आहे याचे निरीक्षण करतात. (३) बालकाने रुची दाखवून निवडलेल्या पुस्तकाबाबत त्याचे मत विचारतात. (४) बालकाने ऐकलेल्या व वाचलेल्या (चित्रांद्वारे) गाणी, गोष्टी, कथा स्वतःच्या भाषेत मांडण्यास सांगतात व कौतुक करतात.	बालगीत, बडबडगीत, गाणी, गोष्टी संग्रह	(१) बालक रुची कशी व्यक्त करतो? याचे निरीक्षण करून नोंदी घेणे.
बालवाटिका ३	• छोटे चित्रपुस्तक स्वतः निवडून त्याचे वाचन करतो व पुस्तकांबद्दल इतर बालकांना सांगतो.	चित्रवाचन, अनुभव सामायिक करणे, स्वतंत्र वाचन, सामाजिक व भावनिक विकास, संख्या–ज्ञानात्मक विकास, सकारात्मक	(१) शिक्षक बालकांना विविध चित्र पुस्तिका हाताळण्यास उपलब्ध करून देतात. (२) शिक्षक बालकांना त्यांच्या स्तरानुसार, वयोमानानुसार चित्रांच्या साहाय्याने पुस्तक वाचू देतात व वाचन केलेली कथा/गोष्ट स्वतःच्या भाषेत सांगण्याची संधी देतात. (३) कथेतील कोणती व्यक्तिरेखा त्यांना सार्वाधिक आवडते आणि का? याबाबत गटचर्चा घडवून आणतात व प्रश्न विचारतात. (४) वर्गामध्ये वाचनकोपरा, तार वाचनालय, वाचनपेटी, वर्गवाचनालय उपलब्ध करून देतात.	विविध चित्र–पुस्तिकांचा संग्रह, वाचनकोपरा, तार, वाचनालय, वाचनपेटी, वर्गवाचनालय	(१) बालके चित्रपुस्तिका कसे हाताळतात याचे निरीक्षण करावे (निरीक्षण करताना हावभाव, शब्द, देहबोली, प्रश्नांना दिलेली उत्तरे इत्यादी.) (२) सहभागी नोंदी घेणे.

स्तर/ इयत्ता	अध्ययन निष्पत्ती	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		शिकण्याच्या सवयी, प्रतिभा, क्रमिक चिंतन			
इयत्ता पहिली	• पुस्तकांच्या आवडीबद्दल सांगतो. छोट्या पुस्तकांचे नियमित वाचन करतो.	मोठ्याने वाचणे, स्वतंत्र वाचन, ध्वनी आणि चिन्हांची जाण, भाषण – संभाषण कौशल्य	(१) वर्गामध्ये वाचनपेटी, तार वाचनालय, वाचन कोपरा यात निवडीचे स्वतंत्र देतात. (२) ठरावीक पुस्तक का निवडले? याबद्दल बालकांशी गप्पा मारतात. (३) वेळापत्रकात वाचन तासिकेचे आयोजन करतात. (४) नियमित वाचनाच्या हेतूने बालकांना त्यांच्या स्तरानुसार आवश्यक साहित्य (वाचनसाहित्य) उपलब्ध करून देतात.	वाचनपेटी पुस्तकांचा संग्रह	(१) बालक पुस्तक निवडून त्याबाबत काय मत सांगतात? याचे निरीक्षण करतात व नोंदी घेतात. (२) वाचनाच्या निकषानुसार वाचन करतो का? याचे निरीक्षण करावे.
इयत्ता दुसरी	• पुस्तकांमध्ये आवड दाखवून वास्तव आणि काल्पनिक दोन्ही पुस्तके वाचतो.	भावानुसार आरोह–अवरोह	(१) शिक्षक बालकांना अपरिचित वाचनसाहित्य उपलब्ध करून देतात. (अद्‌भुत कथा, शौर्यकथा, कल्पनारम्य कथा, चरित्रकथा, देशभक्ती, गीत, बालगीत, कवितासंग्रह इत्यादी.) (२) बालकांची आवड लक्षात घेऊन अधिकाधिक वाचनास प्रेरणा मिळावी या दृष्टीने विविध उपक्रमांचे आयोजन करतात. (३) वाचलेल्या पुस्तकांतील आशयाबाबत अनौपचारिक चर्चा करतात.	विविध कथा संग्रह, उपक्रमांचा संग्रह, वाचनाचे प्रभावी नमुने	(१) बालक वाचनासाठी कोणकोणत्या पुस्तकांची निवड करतो याचे निरीक्षण करतो व नोंदी घेतो. (२) अनौपचारिक चर्चेतील बालकांच्या सहभागाची चर्चा करतात व सहभाग नोंदी ठेवतात.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(४) शिक्षक बालकांच्या वाचनाचा सराव घेतात. यासाठी प्रभावी वाचन नमुना जसे वृत्त निवेदक, अभिवाचन, आंतरजालावरील (इंटरनेटवरील) नमुने इ. चा वापर करतात.		
क्षमता : 10.9.2 : बालकांसाठी असलेली विविध पुस्तके वाचण्यात रुची दर्शविते.					
बालवाटिका १	• पुस्तके काळजीपूर्वक हाताळतो.	चित्रवाचन सामाजिक भावनिक विकास संज्ञानात्मक विकास	(१) विविध प्रकारची पुस्तके (जसे : चित्रवाचन पुस्तके, चित्रगोष्टी, गाणी, बडबडगीते, पुस्तके इ.) उपलब्ध करून देतात व ते साहित्य हाताळण्याची संधी/स्वातंत्र्य देतात. (२) दैनंदिन प्रसंगावर आधारित, जीवनावर आधारित भरपूर पुस्तके हाताळण्यास देतात. (३) वाचनकोपरासारख्या तंत्राचा वापर करून सहज पुस्तके उपलब्ध होतील अशी संधी उपलब्ध करून देतात. (४) आशय कमी व चित्र जास्त अशा स्वरूपाची पुस्तके असल्याने मुलांसोबत शिक्षक स्वतः पुस्तक वाचतात व प्रत्येक पुस्तकाचा लळा बालकांना लागण्यासाठी पुस्तकाच्या चित्रांची जोडणी बालकाच्या दैनंदिन जीवनाशी करतात. (५) पुस्तक पेढीबद्दल प्रेम निर्माण होईल याबद्दल बालकांचे खाते तयार करून पुस्तकांचे देणे-घेणे, पुस्तकांचे सांभाळणे याबाबत चांगल्या सवयी मुलांना जाणीवपूर्वक लावतात. (६) जाणीवपूर्वक पुस्तकमित्र अशा स्वरूपाचे शाब्दिक प्रोत्साहन योजनांचे आयोजन करतात.	विविध पुस्तके संग्रह (बालकांच्या) स्तरानुसार)	(१) बालक पुस्तके कसे हाताळतो याचे निरीक्षण करावे. नोंदी घ्याव्यात.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २	• पुस्तके वर्गातील नियोजित जागेवर परत ठेवतो.	संज्ञानात्मक विकास सकारात्मक शिकण्याच्या सवयी	(१) शिक्षक बालकांना विविध पुस्तके हाताळण्यास देतात व त्या प्रत्येक पुस्तक प्रकारानुसार विशिष्ट जागा अथवा खाते तयार करतात. (२) पुस्तकांचे अधिकाधिक वाचन करण्यासाठी प्रोत्साहन देतात व त्यावर आधारित काही प्रश्न विचारून अनौपचारिक गप्पा करतात. (३) पुस्तक हाताळून झाल्यानंतर त्यांना व्यवस्थित जागेवर (विशिष्ट ठरविलेल्या खात्यात) ठेवण्यास मार्गदर्शन करतात. (४) बालकांनी वर्गातील नियोजित जागेवर पुस्तके ठेवल्यास कौतुक करतात.	विविध प्रकारच्या पुस्तकांचा संग्रह	(१) बालकाचे पुस्तकाविषयीच्या आवडीचे निरीक्षण करावे व नोंदी घ्याव्या. (२) गटगप्पांतील बालकांचा सहभाग व नोंदी घ्याव्या.
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता दुसरी	• शाळेच्या ग्रंथालयातील पुस्तकांची निगा राखतो व सुव्यवस्थित ठेवतो.	सकारात्मक शिकण्याच्या सवयी क्रमिक चिंतन	(१) पुस्तकांचा लळा लावण्यासाठी जीवन व पुस्तकांची जोडणी करून वाचन कोपरा, वाचन झोपडी अशा प्रकारच्या सवयीतून बालकांना पुस्तक हाताळणीला स्वयंपूर्ण बनवतात. (२) प्रत्येक बालकाला आपापल्या आवडीची पुस्तके व पुस्तक कोपऱ्याचे व्यवस्थापन करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. (३) प्रत्येक बालकाला बालग्रंथालयाची जबाबदारी देण्यासाठी अप्रत्यक्षपणे विविध उपक्रम राबवितात. (४) बालकाच्या बालग्रंथालय कप्प्याला नाव देऊन सुव्यवस्थेबद्दल शाब्दिक प्रोत्साहन देतात.	विविध प्रकारच्या पुस्तकांचा संग्रह (स्तरानुसार) विविध उपक्रम	(१) बालकाची पुस्तका–विषयीची आवड, त्याचे हावभावच शब्द आणि देहबोलीचे निरीक्षण करावे.

क्षमता : CG 11.1 भाषा दोन (L2) मध्ये बालके वाचन आणि लेखनाचा आरंभ करतात.
शब्दध्वनीची जाणीव होऊन शब्दध्वनी/अक्षरे एकत्र करून शब्द तयार करतो व शब्दांमधील शब्दध्वनी/अक्षरे वेगळी करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• बडबडगीते म्हणतो.	अनुभव सामायिक करणे.	(१) दैनंदिन जीवनाशी संबंधित (प्राणी, पक्षी, फळ, फूल इ.) वस्तू परिसरातील गंमतगाणी, बडबडगीते विविध आशयाशी संबंधित छोटी, सोपी बालगीते, बडबडगीते यांचा संग्रह करून बालकांना विविध बडबडगीतांना सादर करण्याची संधी देतात. (२) गाण्यातील गंमतीचा आनंद घेऊन बालकांच्या गीतांचा स्वीकार करतात. (३) नवनवीन व विविध बडबडगीतांना कृतींची जोड देतात. (४) विविध चित्र, मुखवटे, साहित्य, खेळणी, बाहुल्या इत्यादींचा वापर करून वेगवेगळी बडबडगीते व बालगीते सादर करण्यास प्रेरित करतात.	दैनंदिन जीवनाशी निगडित विविध बडबड-गीतांचा संग्रह विविध चित्रे, मुखवटे, साहित्य, खेळणी, बाहुल्या इत्यादींचा संग्रह	(१) मुले यमक जुळणारे शब्द ओळखतात व आठवतात का? याचे निरीक्षण नोंदी ठेवावे. (२) बडबडगीतांशी संबंधित सोप्या सूचना मजकूर इत्यादी समजून घेतात. (३) तू म्हण आम्ही ऐकतो? नोंद घेणे.
इयत्ता पहिली	• यमक असणारे शब्द आणि अनुप्रास ओळखतो.	आवाज चिन्ह संबंध, टीमवर्क,	(१) यमक व अनुप्रास अलंकाराची उदाहरणे बालकांसमोर ठेवून अप्रत्यक्षपणे भाषिक सौंदर्याचा बालकांना आनंद देतात.	अनुप्रास व यमक शब्दसंग्रह, भाषिक खेळ	(१) सांगा पाहू तंत्र – तोंडी कार्याच्या नोंदी

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		स्मरणशक्ती, अन्वेषण, सर्जनशीलता	(२) यमक व अनुप्रासाची बालकांच्या दैनंदिन जीवनाशी जुळणारी उदाहरणे घेऊन बालकांना देखील उद्युक्त करतात व वातावरण आनंदी बनवतात. (३) उदाहरणांची आनंदप्रक्रिया झाल्यानंतर याला अनुप्रास व याला यमक म्हणतात याबाबत नकळत जाण बालकांना करून देतात. (४) परिचयाची शब्दरचना बालकांसमोर ठेवून 'ओळखा पाहू' तंत्राचा उपयोग करतात. (५) विविध भाषिक खेळांचा वापर करून संकल्पना अधिक दृढ करतात.		
इयत्ता दुसरी	• यमक असणारे शब्द आणि अनुप्रास तयार करतो.	टीमवर्क, शब्दसंपत्ती, निरीक्षण, सकारात्मक शिकण्याच्या सवयी	(१) यमक व अनुप्रास अलंकाराची विविध उदाहरणे बालकांसमोर ठेवून बालकांना त्याचा उपयोग करण्यास प्रेरित करतात. (२) यमक व अनुप्रास अलंकाराशी निगडित विविध भाषिक क्रीडा प्रकार घेऊन बालकांना स्वतः यमक व अनुप्रास तयार करण्यास मदत करतात. (३) बालकांद्वारे तयार केलेले यमक व अनुप्रास वापरून विविध उदाहरणे तयार करून अप्रत्यक्षरीत्या भाषिक सौंदर्याचा बालकांना आनंद देतात. (४) बालकांद्वारे तयार केलेले यमक व अनुप्रास वापरून, तयार केलेल्या उदाहरणांचा स्वीकार करणे व त्यांचा संग्रह करून, त्याच्या शब्दपट्ट्या तयार करतात.	यमक व अनुप्रास असलेले शब्द संग्रह	(१) यमक व अनुप्रास तयार करतो की नाही ते पाहणे.

ध्येय : CG 11 बालके भाषा (L2) मध्ये वाचन आणि लेखनाला आरंभ करतात.

क्षमता : C 11.1 : शब्द ध्वनीची जाणीव होऊन शब्दध्वनी/अक्षरे एकत्र करून शब्द तयार करतो व शब्दामधील शब्दध्वनी/अक्षरे वेगळी करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• अक्षरध्वनीची नक्कल आणि निर्मिती करतो.	ध्वनींची जाणीव होणाऱ्या कृती	(१) बालकाच्या परिसरातील उपयोगी अक्षरगटाची जाणीवपूर्वक निर्मिती करतात व विविध मार्गातून ध्वनींची जाण निर्माण करतात. (२) ध्वनींच्या जाणिवेची वारंवारता वाढवून त्याची नक्कल होईल अशा प्रकारचे वातावरण वर्गात निर्माण करतात. यामध्ये तंत्रज्ञानाचा व ध्वनी निर्माण करणाऱ्या यंत्राचा पूरेपूर वापर करतात. (३) मुलांना मजा वाटावी म्हणून बाहुल्यांसारख्या जिवंतपणा आणणाऱ्या साहित्याचा प्रभावीपणे वापर करतात. (४) बालकांना प्रोत्साहन देऊन समोर ठेवलेल्या, ऐकलेल्या, जाण असलेल्या, नक्कल केलेल्या ध्वनींच्या आधारे निर्मितीची संधी उपलब्ध करून देतात.	परिसरातील उपयोगी अक्षरगट संग्रह, ध्वनीनिर्मित करणाऱ्या साधनांचा संग्रह, बाहुली नाट्याच्या तंत्राचा वापर	(१) दैनंदिन निरीक्षण (२) विविध कृतीद्वारे अक्षरध्वनींची नक्कल आणि निर्मिती करतो का? याचे निरीक्षण करतो.
इयत्ता पहिली	• शब्दांतील प्रारंभिक आणि अंतिम अक्षर ओळखतो.	ध्वनींची जाण, अक्षर ओळख	(१) बालकांच्या परिचयाची साध्या शब्दावलींमधील प्रारंभिक व अंतिम अक्षर ओळखण्यासाठी जाणीवपूर्वक विविध भाषिक खेळांचे योजन करतात.	साधी परिचयाची शब्दावली, स्तरानुरूप अर्थपूर्ण	(१) सहभाग नोंदी (२) सहभाग नोंदी – विशिष्ट खेळाद्वारे बालके कोणती कृती करतात याच्या निरीक्षण नोंदी.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(२) स्तरानुरूप परिचयाचा दोन, तीन, चार असा अर्थपूर्ण असणारा शब्दसंग्रह निर्माण करून त्यात अनुप्रासाचा विचार करतात. (३) शब्दखेळांचा, शब्दगाड्यांचा, शब्दभेंड्यांचा प्रभावी वापर करून विशिष्ट अक्षरांना अधोरेखन/गोल करण्याच्या सवयी विकसित करतात. (४) प्रसंगी संगणकाचा वापर करून अक्षरांना रंग देणे अशा युक्त्यांमधून व त्याची जोड वस्तूंशी करून वर्गात आनंददायी कृतियुक्त वातावरण निर्माण करतात. (५) विशिष्ट अक्षर शब्दांमधून निवडून निकोप वातावरण अधिकाधिक गोल करण्यासाठी वातावरण निर्माण करतात.	शब्दसंग्रह विविध शब्दखेळ, शब्दगाड्या, शब्दभेंड्यांचा संग्रह, संगणक	
इयत्ता दुसरी	• अक्षरांची, स्वर आणि व्यंजनांमध्ये विभागणी करतो.	अक्षर ओळख, भाषिक विकास	(१) विविध शब्दगट, शब्दावली व शब्दसंग्रहाचा उपयोग करून त्यातील अक्षरे, स्वर व व्यंजन यातील जाणीवपूर्वक वेगळेपण समजून घेण्यासाठी विविध कृतियुक्त योजना करतात. (२) परिसराशी निगडित अपरिचित शब्दांचा संग्रह करून अक्षरे, स्वर व व्यंजन यांच्यामध्ये विभागणी करणारे विविध खेळ घेतात. (३) विविध कार्डांच्या साहाय्याने दोन–तीन अक्षर–ध्वनींपासून तयार होणाऱ्या शब्दांचा संग्रह वापरून आनंददायक वातावरण तयार करतात. (४) अक्षरध्वनींपासून तयार केलेले शब्द फलकावर लिहितात.	शब्दगट, शब्दावली, शब्दसंग्रह विविध भाषिक खेळ अक्षरगट संग्रह	(१) अक्षरे, स्वर आणि व्यंजनांमध्ये विभागणी करतो की नाही यासाठी विविध मूल्यमापन तंत्रांचा वापर करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(५) जे विद्यार्थी अधिकाधिक शब्द तयार करतात त्यांना शाब्दिक प्रेरक कृतींद्वारे शाबासकी देतात. (६) विशिष्ट अक्षरगटातील स्वर व व्यंजन यांना रंग देणे, गोल करणे यांसारख्या कृती घेऊन बालकांमध्ये स्वर व व्यंजनांमधील भेद अधिक प्रभावीपणे ओळखण्यासाठी प्रेरित करतात.		
ध्येय : भाषा दोन (L2) मध्ये बालके वाचन आणि लेखनाचा आरंभ करतात. **क्षमता : 11. 1.3** शब्दध्वनीची जाणीव होऊन शब्दध्वनी/अक्षरे एकत्र करून शब्द तयार करतो व शब्दांमधील शब्दध्वनी/अक्षरे वेगळी करतो.					
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• साधे शब्द तयार करण्यासाठी २–३ अक्षरध्वनी जोडतो.	शब्दसंपत्ती, नमुना लेखन, अक्षर ओळखणे, आवाज चिन्ह संबंध, अक्षरे व शब्द वाचन.	(१) अक्षरगटाचा प्रभावी वापर करून परिचयाच्या शब्दांची ओळख कशी होते यासाठी मजेचे खेळ तयार करतात. (२) अक्षरध्वनींची जोडणी करून कसे अर्थपूर्ण शब्द तयार करता येतात यासाठी वर्गातच निर्मितीसाठी प्रेरणा देतात. (३) फ्लॅश कार्ड वापरून तो, ती, ते इ. जोडून घेतात. (४) शब्दांची नक्कल, पुनरूत्पादित करून देतात.	भाषापेटी, फ्लॅशकार्ड	(१) साधे शब्द तयार करण्यासाठी विविध मूल्यमापनाची तंत्रे वापरणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• परिचित शब्द तयार करण्यासाठी (स्वर व व्यंजन) ध्वनी जोडतो.	अनुभव सामायिक करणे. शब्दसंपत्ती, अक्षरे ओळखणे, अक्षर–चिन्ह संबंध	(१) परिचित शब्दांमधील स्वर व व्यंजनांचे महत्त्व लक्षात आल्यामुळे अर्थपूर्ण शब्दासाठी त्याची जोडणी कशी करावी लागते याची जाण निर्माण होण्यासाठी अधिकाधिक शब्दांची उदाहरणे स्वतः देतात व विद्यार्थ्यांकडून करून घेतात. (२) परिचित शब्दभरणा बालकांसमोर ठेवून तो तयार करण्यासाठी कोणकोणत्या स्वर योजनांची (जोडणी) केलेली आहे हे कोडे स्वरूपात, खेळ स्वरूपात सरावासाठी भरपूर प्रमाणात घेतात. (३) बालकांना परिचित शब्द देऊन या बाबीचा गटात सराव घेतात व कोणता गट अधिक जोडणी करतो असे प्रोत्साहन देणारे वातावरण वर्गात निर्माण करून प्रबलन कौशल्याचा प्रभावी वापर करतात.	परिचित शब्दांचा संग्रह स्वर रचनांसंबंधी विविध भाषिक खेळांचा संग्रह	(१) वर्गकार्य– निरीक्षण नोंदी (२) जोड्या लावा, जोडा आणि खेळा.
ध्येय : भाषा दोन (L2) मध्ये बालके वाचन आणि लेखनाचा आरंभ करतात. **क्षमता : C 11.2 : लिपीतील वारंवार येणारी अक्षरे ओळखतो आणि या ज्ञानाचा उपयोग शब्दांचे वाचन–लेखन यासाठी करतो.**					
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• शब्दांची ओळख करून त्या अक्षरांशी संबंधित असलेला ध्वनी ओळखतो.	आवाज चिन्ह संबंध	(१) बालकांच्या परिचित अर्थपूर्ण शब्दांचा संग्रह करून त्या शब्द संग्रहातील अक्षरांचे सामान्यीकरण करतात.	परिचित शब्दांचा संग्रह	(१) विविध उपक्रम व कृती निरीक्षण नोंदी

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		भाषेतील ध्वनींची जाण	(२) सामान्यीकरण केलेल्या अक्षरांची मांडणी विशिष्ट पद्धतींनी करून त्या अक्षरांच्या विविध ध्वनींची जाण बालकांमध्ये निर्माण करतात. (३) एका अक्षराचे विविध ध्वनी लक्षात आल्यानंतर त्याची वारंवारता वाढविणे अक्षर व ध्वनींची जादू याचा सराव घेतात. (४) ओळखा पाहू तंत्राचा वापर आपल्या सुलभ अध्ययन करण्यासाठी करतात.		
इयत्ता दुसरी	• वर्णमालेतील सर्व अक्षरे ओळखतो.	चिन्ह व उच्चार यांतील संबंध ध्वनींची जाणीव होणाऱ्या कृती	(१) अर्थपूर्ण शब्दांच्या साहाय्याने अक्षरगट व अक्षरचित्र यांच्या माध्यमातून दैनंदिन जीवनातील वस्तूंचा आधार घेऊन वर्णमालेचा परिचय करून देतात. (२) विद्यार्थ्यांकडून स्वयंपूर्ण शब्दांच्या सूचनांच्या आधारे अर्थपूर्ण शब्दांचे लेखन फलकावर करून वर्णमालेचा अप्रत्यक्षदेखील सराव करून घेतात. (३) अध्ययन साहित्याच्या माध्यमातून अक्षर ओळखण्याचा भरपूर सराव करून घेतात. (४) धूळपाटी व फलकाचा वापर करून 'ओळखा पाहू' तंत्राद्वारे अधोरेखित करणे, गोल करणे इ. तंत्रे वापरून बालकांमध्ये वर्णमाला पूर्ण परिचित करतात. (५) सर्व बालकांना वर्णमालेतील सर्व अक्षरांच्या मालिकेचा सराव होईल अशा प्रकारचे गटकार्य करून घेतात व ओळखणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देतात.	अर्थपूर्ण अक्षरगट अक्षरचित्र संग्रह विविध शाब्दिक खेळ–तंत्राचा संग्रह गटकार्याचे आयोजन	(१) कृती तंत्र व उपक्रम (गटात, वैयक्तिक निरीक्षण नोंदी, सहभाग नोंदी)

ध्येय : भाषा दोन (L2) मध्ये बालके वाचन आणि लेखनाचा आरंभ करतात.

क्षमता : C 11.2.2 शब्द ध्वनीची जाणीव होऊन शब्द ध्वनी/अक्षरे एकत्र करून शब्द तयार करतो व शब्दामधील शब्दध्वनी/अक्षरे वेगळी करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• परिचित असणाऱ्या अक्षरांपासून परिचित शब्द तयार करतो.	कौशल्यकेंद्रित लेखन, स्मरणशक्ती, अन्वेषण मूल्ये	(१) परिचित अक्षरापासून सुरू होणाऱ्या दैनंदिन उपयोगातील सोप्या सोप्या शब्दांचे जाणीवपूर्वक शब्दसंग्रह तयार करतात. (२) परिचित अक्षर व परिचित शब्द यांच्या जोड्या लावणे, जादुई पिटाऱ्याचा उपयोग करणे अशा मनोरंजक वातावरणात परिचित शब्दांचा परिचय करून घेतो. (३) भरपूर सरावानंतर बालकांना सहजतेने तशाच प्रकारे नवनवीन शब्द तयार करण्यासाठी प्रोत्साहन देतो. (४) अधिकाधिक शब्द तयार करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या नोंदी प्रोत्साहनासाठी फलकावर घेतात व प्रोत्साहन देतात.	भाषापेटी, शब्दसंग्रह, जादुई पिटारा	(१) परिचित अक्षरापासून परिचित शब्द तयार करतो हे तपासण्यासाठी उपक्रम, कृती, पडताळणीची योजना करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता दुसरी	• परिचित असलेले तीन, चार वर्णाक्षर असलेले शब्द वाचतो.	ध्वनी व अक्षरे जोडणे, अनुभव सामाईक करणे.	(१) शब्दाकडून अक्षराकडे व अक्षराकडून शब्दाकडे असा कृतियुक्त सराव पुरेपूर घेतात. (२) कार्डस् कृतिदर्शक चित्रे (परिचित असलेले वर्णाक्षरांचे दाखवून तीन-चार वर्णाक्षरांचे शब्द तयार करण्याची संधी बालकांना देतात. (३) भेंड्या व शब्दांचे खेळ, तंत्र वापरून बालकांद्वारे तयार केलेले तीन-चार वर्णाक्षरे असलेले शब्द फलकावर लिहितात व अधिकाधिक शब्द तयार करणाऱ्या बालकांना शाब्दिक शाबासकी देतात.	भाषापेटी, जादुई पिटारा	(१) परिचित असलेले तीन-चार वर्णाक्षर असलेले शब्द वाचतो. हे पाहण्यासाठी विविध मूल्यमापन तंत्रांचा वापर करतो.
	• नेहमीच्या वापरात असलेले दृश्य शब्द, उपपदे, सर्वनामे आणि संयुक्त व्यंजने ओळखतो.	भाषेची आवड, समानता, स्वतंत्र वाचन, कौशल्यकेंद्रित लेखन	(१) बालकाच्या दैनंदिन जीवनातील वस्तू, अनुभव याच्या आधारे सोप्या-सोप्या अर्थपूर्ण शब्दांच्या माध्यमातून दृश्यता यावी या हेतूने अक्षरांचे नावीन्य बालकाच्या लक्षात आणून देतात. (२) कल्पफलक, साधाफलक तंत्रज्ञानाचा पुरेपूर उपयोग करून अर्थपूर्ण शब्दाची फोड करून स्वर-व्यंजने याचा भरपूर सराव करून घेतात. (३) छोटीछोटी दैनंदिन जीवनातील वाक्य घेऊन त्या वाक्यांचे सहवाचन पुरेपूर प्रमाणात घेऊन सर्वनामे व उपपद या प्रकारांची ओळख करून देतात. (४) बालकांचे गट करून वैयक्तिक व संयुक्त स्वर, व्यंजने, सर्वनामे हे सर्व ओळखण्याची संधी उपलब्ध करून देतात व प्रबलन कौशल्याचा वापर करतात.	वाक्यकार्ड संच, शब्दकार्ड संच, विविध तक्ते, भाषापेटी	(१) नेहमीच्या वापरात असलेले दृश्य शब्द, उपपदे, सर्वनामे आणि संयुक्त व्यंजने ओळखतो. यासाठी विविध उपक्रम, कृती यांची वर्गात वेळोवेळी रचना करावी.

ध्येय : भाषा दोन (L2) मध्ये बालके वाचन आणि लेखनाचा आरंभ करतात.

क्षमता : C 11.2.3 लिपीतील वारंवार येणारी अक्षरे ओळखतो आणि या ज्ञानाचा उपयोग शब्द वाचन लेखनासाठी करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• सभोवताली आढळणारे दृश्य शब्द, वस्तूंची नावे, शीर्षके ओळखतो.	साक्षरता कौशल्य	(१) शिक्षक बालकांचा छोटी छोटी उपयोगाचे शब्द वस्तू यांच्या माध्यमातून सहवाचन, प्रकटवाचन, वैयक्तिक वाचन करून घेऊन सर्व विद्यार्थ्यांचा परिचित शब्द सराव घेतात. (२) भाषिक खेळांच्या माध्यमातून दैनंदिन जीवनातील प्रसंगांमधून बालकांचा सराव होईल यासाठी अध्ययन साधनांचा वापर करतात. (३) पुरेपूर सरावानंतर प्रसंग व शैक्षणिक साहित्याच्या माध्यमातून शब्द, वस्तूंचे शीर्षक ओळखण्याची संधी शिक्षक उपलब्ध करून देतात, यामध्ये (PL लर्निंग) अर्थात भेंड्यांचा वापर करतात.		

ध्येय : भाषा दोन (L2) मध्ये बालके वाचन आणि लेखनाचा आरंभ करतात.

क्षमता : C 11.2.4 लिपीतील वारंवार येणारी अक्षरे ओळखतो आणि या ज्ञानाचा उपयोग शब्दाचे वाचन व लेखन यासाठी करतो.

बालवाटिका १	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.
बालवाटिका २	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.

स्तर/ इयत्ता	घटक	भाषिक घटक	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				
इयत्ता पहिली	• लहान शब्दांचे श्रुतलेखन करतो.	भाषेतील ध्वनींची जाण, उच्चार– शास्त्राची जाण, आकलनयुक्त वाचन	(१) विद्यार्थ्यांची अवधान एकाग्रता टिकून राहण्याच्या दृष्टीने वातावरण निर्मिती करतात. (२) पूर्वज्ञानावर आधारित परिचित दोन अक्षरी शब्दांच्या श्रुतलेखनाचा सराव करून घेतात. (३) गटकार्याचे तंत्र वापरून श्रुतलेखनाचा सराव करण्याची संधी देऊन अधिकाधिक सराव देतात.	दोन अक्षरी शब्दसंग्रह	(१) निरीक्षण करावे.
इयत्ता दुसरी	• या वयोगटासाठी अध्ययन निष्पत्ती नाही.				

❑❑❑

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४

(वय वर्षे ३ ते ८)

विषय : इंग्रजी

Preface

The National Education Policy (NEP-2020) is transformation initiative to India to prepare itself to challenging demands of 21st century knowledge society. The NCF is one of the key components of NEP-2020, that enables and energizes this transformation, informed by the aims, principal and approach of NEP-2020. Its objective is to realize the highest quality education for all the children consistent with realizing an equitable, inclusive and plural society as envisaged by our constitution. 'The curricula across our country must be and fully responsive to the glorious unity and diversity of India'. Here is a thorough justification for every class and age range. It has been suggested by National Education Policy - 2020 the pedagogical structure 5+3+3+4 is adopted where students will spend 5 years in the foundational stage, following 3 years under the preparatory stage, 3 years of learning in the middle stage and finally 4 years in the secondary stage. The foundational stage if education comprises 3 years of preschool of Anganwadi education followed by 2 years of primary classes. (Class 1 and Class 2)

This is the ever integrated curriculum framework for children between ages 3-8 in India with the goal of achieving foundational literacy and numeracy and to lead an empowered, self-determined life. The first eight years of a child's life are truly critical and lay foundation for lifelong well being and overall growth and development across all dimensions - physical, cognitive, socio-emotional and ethical, language and literacy and aesthetic and cultural. The pace of brain development in these years is more rapid than at other stage of a person's life. During the ages of 3 to 8 along with appropriate and high quality Early Care Childhood Education conducive environment must be made available to all children.

The National Curriculum Framework (NCF) for the foundational stage is a vital stage in India's early childhood education history, priority to high quality education and care to young children. 'The curricular goals for the foundational stage have been derived by giving equal consideration to the vision and details of NEP-2020 and the domains of development like physical development. Development of life energy, emotional and mental development, intellectual development and spiritual development'. The NCF strongly emphasize the importance of learning outcomes. The learning outcomes are for more contextual and will therefore require close attention and contextually for the curriculum or syllabus being developed. They are interim markers of learning achievement towards the attainment of competencies.

The Indian vision of education has been broad and deep considering the idea of education must foster both inner and external development. The early years of a child's life have been deeply valued across the diverse cultural landscape of India. Development of good health, socio-emotional skills, developing the ability to think and rationale choices and decisions in the world must occur in an integrated and holistic manner. Learning includes gathering information, development of self, building relationship with others, ability to discriminate between different forms of knowledge and being able to fruitfully apply what id learnt for the benefit of and the individual and of society.

The Panchakosha concept and imagination maps the different domains of development envisaged in ECCE are the basic of the curriculum goals. 'Panchakosha Vikas' i.e. five-fold development is a keystone in India tradition. A child is a whole being with Panchakosha. The layers are Annamaya Kosha (i.e. Physical Development), Pranamaya Kosha (i.e. Life Force Energy Development), Manomaya Kosha (i.e. Mind Development), Vidnyanmaya Kosha (i.e. Intellectual Development) and Anandmaya Kosha (i.e. Spiritual Development). Every Kosha exhibits certain distinct characteristics. The holistic development of a child takes into account the nurturing and nourishment of these five Koshas.

Specific types of practices are designed to enable the development of each of these Kosha which are inter-connected. The activities that focused primarily on one would also contribute to the others. e.g. balanced dite, traditional games, the adequate exercises, yogasana which develop physical dimensions also build both gross and fine motor-skill. A wide variety of songs, poems, rhymes, stories etc. enable children to not only develop allow for their culture but also imbibe values.

All stakeholders in school education should have clear visibility of the competencies that are expanded to be achieved. Keeping track of progress in the attainment of these competencies every child in the fundamental stage would allow school systems to ensure that all children receive opportunities towards reaching the curricular goals of NCF.

As per the principal goals of language education outline in NEP-2020 children learn concepts more rapidly and deeply in the fundamental stage. Teacher of the fundamental stage should be proficient in the child's L1. Parents need to be involved in education process of children, as they are first teacher of their children.

For the age group of 3 to 8 years most learning occurs through play, listening and speaking which should be in L1. Children must never be discouraged from speaking or made to feel ashamed by their home language. On the contrary, use of home languages should be celebrated, appreciated and encouraged both in spirit and to some extent in practice by teachers, peers, parents and school functionaries. Teacher should allow and encourage children to respond and discuss in their L1. Languages need not to be taught and learned in watertight compartment at separate time. Exposure to multiple language in oral form can also provide significant

cognitive stimulation to the child that is beneficial to develop creativity, critical ability and socio-emotional skills.

The use of children's context and themes that are close to children's hearts for oral language and literacy development is important when an unfamiliar language is being used or taught formally. Songs, poems, games, drama, total physical responses and other creative interaction such as narrations, discussion of experiences, places, events and favourite item (toys) develop aesthetic and creative sensibilities while also making language learning more enjoyable and thereby more effective.

Some of the strategies that can be used in the fundamental stage includes balanced and strategic use of children's L1 and L2/L3 that is aligned to the development of children's language proficiencies at any point in time; providing a natural setting for conversation and other language development activities for L2/L3; acceptance and encouragement to the mixed use of L1 and L2/L3 including children's cultural and contextual knowledge in teaching-learning; and taking help of children's L1 in teaching how to read and write. Efforts must be taken to produce high quality learning materials in children's L1. For acquiring skill of speaking of young children a natural, communication-focussed approach need to be adopted. Some other effective strategies includes use of action songs, rhymes, fun games, short simple conversation is phrases and simple sentences with the help of objects or pictures. While adopting Multilingual approach familiar stories are first told or read aloud by teacher in L1 several times and can then be retold in L2/L3.

Children should develop strong oral language skill including listening, comprehension, adequate vocabulary and oral language skill will help child to read independently and write in at least in one language. The concept of reading and writing are development in a child through the development of oral language, meaning making (making sense and interpreting), images and other symbols like gestures, facial expression, art music, dance, drama, games and exposure to print media. Therefore in addition to oral language skill there must be exposure to plenty to print material particularly in L1 which includes picture and word labels.

Reading and writing do not come naturally. Therefore children need to be experienced a progression from picture books with word labels to read aloud book to shared reading to guided reading and finally to move independent reading of simple stories and then more complex stories and texts. Teaching phonics/decoding can be made fun through language games and conversation.

The approach to writing should be that it is form of expression and not a task. As such the first step for a child is drawing, then labelling the drawing and then by using multiple words. i.e. phrases and finally moving towards complete sentences. More practice can be given by using workbooks, games requiring some writing and other form of writing. Meaning based and skilled focused activities are required in Grade 1 and Grade 2.

Early learning classrooms aim at enhancing children's learning and development through activities and play. Teachers play a crucial role in supporting children through this in many ways. She needs to carefully listen and attend to young children's conversation, enquiries for children and theories about the world. She needs to consciously model different behaviours for children to pick up new concept and skill. She need to provide scaffolds to the children which will help them imagine and think through solutions on their own. Question reside by the teacher help children think through a particular subject in depth while responding.

Foundation Phase School Teacher have exciting and rewarding task of teaching children. They should be adaptable and able to modify their teaching approaches to suit individual student's need.

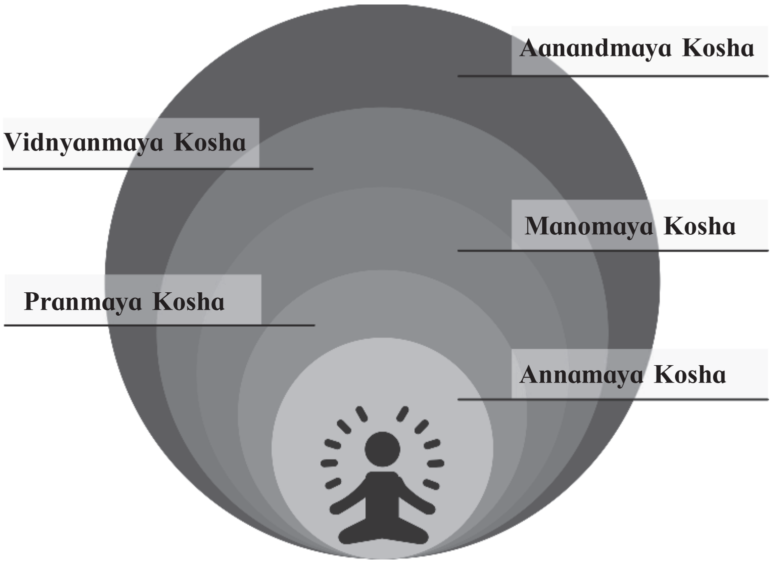

Panchkosh Vikas

Icon Source : thenounproject.com

❑❑❑

Sub : English (L1)

9.1 A

Curricular Goal 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency : C-9.1: Listens to and appreciates simple songs, rhymes, and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens to a wide variety of songs and poems	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, simple, short and age-appropriate familiar songs and poems. 2) Presents selected songs and poems. 3) Ensures each child listens to the songs and poems.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate poems and songs. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - animals, shapes, sounds, family, colours, nature etc)*	**Observation of :** • Listening span of children. • Expressions and gestures of children.
Balvatika 1 1.2	• Repeats a simple song or a rhyme	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects simple songs/ rhymes. 2) Presents simple selected songs/rhymes with actions. 3) Ensures each child listens to the song/rhyme. 4) Encourages child to repeat simple songs/ rhymes.	Collection of minimum 10 simple songs/rhymes *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - animals, shapes, sounds, family, colours, nature, etc.)*	**Observation of :** • Listening span of children. • Gestures and facial expression. **Oral work :** **Ability to :** • Repeat songs/ rhymes as per instruction • Attempt to imitate actions.

9.1 B

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency - C-9.1 : Listens to and appreciates simple songs, rhymes, and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Listens and enjoys humming a variety of songs in different languages regularly heard at home and neighbourhood.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, simple, short and age-appropriate familiar songs and poems. 2) Presents selected songs and poems. 3) Ensures each child listens to the songs and poems.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate poems and songs. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - animals, shapes, sounds, family, colours, nature etc)*	**Observation of :** • Gestures of children. • Listening span of children.
Balvatika 2 2.2	• Sings along to songs and rhymes with intonation and gestures.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, simple songs/ rhymes. 2) Presents selected songs/ rhymes with proper intonations gestures. 3) Ensures each child listens to songs/rhymes. 4) Encourages child to repeat simple songs/rhymes.	Collection of minimum 10 simple songs and rhymes.	**Observation of :** • Repetition of songs/rhymes with intonation and gestures. • Gestures and facial expressions. • Attempts to imitate actions.

9.1 C

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency - C-9.1 : Listens to and appreciates simple songs, rhymes, and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens to longer (4-8 sentences) songs/poems (familiar) with attention and have conversations about them	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate and familiar songs/poems up to 4-8 sentences. 2) Presents selected songs and poems. 3) Ensures each child listens to the songs and poems. 4) Initiates simple conversations about the songs and poems.	Collection of minimum 10 -15 familiar songs and poems up to 4-8 sentences. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - animals, shapes, sounds, family, colours, nature, etc.)*	**Observation of :** • Gestures of children. • Responses of the children appropriate to context in 1-2 sentences in their preferred language.
Balvatika 2 2.2	• Sings/recites short (4-5 sentences) songs/poems	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate songs/poems up to 4-5 sentences. 2) Presents selected songs with proper intonation, rhythm, gestures, and actions. 3) Ensures each child listens to songs and poems. 4) encourages each child to sing/recites songs and poems.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate songs and poems.	**Observation of :** • Repetition of songs and poems as per instructions. • Recitation of songs and poems.

9.1 D

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency - C-9.1 : Listens to and appreciates simple songs, rhymes, and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Listens to longer (4-8 sentences) songs/poems (unfamiliar) with attention and have conver-sations about them and ask questions.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, age-appropriate and unfamiliar songs/ poems up to 4-8 lines. 2) Presents selected songs and poems. 3) Ensures each child listens to the songs and poems with attention. 4) Initiates simple conver-sations about the songs and poems. 5) Encourages children to ask simple questions.	Collection of minimum 10-15 unfamiliar songs and poems up to 4-8 lines. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature etc.)*	**Observation of :** • Independent response of the child appropriate to context in 1-2 lines. **Activity : (Peer)** • Conversations about them. **Activity :** • Onion ring activity.
Grade 2 2.2	• Sings/recites longer (10 sentences) songs/poems.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, age-appropriate longer songs/poems up to 10 lines. 2) Presents selected songs with proper intonation, rhythm, gestures and actions.	Collection of minimum 10 simple and age-appropriate songs and poems.	**Oral Work :** • Recitation of songs and poems with action. • Gestures, expressions, intonation, rhythm, and actions.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Ensures each child listens to songs and poems. 4) encourages each child to sing/recite with proper intonation, rhythm, gestures and actions.		
9.1 E **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.1 :** Listens to and appreciates simple songs, rhymes and poems.						
Grade 2 2.1	• Shows interest in listening to certain kinds of songs and poems and explains the reason for their preference.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate songs/poems (related to nature, sounds, shapes, family etc.) 2) Presents selected songs and poems with proper intonation, rhythm and actions. 3) Ensures each child listens to the songs and poems. 4) Initiates simple conversations about the songs and poems. 5) Encourages children to express their likes and dislikes about selected poems/songs.	Collection of minimum 10-15 certain kinds of songs and poems up to 4-8 sentence. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature etc.)*	**Oral Work :** • Ability to explain his likes and dislikes about his selection of poems. • Ability to articulate their likes and dislikes along with justification of their preference.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				6) invites children to talk about reasoning of their preferences.		
Grade 2 2.2	• Sings/recites songs/poems with two to three stanzas	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate songs/poems up to 2-3 stanzas. 2) Presents selected songs with proper intonation, rhythm, gestures and actions. 3) Ensures each child listens to songs and poems 4) Introduces concept of stanzas. 5) Encourages each child to sing/recite with proper intonation, rhythm, gestures, and actions.	Collection of minimum 10 age-appropriate songs and poems with up to 2-3 stanzas.	**Oral Work :** • Ability to sing and recite songs and poems as per instructions. • Recalling of songs and poems. • Recitation of songs and poems. **Observation of :** • Gestures, intonation, rhythm, and actions.

9.2 A

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency - C-9.2 : Creates simple songs and poems on their own.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Enjoys familiar songs and poems.	• Oral Language Development	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Chooses age-appropriate songs/poems of certain kind (nature, sounds shapes, family, etc.)	Collection of a minimum 10 simple, short, and age-appropriate poems and songs.	**Oral Work :** • Gestures and expressions of children.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
		• Vocabulary • Phonological Awareness		2) Demonstrates selected songs and poems with proper intonation and rhythm. 3) Makes sure each child listens to the songs and poems. 4) Creates conducive and enjoyable environment for learning.	Judicious use of audio-visual material should be explored, maintaining the literary quality of the content. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	• Attention span for listening abilities of children.

9.2 B

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency - C-9.2 : Creates simple songs and poems on their own.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 1.1	• Enjoys rhyming words in songs and poems.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Chooses simple, age-appropriate action songs with rhyming schemes. 2) Demonstrates selected songs with proper intonation, gestures, and actions. 3) Stresses on rhyming words while presenting. 4) Makes sure each child listens to a song/rhymes.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate songs/poems with rhyming schemes. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	**Oral Work :** • Attention span for listening abilities of children. • Repetition of songs/ rhymes as per instruction • Gestures, intonation and actions

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Brings awareness about ending sounds of the words. 6) Encourages each child to repeat songs with proper stress on rhyming words.		• Level of involvement while listening to rhymes. • Level of enjoyment while listening to rhyming words in songs /poems.
9.2 C **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.2 :** Creates simple songs and poems on their own.						
Balvatika 3 3.1	• Identifies rhyming words from familiar poems and creates new rhyming words	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs	**Facilitator** 1) Chooses simple, age-appropriate familiar songs with rhyming words. 2) Demonstrates selected songs with proper intonation, gestures, and actions. 3) Stresses on rhyming words while presenting. 4) Makes sure each child listens to songs/rhymes.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate songs/poems with rhyming schemes. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	**Observation of :** • Level of involvement while listening to poems which includes rhyming words. • Ability to identify familiar rhyming words from songs and

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Introduces the concept of similar-sounding words in the rhyming scheme. 6) Assists the child to identify rhyming words from the song/poem. 7) Encourages each child to create new rhyming words.		selected set of words. • Ability to create simple new rhyming words.
9.2 D **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.2 :** Creates simple songs and poems on their own.						
Grade 1 1.1	• Extends/ Creates short poems/ rhymes with the help of the teacher.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs	**Facilitator** 1) Selects and presents age-appropriate, short songs and poems with scope to extend the poems. 2) Stresses on rhyming words while presenting. 3) Makes sure each child listens to songs/rhymes. 4) Helps each child to extend the short poem. 5) Encourages children to create short poems/ rhymes using their own creativity.	Collection of minimum 10 -15 songs/poems with rhyming schemes with scope to extend rhyming scheme/patterns. *(Songs and poems should preferably be from the child's surrounding contexts)*	**Observation of :** • Responses while listening to rhymes/ songs. **Oral work :** • Ability to extend short poem and rhymes with the help of teachers. • Ability to create simple

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				6) Invites children to present their self-created poems. 7) Encourages peer appreciation and participation. 8) Appreciates students' participation and efforts.		new rhymes/ short poems with the help of teachers. • Create poems / songs with the help of parents at home. **Project :** • Collection of self-created poems.
9.2 E **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.2 :** Creates simple songs and poems on their own.						
Grade 2 2.1	• Creates short poems/ rhymes independently in their own words.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and poems	**Facilitator** 1) Presents their own short poems and songs by using various kinds of word plays. 2) Encourages children to develop short poem using their own creativity. 3) Ask the children to present their own poems in the class.	Set of age-appropriate short poem collections. Use of audio-visual aids to promote creativity.	**Oral work :** • Ability to create simple new short poems independently. • Ability to present self-created poems. **Project** • Collection of self-created.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				4) Appreciates child's participation and efforts. 5) Guides children how to make collection of self-created poems and rhymes.		short poems. (*child creation should be appreciated for their efforts without any judgements.)*

9.3 A

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency - C-9.3 : Converses fluently and can hold a meaningful conversation.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens attentively and speaks in short conversa-tions with familiar people around.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and speak	**Facilitator** 1) Creates situation to listen short conversations attentively. 2) Frames simple questions to lead conversation with familiar person around. 3) Encourages to speak with familiar people. (friends, teacher etc.)	Collection of short conversation.	**Observation of :** • Expressions and gestures while conversing with familiar people around them. **Oral Work :** • Ability to listen with understanding. • Ability to converse in simple sentences.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.2	• Expresses their needs and feelings through short meaningful sentences.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and speak	**Facilitator** 1) Brings out situation through actions related to basic needs and feelings. 2) Shows different pictures and emoji to express their needs and feelings.	Pictures, emoji's etc.	**Observation of :** • Ability to express different pictures and emoji's and relates them with his/her feelings and needs. • Ability to express his/ her needs and feelings through short and meaningful sentences.

9.3 B

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency - C-9.3 : Converses fluently and can hold a meaningful conversation.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Initiates conver- sations in daily life with peers and teachers in a variety	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and speak	**Facilitator** 1) Creates situation to initiate free conversation in day to day life. (e.g. daily routine, information about family, friends.) 2) Initiates conversation in day-to-day life with the	toys, puppets, dolls, objects, pictures, audio visual materials, etc.	**Observation of :** • Ability to express in free conversation. • Reactions of the children while handling

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	of school settings			help of puppets, dolls, toys etc. 3) Encourages to attempt conversation with peers and teachers. toys, puppets, dolls, objects, pictures, audio visual materials, etc.		the given toys. (e.g. Caring, accepting, rejecting, etc)
Balvatika 2 2.2	• Narrates daily experiences in simple sentences and ask simple questions, using what/ when/how/ whom, etc.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and speak	**Facilitator** 1) Asks simple questions based on their daily experiences. 2) Helps child to narrate their daily experiences. 3) Motivates to ask simple questions using what, when, how and whom etc... 4) Provides different situations to facilitate the use of when, how, what and whom.	pictures, flash cards, charts	**Observation of :** • ability to understand questions asked. • ability to express in free conversation. • Reactions of the children while handling the given toys. (e.g. Caring, accepting, rejecting etc **Oral Work :** • Ability to speak with peers and teacher in simple sentences.

9.3 C

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency - C-9.3 : Converses fluently and can hold a meaningful conversation.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Engages in conversations based on events, stories, or their needs and asks questions.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and speak	**Facilitator** 1) Present pictures /short videos of events (Indian festivals, sports, Birthday celebration, etc.) 2) Presents short stories (Panchatantra, moral stories, stories of saints and freedom fighters, etc.) 3) Speaks about child's needs (food, love and care, safety and security, etc.) 4) Ensures participation of each child in conversation. 5) Encourages children to ask question on given experiences.	A set of pictures, flash cards to promote sense of enquiry. wall vocabulary word strips.	**Oral Work :** • Ability to ask questions on given situations to gain information. **Observation of :** • Involvement of children in conversations.
Balvatika 3 3.2	• Narrates daily experiences in elaborate descriptions and asks why questions too.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and Speak	**Facilitator** 1) Creates appropriate and conducive environment for free conversation. 2) Promotes spirit of enquiry, reasoning, curiosity, inquisitiveness.	Pictures, short videos of events, story books, food chart, emojis, etc.	**Oral Work :** • Ability to ask question on given situations. • Capacity to narrate daily

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Assists the child with needed vocabulary support. 4) Encourages the child to engage in long and meaningful narration. 5) Boosts confidence by providing ample opportunities and welcomes all types of questions.		experiences in detail. (Describe the shown picture, for example: garden, domestic animals) **Observation of :** • Involvement of students while narrating with details.
9.3 D : Language Literacy Development **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency Stage : C.9.3** Converses fluently and can hold a meaningful conversation.						
Grade 1 1.1	• Engages in conversation, wait For their turn to speak and allow other to speak.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Listen and Speak	**Facilitator :** 1) Provides topics for conversation 2) Guides how to carry on conversation on given topics 3) Explains the basic rules of conversation. e.g. waiting for the turn, usage of language and allow others to speak without interruption.	List of the topics for conversation.	**Oral work :** • Ability to converse. **Peer work :** • Conversation. **Observation of :** • Involvement of student in conversation.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.2	• Engages with non-fictional content read aloud or discussed in class, is able to link Knowledge from their own experiences, and talk about it.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness	Listen and Speak	**Facilitator :** 1) Presents content and non-fictional content like stories based on (example: great Indian leaders, scientists, monument, saint and sages, medal winners) 2) Help children make linkages between these stories with their own life. 3) Encourages children to speak to about these experience.	Relevant children's literature and audio visual material.	**Activity :** • Provides pictures as prompt associated with stories narrated in the class. • Elicits responses of children associated with pictures. **Observation on :** • Students level of engagement with the story narrative • Ability to remember events from non-fictional. stories. **Oral work :** • Loud reading. **Activity :** • Asks children to speak on the prompt -

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						'if you were' - students try to imagine themselves as characters in the nonfictional stories .
9.3 E **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.3 :** Converses fluently and can hold a meaningful conversation.						
Grade 2 1.1	• Maintain the thread of the conversation across multiple exchanges.	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and Speak	**Facilitator** 1) Models ideal conversation in a wait time, turn talking and creating space for others to speak by patiently listening. 2) Makes groups of two or three children. 3) Assists children to carry on conversation following the above instructions. 4) Imbibes this practice in the classroom. 5) Gives encouragement when the children wait for their turn and listen patiently.	Collections of situations that lends to model conversation. (e.g. Market place, at the enquiry counter, doctor patient, etc.)	**Observation of :** • Child's behaviour in simulated situation. • Willingness of the child to wait and lets other participate. **Oral work** : • Ability to use relevant props for conversation. • Ability to select

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				6) Appreciates child's efforts to maintain the link throughout the conversation.		appropriate words and phrases during the conversation. • Ability to maintain the link across the conversation. • Ability to carry-on meaningful conversation.
Grade 2 2.2	• Engages in discussion about a topic and raise and respond to questions.	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and speak	**Facilitator** 1) Creates conducive environment for an open discussion. 2) Gives age-appropriate topics for discussion within small groups in the class (explore providing topics through variety of props - chits, pictures, flash cards, etc.) 3) Instructs children to think about possible points of discussion.	List of topics, pictures, flash cards, chits.	**Observation of :** • Active partici-pation of student. Peer assessment (Facilitator will provide check list). **Oral work** : • Ability to raise questions on given topics. • Ability to respond on asked question.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				4) Encourages children to contribute in the discussion by adding points and raising questions. 5) Appreciates children's responses on given topics.		
9.4 A **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.4 :** Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.						
Balvatika 1 1.1	• Listens and follows short instructions given in their home languages/ mother tongue/ known languages (e.g., bring the blocks here, wash hands properly, etc.)	• Oral Language Development • Vocabulary	Greetings, commands and requests	**Facilitator** 1) Presents age-appropriate, short, and precise instructions using appropriate verbal and nonverbal clues given in their home languages/ mother tongue/known languages. 2) Performs the given actions, and children follow. (Get a book from the book rack. Pick a flower from the flower pot.)	1) A set of useful, familiar verbal instructions appropriate for the class. 2) A set of objects/ pictures related to the instructions.	**Attentive listening :** • Observation of listening abilities (e.g., bring the blocks here, wash hands properly, come here, sit down, etc.) • Observation of responses of the children.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Ensures children's responses are as per the instruction.		to the given instructions/ commands. in their home languages/ mother tongue/ known language.
9.4 B **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.4 :** Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.						
Balvatika 2 2.1	• Understands and follows instructions comprising of 2 to 3 simple steps given in home languages/ mother tongue/ known languages/ mixed languages at a time.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Greetings, commands and requests	**Facilitator** 1) Ensures readiness of the children to listen attentively. 2) Presents simple instructions comprising 2-3 steps given in home languages/ mother tongue/ known language/mixed languages at a time. 3) Explains simple instructions involving 2-3 steps with example. (Example 1 - Look at the picture of the monkey and act like it.)	1) A set of joyful, innovative instructions with 2-3 steps appropriate for the children. 2) A set of objects/ pictures related to the instructions. 3) Sentence strips.	**Listen and act :** • Attention span for listening abilities of children. • Responses of the children to the given instruction. • Understanding of sequential steps of the given instruction given in the home.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				(Example 2 - Blow blue balloon behind the big brown basket.) 4) Asks the children to follow various kinds of instructions as per situations and provides practice for the same. 5) Encourages the children for their sequential steps.		languages/ mother tongue/ known languages/ mixed languages at a time (includes 2-3 sentences.)
9.4 C **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **Competency - C-9.4 :** Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.						
Balvatika 3 3.1	• Understands and follows instructions comprising of 4 to 5 simple steps given in home languages/ mother tongue/ known languages/ mixed languages at a time.	• Oral Language development • Vocabulary • Phonological Awareness	Greetings, commands and requests	**Facilitator :** 1) Formula precise and clear instruction comprising of 4 to 5 simple steps given in home languages/ mother tongue/ known languages/ mixed languages at a time. 2) Presents instruction comprising 4-5 steps and repeats them for better comprehension. 3) Explains the instruction involving 4-5 steps with	1) A set of joyful, innovation instruction with 4-5 steps appropriate for the students. 2) A set of objects/ pictures related to the instructions.	**Observation :** • Attention span for listening abilities of children. • Responses of the children to the given instruction. • Understanding level of sequential steps of the given instruction.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
		• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness		example. (e.g. choose a band the box. Go to your friend. Tie the band on his/ her wrist. Shake hand with them.) 4) Guides children to follow steps sequentially and efficiently. 5) Asks children to follow various kinds of instruction as per situation and provides practice for the same.		
Balvatika 3 3.2	• Give clear instructions to accomplish short tasks to other children or adults.		Greetings, commands and requests	**Facilitator :** 1) Communicates the task of giving short instructions. 2) Demonstrates the use of appropriate words/phrases while giving instruction. 3) Conduct a role-play activity to accomplish short tasks of given instruction in small peer groups. 4) Pays attention to- their sentence construction and use of correct vocabulary.	1) Collection of relevant keywords for commends and request to conduct role-play. 2) A set of instructional vocabulary.	**Peer activity-follow me** Observation of : • Appropriate gestures, tone and clarity • Understanding of sequential of the given instructions. • **Example :** Instruction prompt : Child gives instruction to

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Strikes/conducts a semi-formal conversation with children about role of giving clear instruction. 6) Inculcates the use of polite languages while addressing adults. 7) Appreciate children's efforts even if the child uses mixed language.		a small peer group/ the whole class. **Oral work:** • Children's performance during role play **Checklist :** (Facilitator prepares a checklist to assess children's performance while giving instruction and tasks accomplished by children)

9.4.D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

CG 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

C-9.4 : Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Follow instructions comprising of several steps (8 to 9	• Oral Language Development • Vocabulary	Greetings, commands and requests	**Facilitator :** 1) Plans the activity and formulates precise and clear instructions.	1) A set of useful, familiar verbal instructions with 8-9 steps appropriate for the student.	**Group Activity- follow me** Observation of : • Ability to comprehend

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	instruction at a time)	• Phonological Awareness • Decoding		2) Presents instruction comprising 8-9 steps in clear, modulated manner and repeats for better comprehension. 3) Explains instruction involving 8-9 steps with example.(Example : Collage Activity : • Pick a picture from the basket. Think about the colour scheme. • Choose the appropriate coloured papers from the other basket. Tear the papers with example. (Example : Collage Activity : • Pick a picture from the basket. Tear the papers in small shapes and sizes. • Keep these piece in separate bowls according to their colour.	2) Material required as per the selected activity, such as stationery, games, toys, books	complex instructions • Understanding process of sequential steps of the giving instruction. • Responses of the children to the given instruction at each step. **Checklist :** Stepwise details of the activity and student' responses.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				• Apply the glue to the picture carefully. Paste the pieces of paper according to the colour scheme. • Arrange and develop a beautiful picture. Let the college dry. Display your picture on the board. Clean up your space afterwards.) 4) Assists children to follow steps sequentially and efficiently. 5) Gives positive feed-back for children's participation and efforts. 6) Use various kinds of instruction as per situation and provides practice for the same.		
Grade 1 1.2	• Gives clear instruction comprising of several steps (8 to 9 instruction at a time)	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness • Decoding	Greetings, commands and requests.	1) Communicate the of giving instruction with several steps, 2) Demonstrates use of appropriate words/phrase while giving instruction comprising several steps.	1) Collection of relevant keywords for commends and requests to give clear instruction commands of 8-9 steps. 2) A set of instruction vocabulary.	**Role play (Teacher/group leader/caption/ prefect)** Observation of : • Appropriate gestures,

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Explains instruction involving 8-9 steps with example. *(Example 1 : Giving instruction while conduction assembly-pay attention. Stand properly in your own class rows. Maintain silence. Be ready for the National Anthem. Start the National Anthem. Be ready for the pledge. Start the pledge. Be ready for the preamble. Start the preamble. listen to the prayer and sing along. Go back to your classrooms. Example 2 : Instruction for explaining rules of game or sports Example 3 : Instruction for making Ganesh idols Example 4: Instruction for making clay castles during Diwali festivities)* 4) Assists children to follow steps sequentially and efficiently.		tone, and clarity. • Responses of the children receiving instruction. • Understanding of sequential steps of the giving instruction. **Oral work :** • Children's performance while giving instruction **Checklist** (Facilitator prepares a checklist to assess student's performance while giving instruction with 8-9 steps to document progress of the child)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Gives positive feedbacks for children's participation and efforts. 6) uses various kinds of instructions as per situations and provides practice for the same.		**Peer Assessment :** • Children acknowledge and other's efforts.
Developmental Domain 9.4 E - Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.4 :** Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.						
Grade 2 2.1	Follows instruction that have conditional branching (for e.g., if it is raining do not water the plants, do weeding instead, otherwise water the plants.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness • Decoding	Greetings, commands and requests	1) Decide situations in which conditional instructions can be used. 2) Formulates precise and clear instruction. 3) Presents conditional instructions and expected responses clearly. 4) Explains instructions involving conditions (Example 1: You wear the civil dress it's your birthday if it's not your birthday, you'll have to wear the uniform. Example 2: If you roll number is between 1-15, go to the class teacher,	1) Collection of relevant keywords for commends and request to conduct role-play. 2) A set of instructional vocabulary. 3) Questionnaire for the self-assessment.	**Role play** Observation of : • Appropriate gestures, tone. and clarity. • Responses of the children receiving instruction. • Understanding process of the giving instruction. • Example : Instruction prompt: child gives instruction

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				if your roll number is 16 on words go to the playground.) 5) Assists children to comprehend the conditional instructions. 6) Uses various kind of conditional instructions as per situations.		to the whole class; child gives instruction to the facilitator. **Oral work :** • Children's performance during role play. **Checklist :** • Facilitator prepares a checklist to assess children's performances while giving instructions and accomp-anying task to children and adults. **Peer Assessment:** • Children acknowledge and appreciate each other's efforts.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						Self Assessment : • Child assesses his/her own performance based on checklist/ questionnaire given by the facilitator.
Grad 2 2.2	• Give clear instruction that includes mathematical (e.g., precise)	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Greetings, commands and requests	**Facilitator :** 1) Communicate the task of giving instruction with mathematical concept. (e.g., precise directions, spatial and temporal, dimensions) 2) Demonstrates use of appropriate words/phrases while giving instructions for mathematical operations. 3) Asks learners to show directions, to tell time, divide children in certain no. of groups. 4) Keeps in mind the space availability and time constraints. 5) Give positive feedback for children's participation and efforts.	1) Collection of relevant keywords of mathematical concepts to given clear instruction. 2) Charts with symbols for directions, time and places.	**Peer Assessment:** • Children acknowledge and appreciate each other's efforts.

Developmental Domain 9.5 - Language and Literacy Development

CG 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

C-9.5 : Comprehends narrated/read-out stories and identifies characters, storyline and what the author wants to say.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens attentively to stories for a short period of time (5-7 minutes)	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytelling	**Facilitator :** 1) Selects age-appropriate stories. 2) Presents stories with the help of : a. actions-gestures, voice modulation. b. puppets, soft tots etc. c. colourful attractive pictures. 3) Ensures that every child listen attentively. 4) Makes sure that the story is narrated within given duration of time.(5-7 mins)	1) Picture, toys, puppets. 2) Audio-visual materials. 3) Panchatantra, Jataka tales. 4) Mythological stories. 5) Grandma's tales. 6) Stories with a moral.	**Observation of :** • Readiness to listen to the story. • Attentive listening span of the child.
Balvatika 2 2.1	• Recalls the characters and few events in the story that is narrated and is able to retell in their own words.	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytelling	**Facilitator :** 1) Selects age-appropriate stories. 2) Narrates a story. 3) Asks student to tell the names of various characters and events in the story. 4) Encourages every child to retell story in preferred language.	1) Story books 2) Pictures or characters. 3) Audio visual materials.	**Notes the :** • Ability to comprehend the basic story line. • Capacity to recall characters and events. • Capability to retell story in preferred language.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Identifies plots and characters in a story and retells it in the correct sequence using vocabulary. from the story.	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytelling	**Facilitator :** 1) Selects age-appropriate stories. 2) Presents Stories with the help of : a) actions-gestures, voice modulation. b) puppets, soft tots etc. colourful attractive pictures. 3) Ensures that every child listen attentively. 4) Helps child understand linkages between events, characters and sequences of the story. 5) Uses words from the story to build and expand child's vocabulary. 6) Assist children to retell the story maintaining sequences of events.	1) Stories with wide variety of plots, character and lengths. 2) Audio visual materials. 3) Panchatantra, Jataka tales. 4) Mythological stories. 5) Grandma's tales. 6) Moral stories from ancient Indian culture and traditions. 7) Puppets, soft toys.	• Asks children to arrange events in the correct order.
Grade 1 1.1	• Interprets the intent of the plot and emotion of the characters	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytelling	**Facilitator :** 1) Selects age-appropriate stories. 2) Presents Stories with the help of :	1) Stories with wide variety of plots, character, and lengths. 2) Audio visual materials. 3) Panchatantra, Jataka tales.	**Oral works :** • Asks children to dramatize the story. • Asks simple questions to

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	in a story and tells the story with dialogues.			a) actions-gestures, voice modulation. b) puppets, soft tots etc. c) colourful attractive pictures. 3) Ensures that every child listen attentively. 4) Assists that student to understand intent of characters by asking probing questions. 5) Encourages children to retell story in a different format, such as - dialogues between two main characters, role play, dramatizing.	4) Mythological stories. 5) Children's literature. 6) Moral stories from ancient Indian culture and traditions. 7) Picture cards, flash cards.	identify plots and characters and retell story. • Asks children to arrange events of the story in the correct order. **Home assignment :** • Colour the given pictures of characters.
	Imagine themselves as an author • Retell the story by changing the end of the story.	• Oral Language Development • Vocabulary	Interpreta-tion of stories.	**Facilitator :** 1) Selects and presents story. 2) Makes available various story books. 3) Assist child to understand the motivations of the author to write the story.	1) Story books. 2) Children's literature. 3) Picture cards. 4) Picture of the author. 5) Audio visual materials	**Oral works :** • Check the comprehension ability of the child by asking them simple questions.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	• Tells minute details of the story e.g. rat found the cloth was dirty and soiled. • Tells likes and dislike of the story heard with reason.			4) Encourage child to imagine the role of the author. 5) Guides the child to imagine himself/herself in the role of the author and retell the story. 6) Encourages the child to retell the story by changing the end of the story. 7) Assist children to find the minute details of the story and their likes and dislike with reason.		• Elicits questions to understand motivations of the author behind writing the story. **Activity** • Child is assessed for enacting the role of author. **peer assessment** • Retelling story as if an author Retelling the story by changing the end of the story.
9.6 C **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.6 :** Narrates short stories with clear plot and characters.						
Balvatika 3 point 2	• Imagines and narrates personalized endings of the story.	• Oral Language Development • Vocabulary	Stories	**Facilitator** 1) Creates conducive environment for creative imagination.	1) A set of creative, open-ended, age-appropriate stories.	**Oral work :** • Ability to think and present appropriate

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				2) Selects stories with a scope for multiple endings. 3) Demonstrates how stories can have alternate endings based on different story lines. 4) Encourages brainstorming among children and promotes creative thinking. 5) Assists children with sentence construction and vocabulary. 6) Accepts various responses and appreciates the efforts.		alternate endings for the given stories. • Ability to choose different characters and plots to complete with a personalised ending.
9.6 D **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.6 :** Narrates short stories with clear plot and characters.						
Grade 1 1.1	• Narrates their own short stories with simple plots and characters.	• Oral Language Development • Vocabulary	Stories	**Facilitator** 1) Introduces children's literature with variety of simple plots and characters. 2) Creates repository of simple characters and keywords.	1) Picture charts, picture books. 2) Audio-visual aids.	**Observation of :** • Usage of appropriate words and phrases. **Oral work :** • Ability to construct

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Elicits few familiar plots and characters. 4) Motivates to develop variety of short stories within the reach of their ability to construct sentences and language fluency. 5) Encourages to enact their stories. 6) Assists children with sentence construction and vocabulary. 7) Accepts various responses and appreciates the efforts.		simple plots and characters. • Selection of suitable words to enhance the story.
9.6 E **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.6 :** Narrates short stories with clear plot and characters.						
Grade 2 2.1	• Creates their own stories, with complex plots and multiple characters (as a group).	• Oral Language Development • Vocabulary	Story creation	**Facilitator** 1) Introduces children's literature with degree of complexity in plots and characters. 2) Makes small groups of children in the class. 3) Allots thematic topics to each group (4-5 per group)	1) Picture charts, picture books with variety of characters 2) Audio-visual aids 3) Teacher made and student made characters	**Observation of :** • Active participation and involvement of each child • Presentation of the story as a group.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				4) Gives encouragement to each child to contribute to the storyline with complex plots and multiple characters. 5) Assists children with sentence construction and vocabulary. 6) Makes sure that all groups compose a complex storyline with multiple characters.		**Oral work :** • Ability to construct complex plots and characters. • Selection of suitable words to enhance the story. **Project work :** • Develop a story with same characters and different plots.
9.7 A **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.7 :** Knows and uses enough words to carry out day-to-day interactions effectively and can guess meaning of new words by using existing vocabulary.						
Balvatika 1 1.1	• Begins to use appropriate vocabulary for some common and familiar	• Vocabulary • Oral language Development	Vocabu-lary/Word power	**Facilitator** 1) Shows familiar objects from surroundings. 2) Invites children to begin appropriate usage for the same by introducing known and unknown words in English.	1) Variety of familiar objects and pictures.	**Observation of :** • Identification of objects. **Activity – Realia** • Knowledge of attributes of everyday objects.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	objects and experiences. (e.g., tells their name, names of friends, common objects, and pictures, sweet, sour, round, big)			3) Asks children to bring familiar objects and conducts 'show and tell'.		*(e.g.-size, shape, colour, taste)* **Oral work :** • Ability of children to participate in show and tell.
9.7 B **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.7 :** Knows and uses enough words to carry out day-to-day interactions effectively and can guess meaning of new words by using existing vocabulary.						
Balvatika 2 2.1	• Uses vocabulary acquired from specific themes, and topics introduced in class in their conversat-ions.	• Oral Language Development • Vocabulary	Vocabu-lary/Word power	**Facilitator** 1) Conducts informal and formal conversations with children based on specific themes and topics. *(e.g.: festivals, celebrations, games, their routines etc.)* 2) Ensures each child grasps themes and topics and respective vocabulary. 3) Assists child to use words learnt from these conversations.	1) Variety of thematic topics. 2) Thematic picture cards. 3) word clouds. .	**Observation of :** • Usage of relevant vocabulary during conversations. **Oral work :** • Ability to answer simple questions based on thematic conversations.

9.7 C

Developmental Domain - Language and Literacy Development

CG 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

C-9.7 : Knows and uses enough words to carry out day-to-day interactions effectively and can guess meaning of new words by using existing vocabulary.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Uses expanded vocabulary with intentional use of action words, descriptive words, tenses, etc.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Vocabu-lary/Word power	**Facilitator** 1) Conducts TPR (total physical response) activities to introduce action words. (clap, sit, jump, walk) 2) Introduces attributes of everyday objects to bring in variety of descriptive words in conversations. (big, short, small, tall) 3) Uses simple sentence constructions (with preliminary use of tenses) and words to carry out day-to-day interactions. 4) Makes a 'parking lot' game for new words learnt every week. (Vocabulary enrichment.) *The words in the parking lot are the ones which children can support their conversation.*	1) Flash cards with action words. 2) Picture charts to aid simple sentence construction. 3) Word clouds.	**Oral Work :** • knowledge of variety of words and their meanings. • Usage of appropriate vocabulary comprising of action words, descriptive words, tenses indifferent situations. **Oral work :** • Ability to answer questions based on various picture with action words, descriptive words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						Project : • Make a list of action words. • Make a list of descriptive words.
9.7 D **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **CG 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages. **C-9.7 :** Knows and uses enough words to carry out day-to-day interactions effectively and can guess meaning of new words by using existing vocabulary.						
Grade 1 1.1	• Predicts meaning of unknown words in texts using picture and context cues.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Vocabu-lary building	**Facilitator** 1) Shows pictures and asks meanings. 2) Reads familiar texts and asks to tell meanings. 3) Introduces text with pictures and context cues in place of certain words. 4) Uses colourful and attractive pictures that helps children to predict the unknown terms. 5) Makes use of acrostics word puzzles to guess meanings of unknown words. 6) Asks students to present reading of small text.	1) Picture word charts. 2) Word clouds and acrostics' word puzzle.	**Observation of :** • Ability to put words in place for certain picture cues. • Ability to select word for the given meaning from the text. **Gauges :** • Presentation of student short text reading.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.1	• Uses children's dictionaries to identify meanings of unknown words encountered in texts.	• Oral Language Development • Decoding • Vocabulary	Use of dictionary	**Facilitator** 1) Makes picture dictionaries available for the children. 2) Guides children to know the layout of dictionary. (Alphabetical order, head words, guide words etc.) 3) Helps children to locate the specific word in the dictionary. 4) Gives a list of words and asks the children to look for them in the dictionary. 5) Gives ample practice of locating words in the dictionary and finding their meanings.	1) Picture dictionary 2) Children's word dictionary. 3) List of age-appropriate words.	**Observation of :** • Ability to tell meaning of pictures. **Activity** : • Word Search **Project :** • Prepare a picture dictionary.

10.1 A

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency - C-10.1 : Develops phonological awareness and blends phonemes/syllables into words and segment words into phonological syllables in L1.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Sings rhymes	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Rhymes and songs	**Facilitator** 1) Select age-appropriate songs and rhymes. (Preferably one syllable poem, phoneme and words e.g. C-A-T)	1) Collection of short rhymes and songs. 2) Audio visual, printed material. 3) Pictures and objects.	**Observation of :** • Expressions of children.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				2) Stresses on those words that blends poems and syllables. 3) Presents rhymes and songs. 4) Promotes children to sing rhymes and songs and give them practice.		
Balvatika 3 3.2	• Mimics and reproduces syllabic sounds.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Rhymes and songs	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate rhymes and songs with many syllables. 2) Facilitator presents rhymes and songs. 3) Ensures that the children repeat and mimic the syllabic sounds rightly. 4) Asks children to reproduce them.	1) Short rhymes and songs. 2) Audio visual material. 3) Pictures and objects.	**Observation of :** • Expressions and gestures of children.
10.1 B **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1. **Competency Stage :** C-10.1: : Develops phonological awareness and blends phonemes/syllables into words and segment words into phonological/syllables in L1.						
Balvatika 2 2.1	• Identifies rhyming words and alliterations	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding • Phonological awareness	Rhymes and songs	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate songs and rhymes that have fun elements related to rhyming words and alliteration.	Collection of suitable rhymes and songs.	**Activity :** • Rhyming words activity. • Identifying rhyming words

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				2) Gives enough practice. 3) Provides ample opportunities to listen and sing rhymes and alliteration. e.g. Friendly Frog. Friendly frog fell into a fishpond Five fine fish help friendly frog to came out of fishpond. Friendly frog has five fine fish as his friend. Friendly frog fed his five fine fish fancy food.		and allitera-tion from the rhymes and songs.
Balvatika 2 2.2	• Identifies the begin-ning and end syllables in words..	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Rhymes and songs	**Facilitator** 1) Selects age - appropriate songs and rhymes that have fun elements related to rhyming words and alliteration. 2) Provides ample opportu-nities to listen and sing rhymes and alliteration. 3) Gives enough practice. 4) Ensures children identify the beginning and end syllables in words.	Collection of suitable rhymes and songs. Bringing objects/realia in the classroom at play time.	**Observation of :** • Teacher asks children to identify rhyming words and alliteration from the rhyme and songs. • Identifying the starting and ending of the syllable of the word.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.3	• Combines 2-3 syllable to form simple words.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Rhymes and songs	**Facilitator** 1) Selects word bank that has monosyllable, di-syllabic and trisyllabic words. e.g. fun, water, elephant. 2) Helps children to recognise syllables in the words. 3) Demonstrates words monosyllable, disyllabic and try-syllabic. 4) Asks children to say aloud words of two-three syllable by giving proper stress on the vowels. 5) Gives practice of more words. 6) Assists children to form simple words.	Word bank Word cloud	**Observation of:** • Check the ability to classify words into monosyllable, disyllabic and trisyllabic words.
10.1 C **Developmental Domain -** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 -** Children develop fluency in reading and writing in Language 1 **Competency -** C-10.1 : Develops phonological awareness and blends phonemes/syllables into words and segment words into phonemes/syllables in L1						
Balvatika 3 3.1	• Produces rhyming words and alliterations.	• Oral Language Development	Words and segment words.	**Facilitator** 1) Selects a wider variety of rhyming words and alliteration.	Word bank Word cloud	Observation of : • Checks the ability to produce

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
		• Vocabulary • Phonological Awareness		2) Demonstrates wide variety of rhyming words and alliteration. 3) Asks the children to repeat the relevant words. 4) Encourages to produce rhyming words and alliteration.		rhyming words and alliteration.
Balvatika 3 3.2	• Breaks down syllables into their consonant and vowel sounds	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Words and seg-ment words	**Facilitator** 1) Selects words that can be broken down syllable into consonants and vowel. 2) Helps to recognise vowels and consonants. 3) Utters words which naturally breaks down syllables into their consonants and syllables. 4) Asks children to classify the vowels and consonants.	Garden of words. Word basket.	• **Activity:** Ability to break down syllables into their consonant and vowel sounds.
Balvatika 3 3.3	• Combines sounds (vowel and consonant) to form the most familiar words	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Words and seg-ment words	**Facilitator-** 1) Selects familiar/known words. 2) Conducts Jigsaw activity of words and sounds. 3) Ensures that children practice more such activities.	Jigsaw kit. Word bank.	• **Observation** Ability to form familiar words.

10.1 D

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 - Children develop fluency in reading and writing in Language 1.

Competency - C-10.1 : Develops phonological awareness and blends phonemes/syllables into words and segment words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.2	• Separates sounds of syllables from the words.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Words and seg-ment words.	**Facilitator** 1) Selects wide Variety of words. 2) Demonstrates how to separate sounds of syllables form the words. 3) Asks the children to separate sound of syllable from the words.	Word bank	• **Observation :** Ability to separate syllabic sounds from the words.
Grade 1 1.3	• Breaks down sounds of vowels and consonants from the syllabic sounds.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness		1) Demonstrates how to brake down sounds of vowels and consonants from syllabic sound. 2) Gives enough practice. 3) Encourages children to participate.		**Observation** • Ability to break down sounds of vowels and consonants from the syllabic sounds.

10.2 A

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 - Children develop fluency in reading and writing in Language 1.

Competency - C-10.2 : Develops phonological awareness and blends phonemes/syllables into words and segment words.

Balvatika 1 1.1	• Recognizes/ identifies common signs, logos,	• Oral Language Development	Signs, Logos, Labels	**Facilitator** 1) Displays a collection of signs, wrappers, and labels.	Different types of logos, signs and wrappers from the surroundings.	**Observation of :** • Readiness of the students to recognize the

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	and labels (e.g., brand of biscuit based on wrapper colour, soap cover)	• Concept about Print • Decoding		2) Points out signs and logos in the school campus. 3) Helps to visualise meaning of signs, symbols and logos. 4) Relates the knowledge gained about signs, symbols, and logos to the real world.		basic print. • Ability to recognize and identify signs, logos and labels. • Ability to relate to the signs, symbols and logos. **Project work :** Collect different types of wrappers and paste them in scrap book. • **Activity :** Colour traffic signal in the given worksheet.
Balvatika 1 1.2	• Distinguishes between printed text and pictures.	• Oral Language Development • Concept about print • Decoding	Signs, Logos, Labels	**Facilitator** 1) Provides a variety of printed text and pictures. 2) Asks them to segregate printed material and pictures.	Picture albums, word bank.	**Observation :** • Ability to differentiate and classify between printed text and pictures.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.3	• Pretends to read familiar books based on pictures in the story	• Oral Language Development • Concept about Print • Decoding	Signs, Logos, Labels	**Facilitator** 1) Shows a collection of picture books/story books, wrappers, magazines and advertisements. 2) Give them a variety of books i.e. Picture book and story book.	Picture story books. Picture cards.	**Observation:** • Ability of imagination and language skill.
10.2 B **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1 **Competency Stage :** C-10.2: Understands basic structure/format of a book, idea of words in print and direction in which they are printed, and recognises basic punctuation marks.						
Balvatika 2 2.1	• Holds the book, opens it and flips the pages to explore	• Concept about Print	Handling of books.	**Facilitator** 1) Introduces book. 2) Provides varied picture books and demonstrates how to hold book. 3) Shows how to turn pages one by one.	Set of age-appropriate picture books.	**Observation of :** • Ability to handle books. • Turning pages.
Balvatika 2 2.2	• Follows words from left to right and from top to bottom on a printed page.	• Concept about Print	Format of print in a book.	**Facilitator** 1) Demonstrates proper reading patterns. (left to right; top to bottom)	Age-appropriate books.	**Observation :** • Ability to follow proper reading pattern.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.3	• Pretends to read by pronouncing words with correct sound.	• Oral Language Development • Concept about print • Decoding • Phonological awareness	Reading	**Facilitator** 1) Makes available a collection of age appropriate picture books, story books. 2) Models sound of words. 3) Encourages children select book their choice. 4) Gives enough practice.	Picture story books.	• Observation of preparatory reading skills.

10.2 C

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.2 : Understands basic structure/format of a book, idea of words in print and direction in which they are printed, and recognises basic punctuation marks.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Describes that printed material provides information (book, newspaper, pamphlet)	• Concept about printing • Inclination towards reading	Preparatory reading	**Facilitator** 1) Introduces different types of reading material. 2) Encourages the purpose of different reading material.(invitation card, greeting card) 3) Makes children understand that printed materials contain knowledge. 4) Helps children to describe print material.	Invitation cards, greeting cards and other print material.	**Observation of :** • Ability to handle different print materials • Ability to differentiate between print material. • Ability to describe information about the print material.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						Project : • Collect newspaper cuttings, advertisements, greeting cards and pamphlets.
Balvatika 3 3.3	• Speaks about the book by looking at the cover page (practise using the clues on the cover)	• Concept about printing • Oral Language Development	Preparatory reading	**Facilitator** 1) Introduces various attractive books. 2) Describes the cover page of books in lucid language. 3) Gives opportunities to handle book, observe cover page and speak about the book.	Collection of attractive books.	**Observation of :** • Ability to describe book by referring to the symbols, pictures on the cover page. • Able to interpret the content of cover page.

10.2 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.2: Understands basic structure/format of a book, idea of words in print and direction in which they are printed, and recognises basic punctuation marks

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Recognizes simple punctuation marks	• Oral Language Development	Punc- tuation marks	**Facilitator** 1) Introduces print material with basic punctuation marks. (Full stop, question mark)	Chart showing Full stop and question mark.	**Observation of :** • Ability to identify Full stop and question mark.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	(full stop, question mark)			2) Assists children to identify Full stop and question mark.		
10.2 E **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1 **Competency Stage :** C-10.2: Understands basic structure/format of a book, idea of words in print and direction in which they are printed, and recognises basic punctuation marks.						
Grade 2 2.1	Uses simple punctuation marks Full stop, question marks appropriately	• Oral Language Development	Punc-tuation marks	) Introduces print material with basic punctuation marks. (Full stop, question mark) 2) Assists children to identify Full stop and question mark. 3) Demonstrates the use of full stop and question mark in short simple meaningful sentences.	Printed text material e.g. Strips of short sentences	**Activity:** **(slap the boar)** • Ability to make correct use of Full stop or question mark in given text.
10.3 A **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1. **Competency Stage :** 10.3A Recognizes all the letters of the alphabets (forms of akshara) of the script (L1) and this knowledge to read and write words.						
Balvatika 1 1.1	• Shows the understand-ing that sounds in	• Oral Language Development	Instruc-tion of letters and words.	**Facilitator** 1) Introduction of letters from the words and their sounds.		**Observation of :** • Ability to rewrite letters and sounds.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	words are prepared by using letters and correlates the sounds with time the letter.	• Phonological Development		2) Prepares word bank of simple and familiar words. 3) Reads works from the word bank pointing at the particular letter. 4) Assists to correlate the sounds of the letter in the words.		• Ability to correlate the sounds with the letters.
Balvatika 1 1.4	• Identifies the sight words found in the surrounding.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Instruc-tion of letters and words.	**Facilitator :** 1) Introduces sight words from the surrounding. 2) Assists children to iden-tify the sigh words.		**Observation of :** • Ability to identify sight words found in the surrounding. **Activity :** • Game : Match the picture with the sight words.

10.3 B

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : Understand basic structure/format of book, idea of word in print and direction in which they are printed, and recognize basic punctuation mark.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	Recognize few letters and vowel sing format alphabets.	• Oral Language-Development • Decoding	Letters and words	**Facilitator :** 1) Helps to recognize already visualized letters. 2) Explains correlation between letters and their corresponding sounds.	Flash cards, word strips word chart.	**Observation of :** • Identification of the letter with their sounds:

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Develops language games for practice of letters.		**Activity:** • Guess what (Recognizee the particular letter)
Balvatika 2 2.2	• Read simple two syllable words that are familiar and with known *aksharas*	• Oral Language Development • Phonological awareness • Decoding • Reading	Letters and words	**Facilitator :** 1) Presents simple disyllable words from familiar aksharas (e.g. poem, hotel.) 2) Conducts clap game activity. (clap at vowel sound) 3) Helps through the guided reading, (The words with proper pronunciation)	Flash cards Word strips Word chart	**Activity:** • Clap game • Guided • reading
Balvatika 2 2.3	• Forms two syllabic words from known syllables with help of flash cards. • Frames sentences orally or answers the questions framed based on the words formed.	• Oral Language Development • Phonological awareness • Decoding • Reading	Letters and words	**Facilitator :** 1) Provides two syllabic words from known syllables. 2) Help to form two syllabic words. 3) Develop language games for practice of word formation . 4) Helps to frame simple sentences on the words formed. 5) prepares the list of questionnaire.	Flash cards Word strips Word chart	**Observation of :** • Ability to form words and sentences. **Activity :** • Clap game (Claps on syllabic sounds.)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.4	• Frames sentences by using 2-3 familiar words with help of word cards.	• Oral Language Development • Decoding • Vocabulary	Letters and words	**Facilitator :** 1) Keeps handy the word cloud of familiar words. 2) Exposes children to different familiar words. 3) Helps to construct sentences by 2-3 familiar words. 4) Gives enough practice.	Word cloud of familiar word, Flash cards.	**Observation of :** • Ability to frame sentences.

10.3 C

Developmental Domain : Language and Literacy Development.

Curricular Goal 10.3 Understand basic structure/format of book, idea of word in print and direction in which they are printed and recognize basic punctuation mark.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	Recognize few letters and vowel signs from the alphabets.	• Oral Language Development • Phonological awareness • Decoding	Letters and words	**Facilitator :** 1) Helps to recognize already visualized letters. 2) Explains co-relation between letters and their corresponding sounds. 3) Develops language games for practice of letters.	Flash cards word strips	**Observation of :** • Identification of the letter with their sounds: **Activity:** • Guess what (Recognizes the particular letter)
Balvatika 3 3.2	• Reads simple three to four syllable words including	• Oral Language Development • Phonological	Letters and words	**Facilitator :** 1) Keeps ready the word bank of three or four syllable words. 2) Presents three or four syllable words from familiar *aksharas*.	Flash cards A set of three/four syllable word strips. Three/four syllable word picture chart.	**Observation :** **Oral work** • Ability to recognize four syllable words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	a few commonly occurring double consonants that are familiar and with known aksharas.	awareness • Decoding • Reading		e.g. A) e/du/ca/tion, he/li/cop/ter – four syllable word. B) Ba/na/na, e/le/phant three syllable word. 3) Conducts clap game activity. (clap at vowel sound) 4) Helps through the guided reading. (The words with proper pronunciation)		**Activity-** • Clap game • Guided reading
Balvatika 3 3.3	• Frames words using learnt letter and vowel signs. • Frames sentences orally or answers the questions framed based on the words formed.	• Oral Language Development • Phonological awareness • Decoding • Vocabulary	Letters and words	**Facilitator** 1) Provides letter and vowel signs to form words. 2) Assists children to form words. 3) Encourages children frame sentences orally. 4) Asks questions based on words formed. 5) Appreciated the efforts.		
Balvatika 3 3.4	• Frames sentences by using 3-5 familiar words with help of word cards.	• Oral Language Development • Decoding • Vocabulary	Letters and words	1) Keeps handy the word cloud of familiar words. 2) Exposes children to different familiar words. 3) Helps to construct sentences by 3-5 familiar words. 4) Gives enough practice.	Word cloud of familiar word.	**Observation of :** • Ability to frame sentences.

10.3 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1.

Competency Stage : C10.3 Recognizes all the letters of the alphabets (forms of akshara) of the script (L1) and this knowledge to read and write words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Reads all aksharas (including samyukta-ksharas) and connects to correspo-nding sounds. • Recognises known double consonant words.	• Oral Language Development • Phonological awareness • Decoding • Reading	Letters and words	**Facilitator** 1) Introduces all aksharas including conjoined con-sonants. क्ष- ksha, ट्र - tra ज्ञ - dny. 2) Organizes activities and games to use all aksharas including consonants. e.g. Classification of words according to number of syllable. 3) Helps to identify double consonant words. (conjoined consonant)	Word strips Flash card of conjoined consonants.	**Observation :** • Ability to form words using conjoined consonants. • Project - Ability to collect the words with different number of syllable. **Activity :** • Game : Jump on conjoined consonants.
Grade 1 1.2	• Reads multi-syllable words (including consonant clusters.)	• Oral Language Development • Phonological awareness	Letters and words	**Facilitator** 1) Keeps ready the word bank of multi-syllable words including conso-nant cluster. 2) Presents multi-syllable words from aksharas.	Flash card A set of multi-syllable word strips and picture charts.	**Observation :** **Oral work :** • Ability to read multi-syllable words including consonant clusters.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
		• Decoding • Reading		e.g. A) e/du/ca/tion, he/li/cop/ter – four syllable words. B) Ba/na/na, e/le/phant three syllable words. 3) Helps through the guided reading. (The words with proper pronunciation)		**Activity :** • Guided reading

10.3 E

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.3: Recognises all the letters of the alphabet (forms of *akshara*) of the script (L1) and uses this knowledge to read and write words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.2	• Reads multi syllable words (including consonant clusters) and non-words with accuracy.	• Oral language Development • Phonological awareness • Decoding • Reading	Letters and words	**Facilitator** 1) Keeps ready the word bank of multi-syllable, gibberish words including consonant cluster. 2) Presents multi-syllable and gibberish words from aksharas. e.g. Classification of words according to number of syllable. 3) Helps through the guided reading. (The words with proper pronunciation)	Flash cards A set of multi-syllable, gibberish word strips and picture charts.	**Observation of :** **Oral work** **Activity :** • Guided reading

10.4 B

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1.

Competency Stage : C-10.4 : Recognises all the letters of the alphabet (forms of *akshara*) of the script (L1) and uses this knowledge to read and write words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Preschool 2 2.1	• Reads short sentences of known words by recognizing individual letter sounds and sight words.	• Reading comprehension • Concept about print • Vocabulary • Phonological awareness • Decoding • Reading fluency • Culture of reading	Reading	**Facilitator** 1) Starts with phonemic awareness. 2) Revises letter sounds. (individual sounds of letter). 3) Revises sight words. (common words) such as he, she, it, is, are etc. 4) Introduces word families. e.g. at, mat, cat (words having same ending sounds) 5) Presents age appropriate reading. (fun with games/ activities with the help of flashcards) 6) Praises/appreciates the children for their efforts. 7) Assists children to use context clues while reading.	Flashcards for sight words, Games and activities, Stories, word family charts, content clues, task cards. (words or phrases in a text)	**Observation of :** • Checks ability to read 2 to 3 short sentences (e.g. Do it. Eat it, Get up etc.) • Check's ability to recognize individual letter, sound, sight words (e.g. he, me, no, she, yes etc.) **Project work** • Collects sight words with the help of parents.

10.4 C

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.4: Reads stories and passages (in L1) with accuracy and fluency with appropriate pauses and voice modulation.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Reads a few sentences of familiar words with accuracy.	• Reading comprehension • Concept about print • Vocabulary • Phonological awareness • Decoding • Reading fluency • Culture of reading	Reading	1) Inculcates interest for reading by recognizing prints from children's daily life. 2) Recalls words from children's previous knowledge. 3) Presents 2 to 5 sentences relevant to their day-to-day life experiences (e.g. home, animals, pets, nature etc.) through games and activities. 4) Motivates children to read independently 2 to 3 sentences which contains familiar words. 5) Appreciates the child for their reading accuracy. 6) Checks child's reading progress.	Books with short content (2 to 5 sentences), Sentence chart, age appropriate digital books, children literature, sentence games	**Observation of :** • Ability to recognize familiar words. • Ability to read few sentences from the provided text. • Checks progress to read with accuracy, with the help of sentence reading chart.

10.4 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1.

Competency Stage : C-10.4 : Reads stories and passages (in L1) with accuracy and fluency with appropriate pauses and voice modulation.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Reads short passages accurately with appropriate intonation and pauses.	• Vocabulary • Phonological awareness • Decoding • Reading fluency	Reading	**Facilitator** 1) Creates conducive climate for reading. 2) Develops knowledge of a wide range of words and their meanings. 3) Selects familiar, interesting and age appropriate texts, to inculcate habit of correct pronunciation, intonation and pauses. 4) Models good reading practices and strategies used to decode words, comprehend meaning and read with accuracy. (e.g. Facilitator reads a passage then children read to mimic phrasing and intonation) 5) Conducts peer, group reading.	Reading corners, Visual aids, Audio books, story books, Story charts, variety of text.	**Observation of :** • Monitors ability to read short passages. • Checks achievements in comprehension, accuracy, intonation, pauses etc. • Arranges peer group reading.

10.4 E

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.4: Reads stories and passages (in L1) with accuracy and fluency with appropriate pauses and voice modulation

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.1	• Reads short passages accurately and fluently with appropriate intonation, pauses and voice modulation	• Reading comprehension • Vocabulary • Phonological awareness • Decoding • Reading fluency • Culture of reading	Reading	**Facilitator** 1) Creates an enriching environment for children to read accurately. 2) Motivates for comprehensive reading. 3) Sets ideal reading examples showing appropriate intonation, pauses, voice modulation etc. 4) Appreciates the children for making attempts in reading short passages. 5) Makes available a variety of short passages from children literature.	Children Books, audio books, digital books, various children's reading practices apps, practice cards etc.	**Oral Work :** • Ability to acquire reading by identifying and correct use of words. • Reads familiar material aloud, accurately, fluently with appropriate intonation, pauses and voice modulation. • Shows interest in independent reading related activities.

10.5 A

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.5: Reads short stories and comprehends its meaning – by identifying characters, storyline and what the author wanted to say – on their own (L1)

Balvatika 1 1.1	• Listens to "Read Aloud" and responds to questions posed by the teacher.	• Reading comprehen-sion • Vocabulary • Phonological awareness • Decoding	Reading	**Facilitator** 1) Selects age appropriate stories with specific characters. 2) Reads aloud with proper intonation and voice modulation. 3) Lays stress on important characters in the story. 4) Prepares list of questions based on content of story. 5) Motivates each child to answer. 6) Ensures each child's active participation. 7) Accepts responses without judgement.	Children's story books with few characters. Riddles Collection of short meaningful passages.	**Observation of:** • Listening span of the child. **Oral work-** **Ability to** • Comprehend the story line • Understand and answer the question posed to them.
Balvatika 1 1.2	• Reads picture books and identifies objects and actions.	• Reading comprehen-sion • Vocabulary • Decoding	Read aloud	1) Selects age appropriate picture books with objects and actions. 2) Familiarises the children with names of the objects and actions in the given picture books.	Picture books Action charts Visual aids	**Oral work :** • Checks the ability to recognize the objects and actions.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Repeats the experiences of picture book reading several times. 4) Encourages children to identify the object and actions from the picture book. e.g. Objects viz bat, cap, actions –run, sit, walk. 5) Asks students to pick the said object or perform the said actions.		• Name the said object and perform the said actions. **Project** • Collect the objects given in the picture book and paste them in a scrap book.

10.5 B

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.5: Reads short stories and comprehends its meaning – by identifying characters, story line and what the author wanted to say – on their own (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Participates in "Shared Reading" along with the teacher and in discussions about the reading.	• Vocabulary • Oral language development • Culture of reading	Shared reading	**Facilitator** 1) Selects age appropriate short stories in bigger font size. 2) Reads the story aloud with proper intonation and voice modulation. 3) Asks children to read along pointing to each word as they read. 4) Provides key words and questions to initiate discussions.	Pictorial story books, Story charts	**Oral work :** **Ability to** • Checks the ability to participate in shared reading and level of involvement.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2.2	• Reads picture books and identifies characters and plots and narrates the story in short sequence.	• Vocabulary • Oral Language Development • Culture of reading	Shared reading	**Facilitator** 1) Selects age appropriate pictorials. 2) Assists children to identify important characters and plot. 3) Encourages children to read selected picture books. 4) Ensures transit time for students to narrate the story in proper sequence.	Pictorial story books, story charts.	**Oral work (in peer work)** • Ability to read picture books given for home assignment. • Narrate the story line in short sequence to the friend. **Project :** • Collect the pictures of characters.
10.5 C **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1 **Competency Stage :** C-10.5: Reads short stories and comprehends its meaning – by identifying characters, storyline and what the author wanted to say – on their own (L1)						
Balvatika 3 3.1	• Participates in "Guided Reading" along with the teacher and in discussions about the reading	• Vocabulary • Oral Language Development • Culture of reading	"Guided Reading"	**Facilitator** 1) Selects stories that have many familiar words and pictures with bigger font size. 2) Creates small groups and provides level graded material. 3) Observes children as they are reading and provides guidance if necessary. 4) Promotes children to read material with higher level with time.	Sample passage charts. Set of graded children books.	**Observation of :** • Active participation in guided reading. • Ability to decode text. **Oral work :** • Ability to ask questions on read text.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.2	• Reads books aloud with short simple texts and uses both visual cues and text to infer and retell the story with accurate sequence and elaboration	• Vocabulary • Oral Language Development • Culture of reading	"Guided Reading"	**Facilitator** 1) Selects age appropriate books with short simple text and picture that have visual cues and text. (instead of words.- picture or group of words given) 2) Guides the students to identify visual cues or group of words and gives correct words for it whenever needed. 3) Guides children to use visual and textual cues to connect story line. 4) Promotes children to retell the story in accurate sequence using their own words.	Set of graded children books with high illustration support. Collection of story charts. (Including text and visual cues.)	**Observation of :** • Active participation in guided reading. • Ability to decode text. • Retells story with proper sequence and elaboration. **Peer work** • Tell the story to the friend or in a group.

10.5 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.5: Reads short stories and comprehends its meaning – by identifying characters, storyline and what the author wanted to say – on their own (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Begins "Independent Reading" of books of equal textual and visual content	• Vocabulary • Oral Language Development • Culture of reading	Independ-ent Reading	**Facilitator** 1) Makes avail variety of age-appropriate story books with illustration support. 2) Gives opportunity to each child to read.	Age appropriate story books with illustration support (Panchtantra, saints)	**Observation of :** **Oral Work :** • Ability to read with understanding.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Promotes supplementary reading/extra reading. 4) Provides story books for reading at home or in library hour.		• Ability to read independently.
Grade 1 1.2	• Begins to read unfamiliar story books and comprehends with guidance from the teacher. • Identifies plots and characters.	• Vocabulary • Oral Language Development • Culture of reading	Independ-ent Reading	**Facilitator** 1) Selects age appropriate unfamiliar story books with simple plots and few characters. 2) Assists children to identify important plot and characters. 3) Encourages children to read unfamiliar story books. 4) Helps children to comprehend the story.	Age-appropriate story books with high illustration support (Panchtantra, saints)	**Observation of :** **Ability to :** • Read the unfamiliar stories. • Identify the plot of the story. • State few lines about characters in the story.
10.5 E **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1 **Competency Stage :** C-10.5 : Reads short stories and comprehends its meaning – by identifying characters, storyline and what the author wanted to say – on their own (L1)						
Grade 2 2.1	• Begins "Independent Reading" of books of	•Vocabulary • Oral Language Development	Independ-ent Reading	**Facilitator** 1) Makes avail variety of age-appropriate story books with illustration support.	Age-appropriate story books with moderate-illustration support (Panchtantra, saints, moral stories.	**Observation of :** Oral work • Ability to read story books with higher

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	more textual content than visual content.	• Culture of reading		2) Gives opportunity to each child to read. 3) Ensures that each child reads independently with interest. 4) Provides story books for reading at home or in library hour.		textual content with understanding. **Home Assignment :** • Read short stories at home.
Grade 2 2.2	• Reads and identifies characters, plots, sequences, and point of view of the author	• Vocabulary • Oral language Development • Culture of reading	Independ-ent Reading	**Facilitator** 1) Makes avail variety of age appropriate story books with little illustration support 2) Gives opportunity to each child to read. 3) Helps children to understand the plot, characters and sequence in the story. 4) Provides story books for reading at home or in library hour. 5) Appreciates the reading efforts of the children.	Age-appropriate story books with moderate-illustration support (Panchtantra, saints)	**Observation of :** Ability to • Read the unfamiliar stories. • Identify the plot of the story and sequence of events in the story. • State few lines about characters in the story and presents author's point of view.

10.6 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.6 : Reads short poems and begins to appreciate the poem for its choice of words and imagination (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Reads short poems and narrates the literal meaning of the poem.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phoono-logical awareness • Reading Comprehen-sion	Poetry	**Facilitator** 1) Creates learning environment to introduce short poems. 2) Presents age appropriate short poems with proper rhythm, stress and intonation. 3) Asks students to read poems. 4) Explains contextual meaning. 5) Helps students to identify important key words.	Collection of artistic poems and audio visual material.	**Observation of :** Oral work • Ability to read short poem. • Ability to narrate meaning of poem

10.6 E

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.6 : Reads short poems and begins to appreciate the poem for its choice of words and imagination (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.1	• Reads short poems and infers the imagination of the poet.	• Oral language Development	Poetry	**Facilitator** 1) Designs learning activity to foster creativity and imagination.	Collection of artistic poems and audio visual material.	**Observation of :** Oral work • To test reading skills.

<table>
<tr><th>Stage/
Std.</th><th>Learning
Outcome</th><th>Language
Component</th><th>Unit
Subunit</th><th>Learning Experience</th><th>LTM</th><th>Assessments</th></tr>
<tr><td></td><td></td><td>• Vocabulary
• Phonological awareness
• Reading Comprehen-sion</td><td></td><td>2) Presents age appropriate short poems with proper rhythm, stress and intonation.
3) Asks students to read poems.
4) Helps children to develop artistic elements to enjoy the poem.
5) Inculcates the value of appreciation for the poet's choice of imagination.</td><td></td><td>• Observation of the ability to appreciate the abstract element in the poem. (word flow and artistic element in the poem.</td></tr>
<tr><td colspan="7">10.7 C
Developmental Domain : Language and Literacy Development
Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1.
Competency Stage : C-10.7: Reads and comprehends meaning of short news items, instructions and recipes, and publicity material (L1)</td></tr>
<tr><td>Balvatika
3
3.1</td><td>• Reads a short set of simple written instructions and follows them.</td><td>• Oral Language Development</td><td>Reading with Compre-hension.</td><td>Facilitator
1) Constructs age appropriate short instructions.
2) Asks students to read short instructions in proper order.
3) Ensures children to follow instructions.</td><td>Sentence strips.</td><td>Observation of :
Oral work
• Ability to read and follow instructions in a sequence.</td></tr>
</table>

10.7 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.7 : Reads and comprehends meaning of short news items, instructions and recipes, and publicity material (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Reads simple instructions to play a game and plays it with a group.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness • Reading Comprehension	Reading with Comprehension	**Facilitator** 1) Helps children to choose their favourite game. 2) Asks children to read simple instructions to play game. 3) Monitors if children are playing according to instructions.	Sets of simple instructions to play different games.	**Observation of :** Oral work • Ability to read simple instructions • Ability to follow simple instructions to play a game.

10.7 E

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.7: Reads and comprehends meaning of short news items, instructions and recipes, and publicity material (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.1	• Reads short news items, and publicity pamphlets, and explains the content	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness • Reading Comprehension	Reading with Comprehension Explanation	**Facilitator** 1) Provides age-appropriate reading material (e.g. Children's corner from newspapers, short news and school notice board.) 2) Ensures children to read the given material with understanding.	Newspaper cuttings, periodicals, Pamphlets. Recipe books.	**Observation of :** Oral work • Ability to read and comprehend short news items, instructions, recipes and pamphlets.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Makes a 'Read me' corner in the classroom and displays publicity items. 4) Ensures each child gains content clarity.		• Ability to explain the content. (e.g. Recipe)

10.8 A

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.8 : Writes a paragraph to express their understanding and experiences (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Uses various instruments like; chalk piece, pencils, coloured pencils, painting brushes, crayons. • Draw and describes the picture orally.	• Concepts about print • Writing • Vocabulary • Decoding	Emergent Writing	1) Provides different writing material (chalk, pencils, brushes, crayons etc.) 2) Gives opportunity to use writing instrument on variety of surface 3) Encourages to draw the picture. 4) Motivates to describe the picture orally.	Chalk, pencils, brushes, crayons, dedicated spaces for practicing writing picture chart.	**Observation of :** • Ability to handle writing instruments and materials. • Ability to draw. • Ability to describe.
Balvatika 1 1.2	• Scribbles on the paper and describes in words	• Concepts about print • Writing • Decoding	Emergent Writing	**Facilitator** 1) Provides different writing material like pencils, pen, paper.	Chalk, pencils, brushes, crayons, dedicated spaces for practicing writing picture chart.	**Observation of :** • Ability to draw in self script.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	or sentences to express himself/ herself in his own words. • Writes in Self-script about the picture drown. The content of picture and self-script looks different. • Tells the content of the self-script orally. • Writes his/her own name in self-script.			2) Encourages children to scribble on the paper. 3) Initiates conversation about their drawing. 4) Motivates children write in their self script about drawn picture. 5) Assess children to speak about the content of the picture Written in self-script. 6) Appreciates their writing without judgment.		• Ability to handle writing instruments. • Ability to describe in his/ her own style.
Balvatika 1 1.3	• Draws and colours and orally expresses the content of the drawing	• Concepts about print • Writing	Emergent Writing	**Facilitator** 1) Provides different writing material (pencils, pen, paper) 2) Encourages children to draw various shapes and fill in with colours. 3) Initiates conversation about their drawing.	Pencils, pen, paper	**Observation of :** • Ability to draw various shapes and figures. • Ability to colour shapes and figures.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						• Ability to connect the drawing with their thoughts and life.

10.8 B

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.8 : Writes a paragraph to express their understanding and experiences (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Uses writing/ drawing instrument with ease and fluency • Draws picture and names them in self script • Writes about the pictures in self script.	Writing	Writing	**Facilitator** 1) Provides different writing/ drawing instrument (chalk, pencils, brushes, crayons etc) 2) Ensures that the each child holds the writing/drawing instruments in a proper way to draw pictures and name them in self script.	All type of writing/drawing instruments	**Observation of :** • Ability to hold writing instruments properly. • Ability to use writing/drawing instruments with ease and fluency. • Ability to draw and name the picture • Ability to write in self script.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.2	• Inspite of no presentation of alphabet basic writing rules are represented. e.g. giving space between two words. • Representa-tion of letter and numerals is seen but not in correct order. • Starts writing known letters and simple words.	• Oral Language Development • Vocabulary, • Print Awareness	Writing	**Facilitator** 1) Keeps ready the collection of related material. 2) Explain the basic writhing concepts.(Space between two words) 3) Provides ample practice of writing words 4) Encourages to write in own script. 5) Appreciates own script.	Picture books, word trips, flash cards	using writing concepts • Ability to write simple words and numerals.
Balvatika 2 2.3	• Draws and paints with more accuracy with visible forms and object, and orally describe the drawing/ painting.	• Oral Language Development • Writing	Writing	1) Encourages to draw/paint with accuracy. 2) Motivates children to describe drawing / painting.	Object set of flash cards.	**Observation of :** • Ability to draw/paint with accuracy Oral work • Abillity to describe drawing/ painting.

10.8 C

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.8 : Writes a paragraph to express their understanding and experiences (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Forms sequence of pictures and writes short sentences in self or conventional script.	• Writing • Vocabulary • Decoding	Writing	**Facilitator** 1) Provides pictures. 2) Help the children to arrange the pictures in proper sequence. 3) Encourages to write short sentences about the picture in their own scripts.	Pictures	**Observation of :** • Ability to arrange the pictures in proper sequence. • Ability to write short sentences about the picture.
Balvatika 3 3.2	• Understands different types of writing.	• Writing • Vocabulary • Decoding concept about print	Writing	**Facilitator** 1) Exposes children towards literature. 2) Explains difference between writing of songs, poem and stories. 3) Helps to copy sentences from the wall. 4) Gives ample practice.	Taking wall Children literature Word stripes.	**Observation of :** • Ability to understand different types or writing. • Ability to copy from the wall. • Ability to write simple words. **Activity :** • Copy writing book (Collection of sayings idioms, instructions)

10.8 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.8 : Writes a paragraph to express their understanding and experiences (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Forms sequence of picture and writes short sentence conventional script. (with the help of letters) • Writes and describes picture scripts with the help of words and short.	• Writing • Vocabulary concept about Print.	Writing	**Facilitator** 1) Provides pictures. 2) Help the children to arrange the picture in proper sequence and describe. 3) Encourages to write short sentences about the picture in conventional script.	Pictures	**Observation of :** • Ability to arrange the picture in proper sequence. • Ability to writes short sentences. • Ability to describe the picture.
Grade 1 1.2	• Writes about 3-4 syllable words on dictation. • Writes 2-3 own sentences with the	• Writing • Vocabulary concept about Print. • Decoding	Writing	**Facilitator** 1) Revise 3-4 syllable words. 2) Dictates 3-4 syllable words proper pronunciation. 3) Ensures accuracy in writing spellings. 4) Gives more 3-4 syllable words for practice.	World bank picture things.	**Observation of :** • Ability to write dictation words. • Ability to elicit the correct spelling.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	help of letters using alphabets (e.g. about his/own experiences, describe picture or things)			5) Encourages to write his/ her own experiences in 2-3 sentences.		• Ability to write own experiences. **Peer activity** • class booklet (children's experiences about picture and thins)
10.8 E **Developmental Domain :** Language and Literacy Development **Curricular Goal 10 :** Children develop fluency in reading and writing in Language 1. **Competency Stage :** C-10.8 : Writes a paragraph to express their understanding and experiences (L1)						
Grade 2 2.1	• Describes with the help of picture or writes story like content in conventional script. • Writes stories from picture books by guessing.	• Writing • Vocabulary • Decoding concept about Print.	Writing	**Facilitator** 1) Shows variety of pictures with related text. 2) Creates a conducive climate in the classroom to ensure total involvement in children. 3) Promotes to predict and write short stories with the help of pictures. 4) Presents stories written by them. 5) Guides children to write precise short stories.	Picture cards, picture books.	**Observation of :** • Ability to handle the book. • Ability to choose correct meaningful words while framing sentences. • Ability to expression corresponding to pictures. **Activity :** • Let's share writing.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.2	• Writes down short sentences when dictated. • Writes on incidents and experiences. • Imagines conversion and writes the dialogue in 4-5 sentences. e.g. vegetable seller-customer, conductor -passenger. • Writes procedure of recipe/ craft activity games in 4-5 sentences.	• Writing • Vocabulary • Decoding • Concept about print.	Writing	**Facilitator** 1) Collects age appropriate small sentences. 2) Demonstrates how to write incident and experiences. 3) Encourages children to express any incident of their experiences. 4) Creates situation for conversations. (e.g. vegetable seller-customer) 5) Explains the steps of plying games/recipe.	Collection of recipe book, Craft activity book picture chart.	**Observation of :** • Ability to listen and take dictation. • Ability to sustain conversation. • Ability to write steps of recipe, games, craft activity. **Peer Activity** • Role play

10.9 A

Developmental Domain : Language and Literacy Development.

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.9 : Writes a paragraph to express their understanding and experiences (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Shows interest in stories and poems being read out	• Oral Language Development • Vocabulary • Culture of reading	Listening	**Facilitator** 1) Makes available a collection of age appropriate children's books. 2) Reads out stories and poems.	Children's literature.	**Observation of :** • Listening skills and attention span.
Balvatika 1 1.2	• Handles books with care	• Culture of reading	Reading	**Facilitator** 1) Makes available children's books. 2) Demonstrate of proper handling techniques of books. 3) Provides children proper book handling opportunities.	Variety of children's books.	**Observation of :** • Ability to handle proper technique of book.

10.9 B

Developmental Domain : Language and Literacy Development.

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.9 : Shows interest in picking up and reading a variety of children's books (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Picks one out of several books	• Culture of reading	Inclination towards reading	**Facilitator** 1) Provides a variety of age appropriate books of different genres.	Variety of books.	**Observation of :** • Ability to choose the choices of books.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	offered by the teacher and explains why they have chosen the book.			2) Asks children to select a book of their choice. 3) Encourages children give reasons for their choices.		• Ability to do explanation for the choice of books
Balvatika 2 2.2	• Puts books back in their appropriate place in the classroom.	• Culture of reading	Inclination towards reading	**Facilitator** 1) Demonstrates and practices good reading habits. 2) Explains the importance of taking care and keeping books in the allotted space.	Variety of books.	**Observation of :** • Handling of books and placing them back in the allotted space.

10.9 C

Developmental Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.9 : Shows interest in picking up and reading a variety of children’s books (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Picks and reads short picture books on their own, and talks about the book to other children	• Culture of reading	Inclination towards reading	**Facilitator** 1) Provides a variety of age appropriate books of different genres. 2) Asks children to pick picture books of their choice. 3) Encourages peer discussion about the book.	Children's short picture books. Comics	**Observation of :** • Selection of picture books.

10.9 D

Developmental Domain : Language and Literacy Development.

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.9 : Shows interest in picking up and reading a variety of children's books (L1)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Explains preferences in book choices and reads short books on a regular frequency	• Culture of reading	Inclination towards reading	**Facilitator** 1) Provides a variety of age appropriate books of different genres. (Aesop's, fables, comics, Panchatantra's, Jataka tales, fairy tales) 2) Asks children to choose books in preferential order. 3) Encourages children to give a reason for liking the particular book. 4) Suggests children to read a variety of books at regular intervals.	Variety of books.	**Observation of :** • Preference and choice of books. • Frequency of reading.

10.9 E

Developmental Domain : Language and Literacy Development.

Curricular Goal 10 : Children develop fluency in reading and writing in Language 1

Competency Stage : C-10.9 : Shows interest in picking up and reading a variety of children's books (L1)

Grade 2 2.1	• Displays interest and reads a variety of	• Reading comprehen- sion	Inclination towards reading	**Facilitator** 1) Creates an enriching and healthy environment to facilitate reading.	A set of books (fiction and nonfiction)	**Observation of :** • Level of engagement and interest.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	book both fiction and non-fiction	• Phonological Awareness • Culture of reading		2) Collects a variety of age appropriate fiction and non-fiction books of different genres. 3) Encourages children to read fiction and non-fiction books. 4) Motivates children to express their choices about a particular genre.		• Reading a variety of fiction and non-fiction book with equal interest.
Grade 2 2.2	• Repairs and fixes books in the school library	• Reading comprehension • Phonological awareness • Culture of reading	Inclination towards reading	**Facilitator** 1) Demonstrates and practices good book keeping habits. 2) Explains the importance of taking care and keeping books in the school library. 3) Motivates children to handle books with care. (e.g. mending, stitching, pasting torn books etc.)		**Observation of :** Ability to : • Repair and fix books. • Handling of books and placing them back in the school library

Sub : English (L2) (Second Language)

Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency : C-9.1 : Listens to and appreciates simple songs, rhymes, and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens to a wide variety of songs and poems.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, simple, short familiar songs and poems. 2) Presents selected songs and poems first in their mother tongue and then in English. 3) Ensures each child listens to the songs and poems.	Collection of minimum 10 simple, short and familiar poems and songs based on nature, family, sound, festivals etc.	**Observation of :** • Expressions and gestures of children.
Balvatika 1 1.2	• Repeats a simple song or a rhyme	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects simple songs rhymes. 2) Presents simple selected songs/rhymes with simple actions. 3) Ensures each child listens to the song/rhyme. 4) Encourages child to repeat simple songs/ rhymes.	Collection of minimum 10 simple, short and familiar poems and songs based on nature, family, sound, festivals etc.	**Observation of :** • Gestures and facial expre-ssion attempt to immediate actions **Oral work :** **Ability to :** • Repeat songs rhymes as per instructions.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Listens and enjoys humming a variety of songs in different languages regularly heard in the home and neigh-bourhood.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects, simple, short and familiar songs and poems of different languages from their surroundings. 2) Presents selected songs and poems with proper rhythm, voice modulation and actions in different languages. 3) Ensures each child listens and enjoys to the songs and poems of different languages.	Collection of minimum 10 simple, short and familiar poems and songs based on nature, family, sound, festivals etc. in different languages.	**Observation of :** • Gestures and expression of children while listening songs in different languages.
Balvatika 2 2.2	• Sings along to songs and rhymes with intonation and gestures.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects simple songs/ rhymes. 2) Presents selected songs/ rhymes with proper intonations, voice modulation and gestures. 3) Ensures each child listens to songs/rhymes. 4) Encourages children to repeat simple songs / rhymes.	Collection of minimum 10 simple songs/rhymes.	**Observation of :** • Repetition of songs/rhymes with intonation and gestures. • Gestures and facial expression.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Listens to longer (4-8 sentences) songs/poems (familiar) with attention and have conversa-tion about them.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects familiar songs/ poems up to 4-8 lines. 2) Presents selected songs and poems. 3) Ensures each child listens to the songs and poems attentively. 4) Initiates simple conversations about the songs and poems.	Collection of minimum 10 - 15 familiar songs and poems up to 4-8 lines. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - animals, shapes, sounds, family, colours, nature, etc)*	**Observation of :** • Expressions of children. • Responses of the children appropriate to context in 1-2 sentences in their mother tongue. • Participation in simple conversation.
Balvatika 3 3.2	• Sings/recites short (4-5 sentences) songs/poems.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects familiar songs/ poems up to 4-5 lines. 2) Presents selected songs with proper rhythm and actions. 3) Encourages each child to sing/recites songs and poems.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate songs and poems.	**Observation of :** • Repetition of songs and poems as per instructions. • Recitation of songs and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Listens to longer (4-8 sentences) songs/poems (unfamiliar) with attention and have conversa-tions about them and ask questions.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects unfamiliar songs/ poems up to 4-8 lines. 2) Presents selected songs and poems. 3) Ensures each child listens to the songs and poems with attention. 4) Initiates simple conver-sations about the songs and poems. 5) Encourages children to ask simple questions.	Collection of minimum 10 - 15 unfamiliar songs and poems up to 4-8 lines. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	**Observation of :** • Independent response of the child appropri-ate to context in 1-2 lines In their preferred language. **Activity: (Peer)** • Conversations about unfami-liar songs and poems. **Activity:** • Onion ring activity
Grade 1 1.2	• Sings/recites longer (10 sentences) songs/ poems.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects longer songs/ poems up to 10 lines. 2) Presents selected songs with proper intonation, rhythm, gestures, and actions. 3) Ensures each child listens to songs and poems. 4) Encourages each child to sing/recite with proper intonation, rhythm, gestures and actions.	Collection of minimum 10 simple songs and poems up to 10 lines.	**Oral work :** • Recitation of songs and poems with action. • Gestures, expressions, rhythm, and actions.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Shows interest in listening to certain kinds of songs and poems and explains the reason for their preference	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonemic Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects songs/poems (related to nature, sounds, shapes, family etc.) 2) Presents selected songs and poems with proper rhythm and actions. 3) Ensures each child listens to the songs and poems. 4) Initiates simple conversations about the songs and poems. 5) Encourages children to express their likes and dislikes about selected poems/songs in their preferred language.	Collection of minimum 10 - 15 certain kinds of songs and poems up to 4-8 sentences. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	**Oral work :** • Ability to explain his/her likes and dislikes about his/her selection of poems. • Ability to articulates their likes and dislikes along with justification of their preference.
Grade 2 2.2	• Sings/recites songs/poems with two to three stanzas	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonemic Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate songs/poems up to 2-3 stanzas with proper rhythm and expressions. 2) Presents selected songs with proper intonation, rhythm, gestures, and actions.	Collection of minimum 10 age-appropriate songs and poems with two to three stanzas proper rhythm and expressions.	**Oral work :** • Ability to sing and recite songs and poems as per instructions. • Recalling of songs and poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Ensures each child listens to songs and poems. 4) Encourages each child to sing/recite with proper intonation, rhythm, gestures, and actions.		• Recitation of songs and poems. **Observation of :** • Gestures, intonation, rhythm, and actions.
Domain : Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages **Competency : C-9.2 :** Creates simple songs and poems on their own.						
Balvatika 1 1.1	• Enjoys familiar songs and poems	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonemic Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Chooses age-appropriate familiar songs/poems (nature, sounds, shapes, family etc.) 2) Creates conducive and enjoyable environment for learning. 3) Recites/presents selected songs and poems with proper intonation, rhythm and voice modulation. 4) Makes sure each child listens to the songs and poems.	1) Collection of a minimum 10 simple, short, and age-appropriate poems and songs. 2) Judicious use of audio-visual material should be explored, maintaining the literary quality of the content. (*Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.*)	**Observation of :** • Gestures, expressions and voice modulation of children. • Attention span for listening abilities of children.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 22.1	• Enjoys rhyming words in songs and poems.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonemic Awareness	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Chooses simple, age-appropriate action songs with rhyming words. 2) Presents selected songs with proper intonation, voice modulations, rhythm and actions. 3) Stresses on rhyming words while presenting. 4) Makes sure each child listens to a song/rhyme. 5) Encourages each child to repeat songs with proper stress on rhyming words.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate songs/poems with rhyming schemes. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	**Observation of :** • Attention span for listening abilities of children. • Observations of gestures and expressions. • Level of involvement while listening to rhymes. • Level of enjoyment while listening to rhyming words in songs/poems.
Balvatika 3 3.1	• Identifies rhyming words from familiar poems and creates new rhyming words.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Songs	**Facilitator** 1) Chooses simple and familiar songs with rhyming words. 2) Presents selected songs with proper intonation, rhythm, voice modulations and actions.	Collection of minimum 10 simple, short, and age-appropriate songs/poems with rhyming words. *(Songs and poems should be preferably from the child's surrounding contexts and should try to introduce)*	**Observation of :** • Level of involvement while listening to poems which includes rhyming words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1				3) Stresses on rhyming words while presenting. 4) Makes sure each child listens to songs/rhymes 5) Introduces similar-sounding words. 6) Assists the child to identify rhyming words from the song/poem. 7) Encourages each child to create new rhyming words.	*preliminary concepts such as - family, emotions, festivals, folk traditions, Indian culture, nature, etc.)*	• Ability to identify familiar rhyming words from songs and selected set of words. • Ability to create simple new rhyming words. **Activity** • Spider game
Grade 1 1.1	• Extends/ Creates short poems/ rhymes with the help of the teacher	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonemic Awareness • Decoding	Songs, Short Poems, Rhymes	**Facilitator** 1) Selects and presents short songs and poems with scope to extend the poems. 2) Stresses on rhyming words while presenting. 3) Makes sure each child listens to songs/rhymes. 4) Helps each child to extend the short poem. 5) Encourages children to create short poems/ rhymes by using their own creativity in their preferred language.	Collection of minimum 10 -15 songs/poems with rhyming schemes with scope to extend rhyming scheme/patterns. *(Songs and poems should preferably be from the child's surrounding contexts)*	**Observation of :** • Responses while listening to rhymes / songs **Oral work** • Ability to extend short poem and rhymes with the help of teachers.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				6) Invites children to present their self-created poems in their preferred language and assist children to create simple and short poems in English. 7) Encourages peer appreciation and participation. 8) Appreciates students' participation and efforts.	Collection of minimum 10 -15 songs/poems with rhyming schemes with scope to extend rhyming scheme/patterns. *(Songs and poems should preferably be from the child's surrounding contexts.)*	• Ability to create simple new rhymes/ short poems with the help of teachers. • Create poems / songs with the help of parents at home. **Project:** • Collection of self-created poems. **Activity** • Language game **(Adding a sentence)**
Grade 2 2.1	• Creates short poems/ rhymes independently in their own words	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonemic Awareness • Decoding	Songs and Poems	**Facilitator** 1) Presents their own short poems and songs by using simple words. 2) Encourages children to create short poems/ rhymes by using their own creativity in their preferred language.	Set of age-appropriate short poem collections. Use of audio-visual aids to promote creativity.	**Oral work** • Ability to create simple new short poems independently. • Ability to present self-created poems.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Assists the children to present their own poems in the class. 4) Appreciates students' participation and efforts. 5) Assists children how to make collection of self-created poems and rhymes.		• **Project** Collection of self-created short poems. *(Childrens creation should be appreciated for their efforts without any judgements)*
Domain : Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 :** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages **Competency : C-9.3 :** Converses fluently and can hold a meaningful conversation						
Balvatika 1 1.1	• Listens attentively and speaks in short Conversa-tions with familiar people around	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Listen and speak	**Facilitator** 1) Creates situation to listen short conversations attentively. 2) Frames simple questions to lead conversation with familiar person around. 3) Encourages to speak with familiar people in their preferred language. (friends, teacher etc.)	Collection of short conversation.	**Observation of** • Expressions and gestures while convers-ing with familiar people around them. **Oral work** • Ability to listen with understanding. • Ability to converse in simple sentences.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.2	• Expresses their needs and feelings through short meaningful sentences	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and speak	**Facilitator** 1) Brings out situation through actions related to basic needs and feelings. 2) Shows different pictures and emoji's to express their needs and feelings in their preferred language. 3) Assists children to express their needs and feelings in English.	Pictures, emojis etc.	**Observation of** • Ability to express different pictures and emoji's and relates them with his/her feelings and needs. • Ability to express his/ her needs and feelings through short and meaningful sentences in their preferred language.
Balvatika 2 2.1	• Initiates conversa-tions in daily life with peers and teachers in a variety of school settings.	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and Speak	**Facilitator** 1) Creates situation to initiate free conversation in day-to-day life. (e.g. daily routine, information about family, friends.)	Toys, puppets, dolls, objects, pictures, audio visual materials, etc.	**Observation of** • Ability to express in free conversation. • Reactions of the children while handling the given toys.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				2) Initiates conversation in day-to-day life with the help of puppets, dolls, toys etc. 3) Encourages to attempt conversation with peers and teachers in their preferred language. 4) Assists children to carry on their daily life conversation in English		(e.g. Caring, accepting, rejecting etc.) **Oral work** • Ability to speak with peers and teacher in simple sentences. **Activity** • Daily chores. • Doctor patient
Balvatika 2 2.2	• Narrates daily experiences in simple sentences and ask simple questions, using what/ when/ how/ whom, etc.	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and Speak	**Facilitator** 1) Asks simple questions based on their daily experiences. 2) Helps child to narrate their daily experiences. 3) Motivates to ask simple questions using what, when, how and whom etc. 4) Provides different situations to facilitate the use of when, how, what and whom.	Pictures, flash cards, charts	**Observation of** • Ability to understand questions asked. • Ability to express in free conversation. • Reactions of the children while handling the given toys. (e.g. Caring, accepting, rejecting etc.)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						Oral work • Ability to speak with peers and teacher in simple sentences. **Activity** • Onion ring activity • Jigsaw
Balvatika 3 3.1	• Engages in conversa-tions based on events, stories, or their needs and asks questions.	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and Speak	**Facilitator** 1) Presents pictures /short videos of events (Indian festivals, sports, Birthday celebration etc.) 2) Present short stories (Panchatantra, moral stories, stories of saints and freedom fighters etc.) 3) Speaks about student's needs (food, love and care, safety and security etc.) 4) Ensures participation of each child in conversation in their preferred language.	Pictures, shorts videos of events, story books, food chart, emoji, etc.	**Oral work** • Ability to ask simple questions on given situations. **Observation of** • Involvement of students in conversations. **Activity** • Realia • Role play

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Assist children to held conversation in English 6) Assist children to frame simple questions on given experiences,		
Balvatika 3 3.2	• Narrates daily experiences in elaborate descriptions and asks why questions too	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and speak	**Facilitator** 1) Creates appropriate and conducive environment for free conversation 2) Promotes spirit of enquiry, reasoning, curiosity, inquisitiveness 3) Assists the child with needed vocabulary support. 4) Encourages the child to engage in long and meaningful narration. 5) Boosts confidence by providing ample opportunities and welcomes all types of questions in their preferred language.	A set of pictures, flash cards to promote sense of enquiry wall vocabulary word strips	**Oral work** • Ability to ask question on given situations. • Capacity to narrate daily experiences in detail. (describe the shown picture, for example: garden, domestic animals) **Observation of :** • Involvement of students while narrating. with details.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Engages in conver-sation, wait for their turn to speak and allow other to speak	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness	Listen and speak	**Facilitator** 1) Provides topic for conversations 2) Guides how to carry on conversations on given topics 3) Explains the basic rules of conversations. e.g. waiting for the turn, uses of language and allow others to speak without interruption.	Pictures, shorts videos of events, story books, food chart, emoji, etc.	**Oral work** • Ability to converse **Peer activity:** • Conversation. **Observation of :** • Involvement of student in conversations
Grade 1 1.2	• Engages with non-fictional content read aloud or discussed in class, is able to link knowledge from their own experiences, and talks about it.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological awareness	Listen and Speak	**Facilitator** 1) Presents content and nonfictional content like stories based on (example : great Indian leaders, scientists, monuments, saints and sages, medal winners) 2) Helps children make linkages between these stories with their own life. 3) encourages children to speak about these experiences.	Relevant children's literature and audio-visual material	**Activity:** • Provides pictures as a prompt associated with the stories narrated in the class. • Elicits responses of children associated with pictures. **Observation of :** • children's level of engagement

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						with the story narrative. • Ability to remember events from nonfictional stories. **Oral work :** • Read aloud simple and nonfictional content. **Activity:** • Asks children to speak on the prompt - 'if you were' - children try to imagine themselves as characters in the non-fictional stories.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.1	• Maintain the thread of the conversation across multiple exchanges.	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and speak	**Facilitator** 1) Models' ideal conversation in a wait time, turn talking and creating space for others to speak by patiently listening. 2) Makes groups of two or three students. 3) Assists children to carry on conversation following the above instructions. 4) Imbibes this practice in the classroom. 5) Gives encouragement when the students wait for their turn and listen patiently. 6) Appreciates children's efforts to maintain the link throughout the conversation.	Collections of situations that lends to model conversation. (e.g. Market place, at the enquiry counter, doctor patient, etc.)	**Observation of :** • Child's behaviour in simulated situation. • Willingness of the child to wait and let others participation. **Oral work :** • Ability to use relevant conversation prompts. • Ability to select appropriate words and phrases during the conversation. • Ability to maintain the link across the conversation. • Ability of carry-on

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit and Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						meaningful conversation. **Activity** • Situational role play.
Grade 2 2.2	• Engages in discussion about a topic and raise and respond to questions	• Oral Language Development • Vocabulary	Listen and speak	**Facilitator** 1) Creates conducive environment for an open discussion 2) Gives simple topics for discussion within small groups in the class (explore providing topics through variety of props - chits, pictures, flash cards etc.) 3) Instructs children to think about possible points of discussion. 4) Encourages children to contribute in the discussion by adding points and raising questions 5) Appreciates children's responses on given topics.	List of topics, pictures, flash cards, chits	**Observation of** • Active participation of a child. • Peer assessment (facilitator will provide check list). **Oral work :** • Ability to raise questions on given topics. • Ability to respond on asked question.

9.4 A

Domain : Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency : C-9.4 : Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens and follows short instructions given in their home languages/ mother tongue/ known languages (e.g., bring the blocks here, wash hands properly, etc.)	• Oral Language Development • Vocabulary	Greetings, comman-ds, requests	**Facilitator** 1) Presents age-appropriate, short, and precise instructions using appropriate verbal and non-verbal clues given in their home languages/ mother tongue/known languages. 2) Performs the given actions, and children follow. (Get a book from the book rack. Pick a flower from the flower pot.) 3) Ensures children's responses are as per the instruction.	1) A set of useful, familiar verbal instructions appropriate for the class. 2) A set of objects/ pictures related to the instructions.	**Attentive listening :** Observation of listening abilities (e.g., bring the blocks here, wash hands properly, come hear, sit down etc.) • Observation of responses of the children to the given instructions/ commands in their home languages/ mother tongue/ known language.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 2 2.1	• Understands and follows instructions comprising of 2 to 3 simple steps given in home languages/ mother tongue/ known languages/ mixed language at a time.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Greetings, comman-ds, requests	**Facilitator** 1) Ensures readiness of the children to listen attentively. 2) Presents simple instructions comprising 2-3 steps. given in home languages/mother tongue/ known languages/mixed languages at a time. 3) Explains simple instructions involving 2-3 steps with example. **Example 1 :** Look at the picture of the monkey and act like it. **Example 2 :** Blow blue balloon behind the big brown basket.) 4) Asks the children to follow various kinds of instructions as per situations and provides practice for the same. 5) Encourages the children for their sequential steps.	1) A set of joyful, innovative instructions with 2-3 steps appropriate for the children. 2) A set of objects/ pictures related to the instructions. 3) Sentence strips	**Listen and act :** • Attention span for listening abilities of children. • Responses of the children to the given instruction. • Understanding of sequential steps of the given instruction given in home languages/ mother tongue/ known languages/ mixed languages at a time .(includes 2-3 sentences.)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Domain 9.4 C : -						
Balvatika 3 3.1	• Understand and follows instructions of 4-5 simple steps given in home languages/ mother tongue/ mixed languages/ at a time.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Greetings, comman-ds, requests	1) Formulates precise and clear instruction comprising of 4-5 simple steps given in home languages/ mother tongue/known languages/ mixed languages at a time. 2) Presents instruction comprising 4-5 steps and repeats them for better comprehension. 3) Explains the instruction involving 4-5 steps with example. (e.g.- Choose a band from the box. Go to your friend. Tie the band in his/her writs. Shake hand with them.) 4) Guides children to follow steps sequentially and efficiently. 5) Asks children to follow various kinds of instructions as per situation and provides practice for the same.	1) A set of joyful, innovative instructions with 4-5 steps appropriate for the students. 2) A set of objects/ pictures related to the instructions.	**Observation of :** • Attention span for listening abilities of children. • Responses of the children to the given instruction. • Understanding of sequential steps of the given instruction.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.2	• Gives clear instruct-ions to accomplish short tasks to other children or adults	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Greetings, comman-ds and requests	**Facilitator :** 1) Communicates the task of giving short instructions in their preferred language. 2) Demonstrates the use of appropriate words/phrases while giving instructions. 3) Conducts a role-play activity to accomplish short tasks of given instructions in small peer groups. 4) Pays attention to - their sentence construction and use of correct vocabulary. 5) Strikes/conduct a semi-formal conversation with children about role of giving clear instruction 6) Inculcates the use of polite language while addressing adult. 7) Appreciates children's efforts even if the child uses mixed language	1) Collection of relevant keywords for commands and requests to conduct role-plays. 2) A set of instructional vocabulary.	**Peer activity - Follow me** **Observation of :** • Appropriate gestures, tone, and clarity. • Responses of the children after receiving instructions. • Understanding of sequential steps of the given instructions. • **Example**: instruction prompt: child gives instruction to a small peer groups/ the whole class **Oral work :** • Children's performance during role play

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						Checklist - • (Facilitator prepares a checklist to assess children's performances while giving instructions and tasks accomplished by children).
Domain 9.4 D : -						
Grade 1 1.1	• Follows instructions comprising of several steps (8 to 9 instructions at a time)	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness • Decoding	Greetings, comman-ds and requests	**Facilitator** 1) Plans the activity and formulates precise and clear instructions. 2) Presents instructions comprising 8-9 steps in a clear, modulated manner and repeats for better comprehension. 3) Explains instructions involving 8-9 steps with example. (Example : Collage Activity - Pick a picture from the basket. Thing about the colour scheme.	1) A set of useful, familiar verbal instructions with 8-9 steps appropriate for the students. 2) Material required as per the selected activity, such as - stationery, games, toys, books.	**Group Activity- Follow me** **Observation of :** • Ability to comprehend complex instructions • Understanding process of sequential steps of the giving instruction.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				• Choose the appropriate coloured papers from the other basket. • Tear the papers in small shapes and size. Keep these pieces in separate bowls according to their colour. • Apply the glue to the picture carefully. Paste the pieces of paper according to the colour scheme. • Arrange and develop a beautiful picture. • Let the collage dry. Display your picture on the board. Clean up your space afterwards.) 4) Assist children to follow step sequentially and efficiently. 5) Gives positive feedback for children's participation and efforts. 6) Uses various kinds of instruction as per situations and provides practice for the same.		• Responses of the children to the given instruction at teach step. **Checklist :** • Stepwise details of the activity and student's responses.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.2	• Gives clear instructions comprising of several steps (8 to 9 instructions at a time.	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness • Decoding	Greetings, comman-ds and requests	**Facilitator** 1) Communicates the task of giving instructions with several steps. 2) Demonstrates use of appropriate words/phrases while giving instructions comprising several steps. 3) Explains instructions involving 8-9 steps with example. **Example 1 :** Giving instruction while conducting assembly - Pay attention. Stand properly in your own class rows. Maintain silence. Be ready for the national anthem. Start the national anthem. Be ready for the pledge. Start the pledge. Be ready for the preamble. Start the preamble. Listen to the prayer and sing along. Go back to your classrooms.	1) Collection of relevant keywords for commands and requests to give clear instruction comprising of 8-9 steps. 2) A set of instructional vocabulary.	**Role Play (teacher/group leader/captain/ prefect)** **Observation of :** • Appropriate gestures, tone, and clarity. • Responses of the children receiving instruction. • Understanding of sequential steps of the giving instruction. **Oral work** • Children's performance while giving instructions.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				Example 2 : Instructions for explaining rules of a game or sports. **Example 3 :** Instructions for making Ganesh idols. **Example 4 :** Instructions for making clay castles during Diwali festivities) 4) Assists children to follow steps sequentially and efficiently. 5) Gives positive feedbacks for children's participation and efforts. 6) Uses various kinds of instructions as per situations and provides practice for the same.		**Checklist** • (Facilitator prepares a checklist to assess students' performances while giving instructions with 8-9 steps to document progress of the child) **Peer Assessment** • Children acknowledge and appreciate each others.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Domain 9.4 E : -						
Grade 2 2.1	• Follows instructions that have conditional branching (e.g., if it is raining, do not water the plants, do weeding instead, otherwise water the plants.)	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness	Greetings, comman-ds and requests	**Facilitator** 1) Decides situations in which conditional instructions can be used. 2) Formulates precise and clear instructions. 3) Presents conditional instructions and expected responses clearly. 4) Explains instructions involving conditions. **Example 1 :** You can wear the civil dress if it's your birthday if it's not your birthday, you'll have to wear the uniform. **Example 2 :** If your roll number is between 1-15, go to the class teacher ; if your roll number is 16 onwards go to the playground.) 4) Assists children to comprehend the conditional instructions. 5) Uses various kinds of conditional instructions as per situations.	1) Collection of relevant keywords for commands and requests to conduct role-plays. 2) A set of instructional vocabulary. 3) Questionnaire for the self-assessment	**Role Play :** Observation of : • Appropriate gestures, tone, and clarity. • Responses of the children receiving instruction. • Understanding process of the given instruction. • **Example :** Instruction prompt : child given instruction to the whole class; child given instruction to the facilitator. **Oral work :** • Children's performance during role play.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
						Checklist : • Facilitator prepares a checklist to assess children's performances while giving instructions and accompanying tasks to children and adults. **Peer Assessment :** • Children acknowledge and appreciate each other's efforts. **Self-Assessment :** • Child assesses his/her own performance based on checklist/ questionnaire given by the facilitator.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.2	Gives clear instruction that includes mathematical (e.g., Precise directions, spatial and temporal dimensions	• Oral Language Development • Vocabulary • Phonological Awareness • Decoding	Greetings, comman-ds and requests	**Facilitator** 1) Communicates the task of giving instructions with mathematical concepts (e.g., precise directions, spatial and temporal, dimensions) Example : Stand up, Come forward. Move one step to right. Now move step to left. 2) Demonstrates use of appropriate words/phrases while giving instructions for mathematical operations. 3) Asks learners to show directions, to tell time, divide children in certain no of groups. 4) Keeps in mind the space availability and time-constraints. 5) Gives positive feedback for children's participation and efforts.	1) Collection of relevant keywords of mathematical concepts to give clear instruction. 2) Charts with symbols for directions, time, and places.	**Oral work :** • Children's performance while giving instructions. **Peer Assessment :** • Children acknowledge and appreciate each other's efforts.

Development Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 : Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages.

Competency : C-9.5 : Understands oral instructions for a complex task and gives clear oral instructions for the same to others.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 1 1.1	• Listens attentively to stories for a short period of time (5 - 7 minutes)	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytell-ing	**Facilitator** 1) Selects simple stories. 2) Presents Stories with the help of a) actions-gestures, voice modulation b) puppets, soft toys etc. c) colourful attractive pictures. 3) Ensures that every child listens attentively. 4) Ensures that the story is narrated within given duration of time. (5-7 mins)	Pictures, toys, puppets Audio - visual materials. Panchatantra, Jataka tales. Mythological stories. Grandma's tales. Stories with a moral.	**Observation of :** • Readiness to listen to the story. • Attentive listening span of the child.
Balvatika 2 2.1	• Recalls the characters and a few events in the story that is narrated and is able to retell in their own words.	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytell-ing	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate simple stories. 2) Narrates a story. 3) Asks children to tell the names of various characters in the story. 4) Assists students to recall the events in the story in their preferred language.	Story books Pictures of characters. audio visual materials	**Notes the :** • Ability to comprehend the basic story line. • Capacity to recall characters and events. • Capability to retell story

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Encourages every child to retell story in preferred language.		in preferred language. **Activity :** • Role play
Balvatika 3 3.1	• Identifies plots and characters in a story and retells it in the correct sequence using vocabulary from the story	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytell-ing	**Facilitator** 1) Selects simple moral stories 2) Presents Stories with the help of a) actions-gestures, voice modulation b) puppets, soft toys etc. c) colourful attractive pictures. 3) Ensures that every child listens attentively. 4) Helps children to understand linkages between events, characters and sequence of the story 5) Explains the meanings of new words in their preferred language. 6) Uses words from the story to build and expand child's vocabulary 7) Assists children to retell the story maintaining sequence of events	Stories with wide variety of plots, characters, and lengths Audio - visual materials Panchatantra, Jataka tales Mythological stories Grandma's tales Moral stories from ancient Indian culture and traditions puppets, soft toys	**Oral Work :** • Asks simple questions to identify plots and characters of the story • Asks children to arrange events of the story in the correct order. **Activity :** • Picto word • Jigsaw (Story pictures)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	• Interpretes the intent of the plot and characters in a story and retells the story in a different form	• Oral Language Development • Vocabulary	Storytelling	**Facilitator** 1) Selects age-appropriate simple stories 2) Presents stories with the help of a) actions-gestures, voice modulation b) puppets, soft toys etc. c) colourful attractive pictures. 3) Ensures that every children listens attentively. 4) Assists students to understand intent of characters by asking probing questions 5) Encourages children to retell story in a different format, such as - dialogue between two main characters, role playing, dramatization.	Stories with wide variety of plots, characters, and lengths Audio-visual materials Panchatantra, Jataka tales Mythological stories Children's literature Moral stories from ancient Indian culture and traditions Picture cards, flash cards.	**Oral Work :** • Asks children to dramatize the story • Asks simple questions to identify plots and characters and retell story. • Asks children to arrange events of the story in the correct order. **Home assignment :** • Colour the given pictures of characters. **Oral Work :** • Dramatization

Competency : C-9.5 : Comprehends narrated/read-out stories and identifies characters, storyline and what the author wants to say.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.2	• Imagine themselves as an author 1) Retell the story by changing the end of the story. 2) Tells minute details of the story e.g. rat found the cloth was dirty and soiled. Tells likes and dislike of the story heard with reason.	• Oral Language Development • Vocabulary	Interpre-tation of stories.	**Facilitator** 1) Selects and presents story. 2) Make available various story books. 3) Assist child to understand the motivations of the author to write the story. 4) Encourages child to imagine the role of the author. 5) Guides the child to imagine himself/herself in the role of the author and retell the story. 6) Encourages the child to retell the story by changing the end of the story. 7) Assist children to find the minute details of the story and their likes and dislikes with reason.	1) Stories books 2) Children's literature 3) Picture cards. 4) Picture of author. 5) Audio visual materials.	**Oral Work :** • Check the comprehension ability of the child by asking them simple questions. • Elicits questions to understand motivations of the author behind writing the story. **Activity :** • Child is assessed for enacting the role of author. **Peer assessment :** • Retelling story as if an author. • Retelling the story by changing the end of the story.

Developmental Domain - Language and Literacy Development

Curricular Goal 9 - Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages

Competency - C-9.6 : Narrates short stories with clear plot and characters

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Imagines and narrates personalized endings of the story.	• Oral Language Development • Vocabulary	Stories	**Facilitator** 1) Creates open and free environment conducive for creative imagination 2) Selects stories with a scope for multiple endings 3) Presents how stories can have alternate endings based on different story lines. 4) Encourages brainstorming among students and promotes their creative thinking. 5) Assists children with sentence construction and vocabulary 6) Accepts various responses in their preferred language and appreciates their efforts.	A set of creative, open-ended, age-appropriate stories	**Oral Work :** • Ability to think and present appropriate alternate endings for the given stories. • Ability to choose different characters and plots to complete with a personalised ending.
Grade 1 1.1	• Narrates their own short stories with simple plots and characters.	• Oral Language Development • Vocabulary	Stories	**Facilitator** 1) Introduces children's literature with variety of simple plots and characters.	Picture charts, picture books audio-visual aids.	**Observation :** • Usage of appropriate words and phrases.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				2) Creates repository of simple characters and keywords. 3) Elicits few familiar plots and characters. 4) Motivates to develop variety of short stories within the reach of their ability to construct simple sentences. 5) Encourages to enact their stories. 6) Assists children with sentence construction and vocabulary. 7) Accepts various responses in preferred language and appreciates the efforts.		**Oral work :** • Ability to construct simple plots and characters • Selection of suitable words to enhance the story.
Grade 2 2.1	• Creates their own stories, with complex plots and multiple characters (as a group)	• Oral Language Development • Vocabulary	Story creation	**Facilitator** 1) Introduces children's literature with degree of complexity in plots and characters 2) Makes small groups of children. 3) Allots thematic topics to each group (4-5 children in a group)	Picture charts, picture books with variety of characters . Audio-visual aids teacher made and student made characters.	**Observation of :** • Active partici-pation and involvement of each child. • Presentation of the story as a group. **Oral Work :** • Ability to construct complex

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				4) Gives encouragement to each child to contribute to the storyline with complex plots and multiple characters 5) Assists children with sentence construction and vocabulary. 6) Makes sure that all groups compose a complex storyline with multiple characters.		plots and characters. • Selection of suitable words to enhance the story. **Project work :** • Develop a story with multiple characters and different plots. **Group Activity :** • Enact the story in a group.
Developmental Domain - Language and Literacy Development **Curricular Goal 9 -** Children develop effective communication skills for day-to-day interactions in two languages **Competency - C-9.7 :** Knows and uses enough words to carry out day-to-day interactions effectively and can guess meaning of new words by using existing vocabulary.						
Balvatika 1 1.1	• Begins to use appropriate vocabulary for some common and familiar objects and experiences.	• Vocabulary • Oral Language Development	Vocabulary /Word power	**Facilitator** 1) Shows familiar objects from surroundings. 2) Invites children to begin appropriate usage for the same by introducing known and unknown words in English.	Variety of familiar objects and pictures.	**Observation of :** • Identification of objects **Activity – Realia** • Use of real objects for the learning experiences.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	(e.g., tells their name, names of friends, common objects, and pictures, sweet, sour, round, big)			3) Asks children to bring familiar objects and conducts 'show and tell.	Variety of familiar objects and pictures.	• Knowledge of attributes of everyday objects (*e.g.- size, shape, colour, taste*) **Oral work :** • Ability of children to participate in show and tell.
Balvatika 2 2.1	• Uses vocabulary acquired from specific themes, and topics introduced in class in their conversa-tions.	• Vocabulary • Oral Language Development	Vocabu-lary / Word power	**Facilitator** 1) Conducts informal and formal conversations with children based on specific themes and topics (*e.g. : festivals, celebrations, games, their routines. etc.*) 2) Ensures each child to grasp themes and topics and respective vocabulary. 3) Assists child to use words learnt from these conversations. (Related words/similar words/words exists to the same family)	Variety of thematic topics Thematic picture cards word clouds.	**Observation of :** • Usage of relevant vocabulary during conversations. **Oral Work :** • Ability to answer simple questions based on thematic conversations.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Balvatika 3 3.1	• Uses expanded vocabulary with intentional use of action words, descriptive words, tenses, etc.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Vocabu-lary/ Word power	**Facilitator** 1) Conducts TPR (total physical response) activities to introduce action words. (clap, sit, jump, walk) 2) Introduces attributes of everyday objects to bring in variety of descriptive words in conversations. (big, short, small, tall) 3) Uses simple sentence constructions (with preliminary use of tenses) and words to carry out day-to-day interactions. (Example : get up, brush, take a bath, eat etc.) 4) Makes a 'parking lot' game for new words learnt every week. (Vocabulary enrichment.) The words in the parking lot are the ones which children can to support their conversation.	Flash cards with action words Picture charts to aid simple sentence construction word clouds	**Oral Work :** • Knowledge of variety of words and their meanings. • Usage of appropriate vocabulary comprising of action words, descriptive words, tenses indifferent situations. **Oral work :** • Ability to answer questions based on various picture prompts with action words, descriptive words. **Project :** • Make a list of action words. • Make a list of descriptive words.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1.1	Predicts meaning of unknown words in texts using picture and context clues.	• Oral Language Development • Vocabulary • Decoding	Vocabu-lary building	**Facilitator** 1) Shows pictures and asks them to identify. 2) Reads familiar texts and asks to tell the meanings. 3) Introduces text with pictures and context clues in place of certain words. 4) Uses colourful and attractive pictures that help children to predict the unknown terms. e.g. a picture of parachute. 5) Makes use of acrostics word puzzles to guess meanings of unknown words. 6) Asks students to present reading of small text.	Picture word charts. Word clouds and acrostics' word puzzle.	**Oral Work :** • Ability to put words in place for certain picture cues. • Ability to select word for the given meaning from the text. **Gauges :** • Oral presentation of student reading the short text.
Grade 2 2.1	Uses children's dictionaries to identify meanings of unknown words encountered in texts.	• Oral Language Development • Decoding • Vocabulary	Use of dictionary	**Facilitator** 1) Makes picture dictionaries available for the children. 2) Guides children to know the layout of dictionary. (Alphabetical order, head words, guides words etc.)	Picture dictionary Children's word dictionary. List of age-appropriate words.	**Activity :** • Ability to tell meaning of pictures **Activity :** • Word Search

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Helps children to locate the specific word in the dictionary. 4) Gives a list of words and asks the children to look for them in the dictionary. 5) Gives ample practice of locating words in the dictionary and finding their meanings.		**Project :** • Prepare a picture dictionary. • Collage : picto-words.
Developmental Domain - Language and Literacy Development **Curricular Goal 11 -** Children begin to read and write in Language 2 **Competency - C-11.1 :** Develops phonological awareness and blends phonemes/syllables into words and segment words into phonemes/syllables						
Balvatika 3 3.1	Sings rhymes	• Phonological Awareness	Rhymes and songs	**Facilitator** 1) Introduces variety of simple, age-appropriate rhymes on varied topics. e.g. sound of birds, animal world, parts of body etc. 2) Gathers children in to a circle or group. 3) Sings rhymes with appropriate actions. 4) Encourages children to sing along and follow actions while singing.	Set of simple, age-appropriate rhymes (10-15)	**Observation of :** • Children involvement in singing rhymes and songs. **Activity :** • Let's play game. (mimic game-animals sound)

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				5) Encourages children to sing the rhymes independently.		
Balvatica 3 3.2	Mimics and reproduces syllabic sounds	• Phonological Awareness	Decoding Aware-ness	**Facilitator** 1) Introduces variety of syllabic sounds. (e.g. kitten, cattle) 2) Encourages children to pay attention to similarities and differences of these sounds. 3) Motivates children to mimic these sounds with accuracy.	set of commonly used syllabic sounds	**Observation of :** • Child's ability to perceive distinct sounds. **Oral work :** • Child's ability to mimic sounds with accuracy.
Grade 1 1.1	Identifies rhyming words and alliterations	• Phonological Awareness	Decoding	**Facilitator** 1) Provides variety of age-appropriate rhyming words (day, may) and alliterations (she sells seashells) through word games, rhymes. 2) Brings out similarity in sounds at the beginning or end of the words. 3) Creates a joyful learning experience.	Word games, collection of rhymes, rhyming word box. Rhyming picture card.	**Observation of :** • Ability to identify and distinguish between sounds. **Activity :** • Listen to the song and identify alliterations.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 1 1. 2	Identifies the beginning and end syllables in words.	• Phonological Awareness	Decoding	**Facilitator** 1) Introduces simple CVC (consonant, vowel consonant) words like cat, bat, pat 2) Brings awareness about beginning and end sounds by repeating words.	Word box , CVC word list (at, cat, bat,)	**Observation of :** • Ability to identify and distinguish between sounds
Grade 1 1.3	Combines 2-3 syllables to form simple words	• Phonological Awareness	Decoding	**Facilitator** 1) Introduces 1-2 vowels to form simple words 2) Demonstrates formation of words and their respective sounds by combining variety of syllables e.g. apple, flower.	Set of 2-3 syllable words	**Observation of :** • Ability to identify and distinguish between sounds. • Ability to combine various syllables to create simple words. **Activity :** • Classify into 2 and 3 syllable words with the help of pictures.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2.1	Produces rhyming words and alliterations	• Phonological Awareness	Decoding	**Facilitator** 1) Provides variety of rhyming words and alliterations through word games and rhymes. 2) Brings out similarity in sounds at the beginning or end of the words. 3) Encourages children to come up with rhyming words and alliterations on their own.	Word games, rhymes, set of rhyming words	**Observation of :** • Ability to identify and distinguish between sounds. • Ability to create rhyming words and alliterations.
Grade 2 2.2	Breaks down syllables into their consonant and vowel sounds	• Phonological Awareness	Decoding	**Facilitator** 1) Introduces simple CVC words. 2) Brings awareness about onset and rime parts of the words by repeating words. 3) Provides enough practice to break down words into consonants and vowels. e.g.wa-ter, ba-by, ta-ble, cv-cvc cv-cv cv-ccv	Set of simple 3-4 letter words	**Observation of :** • Ability to form and distinguish between sounds. • Ability to identify consonants and vowels apart. • Ability to break down words into consonants and vowels.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
Grade 2 2. 3	Combines sounds (vowel and consonant) to form the most familiar words	• Phonological Awareness	Decoding	**Facilitator** 1) Introduces 1-2 vowels to form simple words. 2) Demonstrates formation of words and their respective sounds by combining variety of syllables. 3) Encourages children to combine consonants and vowels to form new words.	Set of simple 4-5 letter words	**Observation of :** • Ability to identify and distinguish between sounds. • Ability to combine various consonants and vowels to create simple words.
Curricular Goal 11 - Children begin to read and write in Language 2 **Competency - C-11.2 :** Recognises most frequently occurring letters of the alphabet (forms of akshara) of the script, and uses this knowledge to read and write simple words and sentences.						
Grade 1 1.1	Begins to visually recognize and connect letters to corresponding sounds.	• Concept of print • Phonological awareness • Decoding	Emergent reading	**Facilitator** 1) Introduces capital letters of the alphabet by a) direct teaching b) logo graphic reading (sight words) c) through word games 2) Focuses on letter recitation.	sight words, word games	**Observation of :** • Ability to make connections between visual symbol of the letter and sound of the letter

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Encourages children to make connection between symbol of the letter and the corresponding sounds. 4) Introduces a new letter one by one.		
Grade 1 1.2	Produce familiar words from familiar letters.	• Decoding	Decoding	**Facilitator** 1) Provides variety of familiar words. 2) Encourages children to produce familiar words with the help of familiar letters.	Familiar Words	**Observation of :** • Ability to produce familiar words from familiar letters.
Grade 1 1.3	Recognizes as sight words their names and labels of objects in their environment.	• Concept of Print • Phonological Awareness.	Reading	**Facilitator** 1) Labels appropriate sight words in the classroom.	Chart of sight words, name tags.	**Observation of :** • Ability to recognise familiar words and their meanings.
Grade 1 1.4	Writes down short words on dictation	• Concept of Print • Phonological Awareness	Writing	**Facilitator** 1) Introduces stroke order and shapes of letters of the alphabet. 2) Introduces children new small word to learn and make them remember.	Familiar, simple short words e.g. am,an,at.as,is it in if etc.	**Observation of :** • Ability to mimic stroke order and write down letters.

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
				3) Gives dictation to make sure if the children retain the words in their memory.		• Ability to listen to short words and write them **Dictation test** **Paper pencil test Peer evaluation test**
Grade 2 2.1	Recognizes all the letters in the alphabet.	• Phonological Awareness	Alphabet	**Facilitator** 1) Introduces all the letters in the alphabet in a structured manner 2) Uses everyday items to create an alphabet chart. 3) Encourages children to recognize the given letter. 4) Rewards children's efforts.	Alphabet song flash cards	**Activity :** • Play letter matching game.
Grade 2 2.2	• Reads simple three to four syllable words that are familiar	• Phonological Awareness • Reading • Vocabulary	Reading	**Facilitator** 1) Displays simple and familiar 3 to 4 syllable word with pictures in a classroom. e.g. elephant, aeroplane, banana… 2) Gives practice of reading.	Set of simple 4-5 letter words, sight words.	**Activity :** • Put the words back together

Stage/ Std.	Learning Outcome	Language Component	Unit Subunit	Learning Experience	LTM	Assessments
	• Recognizes as sight words commonly used articles, pronouns, and connecting words.			3) Regularly uses 4-5 letter words comprising of 3-4 syllables during classroom teaching. 4) Starts using other parts of speech, such as articles, pronouns, and other connecting words. 5) Regularly uses sight words and labels objects to expand vocabulary.		**Puzzle** • To check ability to decode 3-4 syllabic words.

❑❑❑

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४

(वय वर्षे ३ ते ८)

विषय : गणित

प्रस्तावना

- **पायाभूत स्तरावरील गणित शिक्षण** :

  बालके त्यांचा परिसर व संस्कृती यांमधून विकसित झालेली विशिष्ट गणितीय कौशल्ये घेऊन वर्गात प्रवेश करतात. ही कौशल्ये त्यांच्या गणित अध्ययनाचा पाया असावीत. बालक वर्गात प्रवेश घेताना विविध गणितीय अनुभव उदा. गणनपूर्व कौशल्य घेऊन वर्गात येते. त्या सर्व पूर्व अध्ययन अनुभवाची जोडणी गणिताशी व्हावी.

- **उच्च स्तर ध्येये व आशय विशिष्ट ध्येये** :

  गणित अध्ययन ध्येयांचे पुढील प्रमाणे वर्गीकरण केले जाऊ शकते.

  उच्च स्तर ध्येयांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. बालकांच्या विचारप्रक्रियेचे गणितीकरण उदा., अमूर्त विचार करण्याची क्षमता, समस्या निराकरण, कल्पनाचित्रण, मांडणी, तर्क आणि इतर घटकांसह गणिताच्या संकल्पनांचा संबंध जोडणे. आशय विशिष्ट ध्येयांमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो. गणितातील विविध संकल्पना उदा., संख्याज्ञान, आकार, आकृतिबंध इत्यादी.

  बालकांनी गणितामध्ये प्रावीण्य संपादित केल्यावर बालके आशय विशिष्ट ध्येये साध्य करतात. म्हणून प्रारंभिक स्तरावरील अध्ययन–अध्यापनामध्ये उच्चस्तरीय ध्येये आणि आशय विशिष्ट ध्येये बालकांनी संपादित करण्यावर शिक्षकांनी भर दिला पाहिजे. ही दोन्ही ध्येये परस्परावलंबी आणि परस्परांशी जोडलेली आहेत.

  गणितीय कौशल्यांच्या अध्ययनासाठी 'सोप्यापासून कठिणाकडे' या अध्ययन सूत्राचा अवलंब करणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ असा, की बालके पायाभूत स्तरावर गणितीय शब्दसंपदा आत्मसात करतात. उदा. जुळवणे, क्रमवारी, जोड्या लावणे, क्रमागतता, आकृतिबंध, वर्गीकरण, एकास एक संगती आणि संख्या, आकार, अवकाशीय संबोध आणि मापनाशी संबंधित गणिती संकल्पना शिकतात. प्रत्येक इयत्तेत तेव्हा अपेक्षित असलेल्या संकल्पनेची उच्च स्तर कौशल्ये प्राप्त केली जावीत. पुढील इयत्तांमध्ये ही कौशल्ये हळूहळू अधिक विस्तारित होतात. उच्च स्तरांच्या कौशल्यांकडे उदा. प्रमाण, आकार आणि अवकाश व मापन, वास्तविक जीवनामध्ये उपयोगात येणारी विविध गणितीय कौशल्ये उदा., आकलन, निराकरण, कार्यकारणभाव, गणितीय संवाद, निर्णयप्रक्रिया यांवर अधिक भर देणे गरजेचे आहे.

अशा अनेक गणितीय प्रक्रिया आहेत ज्या मुलांना आशय विशिष्ट ध्येये आणि उच्च स्तर ध्येये साध्य करण्यास मदत करतात.

या प्रक्रियांचा वर्गात समावेश करून, मुले त्यांची गणिताची सर्वंकष समज वाढवू शकतात. वैचारिक समज, प्रक्रियात्मक समज, उपयोजन, तर्क आणि गणिताबद्दल सकारात्मक दृष्टिकोन जोपासणे यांसह विविध क्षेत्रांत कुशल बनू शकतात.

- **गणित शिक्षणातील काही आव्हाने :**

सध्याच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये गणित शिक्षणाच्या संदर्भात पुढील आव्हाने दिसून येतात.

१) सुरुवातीच्या काही इयत्तांमध्ये पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञानाशी संबंधित क्षमतेचा अभाव दिसून येतो.

२) गणित शिक्षण हे जास्त यांत्रिक व प्रक्रियात्मक आहे. ते अधिक सर्जनशील करण्यासाठी प्रयत्नांचा अभाव असणे.

३) पाठ्यपुस्तकामधील गणितीय संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी (वास्तव संदर्भांशी) निगडित नसणे.

४) गणितीय मूल्यांकनाच्या पद्धती या घोकंपट्टी व अर्थहीन सरावावर भर देतात.

५) विद्यार्थ्यांमध्ये गणिताची भीती व अपयशाची भावना असणे.

६) वर्गामध्ये विविध क्षमतांच्या विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे याची पुरेशी दखल न घेणे.

७) अध्ययन–अध्यापनात रंजकतेचा अभाव.

वरील समस्यांची पूर्तता करण्यासाठी पायाभूत स्तरावरील गणित शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना केलेली आहे. विद्यार्थ्यांच्या मनातील गणिताची भीती दूर करण्यासाठी शिक्षकांचे सक्षमीकरण करणे आवश्यक आहे. गणित विषयाच्या स्वरूपामुळेही काही आव्हाने निर्माण होतात. जसे – गणित हा एक अमूर्त विषय आहे. त्याला मूर्त रूप देण्यासाठी पायाभूत स्तराच्या या अभ्यासक्रमासाठी उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहेत.

- **गणित शिक्षणाची ध्येये :**

बालकांची गणितीय समज आणि क्षमता विकसित होते आणि ती विविध राशी, आकार, मापे यांचा वापर करून जग समजून घेऊ शकतात. गणितातून केवळ मूलभूत अंक गणितीय कौशल्यांचा विकास होत नसून त्याद्वारे तार्किक अनुमान, सर्जनशील समस्या निराकरण, नेमक्या व स्पष्ट संप्रेषण कौशल्याचा (तोंडी व लेखी) विकास साधण्यास मदत होत असते.

गणित विषय इतर शालेय विषयांतील मूलभूत संकल्पना समजून घेण्यामध्ये आणि पायाभूत स्तराच्या शिक्षणाची ध्येये साध्य करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतो.

गणित शिक्षणाची महत्त्वाची ध्येये पुढीलप्रमाणे –

१) मूलभूत संख्याज्ञान : संख्या व राशी दैनंदिन आंतरक्रिया करण्यासाठी व सभोवतालचे जग समजून घेण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. गणित शिक्षणातून सर्व विद्यार्थ्यांना मूलभूत

संख्याज्ञान अवगत करण्याची हमी दिली गेली पाहिजे. केवळ आकडेमोडीवर भर न देता अवकाश व मापनाचा समावेश असलेली परिस्थिती हाताळण्याचे कौशल्य विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झाले पाहिजे.

२) **गणितीय विचारप्रक्रिया :** यामध्ये सुयोग्य व तार्किक पद्धतीने विचार करणे व जगाचा अन्वयार्थ लावणे यांचा समावेश होतो.

३) **समस्या निराकरण :** गणितीय विचाराच्या साहाय्याने समस्या निराकरण करण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणे हे गणित शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे अंग आहे.

४) **गणितीय अंतर्ज्ञान/अंत:प्रेरणा :** गणितामध्ये काय सत्य असले पाहिजे किंवा नसले पाहिजे याचे अंतर्ज्ञान विकसित करणे हे पेपर, पेन्सिलच्या साहाय्याने गणित सोडवण्यापेक्षा महत्त्वाचे आहे.

५) **आनंद, जिज्ञासा व आश्चर्य :** गणित शिक्षणातून आनंद, जिज्ञासा, सौंदर्यशास्त्र, सर्जनशीलता व आश्चर्य यांची दृष्टी (अर्थ) रुजवली पाहिजे.

उपयोक्त ध्येये हे गणित विषयाची सर्वसमावेशक ध्येये असून बालकांना केवळ गणक पाठांतर या पर्यंत या पर्यंत मर्यादित न ठेवता गणित विषयाची गोडी गणिताचा आनंद दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडविण्याची क्षमता प्राप्त होणे यांचा विचार करण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा – पायाभूत स्तर इतर राज्य अभ्यासक्रम आराखडा – पायाभूत स्तर नुसार याच वैकासिक क्षेत्रे त्याच्यांशी संबंधित अभ्यासक्रमविषयक ध्येय, क्षमता व अध्ययन निष्पत्ती यांची मांडणी केली आहे. सदर भागामध्ये वैकासिक क्षेत्रे क्र. ४ बोधात्मक क्षेत्राशी संबंधित ध्येये, क्षमता व अध्ययन निष्पत्ती, आवश्यक अध्ययन अनुभव, मुल्यमापक यांचा सर्वंकष विचार करण्यात आला आहे.

पायाभूत स्तरावर अपेक्षित करण्यात आलेल्या क्षमता व अध्ययन निष्पत्ती या सर्वसमावेशक आहेत. या स्तरावर गणित विषयाच्या क्षमता या गणित विषयाबरोबरच सर्व विषयांच्या एकत्रित अध्ययन अनुभवातून साध्य होतात. त्याकरिता अध्ययन अनुभवांची योजना करताना इतर विषयांशी एकात्मिक समभाव साधने आवश्यक आहे.

- **पायाभूत स्तरावरील बोधात्मक शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित अभ्यासक्रमीय ध्येये आणि क्षमता**

पायाभूत स्तरावरील बोधात्मक शिक्षणाची ध्येये :

CG - 7 बालके निरीक्षण व तार्किक विचाराने सभोवतालच्या जगाची जाणीव करून घेतात.

CG - 8 बालके राशी, आकार, मोजमापे यांच्याद्वारे गणितीय आकलन, समज व जगाला समजून घेण्याची क्षमता विकसित करतात.

पायाभूत स्तरावरील बोधात्मक शिक्षणाच्या क्षमता :

C-7.1 वेगवेगळ्या वर्गातील/गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकाशी संबंध यांचे निरीक्षण करतो व समजून घेतो.

C-7.2 निसर्गाच्या निरीक्षणातून कार्यकारणभाव समजून घेऊन, तो दर्शविणारी साधी परिकल्पना मांडतो व त्याच्या स्पष्टीकरणाकरिता/पडताळणीकरिता निरीक्षणाचा आधार घेतो.

C-7.3 दैनंदिन जीवनातील परिस्थितीमध्ये व अध्ययन करण्यासाठी सुयोग्य साधने व तंत्रज्ञान वापरतो.

C-8.1 एकापेक्षा जास्त गुणधर्मांच्या आधारे वस्तू गटात आणि उपगटात वेगळ्या करतो.

C-8.2 आपल्या परिसरातील आकार आणि संख्या यांच्या आधारे साधे आकृतिबंध ओळखतो आणि त्यांचा विस्तार करतो.

C-8.3 १० आणि २० या टप्प्याने ९९ पर्यंतच्या संख्या (दोन्ही प्रकारे पुढे आणि मागे) मोजतो.

C-8.4 चढत्या आणि उतरत्या क्रमाने ९९ पर्यंतच्या संख्यांची मांडणी करतो.

C-8.5 स्थानिक किंमतीचा वापर करून ९९ पर्यंतच्या संख्या दर्शविण्यासाठी संख्याचिन्हांचा वापर करतो आणि संख्या ओळखतो.

C-8.6 संख्यांची जोड (composition) व फोड (decomposition) आणि संख्यांचे गट करणे यांसारख्या लवचिक कार्यनीतींचा वापर करून दोन अंकी संख्यांची बेरीज आणि वजाबाकी अचूकपणे करतो.

C-8.7 गुणाकार म्हणजे पुन्हा-पुन्हा बेरीज आणि भागाकार म्हणजे समान वाटणी हे समजतो.

C-8.8 मूलभूत भौमितिक आकार ओळखतो व ते तयार करतो, त्याचे वर्गीकरण करतो, समजून घेतो आणि समजावून सांगतो.

C-8.9 लगतच्या परिसरातील वस्तूंची लांबी, वजन आणि आकारमानानुसार साधी मोजमापे करण्यासाठी साधन व घटक निवडतो.

C-8.10 मिनिटे, तास, दिवस, आठवडे आणि महिने या एककांमध्ये कालमापन करतो.

C-8.11 १०० रुपयांपर्यंतचे साधे व्यवहार करतो.

C-8.12 राशी, आकार, अवकाश आणि मोजमापे या संकल्पनांचे आकलन होण्यासाठी आणि संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी सुयोग्य व पुरेशी शब्दसंपत्ती विकसित करतो.

C-8.13 राशी, आकार, अवकाश आणि मोजमापे या संदर्भात सोपी गणिते सोडवतो व तयारही करतो.

- **गणित अध्यापनाचा दृष्टिकोन (ELPS Approach of mathematics Teaching)**

गुणवत्तापूर्ण पायाभूत संख्याज्ञान मुलांनी प्राप्त करण्यासाठी आपल्याला शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्यापनाकडे पाहावे लागेल. मुलांना गणिताच्या अध्ययनात गुंतवून ठेवणे, निरीक्षण, तर्कशुद्ध विचार, समस्या मांडणी व निराकरण इ. अध्यापनशास्त्रीय प्रक्रियेच्या माध्यमातून निश्चित केलेली पायाभूत संख्याज्ञानाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनात खालील दृष्टिकोनाचा वापर करण्याची आवश्यकता आहे.

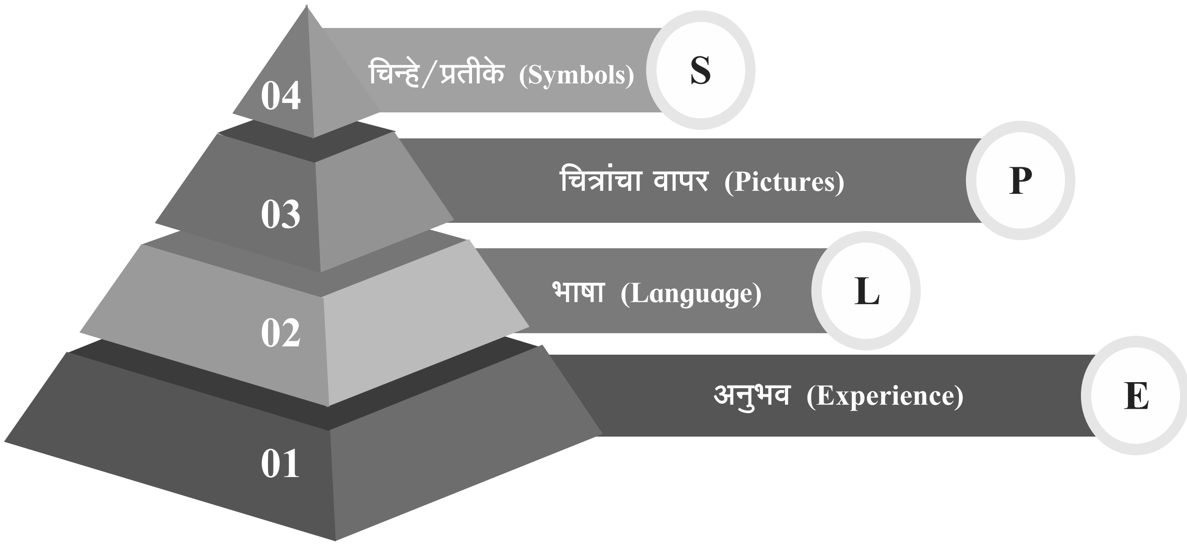

अ) अनुभव (Experience) : प्राथमिक स्तरावरील गणित अध्यापनात बहुतांश वेळा चिन्हे/प्रतीके वापरून होणारी सुरुवात खरे तर चिंतेची बाब आहे. 'मुलांना प्रत्यक्ष कृती करण्याचा अनुभव देऊन सुरुवात करणे हा गणित अध्यापनाचा मुख्य भाग असावा.' मुलांना गणितीय संकल्पनांचे आकलन होण्यासाठी साहित्य, गणितीय खेळ यांची मदत घेऊन अध्ययन अनुभवांची रचना करावी. गणित पेटीतील साहित्य, साधने, काही खेळणी, सभोवतालच्या परिसरातील सहज उपलब्ध वस्तू यांचा वापर मुलांना गणितीय संकल्पनांचे दृश्यीकरण (Visualization) होण्यासाठी उपयुक्त ठरतो. प्रत्यक्ष अनुभव देत असताना शिक्षकांनी मार्गदर्शकाच्या भूमिकेतून सुविधा दात्याच्या (Facilitator) भूमिकेत जायला हवे.

ब) भाषा (Language) : मूल घरी ज्या भाषेत बोलते ती घरची भाषा ही गणिताच्या वर्गात गणित शिकताना खूप महत्त्वाची भूमिका बजावते. मुलांना त्यांच्या बोलीभाषेत अध्यापन केले, तर गणितीय संकल्पनांचे आकलन सहज होते. भाषा ही शिक्षकांकडून अध्ययन अनुभवांच्या आधारे विशिष्ट संदर्भ वापरून विकसित होत असते. गणिताची भाषा आणि मुलांची घरची भाषा यांची घट्ट सांगड मुलांना संकल्पनांचे आकलन व गणितीय संवाद साधण्यास मदत करते; म्हणूनच प्राथमिक शिक्षणात गणित व भाषा एकात्मिक पद्धतीने शिकवणे गरजेचे आहे.

क) चित्रे (Picture) : प्रत्यक्ष अनुभव दिल्यानंतर व गणितीय भाषेची समज विकसित झाल्यावर गणितीय संकल्पना चित्र स्वरूपात सादर करणे. उदा., ३ चेंडू मोजायचे असतील, तर ३ चेंडू चित्राद्वारे दाखविणे.

ड) लिखित चिन्हे (Written Symbols) : प्रत्यक्ष वस्तू, चित्रे इत्यादी मूर्त स्वरूपात अनुभवात शिकलेल्या गणितीय संकल्पना लिखित चिन्हांच्या माध्यमातून कशा लिहिल्या जाऊ शकतात

ते सांगणे. उदा., ३ चेंडूंचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी ३ अंकाचा वापर करणे. ४ मधून २ वजा केल्यावर २ शिल्लक राहतात. ४ – २ = २

- **गणितीय अनुदेशनाचे आयाम (Four Block Approach of mathematics instruction)**

गणित अध्यापनात विविध क्रिया करण्यासाठी प्रमाणित/प्रचलित पद्धती यांत्रिकपणे शिकविण्याकडे कल असतो. त्याऐवजी प्रथम क्रिया समजून घेणे व स्वतःच्या पद्धतीने ती करण्याची संधी बालकाला देणे. त्यानंतर प्रमाणित/प्रचलित पद्धतीचा परिचय व वापर करण्यात यावा.

बालकांनी गणितात प्रवीण व्हावे म्हणून संकल्पनात्मक समज, प्रक्रियात्मक समज, पद्धती, संभाषण, तर्क कौशल्ये आणि गणिताबद्दलचा सकारात्मक दृष्टिकोन त्यांनी आत्मसात केला पाहिजे.

या सर्व कौशल्यांची चार गटांमध्ये विभागणी करून दैनंदिन वर्ग प्रक्रियांमध्ये त्यांचा समावेश केला जाऊ शकतो. गणितीय दृष्टिकोन हा कृतीवर आधारित किंवा कृतींच्या स्वरूपानुसार असावा.

आयाम १ **मौखिक गणिती चर्चा** (गणिताचे गाणे/कविता म्हणणे, तोंडी गणन, बालकांचे अनुभव)	**आयाम २** **कौशल्य अध्यापन** (प्रभुत्व संपादनाच्या पैलूंचे एकत्रीकरण)
आयाम ३ **कौशल्य सराव** (प्रक्रियात्मक, संकल्पनात्मक, समस्या निराकरण, तर्क)	**आयाम ४** **गणितीय खेळ** (अध्ययनाचे दृढीकरण, समस्या निराकरण)

गणित अनुदेशनाचे आयाम

अ) आयाम १ : मौखिक गणिती चर्चा : तासिकेच्या सुरुवातीला, ५–१० मिनिटे बालके अंकावर आधारित एक गाणे गातात तसेच त्यांच्या गणिताशी संबंधित अनुभव किंवा त्यांच्या जीवनात येणाऱ्या समस्यांबद्दल चर्चा करतात. चर्चा ही मौखिक गणन, संबोध, पद्धती आणि तर्क यांबद्दल असू शकते. या कृतींमधून प्रत्यक्ष अध्यापनाला सुरुवात करण्यापूर्वी बालकांचे पूर्वज्ञान जागृत केले जाते.

ब) आयाम २ : कौशल्य अध्यापन (प्रभुत्व संपादनाच्या पैलूंचे एकत्रीकरण) : शिक्षकांनी बालकांना मूर्त अनुभव, पद्धतशीर कृती व अनुदेशन यांद्वारे गणितीय संकल्पना शिकणे, समस्या निराकरण करणे व ते कसे केले आहे हे इतरांना सांगणे या गोष्टींची जबाबदारी टप्प्याटप्प्याने त्यांच्यावर सोपवावी.

प्रत्येक कृती किंवा गणितीय कार्य एकाच क्रमाने घेणे आवश्यक नाही. शिक्षक मुलांना मदत करण्याआधी अंदाज घेऊन स्वतंत्रपणे गणिती क्रिया सोडवण्यास सांगू शकतात. प्रत्येक मुलाला अध्ययनाची, स्पष्टीकरण देण्याची आणि त्यानुसार शिक्षकांकडून अभिप्राय घेण्याची संधी मिळावी.

क) **आयाम ३ : कौशल्य सराव :** बालकांना गणिती कौशल्यांचा सराव करण्यासाठी संकल्पना, प्रक्रिया, समस्या निराकरण, तर्क आणि संवाद यांवर आधारित विविध प्रकारचे समृद्ध गणितीय अनुभव देणे आवश्यक असते. हे अनुभव कृतिपत्रिका, कार्यपुस्तिका, पाठ्यपुस्तक किंवा शिक्षकांनी तयार केलेल्या कृती-संचाद्वारे देता येतील.

ड) **आयाम ४ : अध्ययनाचे दृढीकरण करण्यासाठी/समस्या निराकरणासाठी गणितीय खेळ :** मुलांना खेळ खेळायला मजा येते. असे विविध प्रकारचे गणितीय खेळ असू शकतात, जे बालकांना विविध मार्गांनी त्यांचे अध्ययन दृढ करण्यास मदत करतात. हे खेळ समस्या निराकरण, संकल्पना तसेच तर्कांवर आधारित असले पाहिजेत. बालकांच्या अध्ययन पातळीनुसार गटवार खेळांचे नियोजनही करता येते.

- **पायाभूत स्तरावरील गणित अध्ययनाचे घटक (संदर्भ : राज्य अभ्यासक्रम आराखडा- पायाभूत स्तर)**

प्राथमिक स्तरावरील पायाभूत संख्याज्ञानविषयक क्षमता व कौशल्ये ही खालील सात क्षेत्रांमध्ये विभागली आहेत.

१) **संख्यापूर्व संबोध (Pre-number Concepts) :** संख्यांची समज विकसित होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या संबोधांना 'संख्यापूर्व संबोध' असे म्हणतात. संख्या समजून घेण्यासाठी, वस्तू मोजण्यासाठी तुलनावाचक शब्द, वर्गीकरण, क्रमबद्धता किंवा क्रमवारी, एकास एक संगती या संबोधांवर प्रभुत्व मिळवणे गरजेचे असते.

अ) **वर्गीकरण (Classification) :** साम्य-भेद लक्षात घेऊन समान वैशिष्ट्ये असणाऱ्या वस्तू एकत्र करणे यास 'वर्गीकरण' असे म्हणतात. रंगानुसार, आकारानुसार याप्रमाणे वर्गीकरणाच्या विविध संधी विविध वस्तूंच्या माध्यमातून देण्यात याव्यात.

ब) क्रमबद्धता किंवा क्रमवारी (Seriation) : एखाद्या विशिष्ट नियमांच्या आधारे उदा., उंची, आकार इत्यादी वस्तूंचा क्रम लावणे हे या कौशल्यात अपेक्षित आहे. आकृतिबंध शिकण्यासाठी क्रमवारी हा महत्त्वाचा आधार असतो.

क) एकास एक संगती (One to one correspondence) : वस्तूंची जोडी लावणे किंवा जुळवणे याला एकास एक संगती असे म्हणतात. एकास एक संगतीच्या आधारे कमी आणि जास्त, पेक्षा जास्त-पेक्षा कमी, जेवढे तेवढे यांसारख्या संकल्पना समजून घेता येतात

संख्यापूर्व संबोधाचे अध्यापन करताना जास्तीत जास्त कृतींचे नियोजन विविध प्रकारच्या साहित्याच्या मदतीने करण्यात यावे. कृती करताना प्रत्येक स्तरावर विद्यार्थी काय करत आहेत, कसे करत आहेत याची चर्चा विद्यार्थ्यांसोबत करावी. परिसरातील उपलब्ध वस्तू, खेळणी यांचा वापर करून विद्यार्थ्यांमध्ये संख्यापूर्व संबोध विकसित होण्यासाठी त्यांना संधी द्यावी.

२) संख्या आणि त्यावरील क्रिया (Number and Number Operations) : समूहाची तुलना करण्यासाठी आणि विविध बाबींचे मापन करण्यासाठी संख्या हे महत्त्वाचे गणितीय साधन आहे. संख्या या वेगवेगळ्या रूपात वापरल्या जातात जसे की, समूहदर्शक संख्या (Cardinal), क्रमदर्शक संख्या (Ordinal), नामदर्शक संख्या (Nominal). संख्यांचे हे विविध संदर्भातील अर्थ विद्यार्थ्यांना समजणे आवश्यक असते. संख्यांचे वाचन, लेखन (अंकात व अक्षरांत) संख्यांची तुलना इ. कौशल्येदेखील आत्मसात करणे गरजेचे असते. वेगवेगळ्या परिस्थितीतील समस्यांमध्ये बेरीज, वजाबाकी, गुणाकार व भागाकार या क्रियांचा उपयोग करता येणे हे एक महत्त्वाचे कौशल्य आहे की, जे पुढील गणित शिक्षणाचा पाया आहे. या चार मूलभूत क्रिया फक्त गणन क्षमता विकसित करण्यासाठी नाही, तर दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडविण्यासाठी एक साधन म्हणून उपयोगी पडतात.

३) आकार आणि अवकाशीय संकल्पना (Shapes and Spatial Understanding) : अवकाशीय संबोधाची समज हे गणिताचे असे क्षेत्र आहे ज्यात आकार, माप, अंतर, स्थान/स्थिती, दिशा इत्यादींचा समावेश होतो. अवकाशीय समज ही विद्यार्थ्याला तो राहत असलेल्या परिसराचे, जगाचे वर्णन आणि वर्गीकरण करण्यास मदत करते. विद्यार्थी त्याच्या सभोवताली आढळणाऱ्या वस्तूंशी, आकारांशी परिचित असतो. वस्तूला विविध गुणधर्म असतात. त्या वस्तूमधील, आकारांमधील साम्य-भेद ओळखून आकारांचे किंवा त्या वस्तूंचे वर्गीकरण करण्याची क्षमता विकसित करण्याच्या संधी देणे महत्त्वाचे आहे. द्विमितीय व त्रिमितीय आकार, सपाट व वक्रपृष्ठभाग, कडा व कोपरे इत्यादी मुख्य संकल्पनांचा यात समावेश होतो.

४) मापन (Measurement) : मापन हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. दैनंदिन जीवनातील अनेक परिस्थितींमध्ये/व्यवहारामध्ये आपल्याला मापन करावे लागते जसे की, खरेदी करणे,

खाद्यपदार्थ बनवणे, इमारत बांधणे, विविध प्रकारच्या वस्तू बनवणे इत्यादी. मापनात प्रामुख्याने लांबी/अंतर, वजन/वस्तुमान, आकारमान/धारकता, वेळ, तापमान इत्यादी राशींचा समावेश होतो. राशीचे मापन करणे म्हणजे निवडलेल्या एककांशी तुलना करणे होय. मोजमाप करताना मुलांना प्रथम अंदाज करण्यासाठी आणि नंतर पद्धतशीरपणे प्रत्यक्ष मापन करून पडताळा घेण्याची संधी द्यावी.

५) **आकृतिबंध (Pattern) :** आपल्या अवतीभोवती सर्वत्र आकृतिबंध आढळतात. आकृतिबंध ही संकल्पना आपल्या दैनंदिन व्यवहारात बऱ्याच ठिकाणी वापरली जाते जसे की, वेगवेगळ्या सजावटींमध्ये दिसणारी डिझाईन्स, कपडे, इमारती, आकार इ. गणितीयदृष्ट्या आकृतिबंध हा विशिष्ट नियमाने होणाऱ्या पुनरावृत्तीचा एक क्रम असतो. आकृतिबंधाच्या अभ्यासाने निरीक्षण व विश्लेषणात्मक कौशल्य वाढण्यास मदत होते. संख्या, आकार, रंग, सममितीवर आधारित असे अनेक प्रकारचे आकृतिबंध असतात. आकृतिबंध ओळखणे, आकृतिबंधांचे वर्णन करणे, आकृतिबंधाचा विस्तार, नवीन आकृतिबंधाची रचना करणे या प्रमुख चार पायऱ्यांच्या आधारे वर्गात व वर्गाबाहेर विविध अध्ययन-अध्यापन कृतींचे नियोजन करून शिक्षकांनी आकृतिबंधाविषयी अध्ययन अनुभव द्यावेत.

६) **माहितीचे व्यवस्थापन (Data Handling and management) :** जेव्हा आपल्याला एखाद्या विशिष्ट प्रश्नाचे/समस्येचे उत्तर द्यायचे असते किंवा आपल्याला एखादी परिस्थिती समजून घ्यायची असते तेव्हा आपण माहिती गोळा करतो. ही माहिती विविध स्रोतांकडून गोळा केली जाते. माहिती गोळा करणे, माहितीची मांडणी करणे, अर्थ लावणे आणि शेवटी निष्कर्ष काढणे इत्यादी कौशल्यांचा माहिती व्यवस्थापनात समावेश होतो. या कौशल्यांच्या विकसनासाठी विद्यार्थ्यांना वैयक्तिक किंवा गटात कृती देऊन चर्चेत सहभागी होण्यासाठी, माहितीचे संकलन व ती सादर करून त्यावर आधारित अनुमान काढण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.

- **गणितीय संप्रेषण (Mathematical Communication) :** गणितीय संकेत, चिन्हे, आकृत्या, आलेख इत्यादींच्या माध्यमातून माहितीची होणारी देवाणघेवाण म्हणजे 'गणितीय संप्रेषण' होय. ज्ञानाची निर्मिती होत असताना भाषा महत्त्वाची भूमिका बजावते. प्रत्येक विद्याशाखेची एक विशिष्ट भाषा असते, गणिताची सुद्धा एक विशेष भाषा आहे ज्याच्या माध्यमातून विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक-विद्यार्थी वर्गात संवाद साधत असतात. तुला किती नंबरचा शर्ट लागतो? तुझ्या चप्पलचा नंबर काय आहे? विराटने अर्ध शतक केले. ही गणिताच्या भाषेची काही उदाहरणे आहेत. ज्यातून गणितीय संवाद सतत चालू असतो. विद्यार्थी त्याची घरची भाषा व गणिताची भाषा यांचे एकत्रीकरण करून एखाद्या समस्येचे/प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यासाठी एकमेकांशी चर्चा करत असतात, संवाद साधत असतात म्हणून शिक्षकांनी गणित संकल्पनांची ओळख करून देत असताना विद्यार्थ्यांच्या घरच्या भाषेतून संवाद साधत विद्यार्थ्यांना गणितीय भाषेकडे घेऊन जावे.

- **पायाभूत संख्याज्ञान : अध्यापनशास्त्रीय प्रक्रिया**

अध्यापनशास्त्रीय प्रक्रिया : विद्यार्थी त्यांच्या सभोवतालचे वातावरण आणि सामाजिक, सांस्कृतिक पार्श्वभूमीतून विविध प्रारंभिक गणितीय कौशल्ये शिकून वर्गात येत असतात. ही कौशल्ये पुढील गणित शिक्षणाचा आधार असतात. गुणवत्तापूर्ण पायाभूत गणित शिक्षणासाठी प्राथमिक स्तरावरील गणिती कौशल्यांचा, संकल्पनांचा, प्रक्रियांचा विकास करणे आवश्यक असते. गणित अध्ययन–अध्यापनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध गणितीय प्रक्रिया विद्यार्थ्यांना मदत करतात. काही महत्त्वाच्या गणितीय प्रक्रिया पुढीलप्रमाणे :

१) **समस्या निराकरण (Problem Solving) :** दैनंदिन व्यवहारातील प्रश्न सोडवण्यासाठी गणितीय संकल्पनांचा उपयोग करणे याबरोबरच विद्यार्थ्यांमध्ये समस्या निराकरण कौशल्य विकसित करणे हा गणित शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा हेतू आहे. तसेच विद्यार्थ्यांना प्रश्नाच्या उत्तरामागचा तर्कशुद्ध विचार आणि कारणमीमांसा स्पष्ट करण्याची संधी देऊन गणिताकडे समस्या निराकरणाचे एक साधन म्हणून पाहणे आवश्यक आहे.

२) **समवाय (Connection Making) :** गणित हा फक्त विषय नसून त्याची एक विशिष्ट भाषा असते जिचा उपयोग विविध विषय शिकण्यासाठी केला जातो. म्हणून गणिताचा गणितातील संकल्पनांशी, विद्यार्थ्यांच्या पूर्वानुभवाशी तसेच इतर विषयाशी समवाय साधावा.

३) **गणितीय मांडणी (Representation) :** मूर्त वस्तू, चिन्हे, प्रतीके, आकृत्या इ. च्या मदतीने गणिती संबोध, कल्पनांची दृश्य रूपात मांडणी करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना द्यावी जेणेकरून विद्यार्थ्यांमध्ये विविध प्रकारची विचार कौशल्ये विकसित होण्यास मदत होईल.

४) **अंदाज करणे (Estimation) :** दैनंदिन व्यवहारात विविध बाबींचे प्रत्यक्ष मापन करण्यापूर्वी त्याचा अंदाज करण्यासाठी विविध पद्धतींचा वापर करण्याची संधी द्यावी. राशींच्या मापनाबाबतचा अंदाज व प्रत्यक्ष पडताळा घेता येईल अशा कृतींचा समावेश वर्ग अध्यापनात करावा.

गणिताचे समृद्ध अध्ययन अनुभव देण्यासाठी या प्रक्रिया वर्गात घडणे अत्यंत आवश्यक आहे. या प्रक्रियांच्या मदतीने गणितीय संकल्पनांचे आकलन, उपयोजन, गणितावर प्रभुत्व आणि गणित विषयाबद्दलचा एक सकारात्मक दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होण्यास मदत होईल.

- **गणित शिक्षणासाठी आशयाची निवड :**

भाषेप्रमाणेच गणितातील आशय परिसराशी जोडून घेतला पाहिजे. गणिती कृती, मग ते आकार समजणे असो किंवा मोजणे असो, नैसर्गिक आणि मानवी जीवनाशी जोडल्या गेल्या पाहिजेत.

अ) इयत्ता पहिली आणि दुसरी मधील गणिताचा संकल्पनात्मक आशय हा पाठ्यपुस्तके आणि कृतिपुस्तिकांमध्ये बालकांसाठी आकर्षक चित्रांमध्ये अंतर्भूत असणे आवश्यक आहे. उदा., लहान आणि मोठी ही संकल्पना पुढील चित्रात स्पष्ट होते.

उदा.

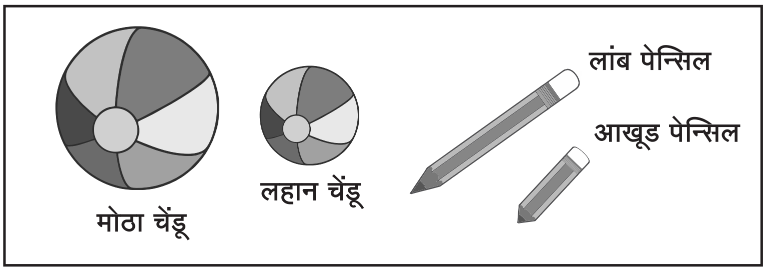

५.२ अ : गणिताच्या पाठ्यपुस्तकातील एक उदाहरण

ब) पाठ्यपुस्तके आणि कृतिपुस्तिकांमधील आशय एकमेकांना पूरक असावा. मोजणे, आकार, क्रमवारिता या संकल्पना शिकवताना सुरुवातीला वस्तूंच्या साहाय्याने शिकवाव्यात, त्या समजल्यानंतर कागद व पेन्सिलचा उपयोग करावा.

- **इयत्ता पहिली आणि दुसरीसाठी गणित अध्ययन-अध्यापन साहित्य (LTM)**

काही मूलभूत अध्ययन-अध्यापन साहित्य (LTM) हे स्थानिकरीत्या उपलब्ध सामग्रीपासून बनविणे सोपे आहे. तसेच काही साहित्य बाजारातून उपलब्ध करून घेता येईल. हे साहित्य बालकांना गणित अध्ययनाचे मूर्त अनुभव देतात. ही अनुषंगिक साहित्य यादी पुढीलप्रमाणे.

मोजता येणाऱ्या वस्तू : खडे, बिया, बटणे, मणी इत्यादी. तसेच पॅकिंग साहित्यातील पुठ्ठे हेसुद्धा गणनासाठी वापरता येईल.	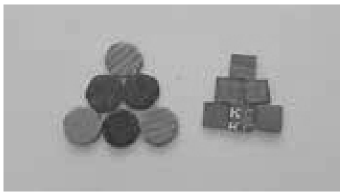
काड्यांचा गठ्ठा : समान आकाराच्या काड्यांचा/काठ्यांचा गट्ठा बनवता येतो. आईसक्रीम काड्या, खराट्याच्या काड्या, (अंदाजे १० से.मी. लांब तुकडे), टूथपिक्स, वाळलेले स्केच पेन - या सर्वांचे संच बनवण्यासाठी रबर बँडचा वापर केला जाऊ शकतो. जेव्हा बालके ०-१०० पर्यंत संख्या शिकत असतात, त्यांना संख्यांचा परिचय करून द्यावा आणि १०-१० काड्यांचे संच बनवण्याचा भरपूर सराव द्यावा. १० संच एकत्र करून १०० चा मोठा संच बनवता येतो. हे स्थानिक किंमत (दशांश किंवा दशमानपद्धती) समजण्यासाठी, संख्यांची तुलना करण्यासाठी, तसेच बेरीज आणि वजाबाकीसाठी खूप उपयुक्त आहेत.	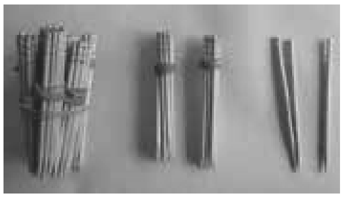
मणी माळ : दोन रंगांत असणारी १०० - मण्यांची माळ ही पूर्ण संख्या तसेच संख्येवरील क्रिया करण्यास मदत करते. वर्गामध्ये ही माळ कायम मुलांच्या हाताला येईल इतक्या उंचीवर अडकवलेली असावी.	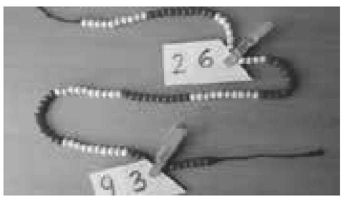

संख्याकार्ड : स्थानिक किंमत समजण्यास उपयुक्त संख्याकार्ड	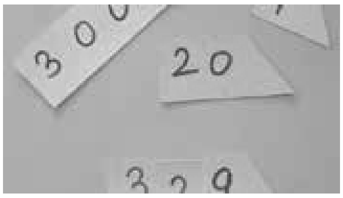
शतक पाटी - दशक दांडे आणि सुटे : पूर्ण संख्यांसाठी द्विमितीय आकाराचे चौकोन - १० नग साहित्य.	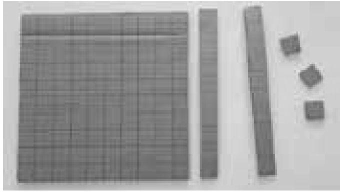
विविध भौमितिक आकार : आकारांची समज विकसित करण्यास पुठ्ठ्यातून कापलेले भौमितिक आकार.	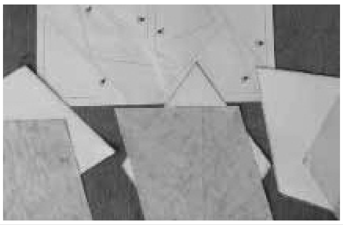
स्ट्रॉ मॉडेल्स/जोडो स्ट्रॉ : कोन आणि बहुभुजांसाठी मॉडेल.	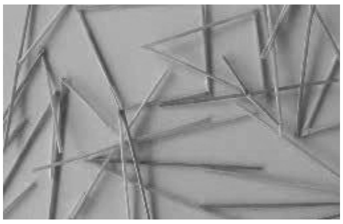
जोडो ब्लॉक : हे चौकोनी तुकडे असून ते एकमेकांना जोडून अनेक आकार तयार करता येतात.	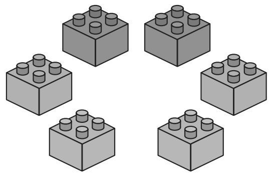
टॅन ग्रॅम : विशिष्ट आकाराचे सात तुकडे एकमेकांस जोडून मुक्त व भौमितिक आकार बनवता येतात.	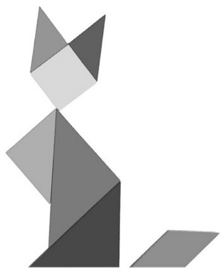

- **गणित अध्ययन अध्यापनासाठी पूरक साहित्य**

पूरक साहित्य यादी							
१)	पेपर कप/ग्लास	२)	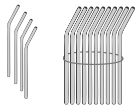 स्ट्रॉ	३)	बांगडी	४)	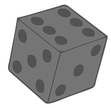 फासा
५)	शतक माळ	६)	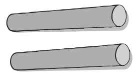 खडू	७)	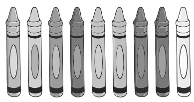 तेलखडू/रंगीत कांड्या	८)	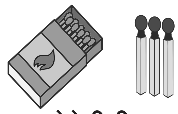 काडेपेटीतील काड्या
९)	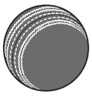 चेंडू	१०)	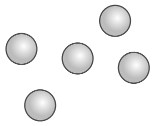 सुटे मणी	११)	नाणी–नोटा प्रतीक	१२)	पाण्याची बाटली
१३)	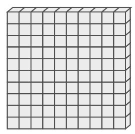 शतक पाटी	१४)	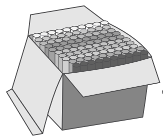 खडूचा बॉक्स	१५)	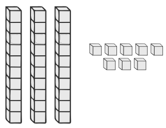 दशक दांडे, सुटे एकक	१६)	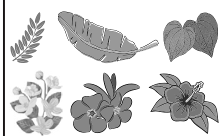 पाने, फुले
१७)	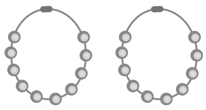 दशक माळा	१८)	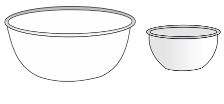 वाट्या	१९)	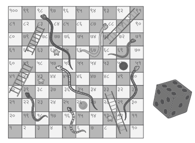 सापशिडी व फासा	२०)	फुगे
२१)	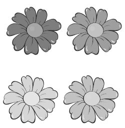 रंगीत फुले– प्लॅस्टिक	२२)	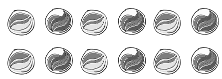 गोट्या	२३)	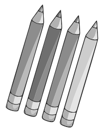 पेन्सिल	२४)	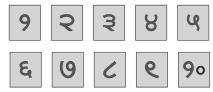 संख्याकार्ड १ ते १००
२५)	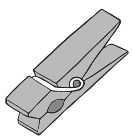 कपड्याचे चिमटे	२६)	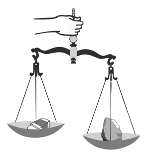 तराजू	२७)	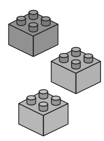 जोडो ब्लॉक्स	२८)	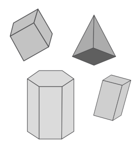 आकार

२९)	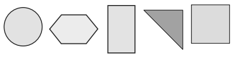 क्रॉसलिंग फोमचे विविध भौमितिक आकार फोमचे तुकडे (रंगीत)	३०)	 दिनदर्शिका	३१)	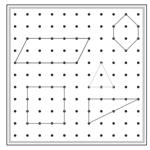 जिओ बोर्ड	३२)	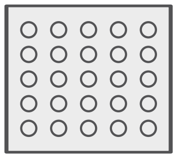 गणितीय जाळी
३३)	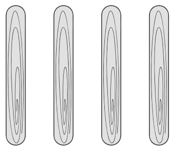 आइस्क्रीम काड्या	३४)	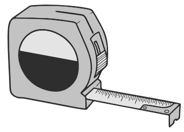 मापन टेप	३५)	 पट्टी	३६)	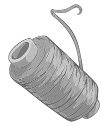 दोरा
३७)	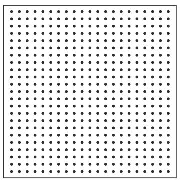 ठिपक्यांचा कागद	३८)	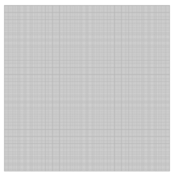 आलेख कागद	३९)	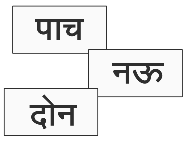 संख्यानाम कार्डे १ ते १००	४०)	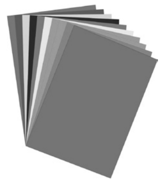 रंगीत कागद

सदर साहित्याची यादी नमुन्यादाखल आहे. सुलभक स्थानिक परिस्थिती व संदर्भानुसार यात भर घालू शकतात.

विषय : गणित

विकास क्षेत्र : बोधात्मक विकास

अभ्यासक्रमाचे ध्येय : बालके निरीक्षण व तार्किक विचाराने सभोवतालचे जग समजून घेतात.

अध्ययन क्षमता : बालके राशी, आकार व मोजमापे यांच्याद्‌वारे गणितीय आकलन, समज आणि जगाला समजून घेण्याची क्षमता विकसित करतात.

अध्ययन क्षेत्र :

क्षेत्र	क्षमता	अध्ययन निष्पत्ती	क्रियाकलाप
अन्नमय कोश	शारीरिक विकास : ज्ञानेंद्रिय व कर्मेंद्रियांमार्फत विविध संकल्पना उदा. आकार, रंग, आकृती इत्यादींचा अनुभव घेणे.	• वेगवेगळ्या वर्गातील वस्तू पाहणे व त्यातील फरक डोळे व स्पर्शाने अनुभवणे.	• चित्र, वस्तू, व्यक्ती, प्राणी, पक्षी इत्यादींचे निरीक्षण करणे. • गटानुसार एकसारख्या असलेल्या समान वस्तूंची जोडी लावणे.
प्राणमय कोश	प्राणिक विकास : ज्ञानेंद्रिय व कर्मेंद्रियांचा समन्वय साधून कार्य करणे.	• अंदाज घेणे, मापन, धारकता (अंतर, वजन, उंची, खोली इ.) द्‌विमितीय आकृती काढणे.	• विशिष्ट उंचीवरून उडी मारणे. • एका दमात ठरावीक अंतर कापणे. • विशिष्ट बळ लावून चेंडू, टायर, ड्रम ढकलणे. • रेषा जोडणे, आकृती काढणे.
मनोमय कोश	मानसिक विकास : कार्यकारणभाव समजून घेणे.	• परस्पर संबंध जोडणे. • आवडीनुसार रचना देणे. • आपल्या कृतीच्या वर्णनाचा काय परिणाम होईल हे समजून घेणे.	• पूरक वस्तूंच्या जोड्या लावणे. (कप–बशी/आई–बाळ/गाय–गोठा इत्यादी) • भौमितिक रचना करणे. • दगड मारल्याने मुक्या प्राण्याला काय त्रास होईल?
विज्ञानमय कोश	बौद्‌धिक विकास : निरीक्षण, स्मरण, तर्क, अनुमान, निर्णय, समस्या परिहार	• वर्गीकरण करणे. • क्रम लावणे • तुलना करणे. • कालमापन • कुटप्रश्न सोडविणे.	• रंग, आकार, प्रमाण, मोजमाप, याद्‌वारे वर्गीकरण करणे. • चढता–उतरता, मागे-पुढे, मधला, च्यापुढे–च्यामध्ये–च्यामागे. • लहान–मोठा, जाड–बारीक, लांब–आखूड, च्यापेक्षा लहान, च्यापेक्षा मोठा इ.

क्षेत्र	क्षमता	अध्ययन निष्पत्ती	क्रियाकलाप
		• साधे व्यवहार करणे. • द्विमितीय रचना करणे.	• दिवस, रात्र, वार, महिने • मार्ग शोधा, बिंदू जोडा, कोडी/पझल्स सोडविणे. • मिळविणे–घटविणे, गुणाकार–भागाकार • भौमितिक आकारांपासून विविध रचना करणे.
आनंदमय कोश	आत्मिक विकास	• गाणी, गोष्टी, खेळ/क्रियाकलाप यातून आनंद व्यक्त करणे. आव्हानात्मक कोडी सोडविण्याचा आनंद व्यक्त करणे.	• विविध प्रकारच्या संकल्पनेच्या गाणी, गोष्टी, खेळ, कोडी.

विषय : गणित

विकासक्षेत्र : बोधात्मक विकास क्षेत्र अंतर्गत समाविष्ट असणाऱ्या 7 क्रमांकाचे अभ्यासक्रमीय ध्येय, अध्ययन निष्पत्ती या पायाभूत स्तरावरील सर्व क्षेत्रांशी संबंधित विषयांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे त्यांचा एकात्मिक पद्धतीने विचार होणे आवश्यक आहे. याकरिता सदर अंतर्गत देण्यात आलेल्या कृती या अध्ययन अनुभव संबंधित विषय/आशय अध्यापन करत असताना त्याच्याशी सांगड घालणे आवश्यक आहे. सदर अभ्यासक्रम ध्येय हे एकात्मिक स्वरूपात संपादित होणे अपेक्षित आहे.

ध्येय : 7.1 वेगवेगळ्या वर्गातील, गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकांशी संबंध यांचे निरीक्षण करतो व समजून घेतो.

क्षमता :

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	परिसराची ओळख	वस्तू, घटना, चित्रे, प्राणी, पक्षी यांची ओळख.	वस्तू, चित्रे, प्राणी, पक्षी, घटना या इतरांच्या मदतीने नावासहित ओळखतो.	(१) परिसरातील वस्तूंची, प्राण्यांची, व्यक्तींची नावे सांगावीत. (२) प्राणी, व्यक्ती, वस्तू यांची चित्रे किंवा चित्रफित दाखवावी व त्यातील नावे सांगावीत. जसे – हत्ती, वाघ, हरीण, डॉक्टर, वकील, पोलीस, घरातील दैनंदिन वापरातील वस्तू.	दृकश्राव्य साधने, चित्र, चित्रफित	दाखवलेल्या वस्तूंची नावे ओळखतो, सांगतो. याच्या निरीक्षणातून नोंदी कराव्यात.
	परिसराची ओळख	वस्तू, घटना, चित्रे, प्राणी, पक्षी यांची ओळख.	परिचित वस्तू किंवा चित्र यांतील हरवलेला भाग ओळखतो.	(१) परिसरातील एक वस्तू, प्राणी, पक्षी यांचे चित्र दाखवा व त्या चित्राचे काही काप (चित्राचे तुकडे) घेऊन चित्राची पुन्हा जुळवाजुळव करून (जोडून) चित्र पूर्ण करावे. जसे – एका पक्षाचे (पोपट) चित्राचे काप करा व ते काप जोडून चित्र (पक्षी) पूर्ण करण्यास सांगावे.	रंगीत चित्र	विद्यार्थी कृतीचे निरिक्षण करून नोंदी करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	परिसर ओळख	प्रसंग, घटना, पशु–पक्षी नावासह, वैशिष्ट्यांसह ओळख.	नावासह वस्तू, व्यक्ती, चित्रे, प्राणी, पक्षी, घटना ओळखून स्वतः त्याचे वर्णन करतो.	(१) परिसरातील प्राणी, पक्षी, घटना यांची चित्रे दाखवावीत व त्यांचे नाव ओळखण्यास सांगावे. उदा. घोडा, कुत्रा, मांजर, चिमणी, कावळा, मोर, दवाखाना, बाजार इत्यादी.	चित्र, चित्रफित	चित्रातील वस्तू, प्राणी यांच्या आवाजावरून नाव ओळखतो का? यांचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	परिसर ओळख	परिसर निरीक्षण	परिचित वस्तूच्या चित्रातील हरवलेले ३ ते ५ भाग ओळखतो.	(१) फळ्यावर, कागदावर एक मानवी चेहरा, चित्र काढून त्यातील काही भाग अपूर्ण ठेवावेत व मुलांना ते अपूर्ण भाग ओळखण्यास सांगावे. उदा. मानवी चेहरा काढून त्यातील एक डोळा, एक कान, एखादा दात चित्रातून काढून टाकावा किंवा लपवून ठेवावा.		
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	परिसर ओळख	परिसरातील वस्तू, चित्रे, प्राणी यांची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये, फरक.	लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, चित्रे, प्राणी, पक्षी आणि त्यांच्या प्रतिकृती, चित्रे ओळखतो, त्यांची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये सांगतो/वर्णन करतो. (उदा. घराचा मोठा दरवाजा)	(१) परिचित दैनंदिन वस्तू व व्यक्ती यांची चित्रे मुलांना दाखवावीत. (२) दोन चित्रांमधील फरक ओळखण्यास सांगावे. (३) पैकी एका चित्रातील वैशिष्ट्ये विचारणे. उदा. बाजाराचे चित्र दाखवून त्यातील दुकाने, व्यक्ती, ठिकाण, वाहनांची संख्या इत्यादी.	चित्र, चित्रफित	निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	परिसर निरीक्षण	चित्र, घटना यांमधील फरक, निरीक्षण	परिचित वस्तूच्या चित्रामधील हरवलेले ४ ते ६ भाग ओळखतो.	(१) परिचित प्रसंगाचे एक पूर्ण चित्र दाखवणे व तेच अपूर्ण किंवा काही भाग बंद करून (खोडून) दाखवणे व त्या चित्रातील खोडलेला भाग ओळखण्यास सांगणे. उदा. (बागेत खेळणारी मुले व बागेतील पूर्ण चित्र)	चित्र व चित्रफित	निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	परिसर ओळख	परिसरातील वस्तू, प्राणी, व्यक्ती, पक्षी यांच्या वैशिष्ट्यांचे तपशीलवार वर्णन.	लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, प्राणी, पक्षी आणि त्यांच्या प्रतिकृती/ चित्रे ओळखतो. त्यांचे बारीकसारीक तपशिलासह वर्णन करतो. (एका छोट्या पिवळ्या घराचे लाल मोठे दार)	(१) परिसरातील वस्तू, प्राणी, पक्षी यांची चित्राकृती किंवा शिल्पकृती दाखवावी. त्याबद्दल वर्णनात्मक माहिती विचारावी. प्राण्यांच्या अवयवांबद्दल माहिती सांगावी. उदा. मांजराला पाय किती, कान किती, नाक किती, शेपटी किती व कोणते अवयव दिसत नाहीत ते सांगा.	चित्र, चित्रफिती	निरीक्षण करून नोंद करणे. निरीक्षणावर आधारित कृती.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	परिसर निरीक्षण	हेतूपूर्वक निरीक्षण	दिलेल्या वस्तू/ चित्रांमध्ये तुलना करतो आणि त्यातील साम्य, भेद ओळखतो.	(१) वस्तू किंवा प्राणी यांचे चित्र दाखवताना त्यातील काही भाग लपवावा व लपवलेला भाग ओळखण्यास सांगावे. उदा. निसर्गचित्र, किल्याचे चित्र, चित्राच्या लपवलेल्या भागांची नावे ओळखा व सांगा. (२) प्रत्यक्ष क्षेत्रभेट.	चित्र, चित्रफिती	निरीक्षण व चर्चा
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	परिसर ओळख	परिसरातील घटकांचे तपशीलवार वर्णन.	लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, प्राणी, पक्षी यांचे प्रतिकृती चित्रे ओळखतो. त्यांचे बारीकसारीक तपशिलासह वर्णन करतो. उदा. (एका छोट्या पिवळ्या घराचे लाल मोठे दार	(१) परिसरातील कोणत्याही वस्तू प्राणी, पक्षी, व्यक्ती यांचे प्रतीक किंवा प्रतिकात्मक चित्र किंवा प्रतिकृती दाखवावी व त्याची वर्णनात्मक माहिती विचारावी.	चित्र व चित्रफिती	चित्र/घटना देऊन चर्चा, प्रत्यक्ष निरीक्षण नोंदी.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)			दिलेल्या वस्तू/ चित्रांमध्ये तुलना करतो आणि त्यातील साम्य, भेद ओळखतो.	(१) परिचित वस्तूंचा चित्रातून फरक ओळखण्यास सांगणे उदा. दोन झाडांतील फरक, दोन दगडांमधील फरक	चित्र व चित्रफिती	कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	परिसर ओळख	गटातील श्रेणीबद्ध संबंध, तुलना (प्राणी, पक्षी)	एकाच प्रवर्गातील श्रेणीबद्ध नातेसंबंध ओळखतो. उदा. प्राणी व त्यांची पिल्ले.	(१) प्राणी व त्यांची पिल्ले यांच्या चित्रांच्या जोड्या लावण्याचा अनुभव देणे.	चित्रे, प्रत्यक्ष निरीक्षण, चित्रफित	तोंडीकाम, कृती
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)				(२) प्राणी व पिल्ले यांच्याविषयी चर्चा.		तोंडीकाम, कृती
				(३) परिचयाच्या प्राण्यांच्या पिल्लांची नावे सांगण्यास सांगणे.		तोंडीकाम, कृती
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)			एकाच प्रवर्गामध्ये आणि भिन्न प्रवर्गां–मध्ये तुलना करतो.	(१) पक्षी व प्राणी यांची चित्रे वेगळी करणे. (२) प्राण्यातील समान प्रकारचे प्राणी वेगळे करणे. (३) प्राण्यांच्या अवयवांवरून तुलना करणे.	विविध व एकाच प्रकारचे प्राणी, पक्षी	कृती तोंडीकाम
			वस्तूंसाठी पर्यायी वस्तू वापरून खेळतो. उदा. (फोनसाठी–कंपासपेटी)	(१) खेळांमध्ये पर्यायी वस्तू वापरून खेळ घेणे. चहाऐवजी पाणी, खुर्चीऐवजी डबा, कपाऐवजी झाकण/टोपण. (२) भाज्यांऐवजी पाने, गवत यांचा उपयोग करून खेळ घेणे.	खेळास आवश्यक साहित्य	कृतींचे निरीक्षण, तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)		वस्तू व उपयोग परस्परसंबंध.	वस्तू आणि त्यांचे उपयोग, व्यक्ती व त्यांचे काम यांचा संबंध जोडणे. उदा. चमचा – खाणे बादली – अंघोळ डॉक्टर – रुग्णालय	(१) वस्तू व त्यांचे उपयोगाचा अनुभव देणे व तो सांगता येणे. (२) व्यक्ती, व्यवसाय व कामे यातील संबंध जोडणे व सांगणे.	रोजच्या वापरातील वस्तू, व्यक्ती व व्यवसाय यांची चित्रे	तोंडीकाम
विकास क्षेत्र : बोधात्मक **अभ्यासक्रमाचे ध्येय : 7** बालके निरीक्षण व तार्किक विचाराने सभोवतालच्या जगाची जाणीव करून घेतात. **अध्ययन क्षमता : 7.2** निसर्गाच्या निरीक्षणातून कार्यकारणभाव समजून घेऊन, तो दर्शविणारे साध्या परिकल्पना मांडतो व त्याच्या स्पष्टीकरणाकरिता/पडताळणीकरिता निरीक्षणाचा आधार घेतो. सदर अध्ययन क्षमता अभ्यासक्रमातील सर्व घटकांच्या अध्ययन–अध्यापनातून एकत्रित साध्य होणे अपेक्षित आहे. याकरिता स्वतंत्रपणे घटक/उपघटक न देता पर्यावरण ओळख किंवा परिसर अभ्यास संबंधित अध्ययन अनुभव मांडणी करताना या अध्ययन निष्पत्तींचा विचार व्हावा.						
अ–१ (३–४ वर्षे)	–	–	–	–	–	–
ब–१ (४–५ वर्षे)	–	–	–	–	–	–
क–१ (५–६ वर्षे)	परिसर विज्ञान		• एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर होणारा परिणाम ओळखतो.	(१) विविध कृती प्रत्यक्ष करून एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर कसा व काय परिणाम होतो हे दाखवणे व सांगणे. (२) कृती पाहून काय परिणाम झाला याविषयी चर्चा करणे.	परिसरातील विविध वस्तू, बर्फ, मीठ, पाणी, साखर किंवा	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक कृती, उपक्रम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			(उदा. मीठ पाण्यात घातले तर ते पाण्यात विरघळते, बर्फ उन्हात ठेवला तर तो वितळेल.)	(३) बालकांचे गट करून त्यांना विविध वस्तूंवर काय परिणाम होतो याची कृती करण्यास सांगणे व काय परिणाम झाला विचारणे.	कृतीकरिता आवश्यक इतर साहित्य.	
क–१ (५–६ वर्षे)			• वस्तूवरील साध्या क्रियांचे परिणाम स्पष्ट करतो. (उदा. चेंडूला जोरात पाय मारल्यानंतर तो पुढे जाईल.)	(१) वस्तूवर क्रिया करून त्या क्रियेचा त्या वस्तूवर काय परिणाम झाला ते दाखवणे व चर्चा करणे. (२) बालकाने खुर्ची जोरात ओढली, दरवाजा हळू ढकलला. (३) बालकाला स्वतः कृती करण्यास सांगून त्या क्रियेचा काय परिणाम झाला ते विचारणे.	परिसरातील व घरातील विविध वस्तू, चेंडू, दरवाजा, खुर्ची	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक
			• कार्यकारणभाव जोडतो. (उदा. अब्दुल आजारी असल्यामुळे तो शाळेत आला नाही, पाऊस न पडल्यामुळे रोप जगले नाही.)	(१) सभोवताली घडणारी एखादी घटना का घडते व त्यामुळे इतर कोणत्या गोष्टी घडतात याविषयी माहिती सांगणे, चर्चा करणे. उदा. तुम्ही आजारी असता तेव्हा शाळेत येता का? का येत नाही याविषयी चर्चा करणे.	चित्र, तक्ता, परिसरातील प्रसंग	(१) तोंडीकाम, उपक्रम, कृती, प्रात्यक्षिक
			• कार्यकारण संबंधांवर आधारित अंदाज बांधतो.	(१) सभोवताली परिचित घटना ऐकवणे/वर्णन करणे व पुढे काय होईल याविषयी अंदाज वर्तविणे व चर्चा करणे.	चित्र, तक्ता, परिसरातील प्रसंग	(१) तोंडीकाम, उपक्रम, कृती, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			(उदा. आकाशात पांढरे ढग असल्यास पाऊस पडणार नाही.)	(२) बालकास चित्र दाखवून/प्रसंग वर्णन करून पुढे काय होईल याविषयी अंदाज वर्तविण्यास सांगणे व चर्चा करणे. (३) बालकांचे गट करून प्रसंग व त्याचा कार्यकारण संबंध यावर अंदाज वर्तविणे कृती करून घेणे.	चित्र, तक्ता, परिसरातील प्रसंग चित्र, तक्ता, परिसरातील प्रसंग.	(२) तोंडीकाम, उपक्रम, कृती, प्रात्यक्षिक (१) तोंडीकाम, उपक्रम, कृती, प्रात्यक्षिक
ड–१ (६–७ वर्षे)			• एका वस्तूचा दुसऱ्यावर होणारा परिणाम ओळखतो. (उदा. मीठ घातले तर ते पाण्यात विरघळेल.)	(१) विविध कृती करून एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर कसा व काय परिणाम होतो हे दाखवणे व सांगणे. (२) बालकांचे गट करून त्यांना एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर काय परिणाम होतो हे ओळखण्यास सांगणे.	परिसरातील विविध वस्तू, मीठ, पाणी, साखर	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक
			• वस्तूंवरील साध्या क्रियांचे परिणाम स्पष्ट करतो. (उदा. चेंडू पायाने जोरात लाथ मारल्यावर तो पुढे जाईल.)	(१) वस्तूवर क्रिया करून त्या क्रियेचा त्या वस्तूवर काय परिणाम झाला ते दाखवणे व चर्चा करणे. (२) बालकाला क्रिया करून तिचा त्या वस्तूवर काय परिणाम झाला ते विचारणे. (३) बालकाचे गट करून कृतींचा सराव घेणे.	चेंडू, खुर्ची, दरवाजा	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक
			• कार्यकारणभाव जोडतो. (उदा. अब्दुल आजारी असल्यामुळे तो शाळेत आला	(१) सभोवताली घडणाऱ्या विविध घटना व प्रसंग ऐकवणे व त्याचा काय परिणाम होईल याचा कार्यकारणभाव सांगणे. उदा. गोपाळ तीन दिवसांपासून शाळेत आला नाही याचा कार्यकारणभाव सांगतात.	घटना/प्रसंग चित्रे	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक उपक्रम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			नाही, पाऊस न पडल्यामुळे रोप जगले नाही) • कार्यकारण संबंधांवर आधारित अंदाज बांधतो. (उदा. आकाशात पांढरे ढग असल्यास पाऊस पडणार नाही.)	(२) निसर्गात किंवा सभोवताली घडणारी घटना सांगून चर्चा करावी. त्याचा कार्यकारण संबंध सांगण्यास प्रोत्साहन द्यावे व अंदाज वर्तविण्यास सांगावे. उदा. आकाशात काळे ढग असतील तर पाऊस पडू शकतो.	चित्र, तक्ता, निसर्गातील घटना	(१) तोंडीकाम, उपक्रम, कृती
इ–१ (७–८ वर्षे)			• एका वस्तूचा दुसऱ्यावर होणारा परिणाम ओळखतो. (उदा. मीठ घातले तर ते पाण्यात विरघळेल.)	(१) कृती करून एका वस्तूचा दुसऱ्या वस्तूवर काय परिणाम होतो हे दाखवणे. उदा. चुंबक व टाचण्या, हळद आणि पाणी, निळ आणि पाणी, पाणी आणि लिंबू, हळद व धुण्याचा सोडा एकत्रित करणे. दुधात दही टाकून दुसऱ्या दिवशी पाहणे. (२) वरील उदाहरणामध्ये कोणता बदल झाला हे तक्ता स्वरूपात मांडणे.	पाणी, निळ, हळद, धुण्याचा सोडा, दूध, दही, चुंबक, टाचण्या, लिंबू	(१) तोंडीकाम, वर्गीकरण – उपयुक्त आणि अउपयुक्त नुसार कृती, प्रात्यक्षिक
			• वस्तूंवरील साध्या क्रियांचे परिणाम स्पष्ट करतो. (उदा. चेंडूला जोरात लाथ मारल्यावर तो पुढे जाईल.)	(१) कृती करून वस्तूवरील साध्या क्रियांचे परिणाम सांगणे. उदा. चेंडूला बॅटने मारले, भिंतीवर लाथ मारली, पेटत्या मेणबत्तीवर जोराने फुंकर मारली, कॅरमच्या स्ट्रायकरवर जोराची टिचकी मारली, खूप सारे कागद हवेमध्ये भिरकावले. जोराचा पाऊस झाला. (२) बालकाचे गट करून वेगवेगळ्या कृती करून घेणे व परिणामाबाबत चर्चा करणे.	चेंडू, बॅट, मेणबत्ती, कॅरम, कागद	(१) कृती, उपक्रम, प्रात्यक्षिक, तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			• कार्यकारणभाव जोडतो. (उदा. अब्दुल आजारी असल्यामुळे तो शाळेत आला नाही, पाऊस न पडल्यामुळे रोप जगले नाही.)	(१) परिसरामध्ये घडलेल्या विविध घटनांचे परिणाम सांगतात व कारण विचारतात. उदा. रस्त्याच्या आजूबाजूला कचऱ्याचे ढीग का जमा झाले आहेत; दात का किडले आहेत, नदीला पूर का आला आहे, नखे अस्वच्छ का आहेत, दात रोज का घासले पाहिजेत.	परिसरातील विविध अनुभवात्मक चित्रे, प्रसंग, व्हिडीओ क्लिप	(१) कृती, उपक्रम, प्रात्यक्षिक, तोंडीकाम
इ–१ (७–८ वर्षे)			• कार्यकारण संबंधांवर आधारित अंदाज बांधतो. (उदा. आकाशात पांढरे ढग असल्यास पाऊस पडणार नाही.)	(१) परिसरातील घटनांचे कार्यकारण संबंध समजून घेऊन त्याबाबतचे अंदाज बांधतो. उदा. • आकाशात काळे ढग आले तर, पाऊस पडेल. • खूप पाऊस पडू लागला तर पूर येईल. • खूप झाडे तोडली तर पाऊस पडणार नाही. • मोबाईल चार्जिंग केला नाही तर... • लाईट गेली तर... • दोन दिवस जेवण केले नाही तर... • खूप वेगाने गाडी चालविली तर...	चित्रे, तक्ते, व्हिडिओ	(१) तोंडीकाम उपक्रम, चित्रकाम
अ–२ (३–४ वर्षे)	–	–	• निरीक्षणावर आधारित कल्पनांवर किंवा युक्त्यांचा उपयोग करतो.	(१) दैनंदिन जीवनात आपण वापरत असणाऱ्या विविध कल्पना व युक्त्या दाखवणे व चर्चा करणे. (२) निरीक्षण करून स्वतः कल्पना व युक्त्या यांचा वापर करतो.	चित्र, चित्रफीत, तक्ते, मोबाईल	(१) तोंडीकाम, कृती, उपक्रम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			(उदा. गरम अन्नावर फुंकर घालण्याचा प्रौढांच्या कृतींचे अनुकरण करतो.)			
ब–२ (४–५ वर्षे)	–	–	• ज्ञात माहितीचा नवीन संदर्भात वापर करतो. (उदा. पुस्तकातील चित्राप्रमाणे ठोकळ्यांचा महाल, मनोरा बनविणे.)	(१) शाळेतील उपलब्ध वस्तूंपासून विविध मनोरे व प्रतिकृती तयार करून दाखवणे व चर्चा करणे. (२) साहित्य उपलब्ध करून देऊन बालकांना त्यांच्या ज्ञात माहितीचे मनोरे बनविण्यास सांगणे.	गणित व मराठी पेटीतील साहित्य, शाळेतील उपलब्ध वस्तू	(१) कृती, प्रात्यक्षिक, तोंडीकाम
क–२ (५–६ वर्षे)			• निरीक्षण करून सामान्यीकरण करतो. (उदा. गोल फिरणाऱ्या वस्तूंचे अवलोकन/ निरीक्षण करतो. चाके, बांगड्या यांचा आकार वर्तुळाकार असतो.	(१) परिसरातील/सभोवतालच्या विविध वस्तू व घटकांचे निरीक्षण करावयास सांगणे व त्यातून काय बोध होतो याविषयी चर्चा करणे. उदा. गोलाकार व वर्तुळाकार वस्तू गोल–गोल फिरते.	परिसरातील वस्तू, चाके, वर्तुळाकृती कडे, बांगड्या	(१) प्रात्यक्षिक कृती, उपक्रम, तोंडीकाम
ड–२ (६–७ वर्षे)			• सोप्या परिकल्पना तयार करतो आणि त्याचे परीक्षण करतो.	(१) दैनंदिन जीवनातील सोप्या कल्पना दाखवणे व त्यावर चर्चा करणे. उदा. पाण्यात काय बुडते व काय बुडत नाही याविषयी चर्चा करणे, दगड, प्लॅस्टिक, पेन्सिल, पेन,	दगड, प्लॅस्टिक, पेन्सिल, चेंडू, खोडरबर,	(१) उपक्रम, कृती, प्रात्यक्षिक तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			(उदा. कागदी थाळी तरंगते व पीन बुडते. कागदाचा तुकडा व दगड एकाच वेळी पाण्यात टाकल्यास पृष्ठभागावर कोणती वस्तू लवकर येते.	टाचणी, पट्टी, बांगडी, केस, प्लॅस्टिक चेंडू. (२) वरील वस्तूंचे बुडणारी व तरंगणारी गटात वर्गीकरण करतो.	टाचणी, पट्टी, बांगडी, केस	
ड–२ (६–७ वर्षे)			• सोपे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांच्या समजेचा वापर करतो. (उदा. वाळूचे, मातीचे)घर बनविताना आधारासाठी काठी किंवा ते स्थिर होण्यासाठी पाण्याचा उपयोग करतो.)	(१) सोपे प्रश्न सोडविण्यासाठी आपली समज कशी वापरावी याविषयी चर्चा करणे. उदा. सायकल उभी करण्यासाठी काय करावे? (२) पाऊस पडत असताना शाळेत जायचे आहे, काय कराल?	सायकल, छत्री, प्रसंग चित्रे	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक
इ–२ (७–८ वर्षे)	–	–	• सोप्या परिकल्पना तयार करतात आणि त्यांचे परिक्षण करतो.	(१) दैनंदिन जीवनातील सोप्या परिकल्पना दाखवणे व त्यावर चर्चा करणे. उदा. दैनंदिन जीवनात/परिसरात घडणाऱ्या घटना व त्याचे परिणाम याविषयी उदाहरणे, चित्रे, प्रत्यक्ष कृती दाखवून चर्चा करणे.	खडे, पेन्सील, खडू, रबर, पट्टी, गणित पेटीतील साहित्य,	(१) प्रात्यक्षिक (वर्गीकरणाचे लेखन) तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			उदा. कागदी थाळी तरंगते व पीन बुडते. कागदाचा तुकडा व दगड एकाच वेळी पाण्यात टाकल्यास पृष्ठभागावर कोणती वस्तू लवकर येते.		टाचणी, चुंबक, लाकडाचा भुसा	
इ–२ (७–८ वर्षे)	–	–	• सोपे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांच्या समजेचा वापर करतो. उदा. वाळूचे घर बनविताना आधारासाठी किंवा ते स्थिर होण्यासाठी पाण्याचा उपयोग करतो.	(१) दैनंदिन जीवनातील सोपे प्रसंग/घटना/प्रश्न सांगून सोडविण्यासाठीचे मार्ग सुचविण्यास सांगणे. उदा. • हात चिकट न करता फणस कसा कापाल? (हाताला तेल लावून) • मातीची फळे बनविण्यासाठी चिखल चांगला मळतात व फळे अधिक वेळ सुकवितात. • कणीक चांगली मळली तर चपाती मऊ होते. • दूध चांगले तापवून ठेवले तर नासत नाही.	तेल, फणस, सुरी, माती, पाणी, दूध, गव्हाचे पीठ	(१) कृती, प्रात्यक्षिक उपक्रम, तोंडीकाम

विकास क्षेत्र : बोधात्मक

अध्ययन क्षमता : 7.2 निसर्गाच्या निरीक्षणातून कार्यकारणभाव समजून घेऊन, तो दर्शविणारे साध्या परिकल्पना मांडतो व त्याच्या स्पष्टीकरणाकरिता/पडताळणीकरिता निरीक्षणाचा आधार घेतो.

सदर अध्ययन क्षमता अभ्यासक्रमातील सर्व घटकांच्या अध्ययन–अध्यापनातून एकत्रित साध्य होणे अपेक्षित आहे. याकरिता स्वतंत्रपणे घटक/उपघटक न देता पर्यावरण ओळख किंवा परिसर अभ्यास संबंधित अध्ययन अनुभव मांडणी करताना या अध्ययन निष्पत्तींचा विचार व्हावा.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
अ–३ (३–४ वर्षे)	–	–	• दिवस–रात्रीत फरक करतो.	(१) वर्गखोलीत अंधार करून व उजेड करून या संकल्पनेतून दिवस व रात्रीच्या संकल्पनेला जोडावे. (२) उजेड व अंधाराची स्थिती बालकांनी कधी व कोठे अनुभवली यावर चर्चा करावी. (चित्रे दाखवून) (३) दिवस व रात्र ही संकल्पना स्पष्ट करून त्याचे अनुभव विचारतात. कोणत्या कृती केव्हा करतो याची चर्चा करावी.	टॉर्च, ट्यूबलाईट अशी प्रकाशाची साधने, चित्रे	(१) कृती, प्रात्यक्षिक
ब–३ (४–५ वर्षे)			• उन्हाळा आणि हिवाळा ओळखतो.	(१) पहिल्यांदा उष्ण व थंड वस्तूंचा अनुभव देतात. (वाटीमध्ये घेतलेले थंड व उष्ण पाणी) व त्याच्या अनुभवांबद्दल चर्चा करावी. (२) ब्लँकेट, चादर, जॅकेट, स्वेटर, कानटोपी, साधी टोपी अशा वस्तू आपण केव्हा वापरतो यावर चर्चा करावी. (३) वरील अनुभवांच्या आधारे उष्ण वस्तूंचा उन्हाळ्याशी व थंड वस्तूंचा हिवाळ्याशी संबंध जोडून 'उन्हाळा' व 'हिवाळा' या संकल्पना स्पष्ट कराव्यात.	उष्ण, थंड पाणी, वाटी गरम व थंड वस्तू उन्हाळ्यात व हिवाळ्यात वापरल्या जाणाऱ्या वस्तू	(१) कृती, प्रात्यक्षिक, तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(४) चित्रे व साहित्य यावरून उन्हाळा व हिवाळा हे ऋतू ओळखण्यास सांगावे.		
			• आकाशातील खगोलशास्त्रीय गोष्टी ओळखतो. (सूर्य, चंद्र, तारे, ढग)	(१) बालकांना 'निसर्ग शोध' (Nature hunt) साठी नेतात व आकाशात दिसणाऱ्या गोष्टींबाबत चर्चा करून सूर्य, ढग या घटकांकडे लक्ष केंद्रित करावे. (२) तसेच रात्री आकाशात दिसणाऱ्या चमकदार गोष्टी कोणत्या याविषयी चित्रांच्या माध्यमातून चर्चा करावी. (३) रात्री आकाशात काय दिसते याचे गृहकार्य देतील व दुसऱ्या दिवशी सूर्य, ढग, चंद्र व तारे यांच्या चित्रातून ते निवडण्यास सांगावे.	चित्र चित्र	(१) कृती (१) तोंडीकाम (१) गृहकार्य, कृती
क–३ (५–६ वर्षे)	–	–	• उन्हाळा आणि हिवाळा ऋतूनुसार कपडे आणि अन्नपदार्थ ओळखतो.	(१) या ऋतूंमध्ये घातले जाणारे कपडे दाखवून ते कधी घालतात यावर चर्चा करावी. (२) पूर्वानुभवावरून ऋतूनुसार कपड्यांचे गट करावे. (३) चहा, कॉफी यांसारखे पदार्थ जास्त प्रमाणात केव्हा पितात, आईस्क्रिम, थंड रस यांसारखे पदार्थ केव्हा खातात याविषयी चर्चा करून ऋतूंनुसार अन्नपदार्थांत फरक पडतो ही संकल्पना स्पष्ट करावी. (४) ऋतूंनुसार अन्नाचे वर्गीकरण करावे. कृती : आनंद मेळावा/अन्न महोत्सव या उपक्रमातून विविध अन्नपदार्थांची ओळख करून देणे.	कपड्यांचे नमुने/चित्रे	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			• दिवस–रात्रीचा संबंध सूर्योदय व सूर्यास्त यांच्याशी जोडतो.	(१) दिवस १ : बालकांना झोपून उठल्यावर त्याला घराबाहेर, आकाशात काय बदल दिसून येतो याचे निरीक्षण करण्यास सांगतात तसेच संध्याकाळी खेळायच्या वेळी सभोवताल व आकाशात होणाऱ्या बदलांचे निरीक्षण करण्यास सांगावे. (भूपाळी, वासुदेव, प्राणी, पक्षी यांचा संबंध जोडावा.) (२) दिवस २ : बालकांशी त्यांच्या अनुभवाविषयी व बदलांविषयी त्यामागील कारणांविषयी चर्चा करावी. (Concept) (३) बालकांच्या अनुभवांना जोडून सुलभक दिवस व सूर्योदय आणि रात्र व सूर्यास्त यांचा संबंध व कार्यकारणभाव या संकल्पना स्पष्ट कराव्यात.	चित्रे, रंगीत खडू चित्रे	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक (Art work) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक (Art work) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक (Art work)
ड–३ (६–७ वर्षे)	–	–	• उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा ऋतू यात फरक करतो.	(१) गीत, कथा यांच्या माध्यमातून 'पाऊस' व नंतर 'पावसाळा' या संकल्पनेचा परिचय करून देणे. (चित्रे, व्हिडिओ, ध्वनिफित यांचाही उपयोग करता येईल.) (२) पावसाळा – पाऊस, चिखल, गवत, हिरवळ, रानफुले, बेडूक, पूर, मोर, इंद्रधनुष्य, ढग, वीज, कडकडाट, रेनकोट, छत्री, गमबूट या घटकांची चित्रे, प्रत्यक्ष अनुभव यावर चर्चा व कृतिपत्रिका (रंगवणे, जोडणे, माइंडमॅप) यातून संकल्पना स्पष्ट करणे.	कथा, गीत, चित्रे, व्हिडिओ, ध्वनिफित कृतिपत्रिका, फळा, खडू, रंगखडू	(१) कृती कृती, तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
ड–३ (६–७ वर्षे)				(३) बालकांची ऋतूनुसार तीन गटात विभागणी करतात व त्या ऋतूनुसार मूकाभिनय, कविता, गायन, अनुभव कथन करावयास सांगणे. (४) तीन ऋतूंशी संबंधित घटकांना (अन्न, कपडे, निसर्गातील बदल) रेषेने जोडणे यांसारख्या कृती करवून घेणे. (कमी–जास्त संकल्पनेसाठी पाऊस, ऊन, थंडी यांचाही समावेश करावा.)	गीत कृतिपत्रिका चित्रे	कृती, प्रात्यक्षिक कृती, गृहकार्य
	–	–	• सूर्य आणि चंद्र यांचा उदय व अस्ताची दिशा दाखवितो.	(१) कृती/गृहकार्य यातून बालकास सूर्य/चंद्र उगवण्याची, मावळण्याची दिशेचे निरीक्षण करण्यास सांगणे, अनुभव कथन घेणे याला साहाय्य म्हणून व्हिडिओ दाखवणे. (जागा या क्षितिजाशी संबंधित असाव्यात.) (२) सुलभक गावाचा/रहिवासी भागाचा सूचक नकाशा काढतात. त्यात बालकांची घरे दर्शवितात. क्षितिजांशी संबंधित मोठे नैसर्गिक घटक (धरण, डोंगर, जंगल, मोठा रस्ता) यांचा शेवटच्या दिशा ठरवण्यासाठी वापरतात. उदा. पूर्वेकडे डोंगर असेल/पश्चिमेकडे धरण असेल) त्यांचा संदर्भ घेऊन दिशांची नावे न घेता सूर्य व चंद्र एकाच ठिकाणाहून उगवतात व मावळतात हे स्पष्ट करावे.	फळा, धुळपाटी	(१) कृती कृती, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ–३ (७–८ वर्षे)		–	• दिशांची नावे सांगतो. (पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर)	(१) दिशांची संकल्पना चेहऱ्याचा रोख लक्षात घेऊन स्पष्ट करावे. (२) पुढे–मागे, डावीकडे–उजवीकडे, उड्या मारणे यावर आधारित खेळातून बाजूंच्या संकल्पनांचे दृढीकरण. (३) सूर्याकडे पाहिल्यावर ती बाजू पूर्व, मागे पश्चिम (मावळण्याची दिशा), डावीकडे उत्तर, उजवीकडे दक्षिण दिशा हे कृती, अनुभवासह स्पष्ट करतात. (खेळांच्या माध्यमातून हेतूपूर्वक दिशांची नावे दृढीकरण करणे.)	– दिशा चार्ट खेळ	(१) प्रात्यक्षिक, कृती कृती प्रात्यक्षिक, कृती कृती
अ–४ (३–४ वर्षे)			• आवड–निवडीनुसार प्राधान्यक्रम ठरवतो.	(१) बालकास त्याच्या ओळखीच्या गोष्टीचे दोन दोनचे गट समोर मांडावे. बालक त्यातील एका गोष्टीला त्याच्या आवडी–निवडीनुसार निवडतो. उदा. खेळणी, खाद्यपदार्थ, ओळखीच्या/नेहमी वापरल्या जाणाऱ्या वस्तू, खुर्ची. (२) गृहकार्य : आवडीचे कपडे, खेळणी निवडीला वाव देणे. (पालकांनी)	खेळणी, खाद्यपदार्थ, इतर वस्तू, खुर्ची, बसण्याची जागा, चित्रे (प्राणी, पक्षी, फळे)	(१) कृती, तोंडीकाम गृहकार्य
ब–४ (४–५ वर्षे)	–	–	• स्वत:चे प्राधान्यक्रम, आवड व्यक्त करतो आणि त्यानुसार निवड करतो.	(१) वरील कृती घेणे, इथे बालक कोणती गोष्ट निवडली याबद्दल सांगतो.	खेळणी, खाद्यपदार्थ, इतर वस्तू, खुर्ची बसण्याची जागा, चित्रे (प्राणी, पक्षी, फळे)	(१) कृती, तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
क–४ (४–५ वर्षे)	–	–	• स्वत:ची आवड आणि प्राधान्यक्रम विचारात घेऊन जबाबदारीने निवड करतो.	(१) वर्गातील वस्तू, साहित्य, खेळणी पसरवून ठेवतात व बालकांना त्या त्यांच्या योग्य ठिकाणी ठेवण्यास सांगावे. (२) खेळणे, कृती करणे यासाठी ते बालकांना त्यांच्या आवडीच्या वस्तू निवडण्यास सांगावे. (आवश्यकतेनुसार साहित्य ठेवावे.) (३) तिच वस्तू का निवडली याबाबत सर्वांशी चर्चा करावी. (४) कृती खेळ झाल्यावर वस्तू त्याच जागी ठेवण्यास सांगावे. (सदर कृती सर्वच कृती पूर्ण झाल्यानंतर करणे अपेक्षित. या प्रकारची शिस्त/सवय लावावी.)	खेळणी, कृतीशी संबंधित साहित्य	(१) कृती, तोंडीकाम
ड–४ (५–६ वर्षे)	–	–	• कृतीमध्ये सहभागी होतो, खेळतो. स्वत:च्या आवडी–निवडी व प्राधान्यावर आधारित मित्र बनवितो.	(१) बालकांना विविध खेळ व कृतींसाठी त्यांच्या आवडी–निवडी व प्राधान्यावर आधारित निकषांनुसार गट/संघ बनविण्याचे स्वातंत्र्य द्यावे. (खेळ/कृतींचा हेतू सांगणे अपेक्षित आहे.) (२) खेळ/कृतींनुसार बालक गट/संघ बनवितात व खेळतात/कृती करतात. (३) गट निवडताना बालकांनी निवडीसाठी कोणते निकष लावले याचे निरीक्षण करून नोंद करावी. उदा. विशिष्ट खेळासाठी बालक पूर्वानुभवानुसार त्या खेळातील चांगला खेळाडू किंवा ज्याच्याशी विचार/भावना जुळतात असे सवंगडी निवडतात.	खेळ व संबंधित कृतीला लागणारे साहित्य	(१) कृती, तोंडीकाम कृती दैनंदिन निरीक्षण

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			• स्वतःच्या आवडी– निवडी व प्राधान्याप्रमाणे खेळ आणि खेळाशी संबंधित साहित्य निवडतो.	(१) मैदानी खेळ तसेच प्रत्येक विषयातील खेळ (बिल्डींग ब्लॉक्स, शब्द तयार करणे, मातीकाम, कार्यानुभवातंर्गत तयार करावयाच्या वस्तू) यासाठी बालकांना विस्तृत प्रकारच्या साहित्यातून त्यांना हवे ते व आवड/निवड/प्राधान्यानुसार साहित्य निवडण्याच्या संधी प्रदान करणे व त्यांचे निरीक्षण करणे.	खेळाचे साहित्य, कृती आधारित साहित्य	(१) कृती, दैनंदिन निरीक्षण
अ–५ (३–४ वर्षे)	–	–				
ब–५ (४–५ वर्षे)			• शिक्षक व समवयस्कांच्या मदतीने पर्यावरणातील घटना व प्रसंगाबाबतच्या सोप्या प्रश्नांची उत्तरे देतो.	(१) यापूर्वी अनुभव दिलेल्या घटकातील पर्यावरणातील घटना व प्रसंगाबाबत सोपे प्रश्न विचारतात. (२) बालक स्वतःहून/त्यांचे समवयस्क/ शिक्षक/सुलभकांच्या मदतीने चर्चा करून या प्रश्नांची उत्तरे देईल याकरिता प्रोत्साहन द्यावे. उदा. दिवस व रात्र, सूर्य, चंद्र, ढग, मित्र, उन्हाळा, हिवाळा याबाबतचे प्रश्न	अ–२ ते ब–४ मधील कृतीशी संबंधित साहित्य	(१) तोंडीकाम
क–५ (५–६ वर्षे)	–	–	• नैसर्गिक घटनांबाबत चिकित्सक प्रश्न विचारून उत्तरे मिळविण्यासाठी समवयस्कांसोबत	(१) दिवस, रात्र, सूर्योदय, सूर्यास्त, उन्हाळा, हिवाळा या नैसर्गिक घटनांवर आधारित प्रश्न विचारावेत. (२) नंतर त्यांचा संबंध विविध घटनांशी जोडून गटात करण्यासाठी कृती देतात. त्यांची	कृतीनुसार संबंधित साहित्य	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			समन्वय साधतो/ शोध घेतो. उदा. काय बुडते?, काय तरंगते?, लोहचुंबकाकडे कोणत्या वस्तू आकर्षित होतात?	उत्तरे बालक स्वत: कृती/प्रयोग करून मिळवतील. (३) वेगळा विचार करायला लावणारे प्रश्न जसे – 'तर काय होईल?' यांची उत्तरे स्वत: शोधण्याची कृती घेणे.		
ड–५ (६–७ वर्षे)			• नैसर्गिक घटनेबाबतच्या मोठ्या प्रश्नाचे छोट्या प्रश्नांच्या यादीत रूपांतरण करतात.	(१) मार्गदर्शक कृती : प्रश्न कसे तयार करायचे? मुख्य प्रश्न : आईने पोहे कसे बनविले? (१) पोहे स्वच्छ केले का? कसे? (२) नंतर काय केले? भिजवले का? (३) कोणते पदार्थ कापून घेतले? (४) साहित्य कोणकोणते लागते? (५) कढईत कोणते पदार्थ व कोणत्या क्रमाने टाकले इत्यादी.	–	(१) तोंडीकाम, कृती
				(२) तुम्ही सुट्टीच्या दिवशी दिवसभर काय केले? उपप्रश्न : (१) सकाळी काय केले? (२) दुपारी काय केले? (३) सायंकाळी काय केले? (४) रात्री काय केले?		तोंडीकाम, कृती
			• नैसर्गिक पर्यावरणातील आकृतिबंधाबबात	(१) बालकांना 'निसर्ग फेरी' (Nature Walk) साठी घेऊन जावे व आकृतिबंधाबाबत अनुषंगाने निरीक्षण करण्यास सांगावे.	निसर्गातील आकृतिबंध असणाऱ्या वस्तू/चित्रे	तोंडीकाम, कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			प्रश्न विचारतो. उदा. विविध पाने व फुलांचे आकार, सूर्योदय व सूर्यास्त	(२) बालके निसर्गातील पाने, फुले, सुर्योदय, सूर्यास्त अशा घटकांतून तयार होणाऱ्या आकृतिबंधांचे निरीक्षण करून प्रश्न विचारतात. (C 8.2 चा संदर्भ घ्यावा.)		
इ–५ (७–८ वर्षे)			• नैसर्गिक घटनांबाबत 'का' व मुक्त प्रश्न विचारून संवाद किंवा शोधनाद्वारे उत्तरांचा शोध घेतो. (उदा. पाऊस का पडतो? सूर्यप्रकाश नसला तर काय होईल?	(१) वर्गातील बल्ब/पंखा बंद ठेवतात. बालके वर्गात आल्यावर ते बंद का हे विचारण्यास प्रवृत्त करतील. याद्वारे प्रश्नांची मालिका सुरू होईल. तिचा रोख निसर्गातील घटनांकडे न्यावा. (२) यासाठी चर्चा, संवाद, शोधन यांचा उपयोग करावा. (३) बालके प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त होतील अशी परिस्थिती निर्माण करणे.	–	(१) तोंडीकाम
अ–६ (३–४ वर्षे)			• एखाद्याच्या कृतीचा किंवा वर्तनाचा इतरांवर होणारा परिणाम स्पष्ट करतो. उदा. कुत्र्याला दगड मारल्याने मुक्या प्राण्याला त्रास होतो, नळ बंद न केल्याने पाणी वाया जाते.	(१) गोष्ट सांगून (मुक्या प्राण्यांना माणूस देत असलेल्या त्रासा संदर्भात) पारंपरिक कथा/ इसापनितीच्या कथा, आपल्या चांगल्या किंवा वाईट वर्तनाचा इतरांवर काय परिणाम होतो हे स्पष्ट करणे व चर्चा करणे.	व्हिडिओ, ऑडिओ, बोलक्या बाहुल्या	(१) रोल प्ले, नाट्यीकरण, तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
ब–६ (४–५ वर्षे)			• झाडे, प्राणी, पक्षी यांच्या गरजांविषयी स्वत:चे मत मांडतो.	(१) पारंपरिक कथा/इसापनिती व स्वरचित कथा, कविता, गाणी, लोकगीते यांच्या माध्यमातून झाडे, प्राणी व पक्षी यांच्या गरजांविषयी जाणीव निर्माण करावी. (२) गटामध्ये बसून प्राणी, पक्षी, झाडे यांच्या गरजांविषयी चर्चा करावी.	कथा, कविता संग्रह ऑडिओ, व्हिडिओ	(१) तोंडीकाम
क–६ (५–६ वर्षे)			• सामाईक नैसर्गिक संसाधनाची संकल्पना स्पष्ट करतो. उदा. आपल्याला पाणी गरजेचे आहे त्याचप्रमाणे प्राणी, पक्षी व वनस्पती यांनाही गरजेचे आहे.	(१) परिसरातील पाण्याच्या स्रोताबाबत चर्चा करतो. हे पाणी कोणकोणत्या कारणासाठी वापरले जाते, याबाबत बालकांमध्ये चर्चा करणे. (२) पाण्यावर एकाचाच अधिकार असणे किती धोकादायक आहे याबाबत चर्चा करतात. (३) असे इतर संसाधने (हवा, जंगल, जमीन, समुद्रकिनारा, सूर्यप्रकाश) इत्यादी बाबत चर्चा करणे.	–	(१) तोंडीकाम, नाट्यीकरण, रोल प्ले
ड–६ (६–७ वर्षे)			• नैसर्गिक पर्यावरण व मानव यांतील परस्परावलंबनाचे वर्णन करतो. उदा. पाण्याच्या विविध स्रोतांद्वारे आपल्या घरी पाणी येते.	(१) मानव निसर्गावर कशा पद्धतीने अवलंबून आहे हे खाण्यापिण्याच्या पदार्थावरून स्पष्ट करणे. (२) मानव पेहरावासाठी जी वस्त्रे वापरतो ती निसर्गामधून कशाप्रकारे उपलब्ध होतात याबाबत विवेचन करणे. (३) मानवाला निवाऱ्यासाठी जे साहित्य लागते ते तो निसर्गामधून कशा पद्धतीने मिळवतो हे सुलभक स्पष्ट करतात.	कागद, पेन्सील, खडू, रंग, पाणी, ब्रश	(१) चित्रकाम (घर, वस्त्र, अन्न याबाबत) चित्रकामावर तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ–६ (७–८ वर्षे)			• मानवी समाज, गरजा व नैसर्गिक वातावरण यामध्ये समतोल कसा साधायला पाहिजे याचे वर्णन करतो. (उदा. आजारांपासून बचाव करण्यासाठी कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावली पाहिजे.)	(१) कोरोनाची सुरुवात कशाप्रकारे झाली याबाबत विवेचन करतात. (२) साथीचे रोग टाळण्यासाठी काय करावे याबाबत चर्चा करतात. (३) वाढता कचरा कशाप्रकारे मानवाला अपायकारक ठरतो याबाबत चर्चा करतात.	चित्र, तक्ता, गाणी, गोष्टी	(१) तोंडीकाम, कृती, प्रात्यक्षिक प्रत्यक्ष निरीक्षण
क्षमता : C.7.3 : दैनंदिन जीवनातील परिस्थितीमध्ये व अध्ययन करण्यासाठी सुयोग्य साधने व तंत्रज्ञान वापरतो.						
अ (३–४ वर्षे)	कला	विविध कलाप्रकारांची निगडित उपक्रम व कृती	• चित्रकाम व रंगकाम करताना साधी साधने वापरण्यात निपुणता दर्शवितो.	(१) विविध वस्तू वापरून रंगांची नावे स्पष्ट करावीत. रंगांचे गाणे म्हणण्याचा सराव घ्यावा. (२) हाताचे, बोटांचे ठसे वापरून मुक्त चित्र तयार करण्याची संधी द्यावी. (३) विविध वस्तू वापरून आकृतिबंध तयार करण्याचा किंवा दिलेल्या चित्रात रंग भरण्याचा सराव द्यावा. जसे – कापलेल्या भेंडीचा, कागदाच्या किंवा कापसाच्या बोळ्याचा वापर करून चित्र काढणे किंवा रंगविणे.	विविध रंगांच्या वस्तू, रंगीत खडू, रंग, भेंडी व इतर भाज्यांचे काप, पेपर इत्यादी.	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
ब (४–५ वर्षे)	खेळ	सोपे, पारंपरिक खेळ व साधने.	• खेळताना बालक साधी साधने वापरण्याकडे कल दर्शवितो.	(१) विविध रंगांचे जोडोब्लॉक एकत्रित जोडून त्यापासून एखादी आकृती बनवण्याचे प्रात्यक्षिक दाखवावे. (२) विद्यार्थ्यांना स्वत: वरीलप्रमाणे आकृती/आकार बनवण्याची संधी द्यावी. (३) स्थायूरूप, द्रवरूप पदार्थ कोणत्या साधनांचा वापर करून उचलता/एकत्रित करता येतील हे करण्याची संधी देणे. जसे – वाळू, पाणी, गोट्या, मणी इत्यादी वस्तू गोळा करण्यासाठी वाटी, चमचा आदि पैकी काय वापरता येईल हे चर्चेद्वारे ठरवणे. (४) भांडीकुंडी सारखे खेळ खेळून त्याद्वारे गप्पा मारण्याची संधी देणे.	जोडो ब्लॉक, वाळू, गोट्या, मणी, पाणी, कप, बकेट, चमचा, सुपली इत्यादी.	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक
	तंत्रज्ञान	तंत्रज्ञानविषयक सोप्या साधनांची ओळख, उपयोग व हाताळणे.	• डिजिटल व दृकश्राव्य साधने वापरताना काळजीपूर्वक लक्ष देतो.	(१) वर्गात उपलब्ध डिजिटल व दृकश्राव्य साधनांची ओळख करून द्यावी. (२) वरीलप्रमाणे साधने/चित्रे/फोटो दाखवून त्यांच्या उपयोगाबाबत चर्चा करण्याची संधी द्यावी. (३) वरीलप्रमाणे साहित्य वापरताना घ्यावयाच्या काळजीची व्यवस्थित माहिती द्यावी.		
क (५–६ वर्षे)	हस्तकला /हस्तकृती	हस्तकलेशी निगडित सोप्या कृती व साधने.	• मातीकाम किंवा शिल्पकला/ कलाकाम करताना	(१) मातीकाम, शिल्पकाम/कलाकाम करताना लागणाऱ्या विविध साहित्यांची प्रात्यक्षिकाद्वारे ओळख करून द्यावी.	मातकामा– साठी लागणारे साहित्य,	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			योग्य कामासाठी योग्य साधने निवडतो.	(२) सुचविलेल्या कामासाठी योग्य साहित्यांची निवड करून प्रात्यक्षिक करण्याची संधी द्यावी. जसे – माती खोदणे, चिखल बनविणे, चित्राला रंग देण्यासाठी योग्य रंग व आकाराची निवड करणे.	वर्गात उपलब्ध डिजिटल	
			• शिक्षकांच्या मदतीने डिजिटल तंत्रज्ञान जसे की, स्मार्टफोन, टॅबलेटस्‌चा वापर करतो.	(१) स्मार्टफोन, टॅबलेट आणि तत्सम डिजिटल साधने वापरण्यासंबंधी प्रात्यक्षिक द्यावे. विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष वापरण्याची संधी द्यावी. आवश्यक तेथे मदत करावी.	साहित्य, विविध डिजिटल साहित्यांचे चित्र/फोटो इ.	
ड (६–७ वर्षे)			• कृती करताना परिणामकारकपणे साधनांचा वापर करतो.	(१) कोणतीही कृती/काम करताना साधनांचा वापर परिणामकारक करण्यासंबंधी प्रात्यक्षिक करून दाखवणे. जसे – मातीपासून विविध आकार/वस्तू बनवताना माती खोदणे, चिखल बनविणे इत्यादी पायऱ्यामध्ये योग्य साहित्य कसे वापरावे याचे प्रात्यक्षिक देणे. (२) विद्यार्थ्यांना सुचविलेले कामे/कृती योग्य साहित्यांचा वापर करून सहजतेने करण्याची संधी द्यावी.	मातकामा–साठी लागणारे साहित्य, वर्गात उपलब्ध डिजिटल साहित्य, विविध डिजिटल साहित्यांचे चित्र/फोटो इ.	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
	तंत्रज्ञान	डिजिटल साधनांची ओळख, वापर व उपयोग.	• अध्ययन करताना डिजिटल साधनांचा सहज वापर करतो. उदा. दृक्श्राव्य साधन सुरू करणे/मध्येच थांबविणे.	(१) वर्गात उपलब्ध असणारी डिजिटल साधने (स्मार्टफोन, लॅपटॉप, टि.व्ही. इ.) सुरू करणे, बंद करणे, आवश्यक तेथे थांबवणे इत्यादी बाबींचे प्रात्यक्षिक द्यावे. (२) वरीलप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्याला साधने हाताळण्याची संधी द्यावी.		
३ (७–८ वर्षे)	कार्यानुभव /शारीरिक शिक्षण विषयक कृती	शारीरिक कृती व हालचाल, साधनतंत्राचा वापर.	• सोपी साधने तयार करतो व दैनंदिन कृतींमध्ये त्यांचा वापर करतो.	(१) एखाद्या साधनाच्या ऐवजी पर्यायी साधनांचा शोध घेण्याची संधी द्यावी. जसे – खोदकामासाठी कुदळ नसल्यास उपलब्ध गज किंवा लाकूड यासारखी साधने वापरून खोदणे. (२) कामाच्या गरजेनुसार उपलब्ध टाकाऊ साधनांपासून कामाची साधने तयार करण्याची संधी द्यावी. जसे – लाकूड व लोखंडी तुकड्यांचा वापर करून कुदळ/फावडे तयार करणे.	मातकामा–साठी लागणारे साहित्य, वर्गात उपलब्ध डिजिटल साहित्य, विविध डिजिटल साहित्यांचे चित्र/फोटो इ.	(१) तोंडीकाम, प्रात्यक्षिक
	तंत्रज्ञान	तंत्रज्ञानविषयक साधनाची हाताळणी व निपुणता.	• अध्ययन करताना डिजिटल व दृक्श्राव्य साधने सहजपणे व निपुणपणे वापरतो.	(१) अध्ययनासंबंधी विविध ॲपचा वापर करताना आवश्यक पूर्वतयारी (इंटरनेट, साऊंड इ. जोडणी) करणे, प्रात्यक्षिक द्यावे. तत्सम ॲप उघडून त्यातून योग्य घटक/आशय शोधण्याचे प्रात्यक्षिक द्यावे. (२) वरीलप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्याला साधने हाताळण्याची पुरेशी संधी द्यावी.		

विकास क्षेत्र : बोधात्मक

अभ्यासक्रमाचे ध्येय : बालके राशी, आकार व मापन यांच्याद्वारे गणितीय आकलन (समज) आणि जगाला समजून घेण्याची क्षमता विकसीत करतात.

अध्ययन क्षमता : C 8.1 एकापेक्षा जास्त गुणधर्माच्या आधारे वस्तू गटांत आणि उपगटांत वेगळ्या करतो.

अध्ययन क्षेत्र/घटक : माहितीचे व्यवस्थापन

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	**माहितीचे वर्गीकरण**	वस्तूंचे वर्गीकरण (दोन गटांत) • आकार (लहान–मोठा) • लांबी (लांब–आखूड) • वजन (जड–हलका) • उंची (उंच–ठेंगणा)	• आकार, लांबी, उंची व वजन यांवर आधारित वस्तू दोन गटात वेगवेगळ्या करतो. जसे : लहान–मोठा, लांब–आखूड, जड–हलका.	(१) विद्यार्थ्यांसमोर विविध वस्तू, चित्रे, कार्ड ठेवाव्यात त्यांची मुक्तपणे विभागणी करू द्यावी. (२) विभागलेल्या वस्तू, चित्रे, कार्ड त्यांनी अशा का विभागल्या? याबाबत बालकांशी चर्चा करावी. (३) दिलेल्या वस्तू गटात विभागण्यासाठी सूचना द्यावी. सूचना देत असताना विभागणीचा निकष सांगावा. (४) वस्तू वेगळ्या करत असताना बालके तुलनादर्शक शब्दांचा योग्य वापर करतात का हे पाहावे. जसे : (१) पेनपेक्षा पट्टी लांब आहे. पट्टीपेक्षा पेन आखूड आहे. (२) चित्रातील लहान वस्तूवर खडा ठेव, मोठ्या वस्तूवर चिंचोका ठेव असा खेळ द्यावा.	परिसरात आढळणाऱ्या विविध वस्तू. जसे : निसर्गात आढळणारी पाने, खडे, फुले, बिया, भाज्या, फळे, प्राणी, घरात आढळणाऱ्या वेगवेगळ्या वस्तू, गणित पेटीतील विविध प्रकारचे साहित्य, भौमितिक आकार, रंगीत तुकडे,	(१) विद्यार्थी कृती करत असताना वर्गीकरण क्षमता, तार्किक विचार, भाषा विकास, सर्जनशीलता, गटात काम करण्याची क्षमता, प्रत्यक्ष कृती यांचे निरीक्षण

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(५) वेगवेगळ्या वस्तू देऊन जड वस्तू टेबलवर ठेव, तर हलकी वस्तू पिशवीत ठेव यांसारखी प्रात्यक्षिके करून घ्यावीत. (६) वेगवेगळ्या वस्तू देऊन किती गट करता येतील हे सकारण विचारावे.	मणी, माळा यांसारख्या वस्तू. विविध चित्र	
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	**माहितीचे वर्गीकरण**	वस्तूंचे वर्गीकरण • आकार (लहान–मोठा, सर्वात मोठा) • लांबी (लांब–आखूड, सर्वात आखूड) • वजन (जड–हलका, सर्वात हलका) • उंची • (उंच ठेंगणा सर्वात ठेंगणा)	• आकार, लांबी, उंची व वजन यांवर आधारित वस्तू तीन गटात वेगवेगळ्या करतो • लहान आकार – मोठा आकार – सर्वात मोठा आकार	(१) बालकांसमोर विविध वस्तू ठेवाव्यात त्यांची तीन गटात मुक्तपणे विभागणी करू द्यावी. • विभागलेल्या वस्तू त्यांनी अशा का विभागल्या? या बाबत त्यांच्याशी चर्चा करावी. (२) वेगवेगळ्या लांबीच्या तीन–तीन वस्तू घ्याव्यात. त्यांचे लांबीनुसार तीन गट तयार करण्यास सांगावे. जसे : आखूड, लांब व सर्वांत लांब याप्रमाणे वजन व उंची यासाठीची प्रात्यक्षिके करून घ्यावीत. (३) दिलेल्या विविध वस्तू गटात विभागण्यासाठी सूचना द्यावी. सूचना देत असताना विभागणीचे निकष सांगावेत. उदा. लांबीनुसार, वजनानुसार. व वस्तूंच्या विभागणीचे प्रात्यक्षिक करून घ्यावे. जसे : आकाराने लहान–मोठी सर्वांत मोठी वस्तू, आखूड, लांब व सर्वांत लांब वस्तू, हलकी–जड, सर्वांत जड वस्तू.	परिसरात आढळणाऱ्या विविध वस्तू. जसे : निसर्गात आढळणारी फुले, पाने, खडे, भाज्या, बिया, प्राणी, वनस्पती वेगवेगळ्या घरात आढळणाऱ्या वस्तू, गणित पेटीतील विविध प्रकारचे साहित्य, भौमितिक आकार,	(१) आकारानुसार वर्गीकरण का? कसे केले ? या बाबत चर्चेद्वारे. (१) प्रत्यक्ष कृती करून घेणे कृतिपत्रिकेच्या आधारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(४) वस्तू वेगळ्या करत असताना मुले तुलनादर्शक शब्दांचा योग्य वापर करतात हे पहावे. जसे : (१) पेनपेक्षा पट्टी लांब आहे व सर्वांत लांब काठी आहे. (२) चित्रातील सर्वांत लहान वस्तूवर खडा ठेव मोठ्या वस्तूवर चिंचोका ठेव असा खेळ द्यावा. (३) वेगवेगळ्या वस्तू देऊन सर्वांत जड वस्तू, हलकी वस्तू व सर्वांत हलकी वस्तू या क्रमाने वस्तू ठेवण्याचा खेळ घ्यावा. (४) वस्तूंची विभागणी तीन गटात करण्यासाठी तुलनात्मक शब्दांचा वापर करून वस्तू ठेवण्याच्या कृती पूर्ण करून घ्याव्यात.	रंगीत तुकडे, मणी, माळा यांसारख्या वस्तू, कृतिपत्रिका	
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	**माहितीचे व्यवस्थापन**	वस्तूंचे गुणधर्मानुसार वर्गीकरण, उदा. • आकार • लांबी • वजन • उंची • रंग इत्यादीनुसार	• विद्यार्थी परिचित गुणधर्मानुसार वस्तूचे वर्गीकरण करतो.	(१) बालकांसमोर विविध वस्तू ठेवाव्यात त्यांची विविध गटात त्यांना मुक्तपणे विभागणी करू द्यावी. विभागलेल्या वस्तू त्यांनी अशा का विभागल्या? या बाबत त्यांच्याशी चर्चा करावी. (२) साधारणपणे वेगवेगळे गुणधर्म असणाऱ्या वस्तू द्याव्यात. त्यांचे गुणधर्मानुसार गट तयार करण्यास सांगावे. किती गट होतील? असे गट करताना त्यांनी कोणता विचार केला. हे व्यक्त करण्याची संधी द्यावी.	परिसरात आढळणाऱ्या विविध वस्तू. जसे : निसर्गात आढळणारी पाने, खडे, फुले, बिया, भाज्या, प्राणी,	(१) प्रत्यक्ष क्षेत्रभेट व निरीक्षण जसे की बाग, शेती इ.

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(३) दिलेल्या वस्तू गटात विभागण्यासाठी सूचना द्यावी. सूचना देत असताना विभागणीचे निकष सांगावेत. जसे : आकारानुसार, लांबीनुसार, उंची–नुसार, वजनानुसार, रंगानुसार (४) वस्तूंची विभागणी करत असताना बालके तुलनादर्शक व संख्यादर्शक शब्दांचा वापर करतात का हे पाहावे. जसे : चार पिवळ्या रंगाचे त्रिकोण, सात निळ्या रंगाचे चौकोन (५) वेगवेगळ्या प्रकारे गुणधर्म लक्षात घेत तुलनात्मक शब्दांचा वापर करत वस्तू क्रमवार ठेवण्याच्या कृती पूर्ण करून घ्याव्यात. (६) दिलेल्या गुणधर्माशी सुसंगत वस्तूंची निवड करून गटात ठेवण्याचा खेळ घेणे. (७) गुणधर्मांवर आधारित गणितीय कोड्याद्वारे वस्तू/प्राणी/पक्षी ओळखण्याचा खेळ घ्यावा.	वनस्पती, वेगवेगळ्या घरात आढळणाऱ्या वस्तू, गणित पेटीतील विविध प्रकारचे साहित्य, भौमितिक आकार, रंगीत तुकडे, मणी, माळा यांसारख्या वस्तू, चित्रकार्ड.	
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	**माहितीचे व्यवस्थापन**	गुणधर्मानुसार निकषानुसार गट व उपगटांत वर्गीकरण	• विद्यार्थी परिचित गुणधर्मानुसार, वस्तू वेगळ्या करतो आणि वेगळे करण्यामागील नियमांचे वर्णन करतो.	(१) मुक्तपणे निकष ठरवून विभागणी करता येईल अशी प्रसंगचित्रे/घटना/गोष्टी/ वनस्पती या संबंधाने बालकांशी चर्चा करून विभागणी करण्यास सांगावे. बालकांना गुणधर्मानुसार गटात मांडणी करण्याची संधी द्यावी. वस्तूंची विविध गुणधर्मानुसार	परिसरात आढळणाऱ्या विविध वस्तू. जसे : निसर्गात आढळणारी पाने, खडे,	

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			उदा. समान वातावरणात राहणारे प्राणी वेगळे करतो. जसे – कुत्रे, मांजर, उंदीर, साप यांमध्ये शाकाहारी प्राणी (गवत खाणारे) व मांसाहारी प्राणी असे वर्गीकरण करतो.	विभागणी केल्यानंतर त्यांची संख्यात्मक मांडणी करण्यास सांगावी. (२) माहिती असलेले गुणधर्म जसे शाकाहारी, मांसाहारी, पाण्यात वाढणारे, जमिनीवर असणारे, निसर्गातून मिळणारे, घरात असणारे, शेतात असणारे असे गट व उपगटात वर्गीकरण करण्याची संधी द्यावी. (३) बालकांसमोर वस्तूंचे लांबी/उंची/वजन यांसारखे विशिष्ट गुणधर्म वापरून तयार गट/उपगट ठेवावेत. कोणत्या गुणधर्मानुसार गट झाले व उपगट आहेत ते विचारावे. (४) माहिती असलेले गुणधर्म जसे – शाकाहारी, मांसाहारी, पाण्यात वाढणारे, जमिनीवर असणारे, निसर्गातून मिळणारे, घरात असणारे, शेतात असणारे असे गट व उपगट यांचे गुणधर्म ओळखण्याची व वर्णन करण्याची संधी द्यावी. (५) एकापेक्षा जास्त गुणधर्म असणाऱ्या वस्तू ओळखण्यासाठी विविध आकार व रंग असणाऱ्या वस्तू द्याव्यात. जसे : निळा–पिवळा, लाल, त्रिकोण, चौकोन गोलाकार देऊन त्यातून पिवळ्या रंगाचे त्रिकोण, लाल रंगाचे गोल इ. आकार ओळखण्याची, वर्गीकरणाची संधी द्यावी.	वनस्पती, प्राणी, बिया, पाने, फुले, भाज्या, वेगवेगळ्या घरात आढळणाऱ्या वस्तू, गणित पेटीतील विविध प्रकारचे साहित्य, भौमितिक आकार, रंगीत तुकडे, मणी, माळा यांसारख्या वस्तू, चित्रे, कृतिपत्रिका.	(१) विविध गुणधर्मानुसार प्रत्यक्ष वर्गीकरण करण्यास सांगून प्रत्यक्ष कृतीद्वारे कारणमिमांसा करण्यास सांगावे.

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ २ री (७ ते ८ वर्षे)	**माहितीचे व्यवस्थापन**	निकषानुसार गट व उपगटांत वर्गीकरण	• गटांत व उपगटांत वस्तू वेगळ्या करतो. (उदा. ठोकळ्यांच्या गटात प्रथम रंगावर आधारित व नंतर त्या रंगाच्या आत आकारांवर आधारित त्यानंतर मापावर आधारित ठोकळे वेगळे करतो, बनवितो. झाडांचे आकार व वेली ओळखतो व यामध्ये फळ येणारी व फळ न येणारी तसेच त्यातील खाण्यायोग्य व खाण्यास अयोग्य असे वेगळे करतो.	(१) वस्तूच्या एकाच गटाचे उपगटानुसार निकष बदलत गेले की, गट कसे वेगळे होतात यासाठी वस्तूंची गटात उपगटात विभागणी केलेले गट सादर करावेत व ते कसे तयार झाले याची चर्चा घडवून आणावी. जसे : ठोकळे त्यातील लहान ठोकळे मोठे ठोकळे त्यापैकी लाल-निळ्या रंगाचे ठोकळे, त्यापैकी गुळगुळीत-खडबडीत ठोकळे इत्यादी. (२) परिसरातील वेगवेगळ्या बाबींचे निरीक्षण करून त्यांचे गुणधर्मानुसार गट करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. गट कसे केले त्यामागील विचार व्यक्त होण्याची संधी द्यावी. जसे : परिसरात आढळणारी फुले, सुगंधी फुले, गंध नसलेली फुले, पांढरी फुले, लाल फुले, वेलीवरची फुले, झाडावरची फुले, प्राणी, पाळीव, जंगली, दूध देणारे, दूध न देणारे, अंडी देणारे, पिलांना जन्म देणारे. (३) एकापेक्षा जास्त गुणधर्म असणाऱ्या वस्तू ओळखण्यासाठी विविध आकार व रंग असणाऱ्या वस्तू द्याव्यात. जसे : लहान व मोठ्या आकारातील, लाल, निळ्या व पिवळ्या रंगाचे त्रिकोणी, चौकोनी व गोलाकार वस्तू द्याव्यात व त्यातून पिवळ्या	परिसरात आढळणाऱ्या विविध वस्तू. जसे : निसर्गात आढळणारी पाने, खडे, फुले, भाज्या, बिया, प्राणी, वनस्पती, वेगवेगळ्या घरात आढळणाऱ्या वस्तू, गणित पेटीतील विविध प्रकारचे साहित्य, भौमितिक आकार, रंगीत तुकडे मणी, माळा यांसारख्या वस्तू, चित्रे, कृतिपत्रिका	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे पडताळणी

<table>
<tr><th>स्तर/ वयोगट</th><th>घटक</th><th>उपघटक</th><th>अध्ययन निष्पत्ती</th><th>अध्ययन अनुभव</th><th>अध्ययन साधने</th><th>मूल्यमापन निर्देश</th></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td>रंगाच्या वस्तू त्यातून त्रिकोणी व चौकोनी लहान व मोठ्या आकाराच्या वस्तू ओळखण्याची व गुणधर्मानुसार विभागणी करण्याची संधी द्यावी. जसे :
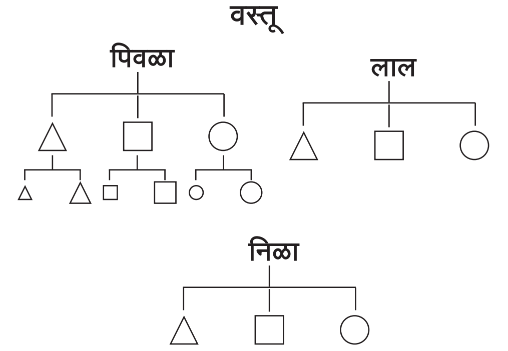

(४) वस्तूंची वरीलप्रमाणे विभागणी केल्यानंतर त्यांची वर्गीकरणानंतर संख्यात्मक मांडणी करावी.</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td colspan="7">विकास क्षेत्र : बोधात्मक
अभ्यासक्रमाचे ध्येय : 8 : बालके प्रमाण, आकार व मापन यांच्या मदतीने गणितीय आकलन आणि क्षमता विकसित करतात व त्याद्वारे सभोवतालचे जग समजून घेतात.
अध्ययन क्षमता : C 8.2 आपल्या परिसरातील आकार आणि संख्या यांच्यातील साधे आकृतिबंध ओळखतो आणि त्यांचा विस्तार करतो.
अध्ययन क्षेत्र : आकृतिबंध</td></tr>
<tr><td>बालवाटिका (३ ते ४ वर्षे)</td><td>आकृतिबंध</td><td>वस्तू, चित्र, आकार यांच्यातील आकृतिबंध ओळखणे</td><td>• आकृतिबंध ओळखतो. आकार, पाने–फुले यांच्या पुनरावृत्तीनुसार</td><td>(१) विविध वस्तूंमधून दोन वस्तू पुन्हा–पुन्हा वापरून आकृतीबंध ओळखण्याची संधी देणे व तयार करून घेणे.</td><td>उपलब्ध साहित्य, पाने, फुले, लहान दगड,</td><td>(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे पडताळणी</td></tr>
</table>

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			आकृती बंध तयार करतो. (पान–फूल, पान–फूल, अ–ब, अ–ब, अ–ब)	(२) आकृतिबंधाच्या दिलेल्या नमुन्यांप्रमाणे त्यांची पुढे मांडणी करण्यास बालकाला साहाय्य करणे. (३) बालकाला मणी, दोरा, फुले दिलेल्या साहित्यातून आकृतिबंध तयार करण्यास सांगणे. (स्नायूंचा विकास) (४) परिसरात दोन वस्तूंच्या मदतीने झालेल्या आकृतिबंधाचे निरीक्षण करण्यास सांगणे. जसे : घरातील फरशा, हार, तोरण तयार होणाऱ्या आकृतिबंधावर चर्चा घडवून आणणे. (५) परिसरातील वस्तू, आकार, पाने–फुले यांसारख्या दोन वस्तू देऊन त्यांच्या मदतीने आकृतिबंध तयार करून घेणे. त्यांचे प्रदर्शन भरवणे.	छोटी फळे, बिया, पंख, कापडाचे तुकडे विविध आकारांचे तुकडे Block, Buttons	(१) परिसरातील आकृति–बंधाचे निरीक्षण व्याख्याची संधी देऊन, तसे अन्य आकृतीबंध शोधण्यास सांगणे. (२) वस्तूंच्या आधारे प्रत्यक्ष आकृतीबंध तयार करून घेणे. (३) कृति–पत्रिकेतील आकृति–बंध विस्तार करणे.
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आकृतिबंध	ध्वनींचे आकृतिबंध ओळखणे व पुनरावृत्ती करणे.	• आवाजांमधील आकृतिबंध ओळखतो व	(१) दोन ध्वनींच्या आकृतिबंधाच्या उच्चारणातील आनंद घेणे. जसे : पट–पट, टप–टप, कट–कट, टक–टक, चम–चम इ.	चमचा, वाटी, टेबल यांचे आवाज उपलब्ध वाद्ये.	(१) प्रात्यक्षिक, कृती तोंडी कार्य चर्चा

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			पुनरावृत्ती करतो. उदा. सारेगम – सारेगम ध–म–ग ध–म–ग	(२) दोन आवाजांचा आकृतीबंध ऐकवणे, ती कृती सोबत करून घेणे. (उदा. टाळी–चुटकी, टाळी–चुटकी...टाळी–पायांचा आवाज, टाळी पायांचा आवाज) (३) आवाजांच्या आकृतिबंधांच्या पुनरावृत्ती करून घेणे. (४) आवाजाच्या मदतीने स्वतःचे आकृतीबंध तयार करण्याची संधी देणे.		
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)		हालचाल विषयक आकृतिबंध ओळखणे आणि पुनरावृत्ती करणे.	• हालचालींचे आकृतिबंध ओळखतो आणि पुनरावृत्ती करतो. उदा. हात खाली–वर, हात खाली–वर, उडी मार, उभा राहा उडी मार उभा राहा.	(१) दोन टप्प्यांच्या हालचालींच्या कृती करून दाखवणे. (वाकणे, सरळ उभे राहणे, वाकणे, सरळ उभे रहावे.) (२) हालचालींचे निरीक्षण करून कृती करण्यास सांगणे. (३) स्वतःहून कृती करणे. (४) शरीराच्या, पायाच्या लयबद्ध हालचालींच्या मदतीने होणाऱ्या आकृतिबंधाच्या मदतीने नृत्य करणे. (५) शरीराच्या, हालचालीतून तयार होणाऱ्या आकृतीबंधाच्या मदतीने नृत्याचे प्रात्यक्षिक दर्शवणे. (६) नृत्य किंवा हालचालीतील आकृतिबंध ओळखून त्याप्रमाणे हालचाली करणे. (७) विविध प्रकारे आकृतिबंधात्मक शारीरिक हालचाली करून त्याची प्रात्यक्षिके दर्शवण्याची संधी देणे.		(१) प्रात्यक्षिक, कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आकृतिबंध	वस्तू, आकार, चित्रे यांतील आकृतिबंध ओळखणे, विस्तार करणे व तयार करणे.	• आकृतिबंधातील पुनरावृत्ती असणारा घटक ओळखतो. ३ ते ४ वस्तू, आकार, चित्रे यांना वापरून आकृतिबंध तयार करतो. (पेन–पुस्तक–पेन्सिल, पेन–पुस्तक–पेन्सिल) अ–ब–क, अ–ब–क	(१) ३ ते ४ वस्तूंच्या मांडणीतील आकृतिबंधांचे निरीक्षण करण्यास सांगणे, घटक व त्यांचा क्रम ओळखण्यास सांगणे. (तीन–चार घटकांचा/वस्तूंचा एकत्रित वापर करून तयार आकृतिबंधाचे निरीक्षण व त्यांच्या वैशिष्ट्यांवर चर्चा घडवणे.) (२) दिलेल्या आकृतिबंधातील पुनरावृत्तीचे निरीक्षण करणे व आकृतिबंध पूर्ण करणे. △□○, △□○, △□○, ..., ... (३) दिलेल्या ३ ते ४ वस्तूंपासून आकृतिबंध बालकाने स्वत: कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे तयार करणे. (४) आकृतिबंधाचे वैशिष्ट्ये लक्षात घेत आकृतिबंधांचा विस्तार करणे/पूर्ण करणे. जसे : ...., ... (५) ३ ते ४ घटकांचा एकत्रित वापर करत स्वतःचे आकृतिबंधाचे विकसन करण्याची संधी देणे. त्यांच्या वैशिष्ट्यांबद्दल चर्चा करणे. (६) कात्रीने पट्ट्या, आकार मुलांकडून काढून घेणे. त्यातून आकृतिबंध तयार करणे. (स्नायू हालचाल, हस्त नेत्र समन्वय)	पेन, पुस्तके, पाने, फुले, फळे, आकार, बिया	(१) प्रात्यक्षिक, कृती तोंडी कार्य चचा (२) कृतिपत्रिका (३) प्रत्यक्ष सोपे आकृतिबंध तयार करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आकृतिबंध	ध्वनीविषयक आकृतिबंध ओळखणे, विस्तार करणे व तयार करणे.	• आवाज किंवा विशिष्ट कृतीमधील आकृतिबंध ओळखतो व पुनरावृत्ती करतो आणि विस्तार करतो.	(१) तीन आवाजांचा आकृतिबंध ऐकवणे किंवा तीन कृतींचा आकृतिबंध दाखविणे. (२) उदा. हे आकृतिबंध ऐकून सोबत पुनरावृत्ती करायला सांगणे. (३) बालकाने स्वतःहून आवाज/कृतींच्या आकृतिबंधाचा विस्तार करणे.	चमचा, वाटी, टेबल उपलब्ध वाद्ये.	(१) प्रात्यक्षिक, कृती तोंडी कार्य चर्चा
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आकृतिबंध	हालचालविषयक आकृतिबंध ओळखणे, विस्तार करणे व तयार करणे.	• तीन विविध शारीरिक हालचालींचा आकृतिबंध स्पष्टपणे ओळखतो आणि विस्तारित करतो.	(१) विद्यार्थ्यांचा सहभाग घेत शारीरिक हाल–चालींचे वेगवेगळे आकृतिबंध तयार करणे. त्यांच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा घडवून आणणे. (२) विद्यार्थ्यांना स्वतःचे आकृतिबंध तयार करण्याची संधी देणे. त्यांना गटात सादरीकरण करण्यास सांगणे. (३) पाठ्यपुस्तक/परिसरातील गाणी अभिनया–सह सादर करण्यास शारीरिक हालचालींतून तयार होणारे आकृतिबंध कसे उपयुक्त ठरतात हे तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून किंवा परिसरातील कलाकारांच्या मदतीने सांगणे. (४) कार्यानुभवातून ठसेकाम, water colour, पेन्टिंग यांच्या मदतीने आकृतिबंध तयार करून घेणे.	चित्रफित, प्रत्यक्ष हालचाली.	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आकृतिबंध	रंग, आकार व आकृत्या यांतील आकृतिबंध ओळखणे व तयार करणे.	• रंग, आकार, माप या विविध वैशिष्ट्यांनुसार नवीन आकृतिबंध स्वतंत्रपणे तयार करतो.	(१) बालकास रंग, आकार, मापे यावर आधारीत आकृतिबंधाचा नमुना दाखवणे, त्यावर चर्चा करणे. (२) बालकांस स्वत: पूर्वानुभवावरून रंग, आकार, मापे या वैशिष्ट्यानुसार नवीन आकृतिबंध तयार करण्याची संधी देणे. उदा. विविध रंगांच्या (३ ते ४) त्रिकोणांचा आकृतिबंध पिवळा, निळा, हिरवा–पिवळा, निळा, हिरवा... △△△, △△△, ... (३) विद्यार्थ्यांना वेगवेगळे रंग, आकार, आकृत्या उपलब्ध करून द्यावेत. त्यांच्या मदतीने विविध प्रकारचे आकृतिबंध करून घ्यावेत. (४) तयार झालेल्या रचनेतील आकृतिबंधाचे वैशिष्ट्ये याबद्दल बोलते करावे.	रंगीत, आकार, विविध आकार, विविध मापांच्या वस्तू. (परिसरात उपलब्ध वस्तू)	(१) तोंडी काम, प्रात्यक्षिक कृती
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आकृतिबंध	आकृतिबंधातील नियम ओळखणे.	• आकृतिबंधातील नियम सांगतो व वेगवेगळ्या वस्तूंमध्ये नवीन आकृतिबंध तयार करतो.	(१) बालकांस दैनंदिन जीवनातील विविध आकृतिबंध निरीक्षणास देणे. जसे : दिनचर्या, त्याच्या क्रमाबद्दल/नियमाबद्दल चर्चा करणे. (२) बालकाकडून आकृतिबंधाचा नियम जाणून घेणे.	रांगोळी, तोरण, चित्रे	

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			उदा. पाने, फुले यांच्या सहाय्याने तोरण तयार करतो.	(३) साहित्य देऊन बालकाला नवीन आकृतिबंध तयार करण्यास संधी देणे. (४) परिसरातील आकृतिबंधाचे वैशिष्ट्ये सांगण्याची संधी द्यावी. (५) परिसरातील अनुभवलेले आकृतिबंध मांडण्याची संधी द्यावी. (६) वेगवेगळ्या आकृतिबंधातील वैशिष्ट्यांची मदत घेत स्वतःची आकृतिबंध तयार करण्याची संधी द्यावी.		
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	आकृतिबंध	आकृतिबंध पूर्ण करणे. विस्तार तयार करणे.	• मोठ्यांच्या मदतीने सोप्या आकृतिबंधातील हरवलेला घटक शोधतो/भरतो. (लाल–निळा, लाल–निळा, लाल–.....)	(१) दोन घटकांचा आकृतिबंध बालकासमोर मांडणे व त्याच्या क्रमाबाबत चर्चा करणे. (२) त्यातील एखादा घटक काढून घेणे व काढलेले घटक कोणता हे ओळखण्यास सांगणे. अपूर्ण आकृतिबंध देत तो कसा पूर्ण करावा याबद्दल चर्चा घडवून आणणे. वेगवेगळे अपूर्ण आकृतिबंध पूर्ण करण्याच्या संधी देणे. (३) वेगवेगळे अपूर्ण आकृतिबंध मित्राच्या मदतीने किंवा स्वतंत्रपणे पूर्ण करण्याच्या संधी देणे. (४) हरवलेले शोधा/पूर्ण करा/विस्तार करा अशा कृतींच्या माध्यमातून आकृतिबंधाचा सराव घेणे.	वस्तू, चित्र, आकार	(१) तोंडी काम, प्रात्यक्षिक कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	आकृतिबंध 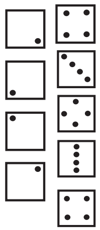	संख्यांमधील आकृतिबंध शोधणे.	• आकृतिबंधातील नियमांचे वर्णन करतो व संख्या, चिन्हे, तर्कावर आधारित अमूर्त आकृतिबंधामध्ये त्याचा वापर करतो. उदा. चित्र काढताना आणि रंगविताना रंगाचा वापर करून आकृतिबंध तयार करणे, समान ठिपक्यांचा/ चिन्हांचा विविध आकृतिबंधात वापर करणे.	(१) दिलेल्या आकृतिबंधातील नियम व तर्क ओळखतो. (२) स्वतःच्या मनाने काढलेल्या चित्रात संख्या, चिन्हे, तर्क यांचा उपयोग करून आकृतिबंध तयार करणे व रंगविणे. उदा., निसर्गचित्रात फुलांच्या पाकळ्यांचा आकृतिबंध, घरांवरील कौले, खिडक्या, दारे, भिंतींच्या विटा यांतील आकृतिबंध. (३) विविध प्रकारचे आकृतिबंध तयार करताना त्यातील वैशिष्ट्ये ओळखण्याची व आकृतिबंध पूर्ण करण्याची संधी देणे. जसे : सममित आकृत्या, फुलपाखरे, पक्षी, फूल, पान इत्यादी.	रांगोळी, तोरण, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

विकासात्मक क्षेत्र – बोधात्मक

अभ्यासक्रमाचे ध्येय : बालके प्रमाण, आकार व मापन यांच्या मदतीने गणितीय आकलन आणि क्षमता विकसित करतात. त्याद्वारे सभोवतालचे जग समजून घेतात.

अध्ययन क्षमता : C 8.3 : –

अध्ययन क्षेत्र/घटक : संख्याज्ञान/संख्या आकलन/संख्याबोध.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्याबोध, संख्यांची ओळख	संख्यानामे (१ ते ५)	• संदर्भासह क्रमाने ५ पर्यंतच्या संख्यांचे गाणे गातो. संख्या नामे सांगतो.	(१) १ ते ५ संख्या ओळखीसाठी कृतियुक्त बडबडगीते ऐकवणे, म्हणून घेणे. (सामूहिक गटात, वैयक्तिक) (२) १ ते ५ संख्यानामे क्रमाने म्हणण्याचा सराव घेणे. (उलट–सुलट क्रम) (३) दिलेल्या संख्यांच्या मागील व पुढील संख्यांची नामे विचारणे/सांगण्याची संधी देणे. (४) गाण्यातील ऐकलेल्या संदर्भाला संख्या नामे जोडतो. जसे : पाच बाई चिमण्या भारी चिव चिव	बडबड गीतांचा संग्रह	(१) तोंडी कामाद्वारे, निरीक्षणा–द्वारे
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते ५)	• ३ पर्यंतच्या संख्यांची नावे आणि वस्तूमधील एकास एक संगती वापरून मोजदान करताना मोठ्यांचे अनुकरण करतो.	(१) ३ पर्यंतच्या वस्तूंचे/चित्रांचे गट द्यावेत व गटांची/चित्रांची एकास एक संगतीने संख्या नामे ओळखावीत. (२) ३ पर्यंतची संख्या नामे ओळखण्यासाठी • ३ पर्यंतच्या वस्तू ठेवून त्यांची एक एका संख्यानामाशी संबंध (एकास एक संगती) • यासाठी जोडणे याची कृती करून दाखवावी व त्याचे अनुकरण करण्याची बालकांना संधी द्यावी.	वस्तू, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते ५)	• ३ पर्यंत वस्तूंची मोजणी करतो आणि त्याला तीन असे म्हणण्याची समज विकसित करतो. (तीन पर्यंत मोजणे आणि त्याला तीन म्हणणे.)	(१) गटात वस्तू द्याव्यात व एक संख्येसाठी एक वस्तू मोजणे. दोन संख्येसाठी एक, दोन अशा दोन वस्तू मोजणे आणि तीन संख्येसाठी एक, दोन व तीन अशी मोजणी करून तीन वस्तू दर्शविणे अशा कृती करून घ्याव्यात. जसे : (•) (••) (•••) १ २ ३ (२) एक एक ने वस्तूसमूह वाढवून/कमी करून संख्यांची ओळख करून देणे. (३) सांगितलेल्या संख्या नामासाठी वस्तूंचा गट दाखविणे. (४) कृतीतून/खेळातून ३ पर्यंतचा वस्तूसमूह व संख्यानाम यांची सांगड घालून सराव घेणे.	वस्तू, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते ५)	• दिलेल्या वस्तूसमूहातून वस्तू किंवा खेळणी मोजतो आणि त्यातील पाच पर्यंतच्या वस्तू/ खेळणी उचलून/ काढून देतो. (उदा. ३ ठोकळे देणे)	(१) विद्यार्थ्यांना ५ वस्तूंचा समूह द्यावा. त्यांतील वस्तू मोजण्याची संधी द्यावी. • दिलेल्या वस्तू समूहातील सुचविलेल्या संख्यांएवढ्या वस्तू बाजूला काढण्यास सांगावे. जसे : दोन चेंडू, तीन खडे काढून दाखविणे.	विविध वस्तू/ वस्तू समूह	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते ५)	• तीनपर्यंतच्या वस्तूंच्या दोन गटांची तुलना करतो. कोणत्या गटात कमी, जास्त किंवा समान वस्तू आहेत हे सांगतो. (फरक करतो.)	(१) ३ पर्यंतच्या वस्तूंचे गट दाखविणे. दोन गटांतील वस्तूंच्या संख्यांची तुलना करणे. दोन गटातील वस्तूंच्या संख्येत काय फरक आहे हे ओळखण्यास सांगणे. जसे : एका गटात दुसऱ्या गटापेक्षा वस्तू कमी आहेत/जास्त आहेत/समान आहेत. (२) हा फरक ओळखण्यासाठी एकास एक संगतीने कृती करण्याची संधी द्यावी.	विविध वस्तू/ वस्तू समूह	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते ५)	• दोन किंवा तीन वस्तूंचा गट तात्काळ ओळखतो	(१) वेगवेगळे वस्तूसमूह/चित्रे दोन/तीनच्या गटात द्यावीत. एका दृष्टिक्षेपात सांगण्याची संधी द्यावी. (२) दोन/तीन याप्रमाणे वस्तू/बोटे चित्रे/खुणा दाखवून एका दृष्टिक्षेपात सांगण्याची संधी द्यावी.	विविध वस्तू/ वस्तू समूह	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संख्यानामे	संख्यानामे (१ ते १०)	• १० पर्यंतची संख्यानामे योग्य क्रमाने सांगतो/गातो आणि ५ पर्यंतची संख्यानामे व वस्तू यांची एकास एक संगती लावतो.	(१) १० पर्यंतची संख्यानामे क्रमाने म्हणता यावीत म्हणून कृतियुक्त बडबडगीते ऐकवतात. (समूहात/गटात/वैयक्तिक) (२) १० पर्यंतची संख्यानामे क्रमाने म्हणण्याचा सराव घ्यावा. (उलट/सुलट) (३) १० पर्यंतचा वस्तूसमूह देऊन ५ पर्यंतच्या संख्यानामे व वस्तूसमूह यांची एकास एक संगती लावून दाखवावी. त्याप्रमाणे एकास एक संगती लावण्याची बालकांना संधी द्यावी.	विविध वस्तू/ वस्तूसमूह	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते १०)	• संख्येचे मूल्य समजून ५ पर्यंतच्या वस्तूंची मोजणी करतो. (५ पर्यंतचा संच ओळखतो.)	(१) परिसरातील सुचवलेल्या ५ पर्यंतच्या वस्तू मोजण्यास सांगणे. (२) दिलेल्या वस्तू समूहातून बालकांनी ५ पर्यंतच्या वस्तूंचा गट बाजूला काढून दाखवण्याची संधी देणे. (३) ५ पर्यंतच्या वस्तूंचे/चित्रांचे विविध गट बालकांसमोर ठेवावेत त्यातील वस्तू किती? ते ओळखण्याचा खेळ घेणे.	परिसरात उपलब्ध विविध वस्तू	(१) कृतींच्या निरीक्षणा- द्वारे
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते १०)	• संख्येची समज व्यक्त करतो. (उदा. ५ म्हणजे ५ विविध वस्तू – ५ व्यक्ती, ५ पुस्तके, ५ पेन्सिली इत्यादी.)	(१) ५ पर्यंतची समज योग्य प्रकारे झाली आहे की नाही हे पडताळण्यासाठी संख्यानाम उच्चारावे त्यासाठी त्याच्या परिसरातील तेवढ्याच कोणत्याही वस्तू/ चित्रे दाखवण्यास सांगणे. जसे : ३ या संख्यानामासाठी बालक ३ फुले, ३ फळे, ३ चित्रे इ. दाखवेल.	परिसरातील ५ वस्तू/चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा- द्वारे
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते १०)	• ५ पर्यंत मूर्त बाबी, सुट्या वस्तू व अमूर्त गोष्टी सहजतेने मोजतो. ५ पावले, ५ टाळ्या)	(१) ५ पर्यंतच्या वस्तू/प्रतिके/चित्रे यांच्या मदतीने ५ गोष्टी मोजण्याची संधी द्यावी. (२) एखादी कृती किती वेळा केली आहे हे मोजण्यास सांगावे. जसे : ५ उड्या मारणे. २ गिरक्या घेणे. इत्यादी. बालकांचे दोन गट करून एका गटातील बालकांनी उड्या मारून दुसऱ्या गटात मोजण्यास सांगावे.	विविध वस्तू, प्रतिके, चित्रे.	(१) कृतींच्या निरीक्षणा- द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते १०)	• स्मृतींच्या आधारे १० पर्यंतच्या संख्या योग्य क्रमाने पुढे मोजतो.)	(१) कृतियुक्त व बडबडगीतांतून १० पर्यंतच्या संख्या आठवून क्रमाने मोजण्याचा सराव देणे/कृती करून दाखवणे.	बडबडगीतांचा संग्रह	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते १०)	• २० पर्यंतच्या संख्या मोजण्यास सुरुवात करतो.	(१) १० पर्यंतच्या संख्या मोजण्याच्या अनुभवाचा आधार घेत एक एक ने संख्या वाढवीत २० पर्यंतच्या संख्या, वस्तू प्रतिके यांच्या साहाय्याने मोजण्याची संधी देणे. जसे : १० आणि १ = ११ १० आणि २ = १२ याप्रमाणे. १० आणि १० = २०. (२) १ ते २० संख्या सलगपणे मोजण्याचा सराव घेणे.	वस्तू, प्रतिके	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे
बालवाटिका ४ ते ५ वर्षे	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते १०) चार वस्तूंचे गट तात्काळ ओळखतो.		(१) वेगवेगळे वस्तू समूह/चित्रे चार-चार च्या गटात द्यावीत व एका दृष्टिक्षेपात सांगण्याची संधी देणे. (२) चार चार याप्रमाणे वस्तू/चित्रे/प्रतिके/बोटे दाखवून एका दृष्टिक्षेपात मोजण्याची संधी देणे.	चित्रे, वस्तू, प्रतिके	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते २०)	• २० पर्यंतची संख्यानामे योग्य क्रमाने सांगतो/गातो	(१) १० पर्यंतच्या संख्यांची नामे ओळखण्यासाठी २० पर्यंतच्या वस्तू ठेवून त्यांची एका एका गटाच्या संख्या नामाशी एकास एक संगतीने संबंध जोडण्याची कृती करून दाखवावी. (१० पर्यंत) या कृतीचे अनुकरण करण्याची संधी बालकांना द्यावी.	वस्तू, संख्यानामे चित्रे, प्रतिके, कृतिपत्रिका	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			आणि १० पर्यंतची संख्यानामे व वस्तू यांची एकास एक संगती लावतो.	(२) संख्यानामे व वस्तू यांचा तक्ता दाखवून एकास एक संगती लावण्यास सांगणे. (१ ते १०) (३) संख्या नामांपुढे तेवढ्या वस्तू ठेवण्यास सांगण्याची कृती करून घेणे. (१ ते १०)	वस्तू, चित्रे, संख्यानामे, कृतिपत्रिका	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते २०)	• १० पर्यंतच्या संख्यांचे मूल्य समजून १० पर्यंतच्या वस्तूंची अचूक मोजणी करतो.	(१) सुचविलेल्या संख्येइतक्या वस्तू दर्शविण्याचा खेळ घेणे. (२) दिलेल्या वस्तूसाठी संख्यानामे सांगण्याची संधी देणे. (३) एका गट १० पर्यंतच्या वस्तू दाखवेल व दुसरा गट त्यासंबंधित संख्या सांगेल. याप्रकारे गटात प्रात्यक्षिक घ्यावे.	वस्तू, प्रतिके	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे, रुब्रिकद्वारे
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (१ ते २०)	• दिलेल्या वस्तसमूहातील वस्तू कोणत्याही क्रमाने अचूक मोजतो आणि कोणत्याही क्रमाने मोजल्यास वस्तूच्या समूहातील वस्तूंची संख्या सारखीच राहते हे समजून घेतो.	(१) बालकासमोर गटांत विविध वस्तूंचे गट द्यावेत. प्रत्येकाचे वेगवेगळ्या/पद्धतीने (स्वत:च्या) क्रमाने मोजण्याची संधी द्यावी. प्रत्येकाने मोजलेली संख्या वेगवेगळ्या पद्धतीने मोजली तरी बदलत नाही याचा पडताळा घेण्याची संधी द्यावी. (१ ते १०) (२) बालकांना गोलाकार उभे करावे. प्रत्येकास स्वत:पासून गोलावरील बालकांची संख्या मोजण्याची संधी द्यावी. सर्वांची मोजण्याची कृती झाल्यावर संख्या व मोजण्याचा क्रम याबाबत निष्कर्ष काढून चर्चा करावी.	वस्तू, प्रतिके, मणी, गोट्या इ.	(१) कृतींच्या निरीक्षणांच्या द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(उदा. ओंजळभर मणी दिले असता कोणत्याही क्रमाने मोजणी करतो व वस्तूसंख्या अचूकपणे सांगतो.)	(३) वस्तूसमूहातील वस्तू डावीकडून–उजवीकडे, उजवीकडून–डावीकडे, खालून वर–वरून खाली, अशा विविध प्रकारे मोजल्या तरीही त्यांची संख्या बदलत नाही यासाठी वर्गातील मुले, बिस्किट पुड्यातील बिस्किटे, ट्रेमधील अंडी, केळी, बरणीतील लाडू यांसारख्या वस्तू मोजण्याची संधी द्यावी.		
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्याबोध	शून्याची ओळख	• दिलेल्या संचातील वस्तू कमी करून (उलट मोजून) शून्य '०' ही संकल्पना समजून घेतो. (उदा. ३ मण्यांची उलट क्रमाने मोजणी करत एक नंतर किती राहील?) हे सांगतो.	(१) प्रसंग, घटना, बडबडगीते याद्वारे शून्य ही संकल्पना समजून देणे. जसे : डब्यात तीन लाडू होते. मीनाने तीन लाडू खाल्ले शिल्लक राहिले शून्य. (२) तीन वस्तूंच्या गटातून एक–एक वस्तू कमी करून वस्तू किती शिल्लक राहिल्या हे प्रत्येक वेळी विचारावे. शेवटी एक नंतर वस्तू काढून घेतल्यावर किती शिल्लक राहतात याचे उत्तर 'काही नाही' म्हणजेच शून्य '०' हे लक्षात आणून देणे.	–	–
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्याबोध	संख्येची दर्शनी किंमत आणि स्थानदर्शक किंमत	• संख्येची दर्शनी किंमत (Face Value) व स्थान दर्शक किंमत	(१) विविध चित्रे, फळे, खेळणी एका रांगेत मांडून कृतीतून, गीतातून पहिला, दुसरा, तिसरा या क्रमवाचक नामांची ओळख करून देणे.	विविध वस्तू	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		उजवीकडून डावीकडे	(क्रमागत) (Co-ordinality) तसेच वस्तूचे डावीकडून उजवीकडे आणि क्रमागत स्थान यांची समज दर्शवितो. उदा. खालील क्रमानुसार उजवीकडून तिसरे स्थान → १ २ [३] ४ ५ ६ ७ • • [•] • • • • ७ ६ [५] ४ ३ २ १ ← डावीकडून पाचवे स्थान	(२) क्रमाने ठेवलेल्या वस्तूंची डावीकडून उजवीकडे व उजवीकडून डावीकडे मोजताना पहिला, दुसरा, तिसरा असे मोजण्याची कृती करून घेणे. (३) रांगेतील एखाद्या वस्तूचे डावीकडून, उजवीकडून स्थान कितवे याचा सराव घेणे.	–	–
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे १ ते २०	• ६ वस्तूंचा गट एका दृष्टीक्षेपात तत्काळ ओळखतो. उदा. ६ गोळ्या, बिस्किटे, ठोकळे न मोजता ओळखतो.	(१) वेगवेगळे वस्तूसमूह/चित्रे सहा-सहा च्या गटात द्यावीत व एका दृष्टिक्षेपात सांगण्याची संधी देणे. (२) सहा-सहा याप्रमाणे वस्तू/चित्रे/प्रतिके/बोटे दाखवून एका दृष्टिक्षेपात मोजण्याची संधी देणे.	चित्रे, वस्तू, प्रतिके	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (२० ते ९९)	• २० पेक्षा जास्त वस्तूंना ९९ पर्यंतच्या संख्यानामांनी मोजतो आणि १०-१० च्या गटाने ९९ पर्यंतच्या संख्या मोजतो.	(१) दोन दशक गठ्ठे यामध्ये एक-एक वस्तू वाढवत न्यावी. एकवीस ते एकोणतीस ही संख्यानामे जोडून दाखवावीत. याप्रमाणे संख्यानामांची पुनरावृत्ती करण्याची संधी देणे. (२) दशक गठ्ठे वाढवत न्यावेत. त्यामध्ये एक एक वस्तू वाढवत न्यावी. २१ ते २९ प्रमाणे संख्यानामे व वस्तू यांचा सहसंबंध जोडत २१ ते ९९ संख्यानामाची ओळख देणे.	दशक गठ्ठे, प्रतिके, दशक माळा, दशक कांड्या, वस्तू इ.	(१) योग्य समूह व संख्यानाम यांच्या जोड्या लावतो का यांचे निरीक्षण
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (० ते ९९)	• विशिष्ट संख्येपासून क्रमाने पुढे व मागे मोजतो. (० ते ९९)	(१) सुचविलेल्या विशिष्ट संख्येपासून पुढे क्रमाने ९९ पर्यंत संख्या/वस्तू मोजतो. (२) सुचविलेल्या विशिष्ट संख्येपासून मागे क्रमाने '०' पर्यंत संख्या/वस्तू मोजतो. (३) मणीमाळ, छोटे ठोकळे, जोडो ब्लॉक्स ,दशक पाट्या वापरतो.	वस्तू, चित्रे मणी माळ जोडो ब्लॉक	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (० ते ९९)	• दोन गटांमधील राशी ओळखतो. उदा. १० चे दोन गट मिळून २० बनतात.	(१) वेगवेगळे वस्तूसमूह/चित्रे दहा-दहा च्या गटांत द्यावीत व एका दृष्टिक्षेपात सांगण्याची संधी देणे. (९० पर्यंत) (२) दहा-दहा याप्रमाणे वस्तू/चित्रे/प्रतिके/बोटे दाखवून एका दृष्टिक्षेपात मोजण्याची संधी द्यावी. (९० पर्यंत)	वस्तू, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा-द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	संख्याबोध	संख्यानामे (२० ते ९९)	• संख्यारेषेवर/ चौकटीच्या कागदावर, ठोकळ्यांवरून/ चित्रावरून २ किंवा ३ च्या टप्प्याने अंक वगळून मोजणी करतो.	(१) क्रमाने संख्या असलेली संख्यारेषा/ठोकळे/ चित्रे इ. यांच्या मदतीने २–३ च्या टप्प्याने संख्या गाळून येणाऱ्या संख्या दर्शविण्यास सांगणे. (२) सुचविलेल्या टप्प्याने संख्या रेषेवर वस्तू/ कार्डे ठेवण्यास सांगणे.	चौकटीचा कागद, चित्रे, संख्यारेषा वस्तू, संख्यारेषा, संख्याकार्डे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	संख्याबोध		• संख्यानामे ० ते ९९ दशक संकल्पना ९९ पर्यंतच्या भारतीय संख्यांचे वाचन व लेखन करतो.	(१) दशक माळा, दशक दांडे, दशक गठ्ठे बांधण्यास, सुटे (एकक) करण्यास लावणे व दहा सुट्यांचा, एककांचा एक दशक तयार होतो आणि एका दशकात दहा सुटे असतात, याच्या दृढीकरणासाठी कृती घेणे. (२) दशक व सुट्यांची मदत घेत संख्याचिन्हांची ओळख करून द्यावी. (भारतीय संख्याचिन्ह लिपीमध्ये) वाचन घ्यावे. (३) गठ्ठे (दशक) व सुटे (एकक) स्वरूपात वस्तूंच्या मदतीने स्थानिक किंमत दशक व एकक स्वरूपांत संख्या ओळखणे, वाचणे व लिहिणे. यासाठी कृती व सराव घेणे. (४) संख्येतील दशक व एकक स्वतंत्रपणे ओळखण्याची संधी द्यावी. (५) दशक व एकक संख्याकार्डे दाखवून त्यासाठी दशक एकक गठ्ठे बांधण्याची प्रात्यक्षिके घ्यावीत.	दशक दांडे, सुटे मणी, दशकमान	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	संख्याबोध	पूर्ण दशक संख्यांची ओळख	• १०, २०, ३० च्या गटाने ९९ पर्यंत संख्या मोजतो.	(१) वेगवेगळे वस्तूसमूह, चित्रे १०–१० च्या गटात द्यावीत. एका दृष्टिक्षेपात १०, २० व ३० च्या गटात संख्या ओळखण्याची संधी द्यावी. जसे : ४५ ही संख्या १० चे ४ गट आणि ५ २० चे २ गट आणि ५ ३० चे १ गट आणि १५ अशाप्रकारे ओळखता येणे.	वस्तू, प्रतिके, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	संख्याबोध	पूर्ण दशक संख्यांची ओळख	• दोन गटातील संख्या/राशी ओळखतो. (उदा. १० चे २ गट म्हणजे २०)	(१) वेगवेगळे वस्तूसमूह, चित्रे १०–१० च्या गटात द्यावीत व एका दृष्टिक्षेपात सांगण्याची संधी देणे. (९० पर्यंत) (२) दहा–दहा याप्रमाणे वस्तू, चित्रे, प्रतिके दाखवून एका दृष्टिक्षेपात वाचण्याची व लिहिण्याची संधी देणे.	वस्तू, प्रतिके, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणा–द्वारे

विकासात्मक क्षेत्र : बोधात्मक

ध्येय : बालके राशी, आकार व मापन यांच्या मदतीने गणितीय आकलन विकसित करतात व त्याद्वारे सभोवतालचे जग समजून घेतात.

क्षमता : C 8.4 चढत्या आणि उतरत्या क्रमाने ९९ पर्यंतच्या संख्यांची मांडणी करतो.

अध्ययन क्षेत्र : संख्याज्ञान/संख्या आकलन

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटीका १ (३ ते ४ वर्षे)	क्रमसंबंध	घटनांचा क्रमसंबंध	• परिचित घटना/ प्रसंग वस्तू क्रमाने मांडतो. (उदा. दैनंदिन दिनचर्या, गोष्टी, आकार, मापे)	(१) दोन घटना / प्रसंग सांगून आधीची घटना / प्रसंग व नंतरची घटना / प्रसंग या संबंधाने चर्चा घडवून आणणे. (जसे – कळी, फुल, धागा कपडे, फुले–हार)	चित्रे, वस्तू गोष्टींची कार्डे प्रसंग / कथा चित्रे	कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(२) दैनंदिन जीवनात घडणाऱ्या घटनांचा क्रम लावणे (४–५ घटना) याबाबत कृती घेणे. (जसे पाककृतींचा क्रम). (३) वेगवेगळे आकार देऊन त्यांची उंची, वजन, जाडी या एक एका निकषानुसार तुलना करण्यास सांगणे. (चढता–उतरता क्रम)		
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	क्रमसंबंध	वस्तूंचा आकारानुसार क्रमसंबंध (३ वस्तू पर्यंत)	• ३ स्तरापर्यंत आकाराच्या आधारावर वस्तूंची क्रमवारी लावतो आणि त्याचे स्तर तोंडी सांगतो. मोठे–लहान–जास्त लहान, लांब–आखूड, जास्त आखूड	(१) तीन वस्तूंची उंचीनुसार तीन स्तरांत तुलना करणे. (जसे – ठेंगणा, उंच, सर्वात उंच) याबाबत कृती करण्याची संधी देणे. (२) लांबीनुसार, आकारानुसार, जाडीनुसार तीन स्तरात (जसे – लांब आखूड, जास्त आखूड व मोठे–लहान, सर्वात लहान) मांडणी करण्याची संधी देणे. तसेच त्याचे स्तर शब्दबद्ध करण्यास सांगणे. (३) वस्तूंची क्रमवार मांडणी करताना सर्वात उंच, सर्वात ठेंगणा, सर्वात लांब, सर्वात आखूड यासारख्या तुलनात्मक व संदर्भ दर्शक शब्दांचा वापर करण्याची संधी देणे. (४) विविध आकारांच्या तीन राशी देवून त्यातील लहान, मोठी, सर्वांत मोठी राशी ओळखण्याची संधी द्यावी.	विविध वस्तू जसे फोमचे विविध आकार, काड्या, गणित पेटीतील वस्तू, परीसरातील विविध वस्तू	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे
बालवाटीका ३ (५ ते ६ वर्षे)	क्रमसंबंध	वस्तूंचा आकारानुसार क्रमसंबंध (५ वस्तू पर्यंत)	• आकार, लांबी / वजनावर आधारित ५ वस्तू चढत्या किंवा उतरत्या क्रमाने मांडतो.	(१) एकाच प्रकारच्या विविध आकाराच्या ५ वस्तू द्याव्यात. आकारानुसार चढत्या व उतरत्या क्रमाने मांडणी करून घेणे. (२) विविध वस्तू ५–५ च्या गटात द्याव्यात त्यांची आकार, लांबी, वजन यानुसार	विविध वस्तू, चित्रे	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				चढत्या व उतरत्या क्रमाने मांडणी करण्याची संधी द्यावी. (३) मांडलेल्या वस्तू योग्य प्रकारे चढत्या किंवा उतरत्या क्रमाने मांडल्या आहेत का? याचा पडताळा घेण्याची संधी देणे. (४) दिलेल्या वस्तू चढत्या–उतरत्या क्रमाने मांडताना कोणता विचार केला हे गणिती शब्दांत व्यक्त करण्याची संधी देणे.		
इयत्ता १ ली (६ ते ७ वर्षे)	क्रमसंबंध	क्रमसंबंध – चढता–उतरता क्रम	• एकाच गटातील वस्तूंची त्यांच्या विविध गुणधर्मा–नुसार मांडणी करतो. (उदा. आकार, माप, लांबी, वजन)	(१) विद्यार्थ्यांना वस्तू द्याव्यात व त्यांच्या गुणधर्माची तुलनात्मक चर्चा घडवून आणावी. जसे – आकार, लांबी, माप, वजन इ. (२) दिलेल्या वस्तूंची मांडणी त्यांच्या गुणधर्मानुसार चढत्या उतरत्या क्रमाने मांडण्याची संधी द्यावी. जसे – पोकळ नळी, भरीव लोखंडी सळई, काडी यारख्या) वस्तू दिल्यानंतर त्यांचे आकार, माप, लांबी वजन या गुणधर्मानुसार मांडणी करताना कोणत्या प्रकारे विचार करावा लागतो. याची कृतीयुक्त संधी देणे. (जसे – ठेंगणा, उंच, सर्वात उंच) याबाबत कृती करण्याची संधी देणे. (३) दिलेल्या वस्तू आणि वस्तू दर्शक संख्या यांच्या मदतीने चढत्या व उतरत्या क्रमाने मांडणी करण्याची संधी देणे (१ ते ९). (४) जोडोब्लॉक/आलेख कागद रंगविणे यांसारख्या वस्तूंच्या मदतीने वस्तू व वस्तूदर्शक संख्या यांच्या मदतीने १ ते ९	विविध वस्तू चित्रे, तक्ते, संख्या कार्ड	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				अंकांचा लहानपणा, मोठेपणा स्पष्ट करून चढता व उतरता क्रम.		
इयत्ता २ री	क्रमसंबंध	संख्यांचा क्रमसंबंध	• दिलेल्या संख्यांची चढत्या आणि उतरत्या क्रमाने मांडणी करतो.	(१) दोन-तीन वस्तू समूह देऊन सर्वात मोठा, सर्वात लहान वस्तू समूह याचा अंदाज करावयास सांगणे, केलेला अंदाज किती अचूक ते पडताळण्याची संधी देणे. (हळू हळू गट मोठे करावे. ९९ पर्यंतच्या मर्यादेत) (२) वस्तूसमूह व वस्तूसमूह दर्शक संख्या यांच्या साहचर्याने संख्यांची तुलना करण्याची संधी देणे. (३) दिलेली संख्या कार्डे क्रमवार मांडण्याची संधी देणे. (चढता-उतरता क्रम) (४) सूचविलेल्या संख्येच्या मागे, पुढे क्रमाने येणाऱ्या संख्या लिहण्याची संधी देणे.	विविध वस्तू चित्रे, प्रतिके, संख्या कार्ड	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे कृतिपत्रिका
विकासात्मक क्षेत्र : बोधात्मक **ध्येय :** बालके राशी, आकार व मापन यांच्या मदतीने गणितीय आकलन विकसित करतात व त्याद्वारे सभोवतालचे जग समजून घेतात. **क्षमता : C 8.5** स्थानिक किमतीचा वापर करून ९९ पर्यंतच्या संख्या दर्शविण्यासाठी संख्याचिन्हांचा वापर करतो आणि संख्या ओळखतो. **क्षेत्र :** संख्याज्ञान/संख्या आकलन.						
बालवाटीका १ (३ ते ४ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्येची तुलना	• ३ पर्यंत दोन संख्यांची तोंडी तुलना करतो व जास्त-कमी असे शब्द वापरतो.	(१) ३ पर्यंतच्या वस्तू दाखवून त्या वस्तूदर्शक संख्या ओळखण्यास सांगावे व त्या वस्तूंची तुलना करावी. जसे - एक नाक, दोन डोळे, नाकांपेक्षा डोळे जास्त याप्रमाणे (२) वस्तू समूह घेऊन एक-अनेक, कमी-जास्त अशा शब्दांचा उपयोग करण्याची संधी देणे.	वस्तू, चित्रे, प्रतिके, संख्या कार्ड	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे कृतिपत्रिका

<table>
<tr><th>स्तर/ इयत्ता</th><th>घटक</th><th>उपघटक</th><th>अध्ययन निष्पत्ती</th><th>अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप</th><th>आवश्यक साहित्य</th><th>मूल्यमापन निर्देश</th></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td>जसे – एका बास्केटमध्ये १ लाल, २ निळे व ३ हिरवे चेंडू आहेत तर निळ्या पेक्षा हिरवे चेंडू जास्त आहेत असे ओळखण्याची व शब्द वापरण्याची संधी देणे.
<table>
<tr><td>१</td><td>●</td><td>एक</td><td>१</td></tr>
<tr><td>२</td><td>●●</td><td>दोन</td><td>२</td></tr>
<tr><td>३</td><td>●●●</td><td>तीन</td><td>३</td></tr>
</table></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)</td><td>संख्या आणि त्यांचा संबंध</td><td>संख्यांची तुलना</td><td>• ५ पर्यंतच्या संख्या ओळखतो.
• ५ पर्यंत दोन संख्यांची तुलना करतो आणि च्या पेक्षा जास्त, च्या पेक्षा कमी अशा शब्दांचा वापर करतो.</td><td>(१) वस्तू, चित्र, कार्ड दाखवून त्यासाठीची संख्या, चिन्हे ओळखतो. जसे –
<table>
<tr><td> </td><td>१</td><td>चेंडू</td></tr>
<tr><td> </td><td>२</td><td>फुलपाखरू</td></tr>
<tr><td>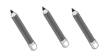</td><td>३</td><td>फुले</td></tr>
<tr><td> </td><td>४</td><td>लाडू</td></tr>
<tr><td>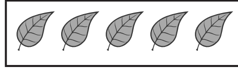</td><td>५</td><td>पाने</td></tr>
</table>
(२) ५ पर्यंतच्या वस्तू दाखवून त्या वस्तूदर्शक संख्या ओळखण्यास सांगावे व वस्तूच्या साहाय्याने संख्यांची तुलना करणे.
(३) वस्तूंचे समूह देऊन त्यातून विशिष्ट संदर्भ देऊन च्या पेक्षा कमी, च्या पेक्षा जास्त अशा तुलना दर्शक शब्दांचा उपयोग करण्याची संधी देणे (५ पर्यंत). जसे – डोळ्यांची संख्या हातांच्या बोटापेक्षा कमी आहे.</td><td>वस्तू</td><td>(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे कृतिपत्रिका</td></tr>
</table>

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(४) पेक्षा कमी, पेक्षा जास्त 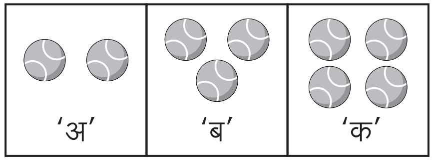 • ‘ब’ गटात ‘क’ गटापेक्षा कमी चेंडू आहेत. • ‘क’ गटात ‘ब’ गटापेक्षा जास्त चेंडू आहेत. • ‘ब’ गटात ‘अ’ गटापेक्षा जास्त चेंडू आहेत.		
बालवाटीका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्या चिन्हांची ओळख (१ ते ९)	• ९ पर्यंत भारतीय लिपीतील संख्या ओळखतो.	(१) हाताच्या बोटांच्या साहाय्याने १ ते ९ संख्यांची व त्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या संख्या चिन्हांची ओळख करून देणे. व लिहीण्याची संधी देणे. जसे – 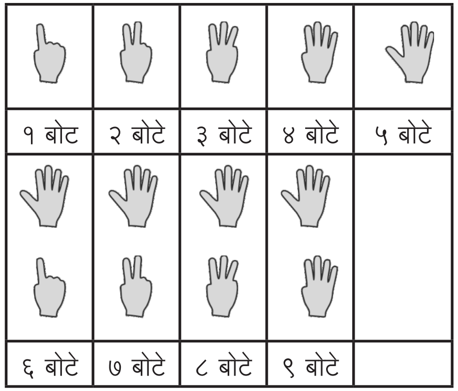	संख्या कार्ड	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्या चिन्हांची ओळख (१ ते ९)	• ९ पर्यंतच्या संख्या सहजतेने लिहितो.	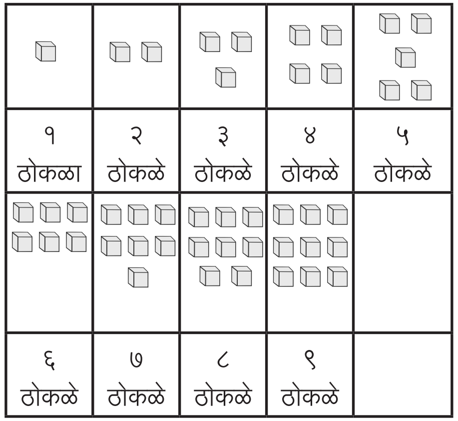	प्रत्यक्ष वस्तू, संख्या नाम कार्ड	(१) वस्तूचे गट आणि संख्या यांची सांगड घालण्यास सांगणे.
बालवाटीका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्या चिन्हांची ओळख (१ ते ९)	• ९ पर्यंत दोन संख्यांची तुलना करतो. च्या पेक्षा जास्त, च्या पेक्षा कमी असे शब्द वापरतो.	(१) ९ पर्यंतच्या वस्तू दाखवून त्या वस्तू दर्शक संख्या ओळखण्यास सांगावे व वस्तूंच्या साहाय्याने संख्यांची तुलना करणे. 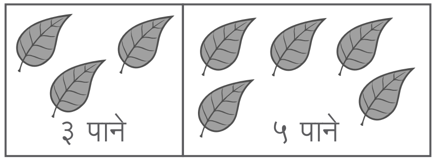 • ५ पेक्षा ३ कमी आहे. • ३ पाने ५ पानांपेक्षा कमी आहेत. (२) वस्तूंचे समूह देऊन त्यातून विशिष्ट संदर्भ देऊन च्या पेक्षा कमी, च्या पेक्षा जास्त अशा तुलना दर्शक शब्दांचा उपयोग करण्याची संधी देणे. (३) १ ते ९ मधील एक संख्या कार्ड देऊन च्या पेक्षा कमी व जास्त वस्तू समूह दाखविणे.	वस्तू / संख्या कार्डे	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे साहित्याच्या आधारे प्रत्यक्ष कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				जसे – लिहीणे या सारख्या कृती घेणे. कमी | ● ● ● ● | जास्त | ४ |		
इयत्ता १ ली (६ ते ७ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	शून्याची ओळख	• वस्तू / बाबींची अनुपस्थिती दाखविण्यासाठी शून्याचे चिन्ह ओळखतो / वापरतो.	(१) डब्यात वस्तू / खडे ठेवून आवाज ऐकवणे नंतर वस्तू / खडे काढून घेतल्यानंतर आवाज येत नाही म्हणून डब्यात आता काहीच नाही म्हणजे शून्य '०' वस्तू आहेत. उदा. रिकामी पिशवी, रिकामा डबा इ. (२) एका प्लेटमध्ये ठराविक वस्तू घेवून त्या काढून घेतल्यावर प्लेटमध्ये काहीच शिल्लक राहत नाहीत. काहीच नाही म्हणजे शून्य. प्लेटमध्ये ३ लाडू आहेत | प्लेटमध्ये शून्य (०) लाडू आहेत	वस्तू / समूह संख्या कार्डे, वस्तू	(१)शून्याची गोष्ट सांगण्यास सांगणे. व्यवहारात ० कोठे वापरतो?
इयत्ता १ ली (६ ते ७ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्यांची ओळख (वाचन–लेखन)	• २० पर्यंतची संख्या ओळखतो व लिहितो आणि १० पर्यंत संख्या नामे लिहितो.	(१) विविध वस्तू, प्रतिके यांच्या साहाय्याने 'दहा'ची ओळख करून देणे. जसे – ● ● ● ● ● ● ● ● ● ● १० दहा (२) विविध प्रकारे १ ते १० संख्या वस्तूरुपात दर्शवून संख्या कार्डद्वारे संख्यानाम व संख्या चिन्ह यांची सांगड घालण्याची कृती घेणे. जसे –	विविध वस्तू चित्रे, तक्ते, संख्या कार्ड	(१) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(३) १ ते २० संख्यांच्या वस्तूच्या स्वरूपात ओळख करून देणे तसेच वस्तू समूह ओळखून कृती घेणे. जसे – ★★★★★★ ★★★★★★ १२ बारा (४) या प्रमाणे १ ते २० संख्यांचे वाचन व लेखन याबाबत सरावासाठी कृती घेणे. ९ + १ = १० १० + १ = ११ १० + २ = १२ १० + ३ = १३ १० + ४ = १४ १० + ५ = १५ १० + ६ = १६ १० + ७ = १७ १० + ८ = १८ १० + ९ = १९ १० + १० = २० (५) १ ते १० पर्यंतच्या संख्या ओळखून संख्यानामे लिहीणे यासारखी कृती घेणे.	संख्याकार्ड, वस्तू , कृतीपत्रिका	(२) कृतींच्या निरीक्षणाद्वारे कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे प्रकल्प. (१) कृतिपत्रिका

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता १ ली (६ ते ७ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्यांची तुलना १ ते २०	• २० पर्यंतच्या दोन संख्यांची तुलना करतो व च्या पेक्षा मोठा किंवा च्या पेक्षा लहान अशा शब्दांचा वापर करतो.	(१) दोन वस्तू, वस्तू गट, समूह ठेवून त्या वस्तूदर्शक संख्यांची तुलना करतो. जसे– 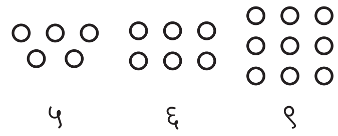 • ५ ठिपके ६ ठिपक्यांपेक्षा कमी आहेत. म्हणून ५ ही संख्या ६ पेक्षा लहान आहे. • ६ ही संख्या ५ पेक्षा मोठी परंतू ९ पेक्षा लहान आहे.	वस्तू / समूह, संख्याकार्ड	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
				(२) सुचविलेल्या संख्येपेक्षा मोठी, संख्येपेक्षा लहान संख्या सांगण्याची संधी देणे. (१ ते २०) जसे – • ११ पेक्षा मोठी संख्या कोणती? • ११ पेक्षा लहान संख्या कोणती? (३) वस्तू–वस्तू, वस्तू–चित्र, वस्तू–चित्र संख्या, नामकार्ड, वस्तू–चित्र, संख्यानाम कार्ड, संख्या कार्ड, अशा संबंध दर्शक कृती घेणे. 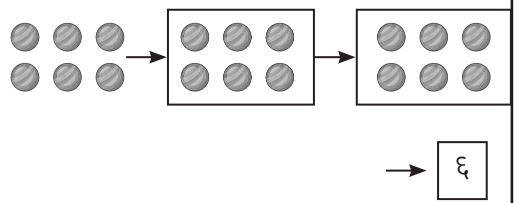	वस्तू / प्रतिके चित्रे कार्ड	(२) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(४) विविध प्रकारची/पाने, फुले देऊन फुलांच्या पाकळ्यांची/पानांची संख्या मोजण्यास सांगून कोणत्या फुलांच्या पाकळ्यांची, पानांची संख्या जास्त आहेत याची पेक्षा जास्त, पेक्षा कमी शब्द प्रयोग करून तुलना करण्याची संधी देणे.		(३) प्रकल्प/ प्रात्यक्षिक निरीक्षण
इयत्ता २ री (७ ते ८ वर्षे)	संख्या आणि त्याचा संबंध	संख्यांची तुलना, संख्यांचे वाचन	• स्थानिक किंमत संकल्पना वापरून ९९ पर्यंतची संख्यानामे व संख्या ओळखतो, वाचतो, लिहितो.	(१) संख्या व्यक्त करण्यासाठी दशक माळा व मणी, दशक दांडे व मणी यांच्या साहाय्याने दशक-एकक स्वरूपात वस्तू मांडणे व त्याद्वारे संख्या तयार करून घेणे यासारखी कृती करून घेणे. 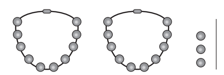 = २३ १० – १० ३ तेवीस दोन दशक ३ सुटे 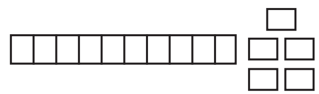 = १५ १० ५ १ दशक ५ एकक पंधरा (२) सुचवलेली संख्या दशक-एकक स्वरूपात व सुट्या स्वरूपात व्यक्त करण्यासाठी व त्याचे वाचन व लेखन करणे यासाठी वस्तू व प्रतिकांच्या मदतीने कृतियुक्त अनुभव देणे.	विविध वस्तू, प्रतिके, संख्यानाम व संख्या कार्ड वस्तू/प्रतिके	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(१ ते ९९) जसे – १३ दशक– एकक स्वरूपात सुट्या स्वरूपात १० + ३ १३ 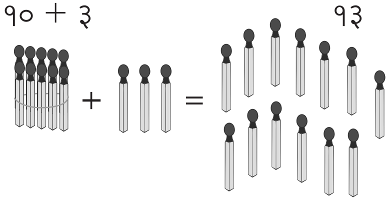 एक दशक ३ एकक = तेरा सुटे		
इयत्ता २ री (७ ते ८ वर्षे)	संख्या आणि त्यांचा संबंध	संख्यांची तुलना, संख्याज्ञान	मोठ्यात मोठी आणि लहानात लहान दोन अंकी संख्या तयार करतो व त्यांची तुलना करतो. दिलेल्या अंकांची पुनरावृत्ती करून व पुनरावृत्ती न करता दोन अंकी संख्या तयार करतो.	(१) विविध अंकाची कार्डे देऊन त्यांच्या पासून दोन अंकी संख्या तयार करणे व त्यातील मोठ्यात मोठी व लहानात लहान संख्या ओळखण्यास सांगणे. जसे – ६ ३ ३६ ३३ ६३ ६६ अंकाच्या पुनरावृत्तीने लहानात लहान ३३ मोठ्यात मोठी ६६ पुनरावृत्तीशिवाय लहानात लहान ३६ मोठ्यात मोठी ६३ (२) विविध अंकांपासून विविध सूचनाप्रमाणे २ संख्या तयार करण्याची संधी देणे.	संख्याकार्ड	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				जसे – • एकक स्थानी ५ असणारी मोठ्यात मोठी दोन अंकी संख्या • दशक स्थान ९ असणारी लहानात लहान संख्या • एक अंक एकदाच वापरून तयार होणारी मोठ्यात मोठी संख्या इ.		
अभ्यासक्रमाचे ध्येय : C 8.6 - संख्याची जोड व फोड आणि संख्यांचे गट करणे यासारख्या लवचीक कार्यनीतीचा वापर करून दोन अंकी संख्यांची बेरीज आणि वजाबाकी अचूकपणे करता येणे. **अध्ययनाचे क्षेत्र :** मूलभूत गणिती क्रिया.						
बालवाटीका १ (३ ते ४ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• तोंडी उत्तर देण्याऐवजी गटात ठेवून किंवा गटातून काढून तीन पर्यंतच्या वस्तूंचा गट तयार करतो.	(१) बालकांना तीन पर्यंतच्या वस्तू संदर्भाने परस्परांना वस्तूंची देवाणघेवाण यातून शाब्दिक प्रसंगाची निर्मिती संबोध विकसित करण्यासाठी खेळ घेणे. जसे – सरलाकडे २ आंबे आहेत, राधाकडे १ आंबा आहे, तर दोघींकडे मिळून किती आंबे आहेत. (२) दिलेल्या वस्तू समूहातून १/२/३ वस्तूंचा गट तयार करणे. (३) ३ पर्यंतच्या वस्तू समूहातून काही वस्तू कमी करून तयार होणाऱ्या गटातील वस्तूंची संख्या सांगणे. (४) वस्तू एकत्र करणे व विभागणे या कृती कराव्या लागतील असे प्रसंग बडबडगीते, कृतीयुक्त	परिसरातील विविध वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				गाणी, गोष्टी याद्वारे यातून एकत्र करणे, विभागणे या संकल्पना लक्षात आणून देणे. (५) एकत्र करणे आणि विभागणे यासाठी बालकांना विविध शब्दप्रयोग वापरण्याची संधी देणे. जसे – एकत्र करणे, तोडणे, काढून देणे, मिसळणे, वाढविणे, सुटे करणे इत्यादी. Oral Work with demonstration : (१) दिलेल्या वस्तूंच्या गटात ५ किंवा ६ वस्तू द्याव्यात. त्यातून १ वस्तू दे, २ वस्तू काढ, ३ वस्तू बाजूला काढ. (Ungrouping) (२) एक वस्तू ठेव, २ वस्तू ठेव, ३ वस्तूंचा गट कर. (Grouping)		(१) प्रत्यक्ष कृती व निरीक्षण कृतिपत्रिका
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• ५ पर्यंतच्या वस्तूंचे दोन गट एकत्र करतो व पुन्हा मोजतो (उदा. माझ्याकडे २ आणि माझ्या बहिणीकडे ३ लाडू आहेत, त्यांना एकत्र करून आणि मोजून मला सांगा, की माझ्याकडे एकूण किती लाडू आहेत?	(१) ५ पर्यंतच्या वस्तू संदर्भाने बालकांना परस्परांना वस्तूंची देवाणघेवाण यासाठी शाब्दिक प्रसंगाची निर्मिती करणे. यातून संबोध विकसित करण्यासाठी खेळ घेणे. जसे – मीनाकडे ३ चेंडू आहेत, सीमाकडे १ चेंडू आहे, तर दोघींकडे मिळून किती चेंडू होतील. (२) दिलेल्या वस्तू समूहातून १/२/३/४/५ वस्तूंचा गट तयार करणे. (३) ५ पर्यंतच्या वस्तू समूहातून काही वस्तू कमी करून तयार होणाऱ्या गटातील वस्तूंची संख्या सांगणे व पुन्हा मोजणे.	विविध वस्तू विविध बडबडगीते/ गोष्टी यांचा संग्रह	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			वस्तूंच्या गटातून वस्तू बाजूला काढतो व पुन्हा मोजतो.	(४) एकत्र करणे, विभागणे या कृती कराव्या लागतील असे प्रसंग, बडबडगीते/कृतीयुक्त गीते/गाणी, गोष्टी यातून लक्षात आणून देणे. (५) व्यावहारिक व पूर्वानुभवावर आधारित वेगवेगळी शाब्दिक उदाहरणे प्रात्यक्षिक रूपात देऊन एकत्र किती होतात? याचा सराव द्यावा. बेरजेवरील गोष्ट (बेरीज ५ पर्यंत येईल.) (६) रीयाकडे २ सफरचंद होती. शुभमने आणखी ३ सफरचंदे दिली तर रीयाकडे एकूण किती सफरचंदे झाली. (addition by augmentation) (७) पुढे मोजून बेरीज करणे. 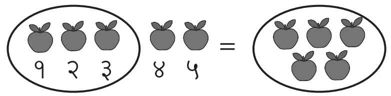 (८) सर्व वस्तू परत मोजून एकूण सांगणे. 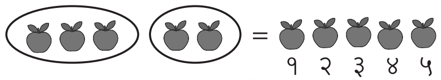 तीन गटांतील वस्तूंची बेरीज उदा. १ + २ + २ = ५		(१) प्रात्यक्षिक (१) कृतिपत्रिका
				प्रात्यक्षिक : (१) ७ किंवा ८ वस्तूंच्या गटातून १ ते ५ पर्यंतच्या वस्तू सांगितल्यानुसार काढून देतो. (Ungrouping) (२) २ वस्तूंचा गट करून दाखव. ३ वस्तूंचा गट करून दाखव.		

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटीका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मूलभूत गणिती प्रक्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• ९ पर्यंत च्या वस्तूंचे दोन गट एकत्र करतो व पुन्हा मोजतो. उदा. माझ्याकडे ५ आणि माझ्या बहिणीकडे ३ मणी आहेत. त्यांना एकत्र करून आणि मोजून मला सांगा, की माझ्याकडे एकूण किती मणी आहेत ?	(१) ९ पर्यंतच्या वस्तू संदर्भाने बालकांना परस्परांना वस्तूंची देवाणघेवाण यासाठी शाब्दिक प्रसंगाची निर्मिती करणे, एकत्र करणे व विभागणे यातून संबोध विकसित करण्यासाठी खेळ घेणे. जसे – विनोदकडे ६ पेन्सिल आहेत त्याने त्यातील ४ पेन्सिल प्रकाशला दिल्या, तर त्याच्याकडे किती पेन्सिल शिल्लक राहतील. (२) एकत्र करणे, विभागणे या कृती कराव्या लागतील असे प्रसंग, बडबडगीते, गाणी, गोष्टी, कृती सादर करणे व एकत्र करणे, विभागणे या संकल्पना लक्षात आणून देणे. (३) दिलेल्या वस्तू समूहातून १/२/३ याप्रमाणे ९ पर्यंत वस्तूंचा गट तयार करणे. यांसारख्या कृतींचा सराव घेणे.	वस्तू गाणी, गोष्ट, बडबडगीते यांचा संग्रह	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
				प्रात्यक्षिक (१) व्यवहारिक व पूर्वानुभव आधारित वेगवेगळी शाब्दिक उदाहरणे गोष्टीरुपात सांगून एकूण किती? याचा सराव घ्यावा. बेरजेसाठी वेगवेगळ्या पद्धतीने एकूण किती? ते विद्यार्थ्यांना करू द्यावे. त्याची स्वत:ची किंवा त्याला जमेल त्यानुसार बेरजेची कृती करून द्यावी. वेगवेगळ्या प्रकारचे रंगीत आकार, मणी, दगड, बिया इत्यादी वापरावे. पाने, फुले, खेळणी ◯ + ◯ + ◯ = ९		विचार करून सोडव. 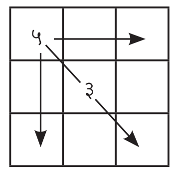 बेरीज आडवी, उभी, तिरपी ९ येईल अशा प्रकारे रिकाम्या चौकटीत योग्य संख्या लिहा.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			• वस्तूंच्या गटातून ९ पर्यंतच्या वस्तू बाजूला काढतो व पुन्हा मोजतो.	(१) ९ पर्यंतच्या वस्तू समूहातून १/२/३ या प्रमाणे विविध वस्तूंचा गट करून गट व गटातील वस्तू पुन्हा मोजण्याची संधी देणे.	वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
				प्रात्यक्षिक (१) १०–१२ वस्तू टोपलीत ठेवून त्यापैकी ९ पर्यंतच्या ५,६,७,८,९ वस्तू काढून दे अशी कृती करून घेणे. 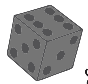 ही कृती जोडीत करता येईल. ४,५,६,७,८,९ ठिपके असलेला फासा बनवून फासावर जी संख्या येईल तेवढ्या वस्तू देणे–घेणे असा खेळ घेता येईल.		वस्तू : (खेळणी, बिया, पाने, फूले...इ.) फासा तयार करणे. जोडो ब्लॉक्स. मण्यांच्या माळा.
				प्रात्यक्षिक कृती ८ ब्लॉक्स जोडून एखादी रचना तयार कर इत्यादी, ७ मणी ओवून माळा तयार कर इत्यादी.		
इयत्ता १ली (६ ते ७ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• दैनंदिन जीवनातील परिस्थिती आणि मूर्त वस्तूंचा उपयोग करून बेरजेसाठी (addition fact) १८ पर्यंत उत्तर येईल. अशी उदाहरणे तयार करून सोडवितो.	(१) बालकांना दैनंदिन जीवनातील बेरीज करावी लागेल असे प्रसंग, घटना यांच्या शाब्दिक उदाहरणांद्वारे गाणी, चित्राद्वारे एकत्र करणे. मिसळणे, एकूण किती असे बेरजेसाठीचे विविध शब्दप्रयोग वापरण्याची संधी देणे.	वस्तू, संख्याकार्ड	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				• किती वस्तू राहिल्या हे विचारावे व त्यासाठी संख्याकार्ड दाखविण्याचा खेळ घ्यावा. जसे – 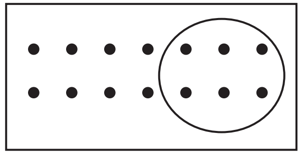 यातून ६ वस्तू काढल्यास शिल्लक राहिलेल्या वस्तू 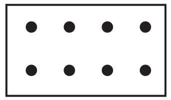 आडवी मांडणी १४ – ६ = ८ उभी मांडणी १४ – ६ १२ (२) एका गटास दोन संख्याकार्डे दाखविण्यास सांगावे, दुसऱ्या गटास त्या संख्येप्रमाणे वस्तू बाजूला काढण्यास सांगावे. तिसऱ्या गटाने वस्तू एकत्र तयार करून जी संख्या मिळते त्या संख्यांसाठी संख्याकार्डे दाखविण्याचा खेळ घेणे. ही कृती शाब्दिक उदाहरण तयार करण्यासाठी वापरणे. जसे – 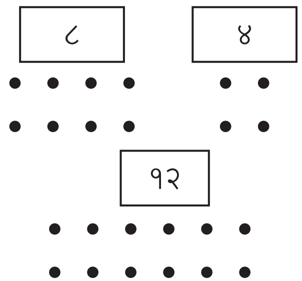	वस्तू, संख्याकार्ड	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				आडवी मांडणी ८ + ४ = १२ उभी मांडणी $\begin{array}{r} ८ \\ +\ ४ \\ \hline १२ \end{array}$ (३) एक वस्तू समूह द्यावा. त्यासाठी संख्या दाखविण्यास सांगावे. तो वस्तू समूह विभागावा. त्याची संख्यारूपात मांडणी करण्यास सांगावी. अशी किती प्रकारे मांडणी करता येते ते विचारावे. (४) गोलाकारात बसून बेरजेवरील विविध प्रश्न, कृती दाखवून सोडवून घेणे. उदा. माझ्याकडे ८ गोट्या आहेत. राजूने आणखी ४ गोट्या दिल्या. तर एकूण किती गोट्या झाल्या? हातचे म्हणजे काय? (५) वर्गात छोटा बाजार भरवून दुकानदार–ग्राहक असा खेळ घेऊन नाणी–नोटा संबंधी उदाहरणे वापरून बेरीज संकल्पना स्पष्ट करावी. (६) साभिनय गोष्टी–गाणीच्या (अभिनय गीत) रूपात बेरजेची कहाणी (Addition facts) ९+१, ९+२, ९+३, ९+४, ९+५... ९+९ १० = ९+१, ८+२, ७+३, ६+४, ५+५, ४+६, ३+७, २+८, १+९, ०+१०		

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश

				अन्य क्षमता तपासता भाषा समृद्धी येईल. समूहात काम करणे.शब्दसंग्रह वाढवणे, एकूण मिसळले, मिळवले इत्यादी.
				शाब्दिक उदा. चे आकलन वाढणे.
				Team spirit वाढ.
				वस्तूंचे दोन वेगळे गट देऊन एकूण किती ते विचारणे.
				८+४= ८ च्या
				पुढे ४
				९, १०, ११, १२
				∴८ + ४ = १२
				मांडणी आडवी
				उभी
				  ८ गोट्या
				+ ४ गोट्या
				———
				  १२
				(७) (Print Rich Classroom) प्रिंट/मजकूर समृद्ध वर्ग वस्तू-वस्तू, वस्तू-चित्र, चित्र-चित्र, चित्र-अंक, अंक-अंक बेरीज चार्ट लावावेत. संख्यापट्टी/संख्यारेषा वापरून
				(८) Picture reading book on addition
				(९) Worksheet on addition
				(१०) Game, Quiz, puzzles math Buzz on addition
						हातचा
						दशक | एकक
						० | ८
						० | ४
						१ | २
						वाचन ८ गोट्या
						अधिक ४ गोट्या
						बरोबर १२ गोट्या
						+ 'अधिक' = 'बरोबर' चिन्ह ओळखणे.
						दोन तासांचा खेळ खेळून बेरीज.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इयत्ता १ली (६ ते ७ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• दैनंदिन जीवनातील परिस्थिती आणि मूर्त वस्तूंचा उपयोग करून वजाबाकी साठी ९ पर्यंत उत्तर येईल. अशी उदाहरणे तयार करतो आणि सोडवितो. (उदा. दिलेल्या गटातून बिया/मणी/खडे वेगळे करणे/ काढणे.)	(१) दैनंदिन जीवनातील वजाबाकी करावी लागेल अशा प्रसंग, घटना यांच्या शाब्दिक उदाहरणे. गाणी, चित्रे यांद्वारे बालकांना काढून टाकणे, गाळणे, कमी करणे, फुटणे, उडून जाणे, खर्च होणे, उरणे, शिल्लक राहणे, बाकी राहणे, कितीने कमी, कितीने जास्त असे वजाबाकीसाठीचे विविध शब्दप्रयोग, वापरण्याची संधी देणे. (१) वरीलप्रमाणे कृतींसह उदाहरणे (नाणी–नोटा) चित्रांच्या साहाय्याने १८ − ९ = ९ १७ − ९ = ८ 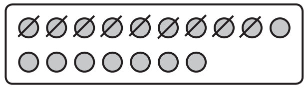 आडवी मांडणी १७ – ९ = ८ शाब्दिक उदा. १७ फुले आहेत त्यातील ९ फुले वाळली तर किती फुले ताजी राहिली? (२) संख्यापट्टी/संख्यारेषा वापरून वजाबाकी करणे. ‘वजा’ करून ‘बाकी’ लिहिणे – वजाबाकी. – चिन्ह वजा करणे (क्रिया) = बरोबर. शिल्लक, उरले, बाकी, गेले इत्यादी.	घटना, प्रसंग, गाणी इत्यादी दर्शक चित्र.	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
इयत्ता १ली (६ ते ७ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• संख्यांची बेरीज आणि वजाबाकी यांच्यातील परस्पर संबंध सांगतो.	(१) कोणत्याही तीन संख्या घेऊन त्यातील मोठ्या संख्येतून उर्वरीत दोनपैकी कोणतीही एक संख्या कमी केल्यास तिसरी संख्या शिल्लक राहते, तसेच याउलट दोन संख्या	संख्याकार्डे, वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				एकमेकात मिसळल्यास तिसरी संख्या मिळते. यासारख्या उदाहरणातून बेरीज – वजाबाकी यातील संबंध समजून घेण्याची संधी देणे. जसे – – ७ मधून ४ वजा केल्यास ३ शिल्लक राहते. – ७ मधून ३ वजा केल्यास ४ शिल्लक राहते. – ४ आणि ३ एकत्र केल्यास ७ मिळतात. ७ – ४ = ३ ७ – ३ = ४ ३ + ४ = ७		
				तयारी (Plan) : (१) अध्ययन साहित्य – चित्रे, पाने, फुले, पेन, खडू, बिया, मणी, इत्यादी.		
				पूर्वज्ञान (Previous knowledge) : बेरीज, वजाबाकी चिन्ह शब्दसंग्रह, संकल्पना माहीत असणे. **Misconceptions :** If any **Key words :** चपखल शब्द **Play :** वस्तू दाखवून बेरीज करणे. 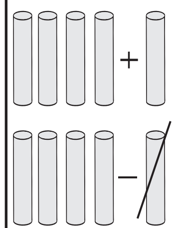 ४ + १ = ५ खडू खडू खडू ५ – १ = ४ खडू खडू खडू ④ ① ⑤ किती मिळवले? किती कमी केले? **Key :** त्याच त्याच संख्या वापरल्या आहेत.		

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				पध्दत (Process) ४ + ३ = ७ ७ − ३ = ☐ ७ − ☐ = ३ $\begin{array}{r}4\\+3\\\hline 7\end{array}$ → $\begin{array}{r}7\\-3\\\hline 4\end{array}$ → $\begin{array}{r}7\\-4\\\hline 3\end{array}$ → $\begin{array}{r}3\\+4\\\hline 7\end{array}$ **सराव (Process)** ७ − ६ = ? ∴ ☐ ☐ ☐ = ☐ संख्या चिन्ह संख्या बेरीज वरून वजाबाकी ⟷ वजाबाकी वरून बेरीज ⟷ ७ + २ = ९ → ☐ ∴ ☐ घटक संख्या, समान संख्या: ४ + ४ = ८ → ∴ ☐ वजाबाकीची उदा. लिहा. घटक संख्या, समान संख्या: ५ + ० = ५ → ५ − ५ = ० ; ५ − ० = ५ वजाबाकीची किती उदा. तयार होतील?		
इयत्ता १ली (६ ते ७ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• बेरीज/वजाबाकी क्रियांसाठीचे +/− चिन्हे ओळखतो.	(१) दैनंदिन जीवनात संख्यांची बेरीज करावी लागते अशा प्रसंगातील एकूण किती मिसळले, एकत्र केले, जोडले अशा शब्द प्रयोगासाठी बेरजेचे '+' चिन्ह वापरण्याची संधी देणे. जसे – ७ मुले आणि ९ मुली आहेत तर वर्गात एकूण किती बालके आहेत.	वस्तू – चिन्हकार्ड	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				७ + ९ = ☐ 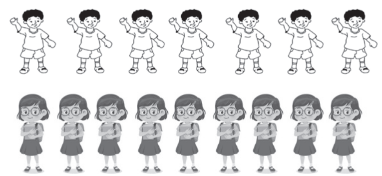 (२) दैनंदिन जीवनात संख्यांची वजाबाकी करावी लागेल अशा प्रसंगातील किती शिल्लक राहिले, तुटले, फुटले, खराब झाले, खर्च झाले, लपविले, कितीने कमी, कितीने जास्त अशा शब्द प्रयोगासाठी वजाबाकीचे '–' चिन्ह वापरण्याची संधी देणे.	वस्तू	
				जसे – एका डब्यात ८ लाडू आहेत, रमाने त्यातील २ लाडू खाल्ले, तर डब्यात किती लाडू शिल्लक राहिले. 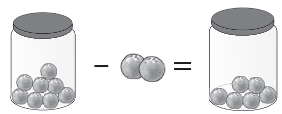 ८ – २ = ☐	वस्तू	(१) प्रत्यक्ष कृती (२) कृतिपत्रिका
				(१) +/– वरील उदाहरणे देऊन क्रिया ठरवून त्यानुसार चिन्ह देऊन मांडणी करण्याची संधी देणे. (२) +/– चिन्ह पाहून उदाहरणे सोडविण्याची संधी देणे. (३) कोड्याच्या रूपात +/– ओळखणे.	विविध वस्तू गणित पेटीतील साहित्य	(१) कृती निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				जसे : ☐ ९ / ५ / १४ ☐ ९ / ५ / ४ योग्य चिन्ह ठेवा. (४) उदाहरणांत चूक आहे की नाही? ते ओळखा. चूक असल्यास दुरुस्त करणे. जसे – (१) (•) ७ + ५ = १३ (••) ५ – २ = २ (२) (•••) ९ – ६ = ३ (••••) ९ + ८ = १६ (३) १० + ५ = १० उत्तर बरोबर आहे का? जर नाही तर काय चुकेल? काय चुकले? (४) मुक्तोत्तरी प्रश्न : प्रश्न तयार कर व सोडवण्याची संधी देणे. ∴ ☐ ± ☐ = ☐		
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज वजाबाकी (२० ते ९९)	• बेरीज व वजाबाकी करण्यासाठी 'संख्यांचे गट करणे किंवा फोड करणे' यांसारख्या लवचिक कार्यनितींचा वापर करतो. उदा. ५७ + ३३ यांत ३३ पैकी ३ घेऊन ५७	(१) बेरीज उत्तर ९९ येईल अशी उदाहरणे घेणे. बेरीज → बिन हातच्याची / हातच्याची बिन हातच्याची: दशक (द) एकक (ए) १ ५ + ६ ४ = ७ ९ हातच्याची: दशक (द) एकक (ए) १ (हातचा) ५ ६ + १ ९ = ७ ५	संख्या तक्ता, कार्ड, फासे, मनीमाळ	(१) कृतिपत्रिका (२) तोंडी गणित

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			मध्ये मिळवून ६० ही संख्या मिळवतो व नंतर ३० मिळवून ९० उत्तर काढतो.	१५ + २० = ३५, ४० + २४ = ६४, ३० + २० = ५० बेरजेसाठी विविध कार्यनिती वापरले. जसे – बेरीज शतक मणी माळेवर (पुढे मोजून) (१) जोड : २५ + ५ (लहान संख्या मिळवणे.) २५ २६ २७ २८ २९ ३० (२) बेरीज : मोठी संख्या मिळवणे. २५ + ३३ +१० +१० +१० २५ ३५ ४५ ५५ ५६ ५७ ५८ (फोड) २५+१०+१०+१०+३ = ५८ (३) १–१०० संख्यारेषेवर बेरीज करणे. उभी मांडणी–आडवी मांडणी, दशक दांडे व सुटे ठोकळे वापरून दोन अंकी संख्यांची बेरीज करणे.		
	–	बेरीज व वजाबाकी	• स्थानिक किंमत ही संकल्पना वापरून दोन संख्यांची बेरीज करतो (ज्यांची बेरीज ९९ पेक्षा जास्त नको) आणि दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडवण्यासाठी त्यांचा वापर करतो.	शाब्दिक उदाहरणे : व्यावहारिक, नाणी नोटांवरील (१) रहीमने ७५ मातीचे दिवे व १५ लाईटचे दिवे विक्रीसाठी आणले, तर एकूण किती दिवे विक्रीसाठी आणले? (२) शाब्दिक उदाहरणे तयार करून सोडवणे.	–	(१) प्रत्यक्ष व्यवहारात वापर (२) निरीक्षण (३) कृतिपत्रिका

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज–वजाबाकी	• स्थानिक किंमत ही संकल्पना वापरून ९९ पर्यंतच्या दोन संख्यांची वजाबाकी करतो आणि दैनंदिन जीवनातील समस्या सोडवण्यासाठी त्यांचा वापर करतो.	वजाबाकी बिन हातच्याची • १९ – १५ • १९–१०–१–१–१–१–१ संख्यारेषेवर नाणे मोजून • १४ – ० • १४ – १४ 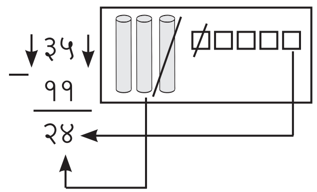 हातच्याची • संख्यारेषेवर १८ – ९, ३० – १८ (मागे मोजून) द ए २ १५ ~~३~~ ~~५~~ १ ६ १ ९ दशक सुटा करणे (१) शाब्दिक उदाहरणे : व्यावहारिक व नाणी नोटांवरील (२) शाब्दिक उदाहरणे तयार करून सोडवणे.		(१) कृती निरीक्षणासाठी (२) कृतिपत्रिका
७–८ वर्षे	मूलभूत गणिती क्रिया	बेरीज व वजाबाकी	• बेरीज–वजाबाकी मधील संबंध समजून घेतो आणि त्याचे उपयोजन करतो.	(१) • बेरीज म्हणजे दोन गटातील वस्तू एकत्रित करून मोजणे. वजाबाकी म्हणजे एका गटातून हव्या तेवढ्या वस्तू बाजूला काढणे व किती शिल्लक/बाकी राहिल्या ते मोजणे. एकातून दोन गट करणे. • बेरीज व वजाबाकी एकमेकांच्या विरोधी क्रिया आहेत म्हणजे त्यांच्यात सहसंबंध आहे. हे कृतीतून समजून देणे. मांडणी करून दाखवणे.	गणित पेटीतील साहित्य विविध वस्तू	(१) कृती निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				• **बेरीज व वजाबाकी तथ्ये (Addition[i] Subtraction Facts) :** तीन दोन अंकी संख्या खालीलप्रमाणे घ्याव्यात. जसे : १०, २०, ३० 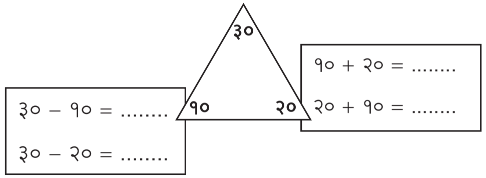 **उपयोजन** : माझ्याकडे ७५ रु. आहेत. त्यातून २५ रु. ची वही व ४० रु. चे पेन घेतले तर एकूण खर्च किती झाला? पैसे शिल्लक राहतील का? किती राहतील का कमी पडतील ते ठरवा. सोडवलेले उदाहरण तपासा. $\begin{array}{r} 45 \\ -\ 18 \\ \hline 33 \end{array}$ (४५ – १८ = ३३)		(१) प्रत्यक्ष व्यवहारात उपयोजन.
७–८ वर्षे	मूलभूत गणिता क्रिया	बेरीज व वजाबाकी		वजाबाकीचे उत्तर बरोबर आहे की चूक ते ठरविण्यासाठी बेरीज वापरून पडताळा घेणे. उदा. ४५ – १८ = ३३ तर ३३ + १८ = ५१ म्हणजे चूक आहे.	गणित पेटीतील साहित्य, विविध वस्तू	(१) कृती निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
			• परिचित परिस्थितीतील उदाहरणे सोडविण्यासाठी योग्य गणिती क्रिया ओळखतो. (बेरीज किंवा वजाबाकी) • साधी शाब्दिक उदाहरणे समजून घेतो आणि सोडवतो.	(५) शाब्दिक उदाहरण : ४० फुग्यांपैकी ५ फुगे फुटले? तर किती उरले? • बेरीज की वजाबाकी? का? मांड व सोडव. • ३५ फुग्यांत आणखी किती फुगे मिळवले, तर एकूण फुगे ४० होतील? अ) ३५ + ☐ = ४० ब) ४० – ३५ = ☐ (६) बेरीज–वजाबाकीवरील संमिश्र उदाहरणे वाचून कोणकोणती क्रिया करायची? उत्तर कसे काढायचे? हे समजून घेऊन समस्यांची योग्य गणिती मांडणी करून सोडवतो.		

विकास क्षेत्र : बोधात्मक

अभ्यासक्रमाचे ध्येय : बालके राशी, आकार व मापन यांच्या मदतीने गणितीय आकलन आणि क्षमता विकसित करतात व त्याद्वारे सभोवतालचे जग समजून घेतात.

अध्ययन क्षमता : C.8.7 गुणाकार म्हणजे पुन्हा पुन्हा बेरीज आणि भागाकार म्हणजे समान वाटणी हे समजतो.

अध्ययन क्षेत्र : मूलभूत गणिती क्रिया

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटीका १ (३ ते ४ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	भागाकाराची पूर्वतयारी	• दिलेल्या वस्तूंचे एकापेक्षा जास्त जणांमध्ये वाटप करतो.	(१) मुलांना काही वस्तू देऊन ते सोबत्यांमध्ये वाटण्यास सांगावे. (३ पर्यंत) (२) वस्तू समान गटात वाटप करताना कमी पडल्या अथवा जास्त झाल्या तर काय	मणी, खडे, गणित पेटी	कृती निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				करावे असे प्रश्न विचारावेत. (वाटता न येणारी वस्तू बाजूला काढून ठेवावी.) (३) सुट्या वस्तू/पातळ/द्रव पदार्थ/फळासारखा कापून वापर करावयाचे पदार्थ यांच्या वाटपासाठी कोणता विचार करावा या संबंधाने चर्चा घडवून आणावी.		
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	भागाकाराची पूर्वतयारी	• २ जणांमध्ये वस्तूंचे समान वाटप करतो. (६ पर्यंत)	(१) प्रत्यक्ष ६ पर्यंतच्या वस्तूंची/बियांची/फुलांची गोष्टरूपात वाटणी समजावून देणे. वस्तूसंच देऊन तो गटात समान वाटण्यास सांगणे. किती वस्तू/किती जणांना वाटता आल्या/समान वाटप झाले का?/उरले का? अशी चर्चा घडवून आणणे. (२) समान वाटणी झाल्यावर चित्ररूपात मांडणी करण्यास सांगावी.	मणी, खडे, गणित पेटी	(१) कृती निरीक्षणाद्वारे
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	गुणाकारपूर्व तयारी	• वस्तूंचे गट करतो. गटातील वस्तू व गटांची संख्या मोजतो.	(१) ४ मणी दोन मुलांना समान एक-एक करून वाटण्यास सांगावे. प्रत्येकाला किती मिळाले? (तेरा मणी) मणी ची संख्या वाढवावी? मुलांची संख्या वाढवून वाटण्यास सांगावे. मूल वाढल्यास मणी कमी मिळतात. मुले तेवढीच ठेवून मणी वाटले तर जास्त मणी मिळतात हा संबंध कृती चित्रातून लक्षात आणून द्यावा. (२) २-२/३-३/४-४/५-५ च्या गटात वस्तू समूह द्यावेत. गट करण्यास सांगावे. सर्व	परिसरातील वस्तू, गणितपेटीतील साहित्य	(१) कृती निरीक्षणाद्वारे (२) प्रत्यक्ष कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				गटात एकूण किती वस्तू आहेत? किती गट झाले? याबद्दल चर्चा घडवून आणणे. गटातील वस्तूची संख्या कमी केली/ वाढवली तर काय बदल होतो यावर चर्चा घडवून आणावी. (३) समान गट झाले? किती वस्तूंचे झाले? किती गट झाले? गटातील वस्तू किती अशी चर्चा करणे. (४) एकच वस्तू समूह समान गटात कितीप्रकारे विभागता येतो याचे प्रात्यक्षिक करण्याची संधी द्यावी. (५) अनेक चित्रे असलेले चित्रकार्ड देऊन त्यामध्ये विविध प्रकारे समान गट करण्याची संधी द्यावी. चित्रकार्ड देऊन त्याबद्दल कितीचे गट केले/किती गट झाले? असे प्रश्न विचारणे. (६) त्याच चित्रकार्डावरील गटातील चित्रसंख्या वाढवली/कमी केली तर काय बदल होतो यावर चर्चा घडवून आणावी. (७) कमी वेळेत समान गट होत नाहीत अशा स्थितीबाबत चर्चा करावी.		(३) प्रात्यक्षिक
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	गुणाकारपूर्व तयारी	गट करून लहान संख्यांची गुणाकाराची उदाहरणे सोडवितो.	(१) २–२/३–३ चे गट करून द्यावेत. गटातील वस्तू एका दृष्टीक्षेपात मोजावेत. (गटातील एकूण वस्तूंची संख्या १८ पेक्षा कमी असावी.)	गणितपेटी, चित्रे, पेन्सील, इतर वस्तू	(१) कृती निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(२) गटात विभागणी केलेले प्रसंग चित्र द्यावेत. एकूण संख्या काढण्यासाठी गटात कामद्यावे. कोणती क्रिया करावी लागेल हे विद्यार्थ्यांकडून काढून घ्यावे. एकूण गट किती? प्रत्येक गटात किती? चर्चा करावी, सराव घ्यावा. उदा. एका केकवर दोन चेरी. अशा ३ केकवर एकूण चेरी किती? 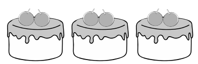 २ + २ + २ = ☐ एका केकवर चेरी = ☐ एकूण केक = ☐ (३) वस्तू समूह, चित्र समूह द्यावा. त्याची समान गटात विभागणी करून घ्यावी. गटातील वस्तू काढून घ्याव्यात. 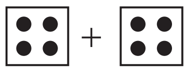 = चारचे दोन गट ☐ = एकूण वस्तू (४) वस्तू संच/गटाचे प्रसंग चित्र/कृतिपत्रिका यांच्या साहाय्याने पुन्हा पुन्हा बेरीज करतो. पट शब्दाचा वापर करून उदाहरणे सोडवतो. (५) १० पेन्सिलीसाठी किती बॉक्स अशी समस्या निर्माण करणारी कोडी घालणे.		

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	गुणाकार	• गुणाकार चिन्ह ओळखतो.	(१) प्रसंगाद्वारे गुणाकार करण्याची गरज लक्षात आणून देणे. (२) प्रसंग चित्र द्यावे. त्यावर आधारित गुणाकाराचे उदाहरण सोडविण्यासाठी पुढीलप्रमाणे चर्चा करावी. एकूण गट = ☐ प्रत्येक गटात वस्तू = ☐ एकूण ☐ वस्तू बेरीज रूपात मांडणी, पट शब्द वापरून मांडणी, गुणाकार चिन्हाची (×) ओळख करून द्यावी.	प्रसंग चित्रे	(१) तोंडीकाम
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	भागाकाराची पूर्वतयारी	• भागाकाराची उदाहरणे सोडविताना गटात विभागणी करण्यासाठी प्रयत्न प्रमाद (Trial and error) पद्धतीचा वापर करतो.	(१) शाब्दिक उदाहरणाद्वारे व चित्र यांचे गट करणे. प्रत्येक गटातील वस्तू संख्या सांगणे. (२० पर्यंत संख्या) (२) ठिपक्यांचा/चौकटीचा कागद देऊन त्यांच्याकडून एकूण ठिपके मोजून घ्या. सूचनेप्रमाणे ठिपक्यांचे गट करा. किती गट पूर्ण झाले? कसे केले? गट किती अपूर्ण झाले अशी चर्चा घडवून आणावी.	परिसरातील वस्तू, चौकट कागद	(१) प्रत्यक्ष भागाकार कृती

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)			• भागाकाराचे चिन्ह ओळखतो.	(१) काही वस्तू देऊन १२ वस्तूंचे समान गट विभागणी करण्याची संधी देणे. • २–२ चे किती गट होतात. एकूण वस्तू = १२ गटातील वस्तू २ समान गटात विभागणी = ☐ १२ ÷ २ = ६ या मांडणीसाठी १२ ÷ २ असे लिहितात व १२ भागिले (÷) दोन असे वाचतात. म्हणजेच १२ मधून २ किती वेळा वजा करता येईल अशी चर्चा घडावी. याप्रमाणे वेगवेगळ्या उदाहरणांच्या (प्रसंगाच्या) माध्यमातून संधी द्यावी. (२) गणिती विधान आणि त्यांची मांडणी तसेच मांडणीचे विधान सांगण्याची संधी द्यावी.	मणी, गोट्या	(१) कृती प्रात्यक्षिक निरीक्षण
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	गुणाकार	• पुन्हा पुन्हा गुणाकार करून ९९ पर्यंतच्या संख्येचे सोपे गुणाकार करतो.	(१) मूळ गटातील वस्तू/चित्रे यांची संख्या कायम ठेवून छोट्या गटातील चित्रांची/वस्तूंची संख्या वाढवली/कमी केली तर काय बदल होतो ते लक्षात आणून द्यावे. गुणाकार तथ्ये/शोध वाक्य सांगावी. शेवटी पट व गुणाकार चिन्हाचा वापर करावा.	वस्तू चित्रे	(१) कृती निरिक्षणाव्दारे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				उदा. 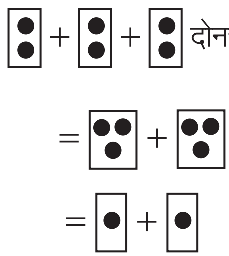 दोनचे तीन गट = २ ची ३ पट = २ × ३ = ६ = तीनचे दोन गट = गटात वस्तू द्याव्यात. गटाची संख्या कमी अधिक करावी. त्याच्या गटाची पुन्हा गट पद्धतीने बेरीज करावी. कितीचे गट, गटांची संख्या किती अशी चर्चा करावी. पुन्हा पुन्हा बेरीज माध्यमातून पाढे कसे तयार होतात याची कृती घ्यावी.	प्रत्यक्ष वस्तू कार्ड, अंक तक्ता	
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	भागाकाराची पूर्वतयारी	• ४–५ जणांमध्ये वस्तूंचे समान वाटप करतो. (२० पर्यंत)	(१) टोपलीत ९ पर्यंत वस्तू ठेवाव्यात. २, ३, ४, ५ याप्रमाणे वस्तूंचे समान गट करण्यास सांगावे. सुचविलेल्या वस्तू एवढे समान गटात वस्तू वाटप करताना काय होते– • एक एक वाटप करताना • दोन–दोन वाटप करताना याप्रमाणे गटातील वस्तू वाटप करताना गटातील संख्येत काय बदल होतो याबद्दल त्यांना विचारावे. वाटणीची गोष्ट करण्यास सांगा.	मोजता येणाऱ्या वस्तूंचा संच गणित पेटीतील साहित्य	(१) कृती प्रात्यक्षिक निरीक्षण

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(२) एका मोठ्या वस्तू समूहातून सूचवलेल्या गटात वस्तू पुन्हा कमी करणे म्हणजे समान गटात वाटप हे लक्षात आणून देणे. समान वाटणी झाल्यावर चित्ररूपात मांडणी करण्यास सांगावे.		(२) चित्ररूपात मांडणी
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	मूलभूत गणिती क्रिया	भागाकार	• भागाकाराची उदाहरणे सोडवण्यासाठी किती गट होतील हे शोधण्यासाठी पुन्हा पुन्हा वजाबाकी करतो.	(१) ९९ पर्यंतचा वस्तू समूह बालकांना द्यावा. (२) समूहाचे सूचनेनुसार गट करण्यास सांगावे. (३) या केलेल्या गटानुसार वाटणी करण्यास सांगावे. (४) ही वाटणी करताना मूळ संचात घट कशी होते याची चर्चा घडवून आणणे. (५) त्याच त्या संख्येची वाटणीत पुन्हा पुन्हा वजाबाकी होते हे लक्षात आणून देणे. (६) कितीचे गट कितीवेळा वजा झाले याप्रमाणे चर्चा घडवून आणावी. जसे : १२ – २ = १० १० – २ = ८ ८ – २ = ६ ६ – २ = ४ ४ – २ = २ २ – २ = ०	मणी माळा, शतकमाळा, शतक पारी	(१) कृती प्रात्यक्षिक निरीक्षण

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(७) ठिपक्यांचा कागदावर चित्रकार्डांच्या मदतीने संख्यांचा वापर करून वरीलप्रमाणे कृती घ्याव्यात, चर्चा घडवून आणावी.		
विकास क्षेत्र : बोधात्मक **अभ्यासक्रमाचे ध्येय :** मूलभूत भौमितिक आकार त्यांच्या निरीक्षणक्षम गुणधर्मासह ओळखतो, तयार करतो व वर्गीकरण करतो तसेच वस्तूंचे अवकाशीय सापेक्ष संबंध समजून घेतो आणि स्पष्ट करतो. **अध्ययन क्षमता : C 8.8** : एकापेक्षा जास्त गुणधर्मांच्या आधारे वस्तू गटांत आणि उपगटांत वेगळ्या करतो. **अध्ययन क्षेत्र :** आकार आणि अवकाशीय समज						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	**आकार आणि अवकाशीय समज**	विविध आकारांची ओळख	• आकार, माप, रंग यापैकी एका वैशिष्ट्यानुसार जोड्या लावतो.	(१) विविध आकार (२) विविध रंगाच्या वस्तू आणि रंग कार्डे देऊन रंग आणि वस्तू यांच्या जोड्या लावण्याची संधी देणे. (३) समान रंगाच्या वस्तूमध्ये एक भिन्न रंगाची वस्तू ओळखणे. (४) ज्ञात असलेले प्राणी आणि त्यांच्या सावलीतील साध्य, साम्य यातील संबंध ओळखणे. (५) विविध आकारांच्या वैशिष्ट्यांनुसार भिन्नता/साम्य लक्षात घेण्यासाठी विविध कृती करणे. उदा. जसे : (१) विविध आकार भेंडी/बटाटा/ड्रायफ्रूट/लांब वांगी यांचे काप रंगात बुडवून ठसे काम करणे.	रंग कार्ड, रंगीत वस्तू, गणित पेटी, भाज्या, फुले	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे पडताळणी

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(२) विविध आकार △/□/○ मुलांना वाटणे, पळण्यास सांगणे. हात वर केल्यावर समान आकाराचे गट करण्यास सांगावे.		(२) प्रत्यक्ष कृती
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आकार आणि अवकाशीय समज	आकारांचे वर्गीकरण	• आकार, रंग आणि माप यांसारख्या वस्तूंची एका गुणधर्माद्वारे तुलना आणि वर्गीकरण करतो.	(१) दिलेल्या विविध समान आकारांच्या वस्तूंचे वर्गीकरण करण्यासाठी विविध कृती करणे. १) उदा. △/□/○ अशा विविध आकारातून सारखे आकार शोधून सोप्या आकृत्या तयार करतो. जसे. फुलपाखरू, सूर्य.	विविध आकार	(१) गटकार्य
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आकार आणि अवकाशीय समज	आकारांचे वर्गीकरण	• आकार, रंग आणि स्थान यांवर आधारित दिलेल्या साध्या सूचनांचे पालन करून वस्तू जागेवर ठेवतो. उदा. लाल फुगा इकडे आण आणि गोल चेंडू टेबलावर ठेव.	(१) आत–बाहेर/इथे–तिथे/इकडे–तिकडे/ वर–खाली या संकल्पना खेळ/कृतीतून/ कृतिपत्रिका समजावून घेतात. उदा. तळ्यात–मळ्यात सारख्या खेळातून आत–बाहेर ही संकल्पना समजावून देणे. कृतिपुस्तिकेतील चित्रातून वर खाली संकल्पना/समजावून देणे. उदा. टेबलवर असलेला चेंडू लाल रंगाने रंगव व खाली असलेला चेंडू पिवळ्या रंगाने रंगव. उदा. सूचनेनुसार विविध रंगाचे कागद घेऊन पताका तयार करतात.	कृतिपत्रिका विविध आकार फुगे, कागद, चेंडू, कृतिपत्रिका	(१) खेळातून मूल्यमापन (२) कृतीद्वारे निरीक्षण

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आकार आणि अवकाशीय समज	आकारांचे वर्गीकरण	• भिन्न माप आणि रंग यांच्या आधारे आकारांच्या जोड्या लावतो.	(१) भिन्न प्रकारच्या आकारमानातील समान आकार समजावून घेतो. विविध कृती/खेळ यासाठी त्याचा उपयोग करतो. १) उदा. लहान–मोठ्या आकारावर डाळी लावणे. सूतळी लावून बोट फिरवणे अशा कृती घेणे. २) परिसरात फेरफटका मारून एकाच झाडाच्या दोन लहान–मोठ्या पानाचा सहसंबंधाचे निरीक्षण करण्याची संधी देणे.	डाळी, गोंद, पाने	(१) कृतीद्वारे निरीक्षण
	आकार आणि अवकाशीय समज	वर्गीकरण	• दोन गुणधर्मानुसार वस्तूंची तुलना आणि वर्गीकरण करतो. उदा. आकार व रंग, रंग व माप	(१) भिन्न भिन्न आकाराच्या–आकारमानाच्या/आकाराच्या रंगाच्या/कागदी आकृत्या/Foam चे आकार/मणी यांचे प्रथम एका घटकानुसार वर्गीकरण करतो. वर्गीकरण केलेल्या गटाचे परत दुसऱ्या घटकानुसार वर्गीकरण करण्यासाठी विविध कृती करण्याची संधी देणे. 	मणी, आकृत्या, कागदी तुकडे	(१) कृतीद्वारे निरीक्षण
बालवाटिका २ (४ं ते ५ वर्षे)	आकार आणि अवकाशीय समज	घरंगळणे, घसरणे	• विविध घनाकृती/आकार यांच्या भौतिक वैशिष्ट्यांचे त्यांच्या स्वतःच्या भाषेत वर्णन करतात.	(१) चल रे भोपळ्या टुणूक टुणूक गोष्ट सांगतात आणि प्रत्यक्ष घरंगळण्याची कृती करत चल रे भोपळ्याची नाटीका सादर करतात. (२) जाड पुठ्ठ्याच्या साहाय्याने घसरगुंडी स्लाइडर तयार करून त्यावरून विविध	व्हिडिओ, दृक्श्राव्य, साधने, पुठ्ठे, चेंडू	(१) कृतीद्वारे निरीक्षण

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			उदा. चेंडू घरंगळते आणि त्याला कोपरे नसतात. खोके घसरते आणि त्याला कोपरे असतात.	त्रिमितीय आकृत्या घरंगळणे-घसरणे याचा अनुभव देतात. स्वतःच्या भाषेत का घरंगळली-घसरली हे सांगतात.		(१) प्रत्यक्ष कृती, निरीक्षण कृतिपत्रिका
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आकार आणि अवकाशीय समज	स्थितीदर्शक/ स्थानदर्शक शब्दसंपदा व वापर	• स्थितीदर्शक शब्द समजून आकृतिबंध तयार करण्यासाठी आकार, रंग, स्थान यांचा वापर करून टप्प्याटप्प्याने दिलेल्या सूचनांचे पालन करतो जसे की ठिपक्यांची रांगोळी काढणे, कोलाज बनविणे, त्यासाठी मध्यभागी, वर, खाली हे स्थानदर्शक शब्द समजून घेतो.	(१) स्थान व स्थानदर्शक शब्द विविध आकार, रंग यांचा वापर करून सूचनांच्या मदतीने चित्र काढणे/रंगवणे/रांगोळी काढणे/ वर्गखोली सजवणे अशा कृती करण्याची संधी निर्माण करणे. उदा. मध्यभागी, वर-खाली अशा स्थानदर्शक शब्दांचा वापर करून माळ तयार करणे/कोलाज काम करणे. उदा. विविध चौकोनी रूमालाच्या विविध आकाराच्या घडी घालण्यास सांगणे.	रांगोळी, विविध आकार	(१) कृतीद्वारे निरीक्षण
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आकार	Shape and orientation	• भिन्न माप आणि अभिमुखता (orientation) असलेल्या	(१) उदा. प्रत्येक आकारासाठी विशिष्ट रंग द्यावा आणि भिन्न आकारमान व अभिमुखता असलेल्या आकारामध्ये त्या आकारासाठी ठरवलेला रंग द्यावा.	विविध आकार असलेल्या कृतिपत्रिका	

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			आकारांच्या जोड्या लावतो. (उदा. भिन्न अभिमुखता/दिशा दर्शविणारे त्रिकोण आणि माप)	(२) उदा. अध्ययन निष्पत्तीवर आधारीत कोडी द्यावीत. उदा. पाहुणा ओळखा. (३) एकाच आकारासाठी असलेल्या भिन्न आकारमान आणि अभिमुखता यांचा सहसंबंध समजेल अशा कृतीतून संधी निर्माण करणे. 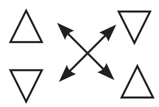	गणितपेटी साहित्य	(१) कृतिपत्रिका
		तुलना व वर्गीकरण	• तीन गुणधर्मानुसार वस्तूंची तुलना आणि वर्गीकरण करतो. (उदा. आकार, माप, रंग)	(१) भिन्न भिन्न आकार, आकारमान, रंगाच्या कागदी आकृत्या/Foam चे आकार/मणी यांचे प्रथम एका घटकानुसार वर्गीकरण करतो. वर्गीकरण केलेल्या गटाचे परत दुसऱ्या निकष घटकानुसार वर्गीकरण तयार झालेल्या उपगटाचे परत एकदा तिसऱ्या निकष घटकानुसार वर्गीकरण करण्याची संधी देणे. 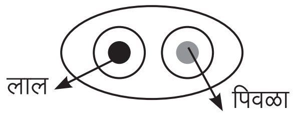	मणी, फोमचे आकार, कागदी आकृत्या	(१) कृती, प्रात्यक्षिक, निरीक्षण
		स्थानदर्शक व स्थितीदर्शक संकल्पनांचा वापर	• वस्तूचे वर्णन करण्यासाठी स्थानदर्शक शब्दांचा वापर करतो. (उदा. बाजूला, आत, बाहेर.)	(१) टोपले, पाईप/ड्रम यांच्या आत, बाहेर, बाजूला वस्तू ठेवून स्थानदर्शक शब्द वापरण्याची संधी द्यावी. वस्तूंचे स्थान बदलून या सापेक्ष संज्ञा आहेत हे लक्षात आणून द्यावे.	खेळणी, पाईप ड्रम, टोपले	(१) कृती प्रात्यक्षिक निरीक्षण

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आकार	आकार, कडा–कोपरे	• विविध घनाकृती वस्तू/आकारांचे त्यांच्या भौतिक वैशिष्ट्यांचे वर्णन स्वतःच्या भाषेत करतो. उदा. चेंडू घरंगळतो आणि त्याला कोपरे नसतात, खोका घसरतो आणि त्याला कोपरे असतात.	(१) जाड पुठ्ठ्याच्या साहाय्याने घसरगुंडी तयार करून त्यावरून वेगवेगळ्या चितीचे आकार ठेऊन त्यांच्या मदतीने घसरणे, घरंगळणे संकल्पना समजण्याची संधी देणे. तक्त्यामध्ये चितीनुसार कोपऱ्यांची संख्या नोंदण्याची संधी द्यावी. (२) चितीची अभिमुखत बदलून वरील कृती परत करावी. घरंगळणे–घसरण्यातील बदल नोंदवावा, चर्चा करावी. चल रे भोपळ्या टुणूक टुणूक गोष्ट सांगून भोपळ्याच्या जागी विविध वस्तू ठेवल्या असता होणारी गंमत यावर चर्चा घडवून आणावी.	वेगवेगळ्या भिंती/वस्तू, चेंडू खोके	(१) कृती प्रात्याक्षिक निरीक्षण
	त्रिमितीय आकार	कडा रेखाटन	• त्रिमितीय आकारांच्या पृष्ठांचे सपाट पृष्ठभागावर रेखाटन करून द्विमितीय आकार ओळखतो.	(१) भिन्न चिती वेगवेगळ्या स्थितीत कागदावर ठेवून त्याच्या पृष्ठांच्या कडांचे कागदावर रेघाटन करून तयार होणाऱ्या द्विमितीय आकाराचे निरीक्षण करण्याची संधी देणे.	विविध त्रिमितीय वस्तू	(१) कृती प्रात्याक्षिक निरीक्षण
			• थेडी अचूकता आणि नियंत्रणा सोबत मुक्त हस्ते द्विमितीय आकार काढतो.	(१) विविध द्विमितीय आकार दाखवून मुक्त हस्ते द्विमितीय आकार काढण्याची संधी देणे.	त्रिकोण चौकोण आयत चित्रे/ आकार	(१) कृती प्रात्याक्षिक निरीक्षण

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	अवकाशीय संबोध		• संबंधासाठी शब्दसंग्रह विकसित करतो आणि त्यांचा उपयोग करतो उदा.वर खाली, आत बाहेर, जवळ, दूर, आधी नंतर	(१) गोष्टचित्र, प्रसंगचित्र देऊन त्यावर प्रश्नोत्तराच्या स्वरूपात चर्चा घडून अवकाशीय संबोधाबाबत शब्दप्रयोग वापरण्याची संधी द्यावी. (२) परिसराच्या संदर्भाने अवकाशीय संबोधाच्या प्रात्यक्षिक/कृतीच्या साहाय्याने सराव देणे, शब्दसंग्रह वापरण्याची संधी देणे. उदा. चित्र रंगवून त्यावर प्रश्नोत्तर स्वरूपात.	गोष्टींची चित्रे, प्रसंगचित्रे, रंग	(१) कृती तोंडीकाम
			• आजूबाजूच्या परिसरातून विविध आकार आणि मापांच्या वस्तू गोळा करतो. (उदा. खडे, खोके, चेंडू, शंकू, पाईप)	(१) दर्शविलेल्या आकाराच्या परिसरात आढळणाऱ्या वस्तूंची नावे सांगण्याचा, चित्रे जमविण्याचा उपक्रम घेणे. (२) सुचविलेल्या आकाराप्रमाणे परिसरातून विविध वस्तू जमा करणे व प्रदर्शन भरवण्याची संधी देणे. (३) दिलेल्या आकारांच्या मदतीने सौंदर्याकृती तयार करणे.	खडे, खोके, शंकू, चेंडू, पाईप	(१) उपक्रम कृती
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	आकार व अवकाशीय संबोध	विविध आकारांची ओळख	• आकार व त्यांच्या इतर निरीक्षणक्षम गुणधर्मांच्या आधारे वस्तू वेगळ्या करतो, वर्गीकरण करतो आणि वर्णन करतो.	(१) विविध रंगाचे, आकार घेऊन त्यांच्या गुणधर्मानुसार वर्गीकरण करण्यास सांगावे. (रंगानुसार, आकारानुसार, मापानुसार) (२) विद्यार्थी केलेल्या वर्गीकरणाचे वर्णन करतो.	भौमितिक आकार, इतर आकार वस्तू, रंग, माप	(१) कृतींचे निरीक्षण, तोंडीकाम

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)			• विविध घनाकृती आकारांच्या विविध भौतिक वैशिष्ट्यांचे निरीक्षण करतो व स्वतःच्या भाषेत वर्णन करतो. उदा. चेंडू घरंगळतो, खोके घसरते.	(१) जाड पुठ्ठ्याच्या साहाय्याने घसरगुंडा तयार करून त्यावरून वेगवेगळे आकार/ घनाकृती ठेऊन त्यांच्या मदतीने घसरणे/ घरंगळणे कृतीसह अनुभव घेतो. निरीक्षण करून वर्णन करणे. (२) प्रत्यक्ष वस्तूंच्या आधारे घरंगळेल की घसरेल? चर्चा करणे.	खोके, डबा, पेन्सिल, लाटणे	(१) कृतींचे निरीक्षण तोंडी काम
			• विशिष्ट गुणधर्मांच्या आधारे आकारांची तुलना करतो. (असे की लांबी, क्षेत्रफळ, घनफळ)	(१) दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त लांबीच्या क्षेत्रफळाच्या व घनफळाच्या वस्तू देऊन त्याची तुलना करण्याची संधी देणे.	पट्ट्या, रूमाल, घनाकृती, वस्तू	(१) कृतींचे निरीक्षण
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	त्रिमितीय आकार	त्रिमितीय आकार व वैशिष्ट्ये	• त्रिमितीय आकार त्यांच्या नावावरून ओळखतो. (उदा. इष्टिकाचिती, घन, शंकू, दंडगोल, गोल) आणि त्यांच्या निरीक्षणक्षम वैशिष्ट्यांच्या आधारे त्यांचे वर्णन करतो.	(१) गटात वेगवेगळ्या चिती/चितीच्या आकाराच्या वस्तू घ्याव्यात. परिसरात अशा वस्तू कोठे आढळतात हे विचारावे, चर्चा घडवून आणावी. (२) परिसरातील विशिष्ट समूह उदा. स्वयंपाकातील भांडी, खेळाचे साहित्य, वाद्य यामध्ये चितीचा आकार शोधण्याचे प्रात्यक्षिक कृती पत्रिकेद्वारे संधी द्यावी. (३) चितींना तुम्ही काय म्हणता ते उत्तर स्वीकारावे.	शंकू, दंडगोल, गोल, खेळणी	(१) तोंडीकाम

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	त्रिमितीय आकार	त्रिमितीय आकार कडा, कोपरे, वैशिष्ट्ये	उदा. घनाला ६ पृष्ठभाग असतात.	(४) चितीसदृश्य आकारास, वेगवेगळी नावे आहेत. सोय म्हणून गोल, दंडगोल, घन, शंकू, इष्टिकाचिती नावे आहेत हे लक्षात आणून द्यावे व खेळाच्या माध्यमातून नावांचा सराव घ्यावा. (५) घसरणे, घरंगळणे यांसारख्या शब्दांचा वापर आणि प्रात्यक्षिक यांच्या मदतीने कडा/कोपरे, पृष्ठभाग यांच्या वैशिष्ट्यांचे वर्णन करण्याची संधी द्यावी. वर्णन तक्त्यात मांडण्यास सांगावे. उदा. विविध त्रिमितीय आकार गटात देऊन त्याला भेटवस्तू सारखे संपवण्यास सांगावे. ज्या ठिकाणी कडा, कोपरे, पृष्ठभाग आहे. त्या जागी विशिष्ट सजावट करण्यास सांगावी. (६) वैशिष्ट्यांचे वर्णन कोडी रूपात करून चिती ओळखण्याची संधी द्यावी. उदा. मी कोण : पृष्ठे सहा, कडा बारा घसरगुंडीतून माझी होते घसरण.		(१) प्रत्यक्ष कडा, कोपरे मोजणे.

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	द्विमितीय आकार	विविध आकार– चौरस, आयत, त्रिकोण, वर्तुळ, कडा व कोपरे	• द्विमितीय आकार त्यांच्या नावावरून ओळखतो. (उदा. चौरस, आयत, त्रिकोण, वर्तुळ) निरीक्षणक्षम वैशिष्ट्यांच्या आधारे त्याचे वर्णन करतो. (उदा. पुस्तकाची पाने आयताकृती असून त्याला चार कडा व चार कोपरे असतात.)	(१) विविध आकार दाखवून अशा दिसणाऱ्या वस्तूंची यादी करून चित्र काढण्यास सांगावे. (२) बोलीभाषेतील आकाराची नावे जाणून घेऊन आकारांची नावे सांगावीत. उदा. त्रिकोण, चौरस, वर्तुळ, आयत, नावांच्या जोड्या लावणे/खेळ याद्वारे सराव घ्यावा. (३) आकारांची तुलना, निरीक्षण करून विद्यार्थ्यांना वैशिष्ट्ये लिहीण्यास/ शोधण्यास सांगावीत. रूमाल चौरसच का आहे? चौरसाचे कोणते गुणधर्म आहेत याबाबत चर्चा घडवून आणावी. तक्त्यांमध्ये गुणधर्म मांडण्याची संधी द्यावी. पाककृती दिवस – बिट/गाजर, खोबरे, साखर यांच्या सहाय्याने खोबऱ्याच्या वड्या करून विविध आकार बनवावेत.	त्रिकोण, चौकोण, आयताकार वस्तू	(१) तोंडीकाम कृती
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	आकार	सरळ व वक्र रेषा अभिमुखता	• सरळ रेषा आणि वक्र रेषा यांतील फरक ओळखतो. सरळ रेषा वेगवेगळ्या अभिमुखतेने (orientation) काढतो/दाखवितो. उदा. उभी, आडवी, तिरपी.)	(१) परिसरात सरळ रेषा, वक्र रेषा कोठे दिसतात हे शोधण्याची संधी द्यावी. चित्रामध्ये सरळ व वक्र रेषा शोधण्याची संधी द्यावी. (२) सरळ रेषा, वक्र रेषा काढून त्यावरून चालण्याची संधी द्यावी. दोन्हींमधील फरक शोधण्यास सांगावा. (३) विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे रेषा काढण्यास सांगाव्यात. त्याचे वैशिष्ट्यानुसार		(१) कृती, तोंडीकाम

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				गट करण्यास सांगावे. नंतर गटाचे निरीक्षण करून उभ्या रेषा, तिरप्या रेषा, आडव्या रेषा या संकल्पना सांगाव्यात. (४) कागदाची घडी/दोरा यातून बनणारी उभी–आडवी रेष याची गंमत सांगावी. (५) सरळ रेषा, वक्र रेषा यातून नक्षी तयार करण्यास सांगावी.		(२) प्रत्यक्ष कृती व निरीक्षण
			• त्रिमितीय वस्तूंच्या सहाय्याने (tracing) द्विमितीय आकृत्या काढतो.	(१) एखादी त्रिमितीय वस्तू तयार होण्यापूर्वी तिचे द्विमितीय चित्र तयार करावे लागते. हे ग्राफिक डिझायनर मुलाखत/3D च्या 2D रेखाटनाची Film दाखवावी. उदा. कारचे 2D रेखाटन. (२) चित्रकलेच्या सरांच्या मदतीने त्रिमितीय वस्तू विविध प्रकारे ठेवून त्याचे रेखाटन व रंगवण्याची संधी द्यावी. (३) स्वतःच्या शाळेच्या नकाशाचे निरीक्षण करतो.	त्रिमितीय वस्तू, व्हिडिओ चित्रे	(१) कृती उपक्रम
			• वस्तूच्या सावलीचे निरीक्षण करून वस्तू ओळखतो.	(१) वस्तूंच्या सावलीची गोष्ट सांगावी/सावलीचे बाहुली नाट्य वर्गात करून घ्यावे. (२) विविध 3D, 2D वस्तू घ्याव्यात. विविध बाजूने प्रकाश टाकून त्यांच्या सावलीतील फरक शोधण्यास सांगावा.		

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(३) 3D वस्तूंच्या सावलीसह रेखाटन करावे/ वस्तूंच्या सावलीचे निरीक्षण करून ती वस्तू ओळखण्यास सांगावे. (४) हाताने तयार होणाऱ्या सावल्यांचा खेळ दाखवावे/संगीत आणि सावल्यांचा खेळ दाखवावे. (५) चंद्रग्रहण यातील सावलीचा संबंध चित्रपटा–द्वारे दाखवणे.		

विकास क्षेत्र : बोधात्मक

अभ्यासक्रमाचे ध्येय : मूलभूत भौमितिक आकार त्यांच्या निरीक्षणक्षम गुणधर्मांसह ओळखतो, तयार करतो व वर्गीकरण करतो तसेच वस्तूंचे अवकाशीय सापेक्ष संबंध समजून घेतो आणि स्पष्ट करतो.

अध्ययन क्षमता : C 8.9 लगतच्या परिसरातील वस्तूंची लांबी, वजन आणि आकारानुसार साधी मोजमापे करण्यासाठी साधने व एकके निवडतो.

अध्ययन क्षेत्र/घटक : मापन

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	**मापन**	लांबीचे मापन	• कविता आणि गोष्टीद्वारे लांबी व्यक्त करण्यासाठी शब्दसंग्रह वापरतो. (उदा. लांबी, रुंदी, उंची अंतर)	(१) परिसरातील बागेस क्षेत्रभेट देऊन बागेतील वनस्पती, खेळणी, पाने, फुले यांच्या लांबी, रुंदी, उंची व अंतरासाठी विविध शब्द प्रयोग करतो. उदा. • **नारळाचे झाड उंच आहे.** • **हाताचे मधले बोट सर्वात लांब आहे.** • **आंब्याचे खोड जाड आहे.** • **विहीरीची रुंदी जास्त आहे.** (२) लांबी, रुंदी, उंची, अंतर हे शब्द आलेल्या विविध कथा सांगणे व कृतीयुक्त गीते, कविता सादर करण्याची संधी देणे.	विविध कथा कविता संग्रह	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(३) बालकांच्या नावांची लांबी किती आहे यावरुन कोणाचे नाव लांब याचा खेळ घेणे. (४) वर्गातील बालके रांगेत जाताना काही विशिष्ट अंतर ठेवणेची कृती घेणे.		
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मापन	लांबीचे मापन	• लांबीच्या संदर्भात दोन वस्तूंची तुलना करतो. लांब, पेक्षा छोटी, लहान पेक्षा उंच पेक्षा आखूड	(१) बालकांनी स्वतःच्या संदर्भात वस्तूंची उंची, लांबी, जाडी, यांची तुलना करावी. जसे – • माझ्या हातापेक्षा पायांची लांबी जास्त आहे. • माझ्या पोटापेक्षा हातांची जाडी कमी आहे. • माझ्या हाताच्या बोटांची लांबी पायाच्या बोटांच्या लांबी पेक्षा जास्त आहे. (२) बालकांची भिंतीवर उंची मोजून नोंदविण्यास सांगणे व दोन बालकांच्या उंचीची तुलना करण्यास सांगणे. (३) बालकांना स्वतःच्या जागेपासून विविध ठिकाणचे अंतर जाणून घेण्यासाठी जाण्यास सांगणे व अंतरांची तुलना करण्याची संधी देणे. जसे, माझ्या बाकापासुन इ. पहिलीच्या वर्गाचे अंतर दुसरीच्या वर्गापेक्षा कमी आहे. (४) परीसरातील बागेस क्षेत्रभेट देऊन वनस्पती, प्राणी, पाने, फुले यांच्या लांबी, रुंदी, जाडी व अंतर ओळखून तुलना करण्याची संधी देणे.	बागेतील विविध खेळणी	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मापन	लांबीचे मापन	• लांबीच्या संदर्भात तीन वस्तूंची तुलना करतो. (सर्वांत लांब / सर्वात लहान, सर्वात उंच / सर्वात आखूड)	(१) वर्गातील बालकांच्या उंचीचे निरीक्षण करण्यास सांगून सर्वात उंच बालकाचे नाव ओळखण्याची संधी देणे. (२) बालकांना परिसरातील / गणित पेटीतील विविध, लांबी, जाडी, उंचीच्या ३ वस्तू देणे व सर्वात लांब, सर्वात जाड, सर्वात उंच वस्तू ओळखण्याची संधी देणे. (३) विविध लांबीच्या / जाडीच्या आकृत्या देऊन सर्वात लांब, सर्वांत जाड आकृती रंगविण्याची कृती घेणे. (४) विविध खेळातून सर्वात लांब, सर्वात उंच कृती जेस सर्वात उंच उडी, सर्वात लांब चेंडू फळी	गणित पेटीतील साहित्य विविध आकाराची चित्रे खेळाचे साहित्य	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे (२) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे ओळखण्याची संधी देणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	मापन	लांबीचे मापन	• जवळ–दूर–बारीक पातळ–जाड, आखूड–लांब, उंच–आखूड, जास्त–कमी यातील फरक ओळखतो.	(१) चित्र वर्णनातून / चित्ररुप गोष्टीतून जवळ दूर, पातळ–जाड, आखूड–लांब, वर–खाली यातील फरक ओळखण्याची संधी देणे. (२) परिसरातील / वर्गातील विविध वस्तूंचे निरीक्षण करुन जवळ–दूर, बारीक / पातळ – जाड, आखूड–लांब, वर–खाली अशा संदर्भाने वस्तूंचे स्थान / आकार ओळखणे व सांगणे याची संधी देणे.	चित्रवर्णना–साठी चित्र परीसर / वर्गातील वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे (१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	मापन	लांबीचे मापन	• असमान एककांच्या साहाय्याने छोटी लांबी मोजतो. (उदा. खेळाच्या संदर्भात उदा. विटीदांडू, गोट्या)	(१) बालकांनी स्वतःचे हात, वीस पाऊले यांच्या मदतीने परीसरातील / वर्गातील विविध वस्तूंची लांबी, उंची, अंतर मोजण्याची संधी देणे. जसे– टेबलाची रुंदी वीतेने मोजणे. (२) विविध खेळाच्या माध्यमातून अप्रमाणित एककांच्या मदतीने अंतर / लांबी मोजण्याची संधी देणे. जसे – (१) खो–खो खेळणाऱ्या मुलांचे अंतर किती पाऊले आहे मोजणे. (२) स्टिक पजलमध्ये स्टिकच्या साहाय्याने अंतर मोजणे. (३) विटीदांडू मध्ये विटीचे अंतर दांडूने मोजणे इ. (४) काठी दोरी पेन्सिल पाईप यांच्या मदतीने वर्गाची लांबी मैदानावरील अंतर मोजणे.	विविध वस्तू गोट्या, विटीदांडू, काठी, दोरी, पेन्सिल	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
इ.१ ली (६ ते ७ वर्षे)			• कमी अंतराचा व लांबीचा असमान व अप्रमाणित एककांच्या साहाय्याने अंदाज बांधतो व पडताळा घेतो. उदा. वीत, कोपऱ्यातून पुढचा हात, पाऊल बोटे	(१) बालकांना स्वतःच्या हाताची बोटे, वीत, हात, पाऊल यासारख्या अप्रमाणित लांबीच्या एककाने मापन करुन परीसरातील वस्तूंच्या लांबीबाबत, व अंतराबाबत अंदाज बांधण्याची व पडताळा घेण्याची संधी देणे. जसे – वर्गातील फलकाची लांबी ७ वीत असेल असा अंदाज बांधून प्रत्यक्ष वीतेने मोजून पडताळा घेणे. (२) हत्तीचे पाऊल व मांजरांचे पाऊल यांनी एखादे विशिष्ट अंतर पार करावयाचे झाल्यास कोणत्या प्राण्याची पाऊले कमी लागतील व का याबाबत अंदाज बांधण्याची संधी देणे.	मापनविषयक साधने (अप्रमाणित)	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	मापन	लांबीचे मापन	• समान (अप्रमाणित) एककाच्या सहाय्याने लहान आणि लांब मार्गावरील लांबी आणि अंतर मोजतो व पुढे लांब अंतरे मोजतो. • पेन्सिल, काडी, कप, बादली, चमचा यासारख्या समान अप्रमाणित एककांचा वापर करून धारकता, लांबी, अंतर याबाबत अंदाज आणि मापन करतो.	(१) बालकांना दोन ठिकाणामधील अंतर विविध अप्रमाणित एककांच्या मदतीने मोजण्याची संधी देणे. जसे – शाळेच्या मैदानाचे वर्गापासूनचे अंतर काठीने मोजणे. (२) अप्रमाणित एककांची लांबी बदलल्यास अंतर मोजताना काय फरक पडू शकतो याबाबत अंदाज करण्याची संधी देणे.	विविध अप्रमाणित एककासाठी वस्तू विविध वस्तू गणित पेटीतील साहित्य	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	मापन	वजनाचे मापन	• कविता आणि गोष्टीद्वारे वजन संकल्पना व्यक्त करण्यासाठी शब्दसंग्रह वापरतो.	(१) वजन या संकल्पनेवर आधारित विविध कविता व कथा कृतीमधून वजन संकल्पनेचा अनुभव देणे. (२) विविध वस्तू हाताळण्याची संधी देऊन वजन संदर्भात हलका जड असे शब्दप्रयोग वापरण्याची संधी देणे. जसे – पुस्तक वजनाने हलके आहे टेबल जड आहे इ.	विविध कथा कविता प्रसंग चित्रे	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मापन	वजनाचे मापन	• वजनाच्या संदर्भात दोन वस्तूंची तुलना करतो जसे : च्यापेक्षा जड/ च्यापेक्षा हलका.	(१) बालकांना दोन भिन्न वजनाच्या वस्तू देऊन त्यांच्या वजनाचा अनुभव देणे तुलना करण्याची संधी देणे. जसे – भोपळ्याचे वजन वांग्याच्या वजनापेक्षा जास्त आहे. खडूचे वजन चेंडूच्या वजनापेक्षा कमी आहे.	विविध वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मापन	वजनाचे मापन	• वजनाच्या संदर्भात तीन वस्तूंची तुलना करतो. (सर्वांत जड, सर्वांत हलक्या)	(१) बालकांना परिसरातील गणित पेटीतील विविध वजनाच्या ३ वस्तू देणे व त्यांची वजना संदर्भात तुलना करण्यास सांगून सर्वात जड, सर्वात हलकी वस्तू ओळखण्याची संधी देणे.	विविध वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	मापन	वजनाचे मापन	• तुलना करून हलक्या ते जड वस्तू किंवा उलट क्रमाने क्रमवारी लावतो.	(१) बालकांना विविध वजनाच्या वस्तू देऊन त्यांची तुलना करण्यास सांगणे तसेच त्यांची सर्वात हलकी ते सर्वात जड अथवा उलट क्रमाने क्रमवारी करण्यास सांगणे. जसे पुस्तक, पेन, दप्तर, यांची पेन, पुस्तक, दप्तर अशी क्रमवारी लावणे.	विविध वस्तू	(१) प्रात्यक्षिक कृती
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	**मापन**	वजनाचे मापन	• साधा वजनकाटा वापरण्याची गरज ओळखतो. • साधा वजनकाटा वापरून दिलेल्या वस्तूंच्या वजनांची तुलना करतो.	(१) विद्यार्थ्यांना विविध वस्तू वापरुन स्वतःचा साधा तराजू तयार करण्याची संधी देणे. (२) दोन वस्तूंच्या वजनाची तुलना निरीक्षणाने करता येणे अथवा अंदाज बांधणे शक्य नसल्यास साध्या तराजूने जड, हलका अशी तुलना करण्याची संधी देणे.	विविध वस्तू साधा तराजू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(३) साधा वजन काटा वापरून दैनंदिन व्यवहारातील परिसरातील विविध वस्तूंचे वजन करून वस्तूंची तुलना करण्याची संधी देणे.		
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आकारमान	आकारमानाचे मापन	• कविता आणि गोष्टींद्वारे आकारमान व्यक्त करण्यासाठी शब्दसंग्रह वापरतो	(१) आकारमान या संकल्पनेवर आधारीत विविध कथा कविता कृतीमुक्त गाणी याद्वारे आकारमान संकल्पनेचा अनुभव देणे. (२) विविध वस्तू हाताळण्याची संधी देऊन आकारमाना संदर्भात शब्दप्रयोग वापरण्याची संधी देणे. जसे – (१) तांब्यात पाणी भरले आहे. (२) डबा लाडूने भरला आहे.	विविध वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
(५ ते ६ वर्षे)	मापन	आकारमानाचे / धारकतेचे मापन	• दोन भांड्याच्या आकारमानाची तुलना करतो. जसे : बाटल्या, पेले, बादली	(१) विद्यार्थ्यांना वेगवेगळे आकारमान असलेली २ भांडी देऊन त्याची धारकता किती आहे याची त्यात प्रत्यक्ष द्रव / स्थायू पदार्थ भरुन तुलना करण्याची संधी देणे. जसे : १) पेल्यामध्ये तांब्यापेक्षा कमी पाणी मावते. २) बादलीपेक्षा पिंपामध्ये जास्त पाणी मावते.	विविध भांडी / डबे, धारकतेच्या वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
(६ ते ७ वर्षे)	मापन	आकारमानाचे / धारकतेचे मापन	• कप, चमचा, मग यासारख्या समान अप्रमाणित एककाच्या साहाय्याने आकारमानाचा अंदाज करतो व मोजतो.	(१) बालकांना विविध अप्रमाणित एकके देऊन वस्तूच्या आकारामानांची / धारकतेची तुलना करण्याची व अंदाज करण्याची संधी देणे. जसे : एका बादलीत किती मग पाणी मावेल ?	धारकतेच्या आकारमा– नाच्या विविध अप्रमाणित एकके / वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे

स्तर/ वयोगट	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
(७ ते ८ वर्षे)	**मापन**	आकारमानाचे / धारकतेचे मापन	• भांड्यांची त्यांच्या आकारमानानुसार क्रमवारी लावतो. आणि रिकामे करून पडताळा घेतो.	(१) एकच अप्रमाणित एकक वापरुन भिन्न भिन्न भांड्यांची / डब्यांची धारकता आकारमान मोजणे. व धारकतेनुसार/आकारमानानुसार वस्तूंचा क्रम लावण्याची संधी देणे. (२) भिन्न भिन्न आकारमानांच्या वस्तूंची क्रमवारी, अंदाज बांधणे व पडताळा घेणे याची संधी देणे.	विविध वस्तू	(१) कृतीच्या निरीक्षणाद्वारे
विकास क्षेत्र : बोधात्मक **अभ्यासक्रमाचे ध्येय :** बालके आकार व मोजमापे यांचे गणितीय आकलन आणि सभोवतालचे जग समजून घेण्याची क्षमता विकसित करतात. **अध्ययन क्षमता :** C 8.10 मिनिटे, तास, दिवस, आठवडे आणि महिने यामध्ये काळाचे साधे मापन करतो. **अध्ययन क्षेत्र :** मापन						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	कालमापन	आज, उद्या, काल	• दैनंदिन जीवनात आज, उद्या आणि काल या शब्दांचा वापर करतो.	(१) दैनंदिन प्रसंगांच्या संदर्भाने, घटना, कथा, कविता यांच्या मदतीने आज/काल/उद्या या शब्दांकडे लक्ष वेधणे. (२) विद्यार्थ्यांच्या स्वानुभवाशी काल/आज/उद्या यांच्याशी संबंध जोडणे. (३) विद्यार्थ्यांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित आज/काल/उद्या या शब्दांच्या वापराची संधी देणे. मी काल ⟶ गावाला गेले. मी आज ⟶ शाळेत आलो. मी उद्या ⟶ बाजारात जाणार. (४) डिसप्ले बोर्डवर तारीख, वार, महिना, हवामान दाखवा. आज/काल/उद्या या संदर्भाने रोज प्रश्न विचारावेत.	कथा, घटना, कवितेचे चार्ट्स	(१) आज, काल, उद्याचा वापर दैनंदिन संभाषणामध्ये योग्य प्रकारे करतो का? ते पाहणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कालमापन	वार आणि विशेष वार/दिन	• विशेष दिवस ओळखतो. जसे – शनिवार, रविवार सुट्टीचा दिवस (उदा. रविवारी सुट्टी आहे.)	(१) दैनंदिन दिनचर्येतून आधी, नंतरचा घटनाक्रम विचारणे. चित्रकार्डचा वापर चर्चा. (२ घटना) (२) आधी/नंतरचा वार सांगणे. बडबडगीते, गाणे साभिनय करण्याची संधी द्यावी. (३) साप्ताहिक सुट्टी/बाजाराचा दिवस/ वार अशी दिवसांची वैशिष्ट्ये आणि दिवस सांगतो.	वारांची गाडी, तक्ता इ. दिनदर्शिका	(१) काल, आज, उद्याचा वार योग्य पद्धतीने सांगण्यासाठी चर्चा करणे. विशेष दिवस, सुट्टीचे दिवस सांगण्यासाठी चर्चा करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कालमापन	आठवड्यातील वार, वर्षातील महिन्यांची नावे	• आठवड्यातील वार आणि वर्षातील महिन्यांची नावे ओळखतो.	(१) आठवड्यातील वारांची नावे गाणी/गोष्टी क्रमाने सांगणे. (२) सुचवलेल्या वाराच्या लगतच्या पुढील/मागील वाराचे नाव सांगण्याची संधी देणे. (३) दिवसाचे महत्त्व/वैशिष्ट्य आणि वार ओळखणे. जसे : १) गावात/गावाशेजारी आठवडा बाजाराचा दिवस (४) महिन्यांची नावे ओळखणे. महिना, आधीचा/ नंतरचा आणि घटना यांचा संबंध जोडणे. • शाळा सुरू होण्याचा महिना • वाढदिवसाचा महिना. • विशिष्ट सण/उत्सव असणारा महिना असे संबंध दर्शवत चर्चा घडवून आणणे. महिन्यांची नावे क्रमाने/मागचा, पुढचा महिना सांगणे. (५) विद्यार्थ्यांना घड्याळ बनवण्याची संधी द्यावी.	महिन्यांची नावे असलेला तक्ता दिनदर्शिका जानेवारी ते डिसेंबर	(१) दिनदर्शिके–च्या साहाय्याने महिन्यांची नावे क्रमाने विचारावे. विशिष्ट सण/उत्सव असलेला महिना विचारणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	कालमापन	आधी/नंतर/ घटना/प्रसंग/ कृतींचा क्रम	• आधी आणि नंतर यासारख्या शब्दांचा वापर करून वेळेवर घडणाऱ्या घटनांमध्ये फरक करतो.	(१) दोन/पाच घटना सांगाव्यात. आधीची घटना/नंतरची घटना कोणती अशी चर्चा घडवावी. जसे (कळी व फूल) (ब्रश करणे, जेवणे, झोपणे इ.) (सकाळ–दुपार–संध्याकाळ–रात्र) सूर्याचे निरीक्षण करणे. (२) विद्यार्थ्यांचा स्वानुभवाशी संबंध जोडणे. (३) विद्यार्थ्यांनी आधी, नंतर यासारख्या शब्दांचा वापर करत स्वत: अनुभवलेल्या घटना सांगण्याचा अनुभव देणे. जसे : आधी हातपाय धुतले. नंतर जेवण केले.	घटना/प्रसंग चित्रे यांचा तक्ता	(१) आधी/ नंतर यावर आधारित चित्रे दाखवून घटनांचा क्रम ओळखण्यास सांगणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	कालमापन	कमी/अधिक कालावधी	• सुट्टीचा आणि शाळेचा कालावधी यातील कमी आणि अधिक कालावधीची गुणात्मक अनुभूती घेतो.	(१) विद्यार्थ्यांना घड्याळ बनवण्याची संधी द्यावी. विद्यार्थी दैनंदिन जीवनात अनुभवत असलेल्या घटनांसाठी कमी–अधिक कालावधी याबाबत चर्चा घडवून आणणे. जसे : भाकरी लवकर होते की पोळी? गाईचे पोट लवकर भरते की शेळीचे? एकाच प्रकारच्या पाईपने पिंप भरण्यास जास्त वेळ लागेल की घागर? (२) विद्यार्थ्यांना लवकर–उशीर/कमी–अधिक वेळ असा घटना संबंधाने अंदाज व्यक्त करण्याची व केलेला अंदाज पडताळण्याची संधी देणे.	वेळ, वस्तू डिस्प्ले बोर्ड,वार, महिना,	(१) आनंददायी व कंटाळवाणा कालावधी यांची तुलना

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)				(३) रविवारची/उन्हाळी/दिवाळी सुट्टी व शाळेचा कालावधी यात कमी/जास्त याविषयी चर्चा करून अनुभव जाणणे/देणे. (४) दिनदर्शिकेवर/डिस्प्ले बोर्डवर चर्चा करणे.	हवामान तक्ता, दिनदर्शिका	
			• दिवसातील घटना/प्रसंग यांचा क्रम लावतो.	(१) विद्यार्थ्यांना त्यांनी दिवसभरात केलेल्या कृती विचारणे. सांगितलेल्या कृतीचा क्रम लावण्यास सांगणे. (४–५ घटना) (२) काही घटना/प्रसंग/गोष्ट सांगणे. त्यातील घटनांचा क्रम त्यांच्या शब्दात व्यक्त होण्याची संधी देणे.	चित्रे तक्ता	(१) दिनचर्येतील घटनाक्रम विचारणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	कालमापन	ऋतू – उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा	• क्रमाने येणाऱ्या ऋतूंची अनुभुती घेतो (स्थानिक विविधता लक्षात घेऊन)	(१) ऋतू आणि ऋतूची वैशिष्ट्ये या संबंधाने चर्चा घडवून आणणे. जसे उन्हाळ्यातील/पावसाळा/हिवाळा परिस्थितीचे वर्णन ऐकवणे व ऋतू ओळखणे. (२) विद्यार्थ्यांना ऋतूचे वर्णन स्वत:च्या शब्दात करतो. कपडे/खाणे यामध्ये होणारे बदल समजून घेण्याची संधी देणे. उदा. वस्तू गोळा करणे, कपडे/चित्र.	स्वेटर, रेनकोट, छत्री, गॉगल	(१) वर्णनांद्वारे ऋतू ओळखण्यास सांगणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	कालमापन	प्रमाणित एकके (दिवस व तास)	• दिवस व तास या प्रमाणित एककांच्या आधारे वेळेचे मापन करतो उदा. आठवड्यात ७ दिवस, आणि दिवसाचे २४ तास	(१) दोन घटनांच्या वारांच्या संबंधाने कालावधी विचारणे. उदा. दिनचर्या पुस्तिका/महिन्याची दिनदर्शिका तयार करतो, सोमवारपासून बुधवारपर्यंत काम केले. किती दिवस काम झाले?	वारांचे तक्ते	(१) दोन घटना सांगून त्यातील तास मोजण्यास सांगणे. दोन वारांमधील

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(२) दोन घटनांमधील कालावधीस किती तास झाले हे सांगण्याची संधी देणे. उदा. नळाला पाणी सकाळी सात वाजता आले आणि सकाळी ११ वाजता गेले तर किती तास नळाला पाणी होते? (३) सकाळी एका ठरवलेल्या वेळेपासून दुसऱ्या दिवशी त्याच वेळेपर्यंत २४ तास लागतात. म्हणजे एक दिवस लागतो हे लक्षात आणून देणे. (४) सकाळ/दुपार, संध्याकाळ/रात्र सूर्य, चंद्रा–च्या स्थितीचे चित्र काढण्याची संधी देणे.		दिवस मोजण्यास सांगणे.
विकास क्षेत्र : बोधात्मक **अभ्यासक्रमाचे ध्येय :** बालके आकार व मोजमापे यांचे गणितीय आकलन आणि सभोवतालचे जग समजून घेण्याची क्षमता विकसित करतात. **अध्ययन क्षमता :** C 8.11 - १०० रुपयांपर्यंतचे साधे व्यवहार करतो. **अध्ययन क्षेत्र :** मापन						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	नाणी, नोटा	भारतीय नाणी, नोटा (शब्दसंपत्ती या अर्थाने) तोंडओळख पैसे, रुपये हा संबोध समजणे.	• कविता आणि गोष्टींच्या आधारे पैशाशी संबंधित शब्दसंग्रहाचा वापर करतो.	(१) घटना, प्रसंग ज्यात रुपये, पैसे यांचा संदर्भ आहे. अशा गोष्टी कविता ऐकवणे. (२) पैसे, रुपये यांच्याशी निगडित त्यांचे अनुभव सांगण्याची संधी देणे.	गणित पेटीतील, खेळातील नाणी, नोटा (शक्यतो तोंडओळख–साठी खऱ्या नाणी व नोटा शिक्षकाने दाखवाव्यात.	(१) नाणी, नोटा ओळखण्या–साठी बालकांसमोर ठेवणे. (या गटासाठी संख्यानामे १ ते ५ पर्यंत असल्यामुळे गाणी/गोष्टी

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
						वा प्रत्यक्ष नाणी ही या संख्येपर्यंत मर्यादित असावीत.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)		सहज उपलब्ध १ ते १० पर्यंतची नाणी, नाण्यांची तोंडओळख	• भारतीय चलनातील नाणी ओळखतो.	(१) मुलांनी पाहिलेले नाणी या संबंधाने त्यांना तक्त्यामध्ये ओळखतो/बोलते करणे. (२) दिलेल्या नाणी संचातील १, २, ५ ची नाणी वेगळी करतो.		(१) विविध नाणी ठेवून ओळखायला लावणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)		१ ते ५०० पर्यंतच्या नोटांची तोंडओळख जसे : ₹ १०, ₹ २०, ₹ ५०, ₹ १००, ₹ २००, ₹ ५००	• भारतीय चलनातील नोटा ओळखतो.	(१) नाणी–नोटा आणि दैनंदिन व्यवहार यांची सांगड घालत नाणी–नोटांची ओळख देणे. (२) कागदाच्या नाणी–नोटा तयार करून घेणे. (३) 'अभिरूप बाजार' नाणी–नोटांच्या मदतीने खेळ घेणे. (४) सुचवलेले नाणी, नोटा दाखविण्यास सांगणे.		(१) विविध नोटा ठेवून ओळखायला लावणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	नाणी व नोटांची बेरीज	नाणी व नोटांची २० पर्यंतची बेरीज	• नाणी व नोटा वापरून रु. २० पर्यंतची रक्कम तयार करतो.	(१) सुचविलेल्या मूल्याची नाणी व नोटा दाखविण्यास सांगणे. (२) रु. २० पर्यंतची रक्कम तयार करताना ती रक्कम नाणी व नोटा वापरून विविध प्रकारे तयार करता येते याचा अनुभव देणे. (३) नाणी व नोटा वापरून रु. २० पर्यंतच्या रकमेची देवाणघेवाण करण्याची संधी देणे. (४) या घटकावरील चित्रयुक्त शाब्दिक उदाहरणे देऊन सोडविण्याच संधी देतील. (५) उदाहरण निर्मिती करण्याची संधी द्यावी.	खेळातील नाणी व नोटा	(१) नाणी व नोटा दाखवून त्यांचे मूल्य सांगणे. (२) विविध उदाहरणे सोडवून घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	–	–	• विविध नाणी व नोटा वापरून १०० रु. पर्यंतची रक्कम तयार करतो.	(१) अभिरूप बाजार हा खेळ घेणे. (२) सुचविलेल्या व्यवहारासाठी एवढी नाणी–नोटा आहेत. (कमी–जास्त देऊन) आणखी कोणती नाणी–नोटा लागतील असे प्रश्न विचारणे. (३) अभिरूप बाजार–व्यापार हा खेळ खेळण्याची संधी देणे. (४) या घटकावरील शाब्दिक उदाहरणे सोडविण्याची संधी द्यावी. (५) उदाहरण निर्मिती करण्याची संधी द्यावी.	खेळातील नाणी व नोटा	(१) प्रत्यक्ष अनुभव
विकास क्षेत्र : बोधात्मक **अभ्यासक्रमाचे ध्येय :** बालके आकार व मोजमापे यांचे गणितीय आकलन आणि सभोवतालचे जग समजून घेण्याची क्षमता विकसित करतात. **अध्ययन क्षमता :** C 8.12 : राशी, आकार, अवकाश आणि मापन यांचे आकलन, संकल्पना व संबंधित प्रक्रिया व्यक्त करण्यासाठी पुरेशी व योग्य शब्दसंपत्ती विकसित करणे. **अध्ययन क्षेत्र :** गणितीय संप्रेषण						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	नियमित व अनियमित गणितीय संप्रेषण	आकारनामे, व त्यांचे काही गुणधर्म, नियमित व अनियमित भौमितिक आकार, गुणधर्म, अंडाकृती, स्टार, बदाम पतंग, पानाचा आकार, पाण्याचे थेंब	• आकारांची नावे व त्यांचे काही गुणधर्म सांगतो.	(१) वर्गातील, घरातील व परिसरातील वस्तू यांतून नियमित व अनियमित भौमितिक आकार संकल्पना स्पष्ट करून सांगणे. (२) बालक आकाराची नावे ओळखतो व त्याचे गुणधर्म सांगतो. (३) परिसरात ‘आकार शोध’ (शेप हंट) खेळ घेणे. (४) अभौमितिक आकार पाहून त्याबाबत स्वअनुभव सांगतो.	त्रिकोणी, चौकोनी, वर्तुळाकार वस्तू. अभौमितिक आकार	(१) तोंडीकाम, कृती प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	गणितीय संप्रेषण	आकारनामे, संख्यानामे सहसंबंध	• संख्यानामे आणि आकारांच्या नावांचा उपयोग करून साध्या सूचनांना ऐकतो आणि अर्थ लावतो. • संख्यानामे व आकाराच्या नावांचा योग्य प्रकारे उपयोग करतो.	(१) उपलब्ध खेळ साहित्यातील 'तीन वर्तुळ, दोन त्रिकोण, एक चौकोन दे',चार बदाम अशा प्रकारच्या सूचना देणे. (२) बालक सूचनेचा अर्थ समजून सूचना पालन करतो. (३) बालके गटामध्ये एकमेकांना सूचना देतात व कृती करतात. (४) आकार शोध घेणे व सापडलेल्या आकारांची संख्या सांगण्यास सांगणे/चर्चा करणे/उदा. स्टार आकार कोठे दिसतो?	परिसरातील विविध वस्तू/गणित पेटीतील साहित्य, अनियमित भौमितिक आकार	(१) तोंडीकाम, कृती, उपक्रम, कृती
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गणितीय संप्रेषण	आकारनामे, संख्यानामे, संख्येवरील क्रिया, मापन सहसंबंध	• संख्यानामे, आकारनामे आणि मापन, क्रिया यांचा योग्य वापर करतो.	(१) दोन गटातील आकार वेगवेगळे व एकत्र मोजण्यास सांगणे. (दोन ते नऊ बेरीज येईल असे) २ वर्तुळे २ वर्तुळे ५ वर्तुळे (२) दोन ते नऊच्या गटातून सांगितलेल्या संख्येएवढे आकार काढणे व शिल्लक राहिलेले आकार मोजणे. 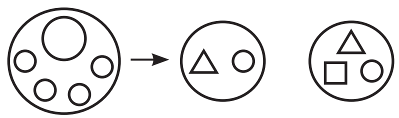 ५ आकृत्या २ आकृत्या ३ आकृत्या	गणित पेटीतील विविध वस्तू, आकार	(१) कृती, तोंडीकाम, उपक्रम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
				(३) योग्य खाच्यात योग्य आकार ठेवणे. शब्दात व्यक्त करण्याची संधी देणे. 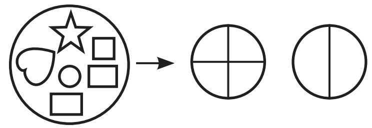 (४) भिन्न भिन्न मापाचे त्रिकोण एकत्र करणे. मापानुसार त्रिकोण वेगवेगळे करणे. कोणते त्रिकोण जास्त कमी तुलना शब्दांत व्यक्त करणे.		
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गणितीय संप्रेषण	गणितीय भाषेत प्रश्न मांडतो.	• राशी, आकार, अवकाश आणि मापन यांच्याशी संबंधित गणितीय समस्यांचे वर्णन करण्यासाठी पूर्ण विधाने तयार करतो.	(१) राशी, आकार, अवकाश व मापन या संकल्पना संबंधित गणितीय प्रश्न तयार करण्याचा अनुभव देणे. उदा. एका टोपलीत दहा त्रिकोण आहेत. त्यातील तीन त्रिकोण बाहेर ठेवले तर टोपलीत किती त्रिकोण राहतील. (२) बालकांकडून गणितीय प्रश्नांचे वर्णन करण्यासाठी विधाने तयार करून घेणे. उदा. आत–बाहेर या संकल्पनेसाठी टोपलीत व टोपलीबाहेर काही वस्तू ठेवणे व गटात एकमेकांना प्रश्न विचारण्यास सांगणे : तळ्यात–मळ्यात असा खेळ घेणे. (३) दिलेल्या चित्र व शब्दाचा वापर करून गणितीय समस्या लिहिणे. उदा. झाड, फुले, टोकरी, आत, बाहेर यांच्यामधून विधान करणे.	परिसरातील विविध वस्तू, गणित पेटीतील साहित्य.	(१) कृती, तोंडीकाम, उपक्रम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गणितीय संप्रेषण	समस्या निराकरण	• मजकुराचा अर्थ लावून त्यात समाविष्ट असलेली साधी गणितीय समस्या वेगळी करतो.	(१) दिलेल्या मजकुरातील नेमकी गणिती समस्या ओळखण्याचा अनुभव देणे व सराव घेणे. (२) दिलेल्या शाब्दिक उदाहरणात नेमकी कोणती क्रिया करायची हे ओळखणे.	गणित	(१) तोंडीकाम, कृती, उपक्रम
	गणितीय संप्रेषण	समस्या निराकरण	• साधी गणितीय कोडी व कूट प्रश्न तयार करतो.	(१) गणितीय कोडी व कूटप्रश्नांचा सराव द्यावा. उदा. हत्तीचे चार पाय व वीस नखे तर हत्तीचे पाय किती? (२) वरील अनुभवाच्या आधारे बालक साधी गणितीय कोडी व कूटप्रश्न तयार करतो.	गणित	
अभ्यासक्रमाचे ध्येय : बालके प्रमाण, आकार व मोजमापे या गणितीय आकलन आणि क्षमतेद्वारे सभोवतालचे जग समजून घेण्याची क्षमता विकसित करतात. **अध्ययन क्षमता :** C 8.13 राशी, आकार, अवकाश आणि मोजमापे यांच्याशी संबंधित सोप्या गणितीय समस्या सोडवतो व तयार करतो. **अध्ययन क्षेत्र :** गणिती संप्रेषण						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गणितीय कोडी	भौमितिक आकार (वर्तुळ, त्रिकोण आणि चौकोन) वर आधारित कोडी	• भौमितिक व अभौमितिक आकारावर आधारित सोपी कोडी सोडवितो.	(१) कोड्यावर आधारित खेळ : ऐका आणि उत्तर द्या. जसे– 'सांगा सांगा, लवकर सांगा', 'एका गोलाकार वस्तूचे नाव सांगा' याप्रमाणे विविध खेळ घ्यावेत. (२) विद्यार्थ्यांना मनोरंजक भाषा वापरून कोडी तयार करून विचारावेत. जसे : 'मी आहे गोलाकार, खेळताना वाटते मजा फार, सांगा पाहू मी कोण?' (३) परिसरातील विविध वस्तूंची नावे सांगून त्या कोणत्या आकारात आढळतात ते विचारावे.	परिसरातील गोल, त्रिकोण, चौकोन आकाराच्या वस्तू, ब्लॉक	(१) तोंडी व प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभवाचे स्वरूप	आवश्यक साहित्य	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)				जसे : सामोसा, बर्फी, चेंडू, बिस्किटचा पुडा, फळा, वही, गोलाकार फळे इ. (४) दोन-तीन तुकड्यातील आकाराचे कोडे सोडण्यास सांगावे. (५) ब्लॉकच्या साहाय्याने बिल्डिंगचे वेगवेगळे डिझाईन करणे. (६) खाचेमध्ये योग्य आकार बसवणे.	परिसरातील गोल, त्रिकोण, चौकोन आकाराच्या वस्तू, ब्लॉक	(१) तोंडी व प्रात्यक्षिक
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	गणितीय कोडी	भौमितिक आकार तयार करणे, भौमितिक आकाराचा वापर करून इतर परिचित आकृत्या तयार करणे.	• टॅनग्रॅम (Tangram) चा वापर करून विशिष्ट आकृत्यांची रचना करतो.	(१) टॅनग्रॅम (Tangram) चे विविध आकार दाखवून त्यापासून एखादी आकृती/आकार तयार करून दाखवावा. 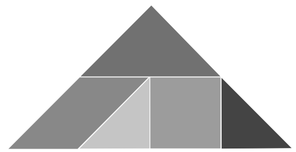 (२) विद्यार्थ्यांना टॅनग्रॅम हाताळण्याची व त्यातील आकार ओळखण्याची संधी द्यावी. (३) विद्यार्थ्यांना विविध आकार जोडून नवीन आकार/आकृती तयार करण्याची संधी द्यावी. (४) सुचविल्याप्रमाणे दिलेल्या आकारांपासून नवीन आकृती/आकार तयार करण्याची संधी देणे. जसे : चांदणी, पक्षी, रोबोट, कार इत्यादी. (५) जिओ बोर्डचा वापर करून विविध आकार तयार करतो.	टॅनग्रॅम (Tangram)	(१) तोंडी, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(६) अर्धवट आकृती पूर्ण करणे. (७) कूट आकृतिबंध पूर्ण करणे.		
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गणितीय कोडी	संख्याज्ञानावरील कोडी व कूट प्रश्न	• साधी कोडी, कूट प्रश्न सोडवण्यासाठी संख्याज्ञानाचा वापर करतो.	(१) विद्यार्थ्यांना कूट प्रश्नांवर आधारित सोपी उदाहरणे सोडविण्याची संधी द्यावी, सुरुवातीला मुलांची उत्तरे घ्यावीत. प्रश्न विचारत योग्य विचार करण्यास प्रवृत्त करणे. १) कूट आकृतिबंध पूर्ण करणे. २) □ + □ = ८ ३) १, २, , ३, ४, ५, , ७, , ९ =__ = __ =__ ४) ४ + □ = ९		(१) तोंडी, प्रात्यक्षिक
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गणितीय कोडी	कूट प्रश्न/कोडी	• साध्या गणितीय समस्यांच्या स्वरूपात वास्तव जगातील प्रसंग ओळखतो.	(१) व्यवहारातील छोटीशी समस्या सोडविण्यासाठी गणिताचा वापर करून त्याची उकल काढण्याची संधी देणे. मुलांची उत्तरे घ्यावीत. प्रश्न विचारत योग्य विचार करण्यास प्रवृत्त करावे. जसे : चिंटूने मित्राला दोन पेरू दिले व स्वतः दोन पेरू घेतले आणि एक पेरू	कोड्यांची उदाहरणे चित्रे	(१) तोंडी, प्रात्यक्षिक

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				टोपलीत शिल्लक राहिला, तर टोपलीत सुरुवातीला किती पेरू होते. जसे : तारेवर चार चिमण्या बसल्या होत्या त्यातील एक चिमणी उडून गेली, तर तारेवरील चिमण्यांच्या पायांची संख्या किती ? जसे : सायलीने व चिंटूने सारखेच पेढे खाल्ले. जर सायलीने ३ पेढे खाल्ले, तर दोघांनी मिळून किती पेढे खाल्ले असतील ?		
			• विविध कार्यनितींचा वापर करून साध्या अंकगणितीय समस्या सोडवितो.	(२) व्यवहारातील एखादी समस्या विविध कार्यनिती वापरून सोडविता येते अशा वेळी अधिक सोप्या पद्धतीची कार्यनिती/ पद्धती वापरून समस्या सोडविण्याची संधी देणे. जसे : बाजारातून तीन टरबूज खरेदी केले. अमान आणि त्याच्या छोट्या बहिणीला ते टरबूज घरी न्यायचे आहेत, तर ते कसे नेतील ?		तोंडीकाम
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गणितीय कोडी	कूट प्रश्न/कोडी	• साध्या गणितीय समस्या सोडविण्याच्या विविध मार्गांची चर्चा करतो.	(१) व्यवहारातील विविध समस्या दर्शविणारी उदाहरणे देऊन ती सोडविण्याच्या संभाव्य मार्गांपैकी अधिक सुकर मार्ग निवडण्याची संधी देणे. मुलांची उत्तरे घ्यावीत. प्रश्न विचारत योग्य विचार करण्यास प्रवृत्त करावे. जसे : दुकानदाराला बारा रुपये द्यायचे आहेत. तुझ्याजवळ एक दहाची व एक	नाणी, नोटा, मणी, माळा	तोंडीकाम

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			• त्रुटी शोधण्यासाठी उत्तरांची पुनर्तपासणी करतो.	पाचची नोट आहे. दुकानदाराजवळ सुट्टे नसल्यास तू कोणत्या नोटेचे सुट्टे करवून आणशील? (१) दिलेल्या उदाहरणात त्रुटी/चूक आहे की नाही हे शोधण्याची संधी द्यावी. (२) त्रुटी असणारी उदाहरणे द्यावीत. त्या उदाहरणातील चूक दुरुस्ती करण्याची संधी द्यावी. मुलांची उत्तरे घ्यावीत. प्रश्न विचारत योग्य विचार करण्यास प्रवृत्त करावे. जसे : १) २ + ३ = ४, ५ − २ = ४ यासारखी त्रुटी असणारी तत्सम शाब्दिक उदाहरणे. २) दोन/एक अंकी संख्येची बेरीज २३ येते.		(१) तोंडी, प्रात्यक्षिक
			• परिणामाची आवश्यकता असणारे खेळ आणि कोडी यात गुंततो.	(१) परिणाम देऊन ते परिणाम येण्यासाठीच्या संभाव्य मार्गांचा शोध घेण्याची संधी देणे. प्रथम स्वतः एक उदाहरण सोडवण्याचे प्रात्यक्षिक देणे. जसे : १) माझ्याजवळ १०० रुपये आहेत, तर माझ्याजवळ किती रुपयांच्या किती नोटा असू शकतील?		

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				२) बेरीज ४० येईल अशी वेगवेगळी उदाहरणे मांडा. ३) १० लीटर पाणी मोजण्यासाठी किती लीटरची मापे किती वेळा वापरावी लागतील? ८ येण्यासाठी २ मध्ये किती वेळा २ मिळवावे लागतील? ४) हरवलेले शोधा. ५) ब्लॉकच्या साहाय्याने उदाहरण तयार करणे.		

❑❑❑

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४
(वय वर्षे ३ ते ८)
विषय : कलाशिक्षण

प्रस्तावना

कलासू यत्नः पुरुषेण कार्यो
न किंचिदप्राप्यतमं कलानाम्

अर्थात्

कलेमध्ये कौशल्य मिळवण्याचा प्रयत्न माणसाने करावा...
कलेपेक्षा अप्राप्य (दुर्मीळ) असे काही नाही.

मानवाचा सुसंस्कृतपणा हा कलांमुळे विकसित होतो. आपली भारतीय संस्कृती ही कलांच्या बाबतीत खूप समृद्ध आहे. या संस्कृतीची वैशिष्ट्ये ही एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे कलांद्वारे हस्तांतरीत होतात. संगीत (गायन, वादन, नृत्य) तसेच नाट्य, लेखन, चित्रकला, शिल्पकला या सर्व कलांचा समावेश हा ललितकलांमध्ये होतो. प्रामुख्याने सौंदर्य, भावना आणि तांत्रिक कौशल्ये ही ललितकलांमध्ये वैशिष्ट्ये मानली जातात. जीवन जगण्यासाठी जसे अन्न व पाणी ही महत्त्वाची गरज असते. तसेच चांगले जीवन जगण्यासाठी एखादी कला अवगत असणे गरजेचे असते. लहानपणापासून भारतातील समृद्ध कलांचे शिक्षण जर बालकांना दिले गेले, तर त्यांना पुढील आयुष्य चांगल्या रीतीने जगण्यासाठी या कलाशिक्षणाचा उपयोग निश्चितपणे होईल. कला ही सर्जनशीलतेचा आविष्कार असते आणि मानवी स्वभावाचे वैशिष्ट्य लक्षात घेता, त्याला सतत काहीतरी नावीन्यपूर्ण करण्याची आवड असते. त्याची ही आवड कलांमुळे सहज पूर्ण होऊ शकते.

कलाशिक्षणाचे महत्त्व लक्षात घेऊन 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' (NEP) - २०२० मध्ये वय वर्षे ३ ते ८ वयोगटासाठी शालेय शिक्षणात कलांचा अंतर्भाव करण्याची खास शिफारस करण्यात आली आहे. तसेही राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (NEP) 'कलेद्वारे शिक्षण' हा महत्त्वाचा मुद्दा आहेच. कला हा विषय बहुस्पर्शी आहे, अर्थात सर्वच विषय आनंददायी रीतीने शिकण्यासाठी कला महत्त्वाच्या ठरतात.

विद्यार्थ्यांच्या सुयोग्य व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडून यावा यासाठी त्या कलांचे शिक्षण घेणे आवश्यक ठरते. कारण स्वयंशिस्त, आत्मसंतुलन, संवेदनशीलता, राष्ट्रीय एकात्मता, सामूहिक भावना इत्यादी समाजाभिमुख गोष्टींचे या कलेद्वारे सहजपणे अंगी बाणवता येतात. कला आणि सौंदर्य या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. त्यामुळे सौंदर्य निर्मिती आणि कलांचा रसास्वाद घेण्याची प्रवृत्ती विकसित होते.

सदरील अभ्यासक्रमात विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होऊन त्यांचे आयुष्य धकाधकीच्या तणावपूर्ण, स्पर्धात्मक युगात कोमेजून न जाता आनंददायी रीतीने व्यतीत व्हावे हा मूलभूत विचार केला गेला आहे. कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक विविध स्तरांतून आलेल्या विद्यार्थ्यांना एका समपातळीवर आणून उदात्त असा जीवनानुभव देणे हा उद्देश आहे. कला अध्ययनाशी तादात्म्य पावल्यावर लिंग, जात, धर्म या सर्व गोष्टी विसरून सामूहिक भावना वाढीला लागते. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील विविध पैलूंचा विकास होण्यासाठी हा पाठ्यक्रम पूरक ठरेल. प्रभावी नेतृत्वगुण, रसग्रहण, सौंदर्यदृष्टी, क्षमता, जबाबदारी, कल्पकता, जागरूकता इत्यादींचा विकास होईल.

हा अभ्यासक्रम राबवताना, विद्यार्थ्याच्या स्वतःच्या परिसरात उपलब्ध असलेल्या साहित्याचा पुरेपूर वापर त्याला करता यावा याचा विचार केला गेलेला आहे. परिसरातील निसर्ग, प्राणी, पक्षी, वस्तू एवढेच नव्हे, तर स्वतःचे शरीर, साहित्य वापरून कलाकृती कशी निर्माण करायची हे त्यांना शिकता येईल. निसर्गातील आवाज, रोजच्या वापरातील वस्तू इत्यादींचा वापर करून नादमधुर संगीत निर्माण करता येऊ शकते. माती, चिखल, रंग, रांगोळ्या इत्यादींपासून सुंदर निसर्गाशी जुळलेली नाळ अजून दृढ करता येऊ शकते. मुलांना उन्मुक्त अविष्काराची संधी देऊन स्वतंत्र विचार कौशल्य वाढीस लागावे हे या नवीन अभ्यासक्रमाचे उद्दिष्ट आहे. फक्त नैसर्गिक घटकच नव्हे, तर आजच्या जीवनाचे अत्यावश्यक अंग बनलेल्या तांत्रिक बाबींचासुद्धा योग्य तो समर्पक वापर हे या अभ्यासक्रमाचे वैशिष्ट्य आहे.

मुले जेव्हा एखाद्या गोष्टीचा आनंद घेतात, तेव्हा ते कोणत्याही दडपणाखाली नसतात. या गोष्टीचा प्रभावी विचार या अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे. खेळीमेळीच्या वातावरणात जेव्हा शिकणे आणि शिकवणे होते, तेव्हा अध्ययन, आकलन, सराव, मूल्यमापन या मूलभूत गोष्टी साधल्या जातात. त्याच अनुषंगाने सादरीकरणाच्या कला म्हणजेच ज्यात गायन, वादन, नृत्य, नाट्य आणि दृश्यकला. ज्यात चित्र आणि शिल्प या कलांचा समावेश नवीन शैक्षणिक धोरणाचा विचार करून या पाठ्यक्रमात करण्यात आला आहे. बुद्धीची कुशाग्रता ही कलेमुळे विकसित होते. कलेतून शिक्षण, कलेचे शिक्षण आणि कला हेच शिक्षण ही त्रिसुत्री जोपासली जावी यासाठी विविध अध्ययन अनुभव दिलेले आहेत. त्यातून कला शिक्षणासाठी पोषक व अनुकूल वातावरण तयार होण्याबरोबरच कलेची आवडही निर्माण होते.

महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तिमत्त्व पु.ल. देशपांडे म्हणतात, ‘उपजिविकेसाठी आवश्यक असणाऱ्या विषयाचे शिक्षण जरूर घ्या. पोटापाण्याचा उद्योग जिद्दीने करा, पण एवढ्यावरच थांबू नका. साहित्य, चित्र, संगीत, नाट्य, शिल्प यातल्या एखाद्या तरी कलेशी मैत्री करा. पोटापाण्याचा उद्योग तुम्हाला जगवेल, पण कलेशी केलेली मैत्री तुम्ही का जगायचे, हे सांगून जाईल.’

देशातील बहुविध कलेची परंपरा, स्थानिक कलेची परंपरा, कलावंत यांचा जवळून परिचय व अभ्यास करण्याची संधी प्रस्तुत अभ्यासक्रमातून मिळते. तसेच नवीन निर्मितीसाठी आनुषंगिक साधन-साहित्य हाताळण्याचे कौशल्य, नवनवीन तंत्रे व आधुनिक तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी यातून प्रोत्साहित केले आहे.

बालकाच्या शारीरिक विकासाबरोबरच भावनिक विकासदेखील तितकाच महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे बालकामध्ये आत्मविश्वास, सभाधीटपणा इत्यादी गुण वाढीस लागतात. त्याच्यात जर न्यूनगंडाची भावना निर्माण झाली, तर ती समूहाच्या मदतीने कमी करायला मदत होते. त्यामुळे सामूहिकतेची, एकतेची भावना विकसित व्हावी यासाठी या अभ्यासक्रमात प्रयत्न केले गेले आहेत. मनाची शांतता आणि संतुलन हे टिकून राहावे ही बाबदेखील सध्याच्या युगात फार आवश्यक आणि अपरिहार्य ठरली आहे. चित्रांच्या रेखाटनाद्वारे, गायनातील सुरावटींद्वारे, नृत्यांतील पदन्यासाद्वारे, नाट्यातील अभिनयाद्वारे एकाग्रता साधली जाते आणि कलाकृती साकार झाल्यानंतर अभूतपूर्व अशी मनःशांती अनुभवास येते.

सदरील अभ्यासक्रमातून राज्यातील सर्व बालकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले आहे. शहरी बालकांना सर्व तांत्रिक साधने उपलब्ध असतात, पण ती निसर्गापासून काहीशी दुरावलेली असतात. त्यांना निसर्गाच्या जवळ नेण्यासाठी तशा अध्ययन अनुभवांची उदाहरणे देण्यात आलेली आहेत, तर ग्रामीण किंवा अगदी गरीब परिस्थितीतून आलेली बालके ही निसर्गाच्या कुशीत वाढतात, पण तांत्रिक गोष्टींशी त्यांचा फारसा संपर्क येत नाही, अशा बालकांना नवीन तांत्रिक घटकांशी जोडण्याचा प्रयत्न येथे केला गेलेला आहे.

एक प्रभावी उपचारपद्धती म्हणून देखील आज कलेचा फार मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. म्युझिक थेरपी, कलर थेरपी इत्यादींद्वारे आज कुठल्याही दुष्परिणामांशिवाय रोगचिकित्सा केली जाते. इतकी सक्षमता कलेमध्ये असते. त्यामुळे अगदी लहानवयापासून मुलांना कलेचे शिक्षण दिले गेले, तर त्यांचे संपूर्ण आयुष्य नक्कीच समृद्ध, संपन्न होईल. हाच विचार या अभ्यासक्रमात करण्यात आला आहे.

- कलाशिक्षण : कलाशिक्षण हे शिक्षणातील सगळ्यात रंजक व हवेहवेसे वाटणारे शिक्षण आहे. यात कलेचे शिक्षण आणि कलेद्वारे शिक्षण या दोघांचाही समावेश होतो. पायाभूत स्तरावर याचे विशेष महत्त्व आहे. कारण या वयातील बालकांना आनंददायी शिक्षण देण्याची मुख्य जबाबदारी कलेतून दिलेल्या शिक्षणामुळेच पार पाडली जाऊ शकते. म्हणूनच कलाशिक्षणाचा विचार करताना वरील बाबींचा विचार करावा, कलाशिक्षणात मूलतः प्राणमय व आनंदमय या दोन गोष्टींचा विशेष समावेश असला तरीही अन्य कोश या शिक्षणासाठी पूरक आहेत हे लक्षात घेऊन त्याविषयीची माहिती आपण घेऊ.
- अन्नमय कोश : कला शिकण्यासाठी तसेच अभिव्यक्तीसाठीसुद्धा निरोगी शरीराची आवश्यकता असते. यात पंच ज्ञानेंद्रिय व कर्मेंद्रिय या दोघांचाही उपयोग होतो म्हणूनच शारीरिकदृष्ट्या सक्षम असणे तसेच सुडौल असणे आवश्यक आहे. चित्र काढणे, वादन करणे, गाणे म्हणणे, नाटक सादर करणे अशा सगळ्या प्रकारच्या कला अभिव्यक्तीसाठी त्याची आवश्यकता आहे. त्याचबरोबर त्या उत्तम प्रकारे आत्मसात करण्यासाठी पाचही ज्ञानेंद्रिय चांगल्या पद्धतीने सक्षम असावी लागतील, म्हणजेच कलाविष्कार व सुदृढ शरीर यांचा जवळचा संबंध आहे. हे लक्षात घेऊन लहान वयातच हळूहळू दोन्ही बरोबरीने जर कार्य करू लागले तर त्यामध्ये यश प्राप्ती होते. कला शिकण्यासाठी किंवा सादर करण्यासाठी जी साधना करावी लागते त्यासाठी शारीरिक क्षमता उत्तम असणे नितांत गरजेचे आहे.

- प्राणमय कोश : कला आत्मसात केल्यानंतर तिचे प्रगटीकरण करण्यासाठी कौशल्यांची आवश्यकता आहे. दोन्ही प्रकारच्या कला म्हणजेच 'दृक' कला व 'प्रदर्शनीय' कला या दोन्ही कलांसाठी त्या त्या प्रकारची कौशल्ये आवश्यक असतात, म्हणून पंचेद्रिंये व कर्मेंद्रिय यांची कौशल्य प्राप्त करणे हे प्राणमय कोशाचे मुख्य उद्‌दिष्ट आहे. उत्तम गाता येणे, उत्तम वादन करता येणे, चांगले वक्तृत्व करणे, अभिनयासह गीत कथा सादर करता येणे, या सगळ्यांसाठी प्राणमय कोश आवश्यक आहे. पायाभूत स्तरावर या सगळ्यांची अंतिम कौशल्य प्राप्त होणे शक्य नाही, तरीसुद्‌धा त्या दिशेने हळूहळू वाटचाल करायला याच कालावधीत सुरुवात करता येऊ शकते, उदा., गाणे म्हणायला सांगितल्यावर त्याप्रमाणे म्हणण्याचा प्रयत्न करणे, एखादे वाद्य शिकण्यापूर्वी त्या पद्‌धतीच्या ठेक्यांचा सराव करणे आणि त्यामध्ये निरंतरता आणत हळूहळू त्या वयाला अपेक्षित असे कौशल्य प्राप्त करणे असे करता येईल, म्हणूनच प्राणमय कोशाचे महत्त्व अधिक आहे. स्थिरता असल्यावरच हे शक्य होईल आणि यासाठी श्वसनाचे नियमन करून हे साध्य करता येईल.
- मनोमय कोश : एखादी कला जर मनापासून शिकण्याचा प्रयत्न केला तर ती लवकर साध्य होते, तसेच जेव्हा ती मनापासून सादर केली जाते तेव्हाच ती इतरांना देखील आवडते. याशिवाय रसास्वादमुळे बालकांच्या मनावर चांगला परिणाम होऊ शकतो उदा., कथा, गीत, संगीत, चित्र यांद्‌वारे. म्हणून अध्यापकांनी या सर्व गोष्टी साभिनय सादर केल्या तर त्याचे अनुकरण करत बालके सकारात्मक ऊर्जा प्राप्त करू शकतात.
- विज्ञानमय कोश : कला शिकत असताना काही नियम व काही अटी आहेत, बंदिशी आहेत हे समजून घ्यावे लागते, परंतु पायाभूत स्तरावर याची आवश्यकता नाही, तरीसुद्‌धा कला सादर करताना त्याचे छोटे छोटे नियम व त्यामध्ये असलेले शब्द लक्षात ठेवून ते शिकावे लागतील, याची सुरुवात याच वयात करावी लागेल. या ठिकाणी विज्ञानमय कोशाचा प्रामुख्याने उपयोग होऊ शकतो. उदा. चित्रात रंग भरणे, कोलाज करणे.
- आनंदमय कोश : पायाभूत स्तरावर कलाकौशल्य यांचा विशेष करून आनंदमय कोशासाठीच उपयोग केलेला आहे. कला शिकताना किंवा सादर करताना त्यातून विद्यार्थ्यांना आनंद मिळेल हे बघितले पाहिजे, विविध प्रकारची गाणी, गोष्टी, रंगकाम, हस्तकाम यातून त्यांना नियम शिकवण्यापेक्षा निर्मितीचा आनंद मिळवून देता येतो. एकमेकांना सहकार्य करत जे उपक्रम करतो त्यातही कलेचा मुक्त वापर केला तर तो आनंददायी आहे, म्हणून या स्तरावर सर्व प्रकारच्या कला या बंदिस्त न करता विद्यार्थ्यांना अभिव्यक्तीसाठी द्याव्यात. रंगमंचाचा उपयोगसुद्‌धा यासाठीच करता येईल. काही प्रमाणात यातून ते कला शिकतील, तसेच आपण काहीतरी करत आहोत याचा आनंद त्यांना विशेष करून प्राप्त होईल याची खबरदारी अध्यापकांनी घेणे आवश्यक आहे.

❑❑❑

क्षेत्र	क्षमता	अध्ययन निष्पत्ती	क्रियाकलाप
अन्नमय कोश	शारीरिक विकास, ज्ञानेंद्रिय व कर्मेंद्रियाद्वारे प्रत्यक्ष कृती करणे.	• कर्मेंद्रिय व ज्ञानेंद्रिय सक्षम करणे, शरीराचे संतुलन साधणे, लवचिकता, लक्षपूर्वक ऐकणे, सौंदर्य दृष्टीने पाहणे. वाक्चातुर्य	• वेगवेगळी साहित्य – साधने हाताळणे, वेगवेगळी वाद्य हाताळणे, ऐकणे, अनुभवणे, वेगवेगळ्या प्रकारच्या हालचाली करणे, वेगवेगळी रंगीत चित्र पाहणे, प्रसंगानुरूप बोलणे.
प्राणमय कोश	प्राणिक विकास/कौशल्य विकास ज्ञानेंद्रिय व कर्मेंद्रियांचा समन्वय साधून कार्य करणे व कौशल्य प्राप्त करणे.	• वेगवेगळ्या कृतीतून संतुलन साधणे, श्वासावर नियंत्रण आणण्यासाठी कृती करणे, एकाग्रता विकसित करणे, सातत्य अंगीकारणे, दृश्य व प्रदर्शनीय कलाकौशल्य विकसित करण्यासाठी कार्य करणे.	• छोट्या छोट्या योग कृती करणे, ओमकार उच्चारण करणे, श्लोक सूत्र मंत्र उच्चारणे, वेगवेगळ्या आकारांमध्ये नेटकेपणाने रंग भरणे, चित्र, रांगोळी रेखाटणे, मणी, फूल, वस्तू ओवणे, शिवणपाट्या शिवणे, वेगवेगळ्या आवाजाच्या पट्टीत घोषणा देणे, आरोळ्या ठोकणे, शरीराच्या लवचिकतेसाठी पूरक हालचाली कौशल्यपूर्वक करणे.
मनोमय कोश	मानसिक विकास, भावनिक विकास	• आवड व्यक्त करणे, भाव व्यक्त करणे, संवेदनशीलता येणे, संयम येणे, एकरूप होणे, सहकार्याने कार्य करणे.	• गायन, वादन, चित्र, अभिनय, नृत्य, वक्तृत्व, सौंदर्यदृष्टी इत्यादींसाठी पाहणे, ऐकण्यास देणे, प्रत्यक्ष कृती करणे.
विज्ञानमय कोश	बोधात्मक विकास, सृजनात्मक विकास	• ग्रहणशक्ती, स्मरणशक्ती, कल्पनाशक्ती, निरीक्षण, तर्क लावणे, अनुमान करणे, निर्णय घेणे.	• संगीतातील लय, सूर, ताल, सम, कायदे हे लक्षात घेऊन सादरीकरण करणे, आकार, रंगसंगती यांची योजना करून कार्य करणे.
आनंदमय कोश	आत्मिक विकास	• सौंदर्यदृष्टी, उत्स्फूर्त सहभाग, तल्लीनता, आनंद	• कलेचे सादरीकरण करणे, अभिव्यक्त होणे.

विषय : कलाशिक्षण

विकासक्षेत्र : बोधात्मक विकास

क्षमता : 7.1 वेगवेगळ्या वर्गातील, गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकांशी संबंध यांचे निरीक्षण करतो व समजून घेतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	चित्रकला	व्यक्ती, प्राणी, पक्षी, घटना यांची ओळख	वस्तू, व्यक्ती चित्रे, प्राणी, पक्षी, घटना नावासहित ओळखतो.	(१) प्राणी, व्यक्ती, वस्तू यांची वेगवेगळी चित्रे आणि चित्रफित यांच्या साहाय्याने ओळखतो. जसे : विविध प्राणी, पक्षी, व्यक्ती, परिसरातील दैनंदिन वापरातील वस्तू व घटना.	रंगीत चित्रे, दृक्श्राव्य साधने	दाखवलेल्या वस्तूंची नावे ओळखतो, सांगतो. यांच्या निरीक्षणातून नोंदी कराव्यात.
	चित्रकला	आकारांची ओळख	परिचित वस्तूचा किंवा चित्रातील हरवलेला भाग ओळखतो.	(१) परिसरातील एक वस्तू, प्राणी, पक्षी यांचे चित्र दाखवा व त्या चित्राचे काही काप (चित्राचे तुकडे) घेऊन चित्राची पुन्हा जुळवाजुळव करून (जोडून) चित्र पूर्ण करावे. जसे – एका पक्षाचे (पोपट) चित्राचे काप करा व ते काप जोडून चित्र (पक्षी) पूर्ण करण्यास सांगावे.		विद्यार्थी कृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	वस्तू, व्यक्ती, चित्रे, प्राणी, पक्षी, घटना इ. नावासह ओळखून स्वत: त्याचे वर्णन करतो.	(१) परिसरातील प्राणी, पक्षी, घटना यांची चित्रे दाखवावीत व त्यांची नावे ओळखण्यास सांगावे. उदा. घोडा, कुत्रा, मांजर, चिमणी, कावळा, मोर, दवाखाना, बाजार, इ.	चित्र, चित्रफित	चित्रातील वस्तू, प्राणी यांचे आवाजावरून नावे ओळखतो. यांचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	परिचित वस्तूच्या चित्रातील हरवलेले ३ ते ५ भाग ओळखतो.	(१) फळ्यावर, कागदावर एका मानवी चेहऱ्याचे चित्र काढून त्यातील काही भाग अपूर्ण ठेवावे व मुलांना ते अपूर्ण भाग ओळखण्यास सांगावे. उदा., मानवी चेहरा काढून त्यातील एक डोळा, एक कान, एखादा दात चित्रातून काढून टाकावा किंवा लपवावा.		
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, चित्रे, प्राणी, पक्षी आणि त्यांच्या प्रतिकृती, चित्रे ओळखतो, त्यांची सर्वसाधारण वैशिष्ट्ये सांगतो/वर्णन करतो. (उदा. घराचा मोठा दरवाजा)	(१) परिचित दैनंदिन वस्तू व व्यक्ती यांची चित्रे मुलांना दाखवावीत. (२) दोन चित्रांमधील फरक ओळखण्यास सांगावे. (३) पैकी एका चित्रातील वैशिष्ट्ये विचारणे. उदा. बाजाराचे चित्र दाखवून त्यातील दुकाने, व्यक्ती, ठिकाण, वाहनांची संख्या इत्यादी.	चित्र, चित्रफित	निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	परिचित वस्तूच्या चित्रामधील हरवलेले ४ ते ६ भाग ओळखतो.	(१) परिचित प्रसंगाचे एक पूर्ण चित्र दाखवणे व तेच अपूर्ण किंवा काही भाग बंद करून (खोडून) दाखवणे व त्या चित्रातील खोडलेला भाग ओळखण्यास सांगणे. उदा. (बागेत खेळणारी मुले व बागेतील पूर्ण चित्र)	चित्र व चित्रफित	निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, प्राणी, पक्षी आणि त्यांच्या प्रतिकृती /चित्रे ओळखतो. त्यांचे बारकाव्यांसह वर्णन करतो. उदा. (एका छोट्या पिवळ्या घराचे लाल मोठे दार)	(१) परिसरातील वस्तू, प्राणी, पक्षी यांची चित्रकृती किंवा शिल्पकृती दाखवावी. त्याबद्दल वर्णनात्मक माहिती विचारावी प्राण्यांच्या अवयवांबद्दल माहिती सांगावी. उदा., मांजराचे पाय किती?, कान किती?, नाक किती?, शेपटी किती व कोणते अवयव दिसत नाहीत ते सांगा.	चित्र, चित्रफिती	विद्यार्थी कृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	दिलेल्या वस्तू/ चित्रांमध्ये तुलना करतो आणि त्यातील साम्य, भेद ओळखतो.	(१) वस्तू किंवा प्राणी यांचे चित्र दाखवताना त्यातील काही भाग लपवावा व लपवलेला भाग ओळखण्यास सांगावे. उदा., निसर्गचित्र, किल्ल्याचे चित्र, चित्राच्या लपवलेल्या भागांची नावे ओळखा व सांगा.	चित्र, चित्रफिती	निरीक्षण करून नोंदी करणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख (रसग्रहण)	लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, प्राणी, पक्षी यांच्या प्रतिकृती, चित्रे ओळखतो. त्यांचे बारकाव्यासह वर्णन करतो. उदा. (एका छोट्या पिवळ्या घराचे लाल दार)	(१) परिसरातील कोणत्याही वस्तू प्राणी, पक्षी, व्यक्ती यांचे प्रतीक किंवा प्रतिकात्मक चित्र किंवा प्रतिकृती दाखवावी व त्याची वर्णनात्मक माहिती विचारावी. उदा. शाळेची इमारत, गावातील/शहरातील मोठी इमारत.	चित्र व चित्रफिती	कृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	चित्र	आकारांची ओळख	दिलेल्या वस्तू/ चित्रांमध्ये तुलना करतो आणि त्यातील साम्य, भेद ओळखतो.	(१) परिचित वस्तूंचा चित्रातून फरक ओळखण्यास सांगणे. उदा. दोन झाडांतील फरक, दोन दगडांमधील फरक.	चित्र व चित्रफिती	कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
क्षमता : 7.3 दैनंदिन जीवनातील परिस्थितीमध्ये व अध्ययन करण्यासाठी सुयोग्य साधने व तंत्रज्ञान वापरतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	चित्र	रंगाची ओळख	चित्रकाम व रंगकाम करताना साधी साधने वापरण्यात कसब, हस्तकौशल्य दर्शवितो.	(१) विविध रंगीत वस्तू वापरून रंगांची नावे स्पष्ट करावीत. (२) रंगांची गाणी म्हणण्याचा सराव घ्यावा. (३) हाताचे, बोटांचे रंगीत ठसे वापरून मुक्त चित्र तयार करण्याची संधी द्यावी. (४) विविध वस्तू वापरून आकृतिबंध तयार करण्याचा किंवा दिलेल्या चित्रात रंग भरण्याचा सराव द्यावा. जसे – कापलेल्या भेंडीचा, कागदाच्या किंवा कापसाच्या बोळ्याचा वापर करून चित्र काढणे किंवा रंगवणे.	रंगीत खडू, रंगीत वस्तू, भेंडी, कागद, कापूस	चित्र किंवा रंगकाम करताना साधने योग्य पद्धतीने हाताळतो की कसे याची निरिक्षणाद्वारे नोंद करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	शिल्प	मातकाम	मातकाम किंवा शिल्पकला/हस्तकला करताना योग्य कामासाठी योग्य साधने निवडतो.	(१) मातकाम, शिल्पकाम/कलाकाम करताना लागणाऱ्या विविध साहित्यांची प्रात्यक्षिका–द्वारे ओळख करून द्यावी. सुचविलेल्या कामासाठी योग्य साहित्यांची निवड करून प्रात्यक्षिक करण्याची संधी द्यावी. जसे : माती खोदणे, चिखल बनवणे, चित्राला रंग देण्यासाठी योग्य रंग व आकाराची निवड करणे.	माती, रंग	मातकाम करताना योग्य आकार व रंग यांची निवड करतो की कसे याची निरीक्षणाद्वारे नोंद करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	डिजिटल साधनांचा वापर	वेगवेगळ्या डिजिटल साहित्यांची ओळख	शिक्षकांच्या मदतीने डिजिटल तंत्रज्ञान जसे की, स्मार्टफोन, Tablet चा वापर करतो.	(१) स्मार्टफोन, Tablet आणि तत्सम डिजिटल साधने वापरण्यासंबंधी प्रात्यक्षिक द्यावे. विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष वापरण्याची संधी द्यावी. आवश्यक तेथे मदत करावी.	स्मार्टफोन, Tablet व तत्सम डिजिटल साहित्यांचे चित्र/फोटो	डिजिटल साधने योग्य प्रकारे वापरतोय की कसे, निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	शिल्प	मातकाम	कृती करताना परिणामकारकपणे साधनांचा वापर करतो.	(१) कोणतीही कृती/काम करताना साधनांचा वापर परिणामकारक करण्यासंबंधी प्रात्यक्षिक करून दाखवणे. जसे – मातीपासून विविध आकार, वस्तू बनवताना माती खोदणे, चिखल बनवणे इ. क्रमाने योग्य साहित्य कसे वापरावे याचे प्रात्यक्षिक देणे. विद्यार्थ्यांना सुचविलेली कामे, कृती योग्य साहित्यांचा वापर करून सहजतेने करण्याची संधी द्यावी.	मातकामा–साठी लागणारे साहित्य	कृती करताना साहित्याचा योग्य प्रकारे वापर करतो की कसे, निरीक्षणद्वारे नोंदी करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	डिजिटल साधनांचा वापर	वेगवेगळ्या डिजिटल साधनांचा वापर	अध्ययन करताना डिजिटल साधनांचा सहज वापर करतो. उदा. श्राव्य साधन सुरू करणे, मध्येच थांबविणे.	(१) वर्गात उपलब्ध असणारी डिजिटल साधने उदा. स्मार्टफोन, टीव्ही, लॅपटॉप इ. सुरू करणे, बंद करणे, आवश्यक तेथे थांबवणे बाबींचे प्रात्यक्षिक द्यावे. वरीलप्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्याला साधने हाताळण्याची संधी द्यावी.	डिजिटल साधने उदा. T.V. स्मार्टफोन, संगणक इ.	डिजिटल साधनांचा सहज वापर करतो की कसे हे निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	शिल्पकला	मातकाम, चित्रकला	सोपी साधने तयार करतो व दैनंदिन कृतीमध्ये त्यांचा वापर करतो.	(१) एखाद्या साधनाच्या अनुपलब्धित पर्यायी साधनांचा शोध घेण्याची संधी द्यावी. जसे : खोदकामासाठी कुदळ नसल्यास उपलब्ध गज किंवा लाकूड यांसारखी साधने वापरून खोदणे. (१) वापर करून कुदळ/फावडे तयार करणे. (२) कागदापासून किंवा कपड्यापासून चेंडू तयार करणे. (३) बाटलीपासून पिचकारी करणे इ.	लाकूड, गज, कागद, पाण्याची बॉटल	कल्पकतेने साधने तयार करतो की कसे हे निरिक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	डिजिटल साधनांचा वापर	डिजिटल साधनांचा उपयोग	अध्ययन करताना डिजिटल व दृक्श्राव्य साधने सहजपणे व निपुणपणे दाखवतो.	(१) अध्ययनासंबंधी विविध Mob app चा वापर करताना आवश्यक पूर्वतयारी जसे इंटरनेट, आवाज इ. जोडणी करणे. प्रात्यक्षिक द्यावे. तत्सम ॲप उघडून शोधण्याचे प्रात्यक्षिक द्यावे. उदा. दीक्षा ॲपवरील प्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थ्यांला साधने हाताळण्याची पुरेशी संधी द्यावी.	विविध डिजिटल साधने उदा. स्मार्टफोन Tablet, T.V., संगणक	अध्ययन करताना डिजिटल साधने सहजपणे हाताळतो की कसे हे निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
क्षमता : C 2.1 आकार, रंग आणि त्याच्या छटा यांच्यातील फरक ओळखतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे	चित्र	रंग ओळख	प्राथमिक रंग (लाल, पिवळा, निळा) आणि परिसरातील इतर रंग यांच्यातील फरक ओळखतो आणि त्यांची नावे सांगतो. (काळा, पांढरा, तपकिरी)	(१) बालकांना प्राथमिक रंग दाखवणे. त्याची माहिती देणे. त्यापासून तयार होणाऱ्या अन्य रंगांची माहिती देणे. (२) वेगवेगळ्या रंगांचे चित्र बालकांना दाखवणे व त्यातील रंगांची नावे ओळखण्यास सांगावे.	रंग साहित्य, विविध रंगांचे तक्ते	रंगांतील फरक ओळखतो की नाही याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे	रंगज्ञान	रंग ओळख	वस्तूंची त्यांच्या रंगानुसार विभागणी, गट करतो. (उदा. सगळ्या लाल वस्तू एकत्रित करतो.)	(१) बालकांना विविध रंगांच्या, विविध आकारांच्या वस्तू दाखवणे, त्याची माहिती देणे. (२) दाखवलेल्या वस्तूंचे रंगानुसार विभागणी करण्यास सांगणे. (उदा. पानांचा रंग हिरवा असतो. हिरव्या रंगांच्या सर्व वस्तू एकत्रित करतो.)	विविध रंगांच्या विविध वस्तू उपलब्धते–नुसार	वस्तूच्या रंगातील फरक ओळखतो, एकाच रंगाच्या वस्तू एकत्रित करतो याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चित्र	रंग ओळख	प्राथमिक व द्वितीयक रंगांमधील छटा यातील फरक ओळखतो. उदा. फिकट निळा, गडद निळा, फिकट हिरवा, गडद हिरवा	(१) प्राथमिक रंग आणि द्वितीय रंग यांची माहिती देणे. (२) प्राथमिक रंगाच्या कोणत्या दोन रंगांच्या मिश्रणातून कोणता द्वितीय रंग तयार होतो. ते सांगणे (उदा. पिवळा + निळा = हिरवा) (३) प्राथमिक रंग आणि द्वितीय रंग या रंगांमध्ये पांढरा रंग किंवा पाण्याचे प्रमाण कमी अधिक करून त्याच्या फिकट आणि छटा तयार करणे. (४) फिकट आणि गडद रंगांच्या विविध चित्र, वस्तू दाखवणे व त्यातील फरक ओळखण्यास सांगणे. (उदा. पान, पेरू, पानाचा रंग गडद हिरवा असतो, तर पेरूचा रंग फिकट हिरवा असतो.)	रंग, रंगांचे तक्ते	प्राथमिक रंग, द्वितीय रंग यातील फरक, फिकट, गडद रंगांतील फरक ओळखतो याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	शिल्प		लांबी, रुंदी, उंची व मितींच्या आधारावर वस्तूंचे गट करतो.	(१) विविध आकारातील, रंगातील वस्तू दाखवणे व त्यातील फरक ओळखण्यास सांगणे. (२) एकाच आकाराच्या वस्तू एकत्रित करण्यास सांगणे. (उदा. गोल, चौकोनी इ.)	विविध आकारांतील उपलब्ध वस्तू	आकारमानानुसार वस्तूंचे गट करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	चित्र	रंग ओळख	दोन रंग मिसळल्यावर, एकत्र केल्यावर कोणता नवीन रंग तयार होईल याचा अंदाज लावण्याचा प्रयत्न करतो. (उदा. निळा आणि पिवळा एकत्र केल्यावर हिरवा दिसतो आणि लाल व पांढरा एकत्र केल्यावर गुलाबी दिसतो.	(१) तांबडा, पिवळा, निळा, काळा, पांढरा या रंगांची ओळख/माहिती करून देणे. (२) दोन रंग एकत्र केल्यावर कोणता रंग तयार होतो याची माहिती करून देणे. उदा. लाल आणि पिवळा एकत्र केल्यावर नारंगी दिसतो. निळा आणि पिवळा एकत्र केल्यावर हिरवा दिसतो. लाल आणि निळा एकत्र केल्यावर जांभळा दिसतो. (३) एखाद्या रंगात काळा रंग मिसळल्यास गडद रंग तयार होतो आणि पांढरा रंग मिसळल्यास फिकट रंग तयार होतो.	रंग	दोन रंगांच्या मिश्रणातून तयार होणाऱ्या रंगास ओळखतो याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	चित्र	रंग ओळख	रंग आणि आकार यांच्या वैशिष्ट्यां–नुसार वस्तुंचे गट करतो. (उदा. सगळे लाल रंगाचे त्रिकोण एकत्र, सर्व मोठी हिरवी पाने एकत्र करतो.)	(१) विविध रंगांच्या, आकारांच्या वस्तू दाखवणे. (२) रंगानुसार, आकारानुसार एकत्रित गट तयार करण्यास सांगणे.	उपलब्धते–नुसार विविध रंगांच्या, आकारांच्या वस्तू, चेंडू, पान, फूल, ठोकळे	रंगानुसार आकारानुसार वस्तूंचे गट करतो/ नाही याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	चित्र	रंग ओळख	दोन रंग एकत्र केल्यावर कोणता रंग तयार होईल याबाबत अंदाज बांधतो.	(१) दोन रंग दाखवणे व त्या दोन रंगांच्या मिश्रणातून कोणता रंग तयार होईल हे ओळखण्यास/अंदाज व्यक्त करण्यास सांगावे. उदा. लाल आणि पिवळा असे दोन रंग दाखवणे व हे दोन रंग एकत्र केल्यास नारंगी तयार होतो याप्रमाणे (२) पिवळा आणि निळा एकत्र केल्यास कोणता रंग तयार होतो.	रंग	तयार होणाऱ्या रंगांचा अंदाज बांधतो याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	चित्र	रंग ओळख	विविध रंग, आकार आणि त्यांच्या छटा यानुसार गट करून आकृतिबंध तयार करतो, कोडी सोडवतो व खेळ खेळतो.	(१) परिसरातील विविध रंगांच्या, विविध आकारांच्या वस्तू एकत्र करण्यास सांगणे. (२) एकत्र केलेल्या वस्तूमधून एकसारख्या रंगांच्या, आकारांच्या वस्तूंचा गट करण्यास सांगावे. (३) त्यापासून एखादा खेळ, कोडी सोडवण्यास सांगणे.	पाने, फुले	वस्तूंचे गट, रंग, आकारानुसार करतो. याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	चित्र	रंगकाम व सजावट	कलाकृती तयार करताना चित्रामध्ये सजावट आणि प्रदर्शन यामध्ये रंगाचा वापर विविध प्रकारे करतो.	१) चित्र रंगवताना विविध रंगाचा कलात्मकतेने वापर करून चित्र अधिकाधिक आकर्षक करण्याचा प्रयत्न करतो. २) वाढदिवसानिमित्त घर सुंदर सजवतो.	कागद, रंग, सजावटीचे साहित्य	दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	चित्र	रंग ओळख	विविध रंग, आकार आणि त्यांच्या छटा यानुसार गट तयार करून आकृतिबंध तयार करतो, कोडी सोडवतो व खेळ खेळतो.	(१) परिसरातील वस्तू एकत्रित करणे एकत्रित केलेल्या वस्तूंचे रंगानुसार, आकारानुसार गट करणे. (२) एकत्र केलेल्या वस्तूमधून एखादी कलाकृती तयार करणे. (उदा. फूल, बॅट, बॉल)	परिसरातील उपलब्ध वस्तू, पान, फुले इ.	दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
क्षमता : C G 2 बालके ज्ञानेंद्रियाची कुशाग्रता विकसित करतात. **क्षमता :** C 2.3 आवाजातील चढ-उतार (आरोह-अवरोह) सूर, ताल, लय यांनुसार आवाजातील फरक ओळखतो.						
बालवाटीका १ (३ ते ४ वर्षे)	गायन	आवाजाची ओळख	मानव, प्राणी, वाहने, टाळ्या यांचा आवाज, पाण्याचा आवाज इ., वातावरणातील आवाज यातील वेगळेपणा ओळखतो.	(१) विद्यार्थ्यांना तोंडाने व इतर शरीर अवयवाने विविध आवाज काढण्यास सांगणे. उदा. तोंडाचे आवाज, मॅव मॅव, अ, ब डा...ना..... शरीर अवयवांचे आवाज उदा. टाळ्या, पाय आपटणे, हाताच्या बोटांनी वाजवणे इ. (२) विद्यार्थ्यांना वेगवेगळे पक्षी, प्राण्यांचे आवाज ओळखण्यास सांगणे. उदा. मांजराचा, कुत्र्याचा, चिमणी, कावळा इ. (३) विविध वाहनांचा आवाज ओळखण्यास सांगणे. उदा. मोटारगाडी, रेल्वेचा आवाज इ. (४) परिसरातील वेगवेगळ्या आवाजाची ओळख करून देणे. उदा. पाण्याचे टपटपणे नळाचे पाणी, टेबलावर आवाज करणे इ. (५) वरील वेगवेगळ्या आवाजातील फरक ओळखण्यास सांगणे. उदा. तोंडाचा, प्राण्यांचा, टेबलावर आघात, पाण्याचा आवाज इ.	परिसरातील उपलब्ध साहित्य/वस्तू	विद्यार्थी वेगवेगळ्या आवाजातील फरक ओळखतात व सांगतात.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटीका १ (३ ते ४ वर्षे)	संगीत	मृदू आवाज व कर्कश आवाज	कर्कश व मृदू आवाजातील फरक करतो.	(१) विद्यार्थ्यांना मृदू (गोड) आवाजाची ओळख करून देणे. उदा. हळू आवाजात, नम्रतेने बोलणे (प्रेमाने), प्रेमाने समजून सांगणे. उदा. टाळेचा आवाज, विविध चिमणीचा आवाज इ. (२) विद्यार्थ्यांना कर्कश आवाजाची ओळख करून देणे. उदा. पत्र्याचा डबा जमिनीवर घासणे, पक्ष्यांचे आवाज (कर्कश) मोरांचा किकारा, कोकिळेचा आवाज, पोपटाचा आवाज, स्वतःचे जोरात ओरडणे इ. (३) विद्यार्थ्यांना मृदू व कर्कश आवाज ओळखण्यास सांगणे. उदा. वरील विविध उदाहरणातून फरक ओळखण्यास सांगणे.	परिसरातील उपलब्ध साधने, प्राण्यांच्या आवाजासाठी दृक्श्राव्य माध्यम	विद्यार्थी मृदू व कर्कश आवाज ओळखतो व फरक सांगतो.
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	गायन	परिसरातील आवाज आवाजातील चढ–उतार	पक्षी, प्राणी, वाद्ये आणि मानवी आवाज यांच्या आवाजाच्या पातळीतील चढ–उतारातील फरक ओळखतो.	(१) परिसरातील पक्षी, प्राणी तसेच इतर आवाजाची ओळख करून देणे. उदा. चिमणी, कावळा, पोपट, मोर, तसेच कुत्रा, गाय, म्हैस या प्राण्यांच्या आवाजाचा परिचय करून देणे तसेच वाद्यांचे आवाज याची ओळख करून देणे. उदा. भांड्याचा आवाज, डफली, टाळ, खंजिरी या आवाजांची ओळख करून देणे. (२) स्वतःच्या बोलण्याच्या आवाजातील चढउतार ओळखणे व वर्गीकरण करणे. (फरक ओळखणे)	दृक्श्राव्य साधने तसेच उपलब्ध सांगितीक साधने व वस्तूंचा उपयोग करणे.	निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे व नोंद करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	वादन	ठेका आणि लय	तालबद्ध ठेक्यातील मंद व वेगवान लयीमधे फरक करतो.	(१) तालबद्ध टाळ्यांचा आवाज, तसेच वाद्यांचा आवाज, बोलण्याचा आवाज, चालण्याचा वेग (२) हातावर ठेका धरून (टाळी वाजवून) गाण्याची लय समजावणे. उदा. एक टाळी, दोन टाळ्या, वेगाने (टाळ्या वाजवणे) (३) बडबडगीताला ठेका धरून म्हणणे. (४) सावकाश गाणे व वेगाने गाणे. (५) टाळ, झांज, खंजिरी यांसारख्या व अन्य उपलब्ध वाद्यांचा उपयोग करून ठेका धरणे व लय समजावणे.	परिसरातील उपलब्ध साधने तसेच वाद्यांचा उपयोग करणे.	निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे.
बालवाटीका ३ (५ ते ६ वर्षे)	स्वरांची ओळख	मध्यम स्वर	आवाजाच्या पातळीमधील मध्यम स्वर ओळखतो.	(१) विद्यार्थ्यांना विविध प्रसंगानुरूप आवाजाची ओळख करून देणे. (ज्यामधून आवाजाची पातळी कमी जास्त होईल.) उदा. (१) एकमेकांच्या कानात बोलणे, एकमेकांशी सहज बोलणे, एकमेकांशी ठामपणे बोलणे, एकमेकांशी जोरात बोलणे. (२) टेबलावर हळू वाजवणे, जोराचा आघात, व अती जोराचा आघात करून फरक ओळखण्यास सांगणे इ. (३) वरील उदाहरणामधून ओळखण्यास सांगणे. (४) मध्यम आवाज स्वर पातळी समजण्यासाठी विविध उदाहरणे देणे. (उदा. वरीलपैकी)	परिसरातील उपलब्ध साहित्य	विद्यार्थी आवाजाच्या पातळीमधील खालचा आवाज, मध्यम आवाज व उंच आवाज ओळखतात.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	वादन	मात्रा व लय	मात्रा व लय यामधील मध्यम श्रेणी ओळखतो.	(१) विद्यार्थ्यांना मात्रा समजून सांगण्यासाठी विविध उदाहरणे देणे. उदा. चालत असतानाचा क्रम, टाळ्या वाजवतानाचा क्रम, सेकंद मोजतानाचा क्रम इ. (२) विद्यार्थ्यांना लय (गती) मध्ये संथ–मध्यम –जलद गती समजून सांगणे. उदा. हळू चालणे (संथ गती) मध्यम वेगात चालणे (मध्यम गती) अति वेगात चालणे (जलद गती) इ. उदा. टाळ्यांची गती (कमी–मध्यम–जलद) (३) वरील उदाहरणामधून मध्यम लय ओळखण्यास सांगणे. (उदा. हळू चालणे–चालणे–पळणे)	शरीर अवयव व उपलब्ध साधने	विद्यार्थी मात्रा व लय यातील मध्यम गती ओळखतात व सहजपणे सांगतात.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	स्वर	स्वरांची ओळख	ध्वनी आणि आवाजातील पातळी व मात्रा संदर्भात कोणतेही दोन ध्वनी, स्वर जुळत असल्यास ते ओळखतो.	(१) विद्यार्थ्यांना आवाजातील पातळी समजावून सांगणे. उदा. लहान–मध्यम–मोठा आवाज (२) मात्राची ओळख करून देणे. उदा. चालतानाचा क्रम १–२–३ (मात्राची गती) कमी–अधिक (३) विद्यार्थ्यांचा आवाज आपल्या (गुरुजीच्या) आवाजात जुळवून घेण्यास सांगणे. उदा. अलंकार स्वरात म्हणणे. आरोह – सा रे ग म प ध नि सा अवरोह – सां नि ध प म ग रे सा	परिसरातील उपलब्ध साधने, स्वर, ध्वनीकरिता दृक्श्राव्य साधने	विद्यार्थी आवाजाची मात्रा व स्वर जुळवून घेतो व ध्वनीचा फरक सांगतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गायन	लय	संगीताच्या कडव्यामधील आवाजातील चढ–उतार, लयीमधील बदल ओळखतो.	(१) विद्यार्थ्यांना पाठ्यक्रमातील कविता ताल–स्वरात म्हणवून घेणे. (२) पाठ्यक्रमातील कवितेसोबतच परिसरातील छोटी–छोटी गीते म्हणवून घेणे. (व्हिडिओ क्लीप दाखवणे.) उदा. बडबडगीते, अभिनय, गीते इ. (३) विद्यार्थ्यांना लहान–लहान गीते म्हणण्यास सांगणे. उदा. कविता, बडबडगीते. (४) वरील गीते लय (गती) कमी–अधिक करून म्हणवून घेणे. उदा. गीतांची वेग कमी जास्त	दृक्‌श्राव्य साधने	विद्यार्थी आवाजातील चढ–उतार व लयीतील फरक ओळखतो व सांगतो.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गायन	स्वर	आवाजाच्या दिलेल्या पातळीतील स्वरचिन्हाच्या रेखीव व अरेखीव प्रगतीपथामध्ये फरक ओळखतो.	(१) विद्यार्थ्यांना आवाजाची पातळी समजून सांगणे. (उदा. आवाजातील चढ–उतार करून कविता, बडबडगीते म्हणवून घेणे) (२) दृक्‌श्राव्य यंत्राद्वारे विद्यार्थ्यांना विविध गीते ऐकवून स्वरांमध्ये म्हणवून घेणे. (उदा. पाठ्यक्रमातील कविता, बडबडगीते, लोकगीते इ.) (३) वरील गीते विद्यार्थ्यांना ताला–स्वरात म्हणवून घेणे (सराव घेणे)	उपलब्ध साहित्य व दृक्‌श्राव्य माध्यम	विद्यार्थी स्वर ओळखतात व कविता गीते ताल–स्वरात म्हणतात.

विकासक्षेत्र : सौंदर्यात्मक आणि सांस्कृतिक विकास

ध्येय : CG - 12 बालके दृक आणि ललित कलांमध्ये आपली क्षमता आणि संवेदनशीलता विकसित करतात आणि त्यांच्या भावना अर्थपूर्ण आणि आनंददायक मार्गांनी कलेद्वारे व्यक्त करतात.

क्षमता : C 12.1 - विविध आकाराच्या द्विमितीय (2D) आणि त्रिमितीय (3D) कलाकृती तयार करण्यासाठी विविध प्रकारचे साहित्य आणि साधने हाताळतो व त्याबरोबर खेळतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	दृश्यकला, चित्र	कला साधने हाताळणे.	अ–१ योग्य कला साहित्य, साधने आणि उपकरणे हाताळतो.	(१) कलेसाठी लागणारे विविध साधने हाताळण्याची संधी देणे. जसे – खडूने जमिनीवर गिरगिटण्यास सांगणे. कागदाला सरळ फाडण्यास सांगणे. (२) कलेसाठी लागणारे विविध साहित्य हाताळण्याची संधी देणे. जसे – मातीचा गोळा करणे, भिजवलेल्या पिठाला आकार देणे. (३) विविध उपकरणे हाताळण्याची संधी देणे. (४) वेगवेगळ्या कला अनुभवांचे उपक्रम घेताना विविध कला साहित्य, साधने हाताळून दाखवावे व बालकास स्वतंत्रपणे हाताळण्यास देणे.	खडू, रांगोळी, वेगवेगळ्या जाडीचे, रंगाचे कागद, पुठ्ठा, पाटी, दगड, खडे, पेंटब्रश, दोरे, क्ले, ओली माती इ.	(१) विविध कलासाधने आणि साहित्य, उपकरणे हाताळतो आहे याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	दृश्यकला, चित्र	द्विमितीय, त्रिमितीय प्रतिमा तयार करणे.	दृश्य कलाकृतीमध्ये ठसे, रेघा आणि इतर द्विमितीय (2D) आणि त्रिमितीय (3D) प्रतिमा तयार करताना लहान व मोठा आकार शोधतो.	(१) द्विमितीय प्रतिमेत रंग देताना, चिकटकाम, ठसेकाम करताना लहान, मोठ्या आकारांचा समावेश करणे. जसे – कागदाचा बोळा तयार करून लहान वर्तुळ ठसे वापरून रंगविणे. लहान, मोठ्या गोळ्याचा वापर करणे. (२) टिकल्या कागदावर चिकटविण्यास सांगणे. यावेळी लहान, मोठ्या टिकल्यांचा वापर करणे. (३) फाडकाम करून द्विमितीय, त्रिमितीय प्रतिमा तयार करणे. उदा. रंगीत कागदास फाडून त्या दिलेल्या आकारात चिकटविण्यास सांगणे. बॉक्सवर लहान, मोठे स्टार चिकटविणे. (४) विविध मापाच्या रेघोट्या मारण्यास सांगणे. उदा. बालकांना मैदानावर अथवा वर्गात माती/वाळू खोक्यात ठेवून त्यात काठीने, काडीने रेघोट्या मारण्यास सांगणे. मुक्तपणे वेगवेगळ्या आकाराच्या, मापाच्या रेघोट्या मारण्याची संधी द्यावी.	कागदाचे तुकडे, बोळे (विविध आकाराचे), टिकल्या, रंगीत कागद, बॉक्स, माती इ.	(१) सांगितलेल्या कृती योग्यरितीने करतो की नाही याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	दृश्यकला – चित्र	ठसे उमटविणे	साहित्य एकत्रित मिसळून छापे व आकृती तयार करतो. उदा. माती आणि पाणी, वाळू आणि पाणी, मीठ आणि पाणी, रंग आणि पाणी.	(१) उपलब्ध रंगांच्या माध्यमातून ठसे घेण्यास सांगावे. उदा. भेंडीच्या कापाचा ठसा (२) वेगवेगळ्या रंगांचे, वेगवेगळ्या आकाराचे ठसे घ्यावे. कागदाच्या वेगवेगळ्या बोळ्याचे दोरा गुंडाळून ठसे. (३) माती, वाळू, पीठ वापरून ओल्या मातीचे, पिठाचे, वेगवेगळे आकार तयार करणे, त्यावर वस्तूचे छाप घेणे.	हात, रंग, हाताची बोटे, ठसे, पीठ, वाळू इ.	(१) दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.
	चित्र	ठसेकाम	ब्लॉक्स, स्टेन्सील्स, सापडलेल्या वस्तू आणि नैसर्गिक साहित्य यांचे ठसे उमटवतो.	(१) ठसेकामात उपयोगी ठरेल असे वर्गातील उपलब्ध साहित्य गोळा करणे. उदा. बांगडी, ब्लॉक्स, स्टेन्सील्स, खोडरबर, कागद, पाने, फुले, फळे (२) त्यांचे विविध रंगातील ठसे घेणे. (३) खोडरबर, स्टेन्सील्स, बॉल्क्सचा वापर करून कागदावर, वर्तमानपत्रावर विविध रंगांचे ठसे घेणे.	बांगडी, ब्लॉक्स, स्टेन्सील्स, खोडरबर, रंग इ.	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	दृश्यकला – शिल्प	कला साधने हाताळणे.	साहित्य आणि साधने वापरताना विविध प्रकारांनी पकडतो आणि हाताळतो. (उदा. काड्या, बिया, खडू, दगड, खडे दोरा, पेन्सील, ब्रश, भुकटी, कात्री इ.)	(१) वेगवेगळ्या कलानुभवाचे उपक्रम घेताना बालकांना विविध प्रकारच्या साहित्य साधनांवर योग्यरित्या पकड आणता येईल त्यासाठी सराव करून घेणे. जसे – रांगोळी हाताळणे, एक रिकामा खोका देऊन पाच बोटांनी रांगोळी खोक्यात सांडण्यास सांगावे. नंतर चार बोटांनी, नंतर तीन, नंतर दोन बोटांनी.	रांगोळी, पुठ्ठा, पाटी, ब्रश, भुकटी, काड्या इ.	(१) साहित्य विविध प्रकारांनी हाताळतो की नाही याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	दृश्यकला – चित्र	सजावट	समवयस्क, सुलभक आणि स्थानिक, समुदायाच्या सहयोगाने, मोठ्या स्वरूपाची कामे करतो. (उदा. जमिनीवरील रांगोळी, भित्तिचित्र, शिल्पकृती)	(१) विविध उत्सवाच्या निमित्ताने वर्ग सजावट करणे. उदा. भित्तिचित्रे काढणे, रंगविणे (मुक्तपणे) वरील कृती गटात घेणे. उदा. खडूच्या साहाय्याने रेघा मारणे व विविध आकार तयार करणे. (२) मण्यांचा वापर करून जमिनीवर विविध आकार बनविणे. (३) काड्यांचा वापर करून जमिनीवर विविध आकार बनविणे. (४) सहकाऱ्याच्या मदतीने हाताच्या बोटाचे ठसे उमटवून चित्र तयार करणे.	क्ले, माती, खडू, रांगोळी, जलरंग	(१) बोटांचा वापर करून कामे करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	शिल्प	द्विमितीयपासून त्रिमितीय कलाकृती करणे.	माती किंवा कणिक यासारखे साहित्य थापून किंवा वळकटी करून त्रिमितीय (3D) आकार तयार करणे.	(१) माती कुटणे, चाळणे, पीठ भिजवणे, पीठ मळणे, छोटे–मोठे गोळे करणे, थापणे अशा कृती करून घेणे. (२) मातीचे गोळे, पिठाचे गोळे देऊन मनाप्रमाणे आकार करण्यास, वस्तू करण्याची संधी देणे.	माती, वाळू, पीठ इ.	(१) दिलेल्या साहित्यातून विविध आकार तयार करतो का हे निरीक्षण करून नोंद घेणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	दृश्यकला – चित्र	ठसेकाम (मुद्राचित्रण)	ब्लॉक्स, स्टेन्सील्स, सापडलेल्या वस्तू आणि नैसर्गिक साहित्य यांच्या सोप्या रचना करतो.	(१) ठसेकामात उपयोगी ठरेल असे परिसरातील नैसर्गिक साहित्य गोळा करण्यास सांगणे. जसे की पाने, फुले इ. (२) मुलांना कागदावर, वर्तमानपत्रावर साहित्यांचे ठसे उमटवण्यास सांगणे.	पाने, फुले इ.	(१) निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	दृश्यकला – चित्र	कलेची साधने	साहित्य आणि साधने वापरताना विविध प्रकारांनी पकडतो आणि हाताळतो. (उदा. काड्या, बिया, खडे, दगड, खडू, दोरा, पेन्सील, ब्रश, भुकटी, कात्री इ.)	(१) वेगवेगळ्या कलानुभवाचे उपक्रम घेताना विविध प्रकारच्या साहित्य, साधनांवर योग्यरित्या पकड आणता येईल. त्यासाठी सराव करून घेणे. जसे – रांगोळीत रंग भरताना व तर्जनी व अंगठा चिमटीत रांगोळी पकडण्याचा, सोडण्याचा सराव. (२) रंगीत खडू, कोळसा, पेन्सीलच्या साहाय्याने फरशी, कागद, भिंतीवर मुक्त आकार काढणे.	रंगीत खडू, कागद, रांगोळी पेन्सील इ.	(१) निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे.
	शिल्प	द्विमितीय साधनापासून त्रिमितीय कलाकृती करणे.	समवयस्क सुलभक आणि स्थानिक समुदायाच्या सहयोगाने मोठ्या स्वरूपाची कामे करतो.	(१) वर्गातील वर्ग सजावटीसाठी, समवयस्कांचे गट तयार करणे व विविध कृती करणे. उदा. पताका तयार करणे, तोरण तयार करणे, कागदी फुलांच्या माळा तयार करणे. (२) मातीचा वापर करून विविध शिल्पांचे आकार बनविणे. उदा. पोळपाटाचे, बेलणाचे, चमचा इत्यादींचे आकार. (३) विविध मातीच्या भांड्यांचे आकार बनविणे.	रंगीत कागद, माती, क्ले, दोरा	(१) निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	दृश्यकला – चित्र	कोलाज	स्वत:च्या रचनेमध्ये वेगवेगळ्या घनतेचे, रंगांचे आणि पोतांचे साहित्य एकत्र करून कोलाज तयार करतो.	(१) वेगवेगळ्या आकारांचे, रंगाचे, पोतांचे साहित्य गोळा करण्यास सांगणे व रंग, आकारानुसार वर्गीकरण करण्यास सांगणे. जसे – रंगीत कागदाचे तुकडे, झाडांची रंगीत पाने. (२) त्या साहित्याची रचना करण्यास सांगणे. पृष्ठभागावर रंगीत कागदाचे तुकडे चिकटवणे. वस्तूंचे आकार रेखाटून त्यात रंगाचे कागदी तुकडे, विविध झाडांची पाने चिकटवून कोलाज तयार करणे. जसे – घर, झाड, मासा, फूल यांचे बाह्य आकार	रंगीत कागदाचे तुकडे, झाडाची पाने.	(१) कलाकृतींचे निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	दृश्यकला – शिल्प	त्रिमितीय आकार	परिसरातून मिळालेले साहित्य व वस्तू याची सरमिसळ करून त्रिमितीय रचना/जोडणी करणे.	(१) परिसरातील सहज उपलब्ध होणाऱ्या वस्तू गोळा करण्यास सांगणे. उदा. कागद, पुठ्ठा, झाडाची फांदी, पाने, फुले, रिकामी खोकी इ. विविध प्रकारच्या भाज्या इ. (२) गोळा केलेल्या वस्तू हाताळण्यास देणे. दिलेल्या वस्तूंच्या मदतीने रचना करण्यास सांगणे. (मुक्तपणे रचना करण्याची संधी द्यावी.) उदा. झाडाच्या फांदीला कागद गुंडाळणे, रिकामे खोके वापरणे.	कागद, पुठ्ठा, झाडांची पाने, फुले, रिकामे खोके इ.	(१) निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	शिल्प	त्रिमितीय कलाकृती करणे.	ब्लॉक्स, स्टेन्सील्स, सापडलेल्या वस्तू आणि नैसर्गिक साहित्य यांच्या सोप्या रचना करतो.	(१) नैसर्गिक साहित्य (पाने, फुले, बिया, खडे, काड्या) रचना करणे. (२) लाकडी ब्लॉक्स, मणी वापरून रचना करणे. (३) स्टेन्सील्स वापरून रचना करणे.	पाने, फुले, खडे, बिया, ब्लॉक्स, मणी, स्टेन्सील्स	(१) निरीक्षणाद्वारे मूल्यमापन करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	चित्र	नक्षीकाम	दृक् कलांमध्ये गडद व फिकट छाप/ठसे/रेघा काढण्यासाठी हातांचा कमी–जास्त दाब देता येण्यासाठी सक्षम होतो.	(१) दोरा रंगात बुडवून विविध आकार काढणे. जसे : रंग, हळद, कुंकू पाने, फुले इ. (२) उपलब्ध साहित्यांचा वापर करून रंगाच्या साहाय्याने ठसे घेणे. कांदा, भेंडी, बटाटा यासारख्या गोष्टींचा वापर करून कमी अधिक दाबाने ठशांची पुनरावृत्ती करणे. यानंतर घेतलेल्या छापांचे, गडद रंगांचे, फिकट रंगांचे निरीक्षण करणे.	कांदा, भेंडी, बटाटा किंवा इतर भाज्या	(१) कृतीच्या आधारे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	शिल्प	त्रिमितीय कलाकृती करणे.	उपलब्ध जागा व साहित्यानुसार लहान व मोठ्या आकारमानामध्ये स्वत:चे काम स्वत: करतो.	(१) माती, पाणी, इ. साहित्य उपलब्ध करून देणे. मातीपासून विविध आकार बनवणे. जसे : गोल, चौकोन, दंडगोल इ. (२) मूळ आकारातून परिचित वस्तूंचे शिल्पाकृती बनवणे. उदा. गोलाकारापासून सफरचंदाचा, मडक्याचा इ. आकार बनवणे.	माती, पाणी, क्ले, मात– कामासाठी आवश्यक इतर वस्तू	(१) कृतीच्या आधारे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	चित्र	कोलाज	स्वत:च्या रचनेमध्ये वेगवेगळ्या घनतेचे, रंगाचे आणि पोताचे साहित्य एकत्र करून कोलाज तयार करतो.	(१) ठरावीक आकारांचे रेखाटन करून त्यात अनेक प्रकारच्या कोलाज साहित्याचा एकत्रित वापर करण्यास सांगणे. उदा. पृष्ठभागावर फुलपाखराचे रेखाटन करून त्यात कागदाचे छोटे गोळे, कापडाच्या पट्ट्या, झाडांची पाने/फुले, एकत्रित चिकटवण्यास सांगणे.	कागद, विविध कापडाचे तुकडे, पाने, फुले इ.	(१) कृतीच्या आधारे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	चित्रकला	नक्षीकाम	एकाच साहित्याची विविध प्रकारे हाताळणी करून त्याचे विविध पोत तयार करतो. उदा. माती, कापड, कागद, रबर, लाकूड	(१) विविध आकार तयार करण्यास सांगणे, वेगवेगळे आकार, पोत, साहित्य तसेच रंग गोळा करण्यास सांगणे. जसे : झाडाच्या पानाला रंग लावून पोत तयार करणे. वेगवेगळे आकार, पोत तसेच रंगाचे साहित्य वापरून विविध नक्षीकामाच्या रचना तयार करण्यास सांगणे. (पुनरावृत्ती करून)	पाने, फुले, रंग, पोत, साहित्य	(१) कृतीच्या आधारे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	चित्रकला	ठसेकाम	परिसरात न मिळालेले साहित्य व वस्तू यांची सरमिसळ करून त्रिमितीय रचना जोडणी करतो.	(१) उपलब्ध साहित्याचा वापर करून ठशांच्या साहाय्याने चित्रनिर्मिती करणे. उदा. कुठल्याही वस्तूला एकदाच रंग लावून दोन पेक्षा जास्त वेळा छापे घेण्यास सांगावे व त्यातून एखादा आकृतिबंध तयार करावा.	जलरंग, नैसर्गिक रंग, ठसे कामासाठी परिसरात उपलब्ध साहित्य	(१) साहित्य वापर व आकृतीसंबंधीचे निरीक्षण करून आकृतिबंध कसे करतो याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	शिल्पकला	मातकाम	उपलब्ध जागा व साहित्यानुसार लहान व मोठ्या आकार–मानामध्ये स्वतःचे काम स्वत: करतो. छोटी बाहुली किंवा कागदाची मोठी बाहुली करणे.	(१) मातकामासाठी साहित्य उपलब्ध करून देणे. मातीच्या गोळ्यापासून विविध आकार बनवून त्यांची जुळवाजुळव करून त्यापासून शिल्पाकृती बनवणे. उदा. प्राणी, पक्षी, गणपती, बाहुली इ.	माती/क्ले, मातकामासाठी आवश्यक साहित्य	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

<table>
<tr><th>स्तर/ इयत्ता</th><th>घटक</th><th>उपघटक</th><th>अध्ययन निष्पत्ती</th><th>अध्ययन अनुभव</th><th>अध्ययन साधने</th><th>मूल्यमापन निर्देश</th></tr>
<tr><td>इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)</td><td>चित्रकला</td><td>कोलाज</td><td>दृक्कलामध्ये गडद, फिकट छाप/ठसे/ रेघा काढण्यासाठी हातांचा कमी–जास्त दाब देता येण्यासाठी सक्षम होतो.</td><td>(१) वर्ग सजावटीसाठी कोलाज पद्धतीचा वापर करण्यास सांगणे. उदा. एका रिकाम्या खोक्यावर रंगीत कागद, कापड, माती, रांगोळी, पाने, फुले यांचा एकत्रित वापर करून वस्तू सजवणे. जसे : कागदाचे गोळे, कागदाची सुरळी, कागदाच्या पट्टीची सुरळी (पेपर क्लिनिंग)</td><td>कागदाचे गोळे, कापडाचे तुकडे, गोंद, कागदी पट्ट्या इ.</td><td>(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.</td></tr>
<tr><td>इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)</td><td>चित्रकला</td><td>नक्षीकाम</td><td>एकाच साहित्याची विविध प्रकारे हाताळणी करून त्यांचे विविध पोत तयार करतो. उदा. माती, कापड, कागद, रबर, लाकूड.</td><td>(१) पोताची वेगवेगळी नमुने दाखविणे, उदा. कापड, गोणपाटावरील पोताचे निरीक्षण करण्यास सांगणे.
(२) पोताकरिता लागणाऱ्या साहित्याची यादी तयार करणे. उदा. कागद, कापड, गोणपाट यांच्या साहाय्याने रंगाच्या साहाय्याने ठशांद्वारे आकर्षक पोत निर्मिती करण्यास सांगणे.</td><td>कापड, गोणपाट, कागद, लाकूड, रबर.</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="7">विकासक्षेत्र : सौंदर्यात्मक आणि सांस्कृतिक विकास (आनंदमय कोष विकास)
ध्येय : - बालके दृक आणि ललित कलांमध्ये आपली क्षमता आणि संवेदनशीलता विकसित करतात आणि त्यांच्या भावना अर्थपूर्ण आणि आनंददायक मार्गांनी कलेद्वारे व्यक्त करतात.
क्षमता : C 12.2 - संगीत, भूमिकाभिनय, नृत्य आणि विविध हालचाली यांची निर्मिती करण्यासाठी स्वतःचा आवाज, शरीर, जागा, विविध वस्तू यांचा चौकसपणे उपयोग करतो व खेळतो.</td></tr>
<tr><td>बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)</td><td>आवाज/ ध्वनी</td><td>आवाजातील फरक</td><td>स्वतःच्या आवाजाचा आणि शरीराचा वापर करून तालबद्धतेचा शोध समजून घेतो.</td><td>(१) तोंडाने विविध आवाज करण्यास सांगणे. उदा. प्राण्यांचे आवाज, ओठांचा, जीभेचा वापर करून अ, अ, अ, टप, टप, आ, आ असे आवाज इत्यादी.</td><td>स्वतःचे शारीरिक अवयव</td><td>(१) तालबद्धता समजली का याचे निरीक्षण करून नोंदी घेणे.</td></tr>
</table>

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)			(टाळ्या, चुटक्या पावलांचा आवाज, हातांच्या लयबद्ध हालचाली, बडबडगीतातील शब्दोच्चार)	(२) शारीरिक अवयवांचा वापर करून विविध शारीरिक हालचाली तालात करून घेणे. उदा. टाळ्या वाजवत नाचणे, पाय वाजवणे, डोलणे, हात वर, खाली करणे इत्यादी.		
	आवाजाची ओळख	आवाजाची निर्मिती	स्वत:चा आवाज, शरीर, वस्तू, वाद्यांचा वापर करून विविध ध्वनी निर्माण करतो.	(१) वर्गातील विद्यार्थ्यांना एकत्र करून एक-एक विद्यार्थ्यास तोंडाद्वारे विविध आवाज काढण्यास सांगणे. उदा. काव-काव, म्याव-म्याव, भू-भू, धडाम-धूम, हसण्याचा आवाज, रडण्याचा आवाज, अ-अ, आ-आ इत्यादी. (२) शरीर अवयवांद्वारे विविध आवाज काढण्यास सांगणे. उदा. टाळ्या वाजवणे, पाय आपटणे, हात आपटणे, बाकावर १ बोट, २ बोट, ३ बोट आपटून आवाज करणे, दंडावर थोपटणे, मांडीवर थोपटणे इ. आवाज. (३) वस्तू व वाद्यांचा वापर करून आवाज काढण्यास सांगणे. उदा. पेन, पेन्सील, टिपरी, टेबल, कपाट, भांडे, वाटी, चमचा, वाळलेल्या शेंगा इत्यादी. (४) उपलब्ध वाद्यांचा वापर करून आवाज निर्माण करण्यास सांगणे. उदा. घुंगरू, घंटी, शिट्टी, टाळ, खंजिरी, हार्मोनिअम इत्यादी.	स्वत:चे शरीर, परिसरातील उपलब्ध वाद्य, साहित्य, बाक, टिपरी, पेन, घुंगरू इत्यादी.	(१) शरीर, वाद्य, वस्तू इ. चा वापर करून आवाज निर्माण करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	संगीत	आवाजातील चढ–उतार	आवाज, शरीर, वस्तू यांचा वापर करताना किंवा साधनांबरोबर खेळताना आवाजाची मात्रा (लहान आणि मोठा) आवाजाची पट्टी (तीव्र आणि मृदू) यांच्या बरोबर प्रयोग करतो.	(१) लहान आवाज आणि मोठा आवाज करून दोन्हींतील फरक ओळखण्यास सांगणे. उदा. मोठ्याने बोलणे, ओरडणे, हळू बोलणे, कुजबुजणे इत्यादी.	उपलब्ध साधने	(१) आवाजाची मात्रा आणि आवाजातील चढउतार यांचा प्रयोग करतो का ते निरीक्षण करून नोंद घेणे.
	जीवन कौशल्य	शांतता आणि स्थिरता	रोजच्या प्रसंगात शांतता आणि स्थिरता यांचा वापर करतो.	(१) प्रार्थनेच्या वेळी शांत राहण्यास सांगणे आणि राष्ट्रगीताच्या वेळेस स्थिर उभे राहण्यास सांगणे. (२) शरीराच्या कोणत्याही अवयवाची हालचाल न करता शांत बसणे किंवा स्थिर रहायला सांगणे. उदा. ३० सेकंद शांत बसण्यास सांगणे, हळूहळू कालावधी वाढवणे. (३) स्थिरतेचे वेगवेगळे खेळ घेणे. उदा. स्टॅच्यू, सावधान, विश्राम इ. शिक्षक ओमकार म्हणेपर्यंत शांत बसण्यास सांगणे. शिक्षक विद्यार्थ्यांचा हात धरून दीप प्रज्वलन करणे, दिव्याने दिवा लावणे इ.	दृक्श्राव्य साधने, दिवा, तेल, वाती इ.	(१) रोजच्या प्रसंगात शांतता आणि स्थिरता यांचा वापर करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संगीत	संथ लय व द्रुत लय	स्वत:चा आवाज शरीर, वाद्य व इतर साधनांचा वापर करून तालबद्धतेचा शोध घेताना दृत व	(१) संथ लयीतील (सावकाश) स्थानिक बोलीभाषेतील गीतांचा वापर करणे. उदा. बडबडगीते, कृतिगीते इ. (२) उपलब्ध असलेल्या विविध वस्तूंवर/ वाद्यांवर संथ गतीने आघात करवून घेणे.	परिसरातील उपलब्ध वाद्य, वस्तू, साहित्य,	(१) संथ व दृत लयीत फरक करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)		जलद लय	संथ लय यांच्यातील फरक समजून घेतो.	उदा. टेबल, बेंच, भांडे, उपलब्ध वाद्ये इत्यादी. (१) संथ लयीतील, स्थानिक बोलीभाषेतील गीत जलद लयीत म्हणणे. (२) शरीराच्या साहाय्याने काही कृती जलद गतीने करून घेणे. उदा. बडबडगीते, कृतिगीते, समूहगीते, जलद उड्या मारणे, दोरीवरच्या उड्या इत्यादी. (३) शिक्षकांनी उपलब्ध वाद्य, साधने, संथ व दृत लयीत वाजवण्यास सांगणे. (४) उपलब्ध वाद्य किंवा वस्तूंवर संथ गतीने किंवा जलद गतीने आघात करावयास लावणे. उदा. टाळ, टिपरी इत्यादी.	दृक्‌श्राव्य माध्यमे	
	संगीत	आवाजाची निर्मिती	आवाज, शरीर किंवा साधने यांचा वापर करून संदर्भ, परिस्थितीनुसार विविध ध्वनी निर्माण करतो. (भूमिका, अभिनय, एकल किंवा समूहामध्ये संगीतमय व्यवस्थित रचना नकला यामध्ये	(१) विविध प्राण्यांचे आवाज काढण्यास व अभिनय किंवा नक्कल करण्यास सांगणे. उदा. कुत्रा, मांजर, चिमणी, कावळा, घोड्यांच्या टापा इत्यादी. (२) कथेतील प्रसंगातून विविध प्राणी, पक्षी इत्यादींचे आवाज काढण्यास सांगणे. (३) बडबडगीत, कृतिगीत इ. गात असताना त्याला साथ म्हणून टाळ्या, पाय वाजवणे याप्रमाणे कृती करणे. (४) जलतरंग (पाण्याची वाटी, ग्लास वापरून) पानांची पुंगळी, पेनचे टोपण, कागदाचा कोन इ.	परिसरातील उपलब्ध वस्तू प्राण्यांचे आवाज इ.	(१) विद्यार्थी संदर्भ परिस्थितीनुसार विविध ध्वनी निर्माण करतात का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	संगीत	आवाजाचे वर्गीकरण	आवाज, शरीर, वस्तू यांचा वापर करताना, आवाजाची पट्टी (तीव्र व मृदू) यांच्या बरोबर प्रयोग करतो.	(१) परिसरातील विविध आवाजांची तीव्रता समजणे. उदा. कुजबुजणे, पुटपुटणे, किंचाळणे. हळू आवाजातील चुटकी व मोठ्या आवाजातील टाळी, पत्र्याचा डबा, झांज, घुंगरू यांचा कोमल व तीव्र आवाज. (२) परिसरातील पशुपक्ष्यांच्या आवाजातील फरक ओळखण्यास सांगणे. उदा. गाय, म्हैस, शेळी, वासरू, कुत्रा, मांजर, कोंबडा, पोपट, चिमणी, कोकिळा इ. वरील उपलब्ध साधने, नैसर्गिक घटकातील तीव्र व कोमल आवाज ओळखण्यास सांगणे.	निसर्गातील उपलब्ध साधने, दृक श्राव्य साधने	(१) आवाजाची तीव्रता, मृदूता यांचा प्रयोग करतो का ते निरीक्षण करून नोंद घेणे.
	अभिनय	शांतता व स्थिरता	संगीत, नाट्य आणि हालचाली यांच्या साहाय्याने शांतता आणि स्थिरता यांच्या बाबतीत प्रयोग करतो.	(१) संगीत किंवा नाट्य हालचालीत शांतता, स्थिरता अनुभवणे. उदा. विद्यार्थ्यांना ठेक्यावर चालायला सांगून मधेच थांबवणे, खाली बसून डोळे मिटून श्वासाचा आवाज ऐकण्यास सांगणे, तालाच्या ठेक्यावर लयबद्ध हालचाल करण्यास सांगून मधेच ती थांबवणे. (२) एखादे छोटे बालनाट्य किंवा प्रसंग फक्त हालचालीद्वारे करण्यास सांगणे. उदा. विद्यार्थ्यांच्या रोजच्या जीवनातील एखादा प्रसंग. घरातील सकाळचा आवराआवरीचा प्रसंग. (३) स्थिरतेचा अनुभव देण्यासाठी कृती करून घेणे. उदा. गाणं, बासरी ऐकणे, गोष्ट सांगतानाची शांतता, गाणं म्हणणे, थांबणे, संगीत खुर्ची इत्यादी.	परिसरात उपलब्ध विविध साधने, दृक्श्राव्य साधने	(१) शांतता आणि स्थिरता यांचा प्रयोग करतो का ते निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	संगीत	संथ, मध्यम व जलद	आवाज, शरीर, वाद्य व इतर साधनांसोबत खेळताना दृत, मध्यम व संथ लय यांच्यातील फरक समजून घेतो.	(१) संथ लयीत टाळ्या वाजवण्यास सांगणे. (२) वेळेच्या अंतराने एकच कृती जलदपणे करण्यास सांगणे. उदा. हात हालविणे, चालणे, खंजिरी, वाटी, चमच्याने वाजवणे. (३) बडबडगीते संथ व जलद गतीने म्हणणे. (४) संथपेक्षा जास्त आणि जलदपेक्षा कमी अशा मध्यम लयीत कृती घेणे. उदा. मध्यम लयीत म्हणणे इ. उपलब्ध वाद्यांवर मध्यम लयीत थाप मारणे इ. (५) संथ, मध्यम, जलद कृती एकामागे एक करण्यास सांगणे. उदा. ठेक्याची लय क्रमाने म्हणजे संथ, मध्यम, जलद अशी वाढवत नेऊन त्या वेगाप्रमाणे शारीरिक हालचाली करून घेणे. (६) संथ, मध्यम व जलद ठेका वाजवून त्यावर विविध गीते म्हणवून घेणे. उदा. बडबडगीत, कृतिगीत इत्यादी.	खंजिरी, वाटी, चमचा इ. उपलब्ध साहित्य	(१) संथ, मध्यम व जलद लय यांच्यातील फरक समजून घेतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.
	गायन	बोलणे व गाणे	स्वतःच्या गाण्याचा आणि बोलण्याचा आवाज यात फरक करतो आणि दोन्हींचा खेळकरपणे वापर करतो.	(१) विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या आवाजात म्हणण्यास सांगणे. वेगवेगळी वाक्ये परत परत म्हणवून घेणे. एकच वाक्य परत परत, वेगवेगळे भाव व्यक्त करत म्हणवून घेणे. उदा. मला खाऊ दे (प्रेमाने म्हणणे, हसत म्हणणे, रडत म्हणणे, रागाने म्हणणे) यासारखी वाक्ये.	दृक्‌श्राव्य साधनांचा वापर	(१) गाण्याचा, बोलण्याचा आवाज यात फरक करून वापर करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)				(२) विद्यार्थ्यांकडून वरील कृती तालासुरात ठेक्यावर (गीत रूपात) म्हणून घेणे. उदा. ज्या गीतात अंक, अक्षरे यांचा वापर आहे अशी गीते) वरील कृती सातत्याने करणे अपेक्षित आहे.		
	संगीत	वाद्यसंगीत (वादन) कंठसंगीत (गायन)	वाद्यसंगीत आणि कंठसंगीत यांच्यातील फरक ओळखतो आणि दोन्हीही करतो.	(१) परिसरातील उपलब्ध होणाऱ्या वाद्यांची ओळख करून देणे. उदा. ढोल, खंजिरी, घंटा, टिपरी, लेझीम इ. (२) उपलब्ध विविध वाद्यांद्वारे वेगवेगळे आवाज निर्माण करून आनंद घेण्यास सांगणे. उदा. पानाची पुंगळी, पेनचे टोपण, बाटलीचे टोपण, हार्मोनिअम, तबला इत्यादी. (३) विद्यार्थ्यांकडून बोलीभाषेतील गीतांचा सराव करून घेणे. उदा. बडबडगीते, लोकगीते, कृतिगीते इ. (४) उपलब्ध दृक्श्राव्य माध्यमाद्वारे गाण्याचा सराव घेणे. उदा. बडबडगीते, अभिनय गीते, कृतिगीते इ.	परिसरात उपलब्ध विविध वस्तू आणि वाद्ये, वाद्यांची चित्रे दृक्श्राव्य माध्यमे	(१) वाद्यसंगीत आणि कंठसंगीत यांच्यातील फरक ओळखतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.
	नाटक	आवाजातील विविधता व प्रसंग निर्मिती	कल्पना व भावना व्यक्त करतो, संगीत निर्मिती करतो, भूमिका रंगवतो आणि प्रसंग निर्माण करतो.	(१) हसण्याचे, रडण्याचे, चालण्याचे, धावण्याचे, टेबलावरच्या थापांचे, बोलण्याचे यांसारखे विविध आवाज काढताना निर्माण होणाऱ्या भावना दर्शविणे.	अभिनय करण्यासाठी उपयुक्त साधने	(१) आवाजाची मात्रा, पट्टी यांचा वापर करतो का ते निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)			यासाठी आवाजाची मात्रा व आवाजाची पट्टी यांचा वापर करतो.	(२) दैनंदिन जीवनातील घडणाऱ्या घटना प्रसंग रूपाने सादर करून घेणे. उदा. भाजीवाल्यांचा अभिनय, भेळवाला, आजी–आजोबांचा अभिनय. उदा. विविध धातूच्या वाट्या एकाच चमचाने वाजवणे, विविध प्राणी, पक्षी यांचे आवाज, प्राण्यांचा मृदू व तीव्र आवाज. उदा. काडीने भिंतीवर, मातीवर, टेबलावर मारणे. (३) कृतीतून व आवाजातून तसेच चेहऱ्यावरील हावभावातून भूमिका व प्रसंग निर्मिती करणे. उदा. झोपणे, झोपताना विविध तीव्रतेत घोरणे इत्यादी.		
	अभिनय	शांतता व स्थिरता	संगीत, नाट्य आणि हालचाली यांच्या साहाय्याने शांतता आणि स्थिरता यांच्या बाबतीत प्रयोग करतो.	(१) दोन वेगवेगळे भाव असलेले प्रसंग गोष्टीद्वारा अथवा अभिनयाद्वारे सादर करून त्यातील प्रसंगानंतरची शांतता अनुभवणे. उदा. सुखकारक असलेले प्रसंग, विद्यार्थ्यांना शांत बसण्यास सांगणे. ३० सेकंद, ४० सेकंद ते १ मिनिट इ. (२) हालचाल आणि स्थिरता यांचा अनुभव देण्यासाठी कृतियुक्त खेळांचा उपयोग. उदा. संगीत खुर्चीचा खेळ खेळवणे इत्यादी.	व्हिडिओ, ऑडिओ क्लिप	(१) शांतता आणि स्थिरता यांचा प्रयोग करतो की नाही याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	संगीत	ताल, नृत्य	संथ, मध्यम लयीतील विविध व सोप्या ताल प्रकारांमध्ये हालचाली करतो.	(१) सोप्या तालातील छोट्या कृतियुक्त गीतांवर लयबद्ध हालचाली करून घेणे. उदा. बोलीभाषेतील बडबडगीते, लोकगीते, इ. वर विद्यार्थ्यांकडून नृत्य करून घेणे. (२) खंजिरी, टाळ इ. वाद्य संथ व मध्यम लयीत वाजवायला सांगणे व नृत्य करून घेणे.	दृक्श्राव्य साहित्य, वाद्य	(१) विविध ताल प्रकारांमध्ये हालचाली करतात का ते तपासणे.
	गायन	सहअभिनय, गीतगायन	आवाज, शरीर, वस्तू आणि साधने यांचा वापर करून परिचित गाणी व प्रसंग यामध्ये साध्या ध्वनीद्वारा सुधारणा करतो.	(१) विद्यार्थ्यांना तालासुरात परिचित गाणी म्हणण्यास सांगणे. उदा. अभिनय गीते, बडबडगीते, कृतिगीते इ. (वरील गाणी तालामध्ये, टाळी देऊन म्हणवून घ्यावीत.) (२) पाठ्यक्रमातील कविता कृतीसह तालासुरात म्हणवून घेणे. याकरिता सहज उपलब्ध विविध वाद्य साधनांचा उपयोग विद्यार्थ्यांच्या सहभागातून करणे. (३) अभिनयातून पात्रांची ओळख करून देणे. उदा. भाजीवाली, फुगेवाला, डॉक्टर–पेशंट आई–बाबा संवाद इ.	उपलब्ध दृक्श्राव्य, साधने आवश्यकते–नुसार)	(१) विविध ताल प्रकारांमध्ये हालचाली करतात का ते तपासणे. (२) गीत गायन व अभिनय करण्याचा प्रयत्न करतो का ते तपासणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गायन	आवाजातील मात्रा व पट्टी यातील फरक	संगीत रचना, जागा, संदर्भ आणि प्रसंग यानुसार आवाजाची मात्रा आणि	१) शालेय प्रार्थना, देशभक्तीगीते, घोषणा या रचनेतील आवाजाचा चढ–उतार याची जाणीव करून देणे. २) बंदिस्त खोलीतील आवाज व खुल्या मैदानातील आवाज कशा प्रकारे असतो याची जाणीव करून देणे.	दृक्श्राव्य साधने, उपलब्ध वाद्य	(१) आवाजाची मात्रा आणि आवाजाची पट्टी यात बदल करतो की नाही ते निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			आवाजाची पट्टी यामध्ये बदल करतो.	३) संगीतातील आरोह–अवरोहानुसार स्वर म्हणवून घेणे. उदा. आरोह–सा, रे, ग, म, प, ध, नि, सां अवरोह – सां, नि, ध, प, म, ग, रे, सा, इत्यादी. आरोह–अवरोहानुसार आवाजातील खालचा स्वर, मधला स्वर आणि उंच स्वर यांतील फरक दाखवणे.		
	गायन	शांतता व स्थिरता	जागा, प्रसंग आणि संदर्भ यानुसार शांतता आणि स्थिरता याबाबत विविध काळासाठी प्रयोग करतो.	१) विद्यार्थ्यांतील एकाग्रता व स्थिरता या गोष्टीची अनुभूती निर्माण करणे. उदा. डोळे बंद करून दिवसभरामध्ये घडलेल्या सर्व गोष्टींची उजळणी करणे. (आठवणे) २) भावनिक प्रसंग, ध्यान साधना, योग शिबिर या माध्यमातून शांतता व स्थिरता निर्माण करणे अपेक्षित आहे. ३) भ्रामरी प्राणायाम ३) दीर्घ श्वसन घेणे	दृक्श्राव्य साधने	(१) शांतता आणि स्थिरता यांचा प्रयोग करतो की नाही याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	संगीत	ताल नृत्य	गाणे आणि हालचाली प्रमाणे ठेका धरतो आणि परिचित ताल प्रकारामध्ये वैविध्य आणण्यासाठी प्रयत्न करतो.	(१) उपलब्ध वाद्यांच्या साथीने लयबद्ध कवायत करून घेणे. (२) बालगीत किंवा लोकगीतावर नृत्य करून घेणे. (३) १–२–३ किंवा १–२–३–४ अशा प्रकारच्या तालाच्या नमुन्यानुसार हालचाली करून घेणे.	दृक्श्राव्य माध्यमांचा वापर	(१) ठेका आणि ताल यांचा वापर करतो का याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.
	संगीत	गायन, वादन व नृत्य, नाट्य	गाण्यासाठी शरीराचे अवयव/वाद्य यांचा वापर करून ठेका देणे, ध्वनीद्वारा नाटकातील प्रसंगासाठी पार्श्वभूमी तयार करणे.	(१) विविध प्रसंगानुरूप गाणी विद्यार्थ्यांना दृक्श्राव्य माध्यमातून गीतगायन दाखवणे व गीतांचा सराव करून घेणे. उदा. सण–उत्सवांचे वर्णन, ऋतू वर्णन इ. (२) विविध प्रसंगानुरूप गीत गायन करणे. उदा. वाढदिवस गीत, दिवाळीवर्णन गीत, रक्षाबंधन गीत, इत्यादी. (३) विविध वाद्यांचा वापर करून अभ्यास–क्रमातील कविता तालासुरात म्हणून घेणे. (४) प्रसंगानुरूप नाट्यीकरण करणे. विविध वाद्यांचा साधनांचा वापर करणे. उदा. जत्रेतील प्रसंग, खेळण्यांचा आवाज, डमरूचा आवाज इ.	दृक्श्राव्य माध्यमांचा वापर	(१) वाद्यांचा ठेका समजून घेतो व नाटकातील प्रसंगानुरूप हालचाली करतो. निरीक्षण करणे.
	गायन	स्वर–ताल	आवाज किंवा साधन याचा वापर करून आवाजाची पट्टी जुळवून घेतो.	(१) अक्षरगीते, अंकगीते, कथागीते नृत्य अभिनय, संचलन, देशभक्ती गीते इ. आवाजाचा योग्य उपयोग करणे. (२) ताल व अलंकार शिकवणे. (सोपे)	उपलब्ध दृक्श्राव्य साधने	(१) आवाजाची पट्टी जुळवून घेतो का? याचे निरीक्षण करून नोंद घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				उदा. ताल, दादरा, ताल–तिनताल, केहरवा इ. धा, धी, ना–धा ती ना धा गे न ती न क धी न उदा. सासा रेरे गग मम पप धध निनि सांसां इत्यादी. (३) आवाजातील लय, ताल, स्वर या मूलभूत तत्त्वांचे ज्ञान करून देणे.		
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	नाटक	शांतता स्थिरता	जागा, संदर्भ आणि प्रसंग यानुसार शांतता आणि स्थिरता यांच्याबाबत विविध कालावधीसाठी प्रयोग करतो.	(१) विद्यार्थ्यांना जागा व प्रसंगानुसार संदर्भ देऊन शांत बसण्यासाठी प्रयत्न करण्यास सांगणे. उदा. १) घरामध्ये मोठ्या व्यक्ती चर्चा करत असताना. २) रुग्णालयामध्ये गेल्यानंतर शांत बसणे. (२) विद्यार्थ्यांना प्रसंगानुरूप स्थिर होण्यासाठी सांगणे. उदा. प्रार्थना, राष्ट्रगीत म्हणताना संगीत खुर्ची खेळ खेळताना मौन पाळणे इ. **उपक्रम :** (१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्राणिसंग्रहालयात घेऊन जातात, संग्रहालयातील प्राणी पाहताना त्यांना त्रास न देता शांतपणे प्राण्यांचे निरीक्षण करतात. (२) शाळेमध्ये परिपाठावेळी कमीतकमी ५ मिनिट ते १० मिनिटांपर्यंत शांत बसण्यासाठी सांगणे. (३) कोणत्याही कलेचे (गायन व नृत्य) सादरीकरण ऐकताना/पाहताना (एकाग्र होऊन) शांततेने रसग्रहण करणे.	दृक्श्राव्य माध्यमे, व्हिडिओ, ऑडिओ क्लिप	(१) कृती, निरीक्षणाद्वारे नोंद करणे. (२) शांतता आणि स्थिरता यांचा वापर करतो की नाही हे तपासणे. (३) प्राणी पाहताना विद्यार्थ्यांच्या शांततेची नोंद घ्यावी. (४) ऑडिओ, व्हिडिओ क्लिपद्वारे एखादी कला ऐकवून त्यांच्या नोंदी घेणे.

क्षमता : 12.3 बालक कलेच्या माध्यामातून स्वतःच्या कल्पना आणि भावना व्यक्त करण्यासाठी सर्जनशीलता व कल्पकतेने उपयोग करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	शिल्प	क्षेत्रभेट	परिसर, स्थानिक संस्कृती आणि कलेचे नमुने यांचे निरीक्षण करतो आणि त्याचा स्व–अभिव्यक्तीशी सहसंबंध जोडतो.	(१) उपलब्धतेनुसार परिसरातील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक स्थळांना प्रत्यक्ष भेट देणे, चर्चा करणे. (२) चित्रकार्ड, चित्राकृती, छायाचित्र, दृक्‌श्राव्य माध्यमाद्‌वारे ऐतिहासिक, सांस्कृतिक स्थळांची माहिती देणे, चर्चा करणे. (३) वर्गात विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम साजरे करणे त्यावर चर्चा करणे.	ऐतिहासिक, सांस्कृतिक स्थळ, त्यांची चित्रे, फोटो, व्हिडिओ इ.	(१) विविध माध्यमांद्‌वारे दिलेल्या शिल्पांबाबत चर्चेत सहभाग घेतो किंवा नाही याचे निरीक्षण करून नोंदी करणे. (२) स्वतःचा या शिल्पाशी प्रत्यक्ष किंवा कल्पनेद्‌वारे सहसंबंध लावतो किंवा कसे याचे निरीक्षण करून नोंद करणे.
	नृत्य	वाद्यांच्या तालावर मुक्त हालचाली	वस्तू, व्यक्ती आणि भावनिक अनुभव यांची प्रतिकात्मक अभव्यक्ती करण्यासाठी विविध दृश्य, प्रतिमा,	(१) परिसरात उपलब्ध आवाज निर्माण करणाऱ्या वस्तूंची ओळख करून देणे. आवाज कमी जास्त करणे, ठरावीक अंतराने ठेका वाढवणे किंवा कमी करणे. उदा. ताट, वाटी, चमचा, बाक इ.	ताट, वाटी, चमचा, बाक इत्यादी.	(१) आवाजातील फरक ओळखतो किंवा कसे हे पाहून नोंद करणे. (२) आवाजातील ठेक्याला प्रतिसाद देतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			शारीरिक हालचाली आणि आवाज निर्माण करतो.	(२) वाद्य वाजवताना वाद्याच्या तालावर ठेका धरून मुक्त हालचाली करणे. उदा. चालणे, आनंदाने नाचणे इ. (३) एखाद्या मुलाला नायक बनवून इतर मुलांनी त्याच्या कृतीचे अनुकरण करणे. (४) दुःखाने प्रतिसादात्मक रडणे, मुसमुसणे, आनंदाने हसणे इ.		याचे निरीक्षण व नोंदी घेणे. (३) भावनिक अनुभवांचे प्रतिकात्मक सादरीकरण करतो किंवा कसे करतो याचे निरीक्षण करणे, नोंदी करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नाट्य	सर्जनशीलता	कलेबाबतच्या स्वतःच्या कल्पना, साधने आणि पद्धती इतरांना सांगतो आणि परिचित उदाहरणांच्या मदतीने त्यात सुधारणा करतो.	(१) स्वतःची प्रतिमा मोठ्या आरशात पाहतो. परिसरातील विविध व्यक्तींचे निरीक्षण करतो. आई–वडील, शिक्षक, ड्रायव्हर, शिपाई काका इत्यादी. घरातील विविध वस्तू हाताळतो व फरक ओळखतो. भातुकलीच्या खेळातील साहित्य आणि घरातील वस्तूंमधील फरक ओळखतो.	भातुकलीच्या खेळातील वस्तू आणि घरातील वस्तू, आरसा	(१) निरीक्षण करून नोंद करणे.
		अभिनय	दृश्य आणि ललित कलांच्या माध्यमातून व्यक्ती, प्राणी, वनस्पती, वस्तू	(१) चित्र किंवा व्हिडिओच्या माध्यमातून विविध व्यक्तिरेखा दाखविणे. उदा. वैमानिक, सैनिक, डॉक्टर, पोस्टमन काका इ. (२) मुलांना डॉक्टर, शिक्षक, भाजी विक्रेता इत्यादींच्या भूमिका करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.	दृक श्राव्य साधने	(१) परिसरातील विविध गोष्टी फरकासह ओळखता येतात याचे निरीक्षण व नोंद.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			इत्यादी ओळखतो. येण्याजोग्या शारीरिक आणि वर्तन वैशिष्ट्यांची नक्कल करतो.	(३) विविध प्राणी, पक्ष्यांचे आवाज काढणे. (४) हत्ती, कावळा, कोकिळ इत्यादींची नक्कल, बागेतील फुलपाखरांची नक्कल इ. (५) वनस्पतीचे डोलणे, सळसळणे इत्यादींची नक्कल.		(२) मूकाभिनयाद्वारे ओळखता येतात का याचे निरीक्षण व नोंदी करणे. (३) नक्कल करता येते याचे निरीक्षण व नोंदी.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	नाट्य	अभिनय	कलेच्या माध्यमातून स्वत:च्या कल्पना, साधने आणि कार्यपद्धती याची देवाणघेवाण करतो व परिचित उदाहरणातून सुधारणा करतो.	(१) भातुकलीच्या खेळणीचा वापर करून आई स्वयंपाक करण्याच्या कृतीची नक्कल करतो. (२) वाघ, सिंह, हत्ती, माकड इत्यादींचे आवाज ऐकतो व काढतो. मोर, बदक, कावळा, चिमणी, पोपट इत्यादींचे आवाज ऐकतो व काढतो. (३) विविध व्यक्तींची नक्कल करतो आणि संवाद म्हणतो. उदा. आजी–आजोबा, आई–वडील, बहीण–भाऊ इ.	भातुकलीच्या खेळातील संच	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.
			स्वत:च्या कल्पना आणि अनुभव व्यक्त करण्यासाठी रूप,रंग, भूमिका, आवाज, जागा आणि प्रसंग यांचे कल्पकतेने एकत्रीकरण करतो.	(१) विविध उपलब्ध वाद्ये वाजवून ध्वनी निर्माण करतो. आवाजाच्या वेगवेगळ्या क्रिया करतो. उदा. हळू आवाजात/मोठ्या आवाजात कुजबुजणे, बोलणे, मोबाइलवर बोलणे इ. भाजीवाला, भंगारवाला, रद्दीवाला इत्यादींचा अभिनय करतो.	विविध वाद्ये	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	नाट्य	अभिनय	विशिष्ट कल्पना आणि भावना व्यक्त करताना विविधांगी दृष्टिकोन किंवा त्यात वैविध्य ठेवतो.	(१) परिसरातील विविध व्यक्तींच्या वेशभूषा करतो. उदा. डॉक्टर, दूधवाला भाजीविक्रेता, वैज्ञानिक, वकील, नेता, अभिनेता, पोलीस इ. ग्राहक–विक्रेता, शिक्षक–विद्यार्थी यांचे संवाद सादर करतो. मूकाभिनय करणे. उदा. दात घासणे, केस विंचरणे, झोपणे, धोबी, दूधवाला इ.	विविध व्यक्तींच्या वेशभूषा	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.
		प्रसंगानुरूप सादरीकरण	अनेक उपाय आणि स्वत:चे स्रोत शोधून आव्हानात्मक परिस्थितीमध्ये टिकून राहतो.	(१) दैनंदिन जीवनातील व्यक्तिरेखा सादर करतो. व्यक्तिरेखा सादर करताना आवश्यक साहित्याचा स्वत: शोध घेतो. व त्या साहित्याचा परिस्थितीनुसार योग्य वापर करतो. जसे – सैनिक, दुकानदार इ.	परिसरातील उपलब्ध साहित्य	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.
	चित्र	ठसेकाम, पोत ओळखणे	कलाकृतीची निर्मिती करताना व त्या पाहताना विषयानुरूप तपशील, साहित्याची वैशिष्ट्ये याकडे लक्ष देतो.	(१) विविध वस्तूच्या पृष्ठभागाचे ठसे घेणे. उदा. झाडांचे खोड, भिंत, नाणी इ. (२) परिसरातील विविध वस्तूंचा पृष्ठभाग स्पर्शाद्वारे अनुभवण्यास देणे. (३) पोत म्हणजे पृष्ठभागाच्या खडबडीत भागाचे अनुभव घेणे. उदा. फरशी, काच, गोणपाट, चादर, दगड, कापूस इ.	पेन्सील, पेन, कागद, फरशी, काच इत्यादी.	(१) कृतीचे निरीक्षण करून नोंद करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	नाट्य	नाट्यीकरण, सादरीकरण	विशिष्ट विचार आणि भावना व्यक्त करताना अनेक दृष्टिकोन किंवा विविधता शोधतो.	(१) मुखवटा घालून विविध प्राण्यांचे/पक्ष्यांचे आवाज काढतो. स्वतःची ओळख करून देतो. परिसरातील विविध व्यक्तींच्या वेशभूषा सर्जनशीलतेने करून संवाद साधतो. (२) स्वतःची ओळख करून देतो. ऐतिहासिक व्यक्तीची वेशभूषा करून अभिनयासह संवाद म्हणतो. उदा. शिवाजी महाराज, राणी लक्ष्मीबाई, लोकमान्य टिळक इत्यादी. (३) विविध वाहनांचे आवाज काढणे. उदा. मोटारसायकल, रिक्षा, विमान, बस, रेल्वे, बैलगाडी, घोडागाडी इत्यादी. (४) विशिष्ट व्यक्तीरेखा नाट्यीकरणाद्वारे साकारतो.	कागदी मुखवटे, विविध वेशभूषा	(१) सादरीकरण करताना विविध दृष्टिकोन वापरतो याचे निरिक्षण करणे, नोंद करणे. (२) सादरीकरणात सर्जनशीलता उपयोगात आणतो याचे निरीक्षण करणे, नोंद करणे.
	नाट्य	प्रसंगानुरूप सादरीकरण	अनेक उपाय आणि स्वतःचे स्रोत शोधून आव्हानात्मक परिस्थितीमध्ये टिकून राहतो.	(१) दैनंदिन जीवनातील प्रसंग सादर करताना स्वानुभव, स्वतःचे साहित्य वापरतो. (२) सहकार्याच्या मदतीने प्रसंग सादर करण्यासाठी स्वतःचे स्रोत वापरतो. उदा. पुस्तकाचे दुकान, फळ विक्रेता, शेतकरी, शेतमजूर इत्यादी. (३) प्रसंग सादरीकरण करताना लागणारे साहित्य स्वतः आणतो व त्याचा वापर सादरीकरणात करतो.	प्रसंगानुरूप लागणारे परिसरातील साहित्य	(१) आव्हानात्मक परिस्थितीत स्वतःचे स्रोत वापरतो, कल्पकता वापरतो, याचे निरीक्षण करून नोंद करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	चित्र	ठसेकाम (नक्षीकाम)	कलाकृतीची निर्मिती करताना व त्या पाहताना विषयानुरूप तपशील, साहित्याची वैशिष्ट्ये याकडे लक्ष देतो.	(१) परिसरातील विविध रंगाच्या, विविध वस्तू एकत्र करतो व संग्रह करतो. संग्रह केलेल्या साहित्याच्या मदतीने कलाकृती तयार करतो. विषयानुसार प्रसंग उभा करताना त्याचा योग्य प्रकारे वापर करतो. उदा. राष्ट्रीय सण, उत्सवासाठी विशिष्ट साहित्य, सांस्कृतिक कार्यक्रमासाठी विशिष्ट साहित्य इत्यादी.	परिसरातील पाने, कपडे इत्यादी.	(१) विषयाच्या आवश्यकतेनुसार कार्यक्रमासाठी/ सादरीकरणासाठी अनुरूप साहित्य वापरतो किंवा कसे याचे निरीक्षण व नोंद करतो.
क्षमता : 12.4 कला माध्यमामध्ये सहयोगाने काम करतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	नाट्य	आवाजावर आधारीत शारीरिक हालचाली करणे.	व्यक्तीशः आणि गटात तयार झालेले आवाज, हालचाली व्यक्त करतो.	(१) मुलांचे छोटे गट तयार करून कृतियुक्त हालचाली करतात. जसे : हसणे, रडणे, ओरडणे, चिरकणे, रुसणे, चालणे, धावणे इ. (२) परिसरातील प्राणी, पक्षी यांचे आवाज काढतात. जसे : मांजर, कोंबडी, कुत्रा, गाय यांचे आवाज काढतो. (३) गटामध्ये विविध प्राणी, पक्ष्यांचे हूबेहूब आवाज काढण्यास सांगणे. उदा. मांजर, कुत्रा, गाढव, चिमणी, इत्यादी. (४) प्राण्यांचे आवाज काढतो.	दृक्श्राव्य साधने	(१) निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
	चित्र	सजावट (नक्षीकाम)	व्यक्तीशः आणि गटात तयार झालेले आवाज, हालचाली व्यक्त करतो.	(१) मुलांचे गट तयार करून सामूहिक कृती तयार करतात. उदा. एका मोठ्या कागदावर किंवा भिंतीवर रंगाच्या साहाय्याने चित्र काढून व्यक्त होतात.	कागद, रंग	(१) कृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नाट्य	आवाजाची नक्कल	समवयस्कांच्या साहाय्याने विविध संभाषण, हालचाली, ध्वनी आणि दृश्यकलेचे नमुने तयार करतो.	(१) परिचित प्रसंगात जोडीजोडीने/गटागटात विद्यार्थी भूमिका करतात. संवाद निश्चित करून ते सादर करतात. जसे : दैनंदिन परिचयाचे प्रसंग, आई–बाबा, आजी–आजोबा तसेच परिसरात त्यांनी अनुभवलेले संवाद.		(१) गटांनी, दोघादोघांनी केलेल्या नाट्य सादरीकरणाचे निरीक्षण व नोंदी घेणे.
	चित्र	कोलाज	समवयस्कांच्या साहाय्याने विविध संभाषण, हालचाली, ध्वनी आणि दृश्य कलेचे नमुने तयार करतो.	(१) परिसरातील वस्तू समूहाने एकत्रित करून कलाकृती तयार करतो. जसे– रांगोळी, रंगीत दगड, माती, मणी गटातून कल्पकतेने मांडणी व रचना करून कलाकृती सादर करतो.	रंगीत दगड, माती, रांगोळी, पाने, फुले इ.	(१) निरिक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
क्षमता : 12.4- 'क'						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	नाट्य, नृत्य	सादरीकरण	क–१ गटामध्ये पाय आणि हात यांच्या साहाय्याने लयबद्ध हालचाली करतो. जोडी किंवा गटामध्ये खेळताना किंवा सादरीकरण करताना संभाषण, हालचाली आणि आवाज यांचे समन्वय करण्याचा प्रयत्न करतो.	(१) गटांमध्ये साभिनयासह बडबडगीत सादर करतो. जसे : बडबडगीत (दृक्‌श्राव्य) संभाषण लकबीसह भाजी विक्रेता, फळ विक्रेता, दूधवाला यांचा ग्राहकांशी होणारा संवाद अभिनयातून समूहात सादर करणे.	दृक्‌श्राव्य माध्यमाचा वापर करावा.	(१) केलेल्या लकबीचे, कृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	चित्र	रांगोळी	कलाकृती दर्शविताना किंवा अवकाशीय रचना करताना समवयस्क आणि सुलभक यांना सहाय्य करतो.	गटांमध्ये सामूहिकरीत्या रांगोळीची निर्मिती करणे. उदा. पाने, फुले, दगड, माती, वाळू, काड्या यांचा वापर करून जमिनीवर रांगोळी तयार करणे.	पाने, फुले, दगड, माती काड्या इ.	(१) उत्स्फूर्त आहेत किंवा कसे याचे निरीक्षण करणे व नोंदी घेणे.
	चित्र नाट्य	नक्षीकाम सजावट समूहातील सादरीकरण	कलाकृती दर्शविताना किंवा अवकाशीय रचना करताना समवयस्क आणि सुलभक यांना साहाय्य करतो.	(१) राष्ट्रीय सणाच्या निमित्ताने विविध रंगांचे फुगे, कागदी फुले, पताका यांचा वापर करून समवयस्क व सुलभकाच्या साहाय्याने सजावट करणे. उदा. वर्गाची सजावट, शालेय परिसर सजावट इत्यादी. (२) विविध सण आणि उत्सव साजरे करताना सहयोगाने समूहात काम करता येणे. जसे ग्रंथदिंडी, रक्षाबंधन, ईद, दिवाळी, ख्रिसमस इत्यादी.	गरजेनुसार व उपलब्धते–नुसार साहित्य वापरणे, दृक्श्राव्य माध्यमांचा वापर करणे, गरजेप्रमाणे स्थानिक साहित्याचा वापर करणे.	(१) स्वत: व समवयस्काच्या साहाय्याने दिलेली कृती कशी करतो याचे निरीक्षणात्मक नोंद करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	संगीत	आवाज/लय	सहकारी/गट यांच्यात सहभागी होताना स्वत:च्या आवाजाची मात्रा, आवाजाची पट्टी आणि लय मर्यादेत ठेवतो.	(१) गटात समूहाने दिलेले गीत योग्य लयीत म्हणतो. उदा. जन गण मन, शालेय प्रार्थना, घोषणा, इत्यादी. वाहन, वाद्य, प्राणी, पक्षी, वातावरणातील आवाजाचे वर्गीकरण करतो. उदा. लहान – मोठा आवाज विद्यार्थी लयीमध्ये उजळणी, बाराखडी म्हणतात. उदा. १, २, ३, ४, ... (संथ गतीने) अ... ई... औ... (जलद गतीने) विद्यार्थी समूहात कृती करतो.	दृक्श्राव्य साधने	(१) निरिक्षणाच्या आधारे नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	नाट्य	अभिनय	भूमिकाभिनय, संगीत, नृत्य आणि हालचाली करताना त्यांच्या क्रमाकडे लक्ष देतो.	(१) निरनिराळ्या व्यक्तींच्या हालचालीचे निरीक्षण करून अभिनय करतो. उदा. वृद्ध व्यक्ती; शेतकरी, फुलेवाला, धावणारा व्यक्ती, हळूहळू पाय न वाजता चालणारा व्यक्ती.	दृक्‌श्राव्य माध्यमे	(१) निरीक्षणातून नोंदी करणे.
	संगीत	गायन	भूमिकाभिनय, संगीत, नृत्य आणि हालचाली करताना त्यांच्या कामाकडे लक्ष देतो.	(२) विद्यार्थ्यांना शारीरिक हालचाली, लयीचा क्रम समजतो. उदा. अभिनयगीते, बडबडगीते, कृतिगीते, इत्यादी. (साहित्य उपलब्ध नसल्यास टाळीच्या ठेक्यावर सराव घ्यावा.)	दृक्‌श्राव्य साधने	(१) निरीक्षणातून नोंदी करणे.
		नृत्य		३) शिक्षकांनी शब्द न उच्चारता केलेल्या हालचाली मुले करून दाखवतात व त्या ओळखतात. उदा. फूल उमलणे, हरिण उड्या, झोपणे, पोहणे, लाथ मारणे, नागमोडी वळणे, भोवऱ्याचे फिरणे इ.	दृक्‌श्राव्य साधने	(१) विद्यार्थी कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
क्षमता : 12.5 विविध कला, स्थानिक संस्कृती आणि वारसा यांची निर्मिती करताना आणि अनुभव घेताना विविध प्रकारच्या प्रतिक्रियांना प्रतिसाद देतो व प्रशंसा करतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	चित्रकला	रंग आणि आकार	कलाकृतीबाबत आवडी–निवडी व इतर मते व्यक्त करताना शाब्दिक/ अशाब्दिक प्रतिसाद देतो.	(१) चित्रातील रंग, आकार याविषयी स्वमत व्यक्त करतो. उदा. प्राणी, पक्षी, फुले, पाने इ. (स्थानिक भागात उपलब्ध घटकांचा व चित्रांचा वापर करावा.) (२) विद्यार्थ्यांचे गट तयार करून प्रत्येक गटास एक चित्र देऊन निरीक्षण करून स्वमत व्यक्त करण्यास सांगणे. (३) चर्चेच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना चित्रा–बद्दल बोलण्यास सांगणे. त्याची चित्राबद्दल इतर मते व्यक्त करण्यास सांगणे.	परिसरातील नैसर्गिक व मानवनिर्मित घटकांची चित्रे, छायाचित्रे/ व्हिडिओ क्लिप	(१) स्वतःच्या आवडीनिवडी व्यक्त करताना निरीक्षण करणे, त्याच्या नोंदी घेणे. विद्यार्थ्यांची इतर मते ऐकून घेणे व त्याची नोंद ठेवणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	चित्रकला	रंग व आकार यांची ओळख	कलेशी संबंधित कृतीमध्ये इतरांच्या उपस्थितीची दखल घेतो.	(१) स्वत: काढलेले चित्र इतर पाहत असताना चित्राबाबत मुद्दे स्पष्ट करतो. (२) कलाकृती तयार करताना इतरांच्या उपस्थितीची दखल घेतो. त्यांच्या समवेत कलाकृतीच्या कामात सहभाग घेतो. (३) विविध रंगांची खेळणी/रंगीत ठोकळे यांचे रंग आणि आकारानुसार इतरांच्या मदतीने गट तयार करतो.	रंगांचे तक्ते, फ्लेक्स इ. रंगीत खेळणी, रंगीत ठोकळे	(१) दिलेल्या कृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे. निरीक्षणाद्वारे नोंदी करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नाट्य	स्थानिक नाट्यातील पात्र, स्थानिक शिल्प, ऐतिहासिक स्थळे	कलाकृती किंवा स्थानिक, सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांच्या विविध पैलूंबाबत संवाद साधतो. (कलाकृती सादर करणाऱ्या पात्राचा टिपेचा व भितीदायक आवाज)	(१) स्थानिक स्तरावरील प्रसिद्ध कलाकृती पाहतो. त्यातील पात्राबद्दलचे विविध पैलू उलगडतो/सांगतो. (२) परिसरातील वारसा स्थळे, कलाकृती यांबद्दल व्यक्त होतो, इतरांशी संवाद साधतो.	प्रत्यक्ष नाट्य चित्रफित, छायाचित्र, प्रत्यक्ष कलाकृती	(१) उपक्रमाद्वारे विद्यार्थी विविध पैलू सांगतो याचे निरीक्षण करणे व नोंद घेणे. (२) विद्यार्थी कलाकृतीबद्दल संवाद कसा साधतो, किती मुद्देसूदपणे मांडतो याचे निरीक्षण करणे व नोंदी घेणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नाट्य	सादरीकरण	कलेच्या प्रक्रियेदरम्यान समवयस्कासोबत प्रतिसाद व कल्पनेची देवाणघेवाण करतो.	(१) वर्गामध्ये सहाध्यायीसोबत 'फॅन्सी ड्रेस' सादरीकरणासाठी चर्चा करतो. या दरम्यान विविध वेशभूषांबाबतच्या कल्पना सांगतो. चर्चेत सहभागी होऊन प्रतिसाद देतो. (१) ओरोगामी कलेसाठी एकत्रित काम करताना समवयस्कासोबत चर्चा करतो, कल्पनांची देवाणघेवाण करतो. उदा. कागदाचे घडीकाम	वेशभूषा, कागदी मुखवटे	(१) समवयस्कां-सोबत देत असलेल्या प्रतिसादांचे कलेसंदर्भातील कल्पनांच्या देवाणघेवाणीचे निरीक्षण करणे व नोंद करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	चित्र/शिल्प	कलाकृतींचे निरीक्षण व तुलना	विविध कलाकृती/ रचना सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांची तुलना करतो आणि विविध प्रतिसाद शब्दांमध्ये स्पष्ट करतो.	(१) विविध चित्रे किंवा शिल्प दाखवून त्याविषयी माहिती देणे. चित्र व शिल्प या दोन्ही विषयी दृक्श्राव्य/छायाचित्राच्या माध्यमातून माहिती देणे. चित्र हे द्विमितीय व शिल्प हे त्रिमितिय असते याची समज करून देणे. उदा. परिसरातील उपलब्ध असलेली चित्रे व शिल्प दाखवणे. प्रसिद्ध शिल्पाची छायाचित्रे/ व्हिडिओ क्लिप्स दाखवतात तसेच स्थानिक भागात चौकात असलेला पुतळा दाखवतात. (२) गायन वादन यातील फरक सांगणे गायन वादन याच्याशी संबंधित चित्रे/व्हिडिओ दृक्श्राव्य दाखविणे व त्यांची माहिती देणे. प्रश्नोत्तरातून मुलांना बोलते करून त्यातील फरक व साम्य विचारणे.	विविध चित्रे, शिल्प चित्र, शिल्पाची छायाचित्रे, दृक्श्राव्य साधने चित्रे/ दृक्श्राव्य	(१) दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	नृत्य व नाट्य	गायन व नाट्यातील साम्य व फरक	कलेबाबत प्रत्येक व्यक्तीचा प्राधान्य क्रम हा वेगळा असू शकतो हे लक्षात घेतो.	(१) विद्यार्थ्यांचे गट बनवून काही गटांना नृत्य व काहींना नाटिका सादर करण्यास प्रोत्साहित करणे. त्यानंतर दोन्हींमधील फरक व साम्य याविषयी विचारणे. (जास्तीत जास्त मुलांना संधी देणे.)	दृक्‌श्राव्य माध्यम व वाद्ये इ.	(१) दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	चित्र	रेखाटणे व रंगवणे	कलेबाबत प्रत्येक व्यक्तीचा प्राधान्यक्रम हा वेगळा असू शकतो हे लक्षात घेतो.	(१) रंग, कागद, खपट (पुठ्ठा), माती, रांगोळी, पेन्सील, रंगीत खडू, इत्यादी साहित्यांमधून स्वत:च्या आवडीने एक कलाकृती तयार करण्यास द्यावी. उदा. चित्र, शिल्प, कोलाज, कागदी शिल्प, इत्यादी.	रंग, कागद, पुठ्ठा, माती, रांगोळी, रंगीत खडू	(१) दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	गायन	बडबडगीताचे सादरीकरण	कलेबाबत प्रत्येक व्यक्तीचा प्राधान्यक्रम हा वेगळा असू शकतो हे लक्षात घेतो.	(१) तालासुरात बडबडगीताचे सादरीकरण करावे. उदा. ये रे ये रे पावसा, नाच रे मोरा इ. समूह गायनाकडून (मुलांच्या आवडीनुसार)वैयक्तिक सहभागासाठी प्रोत्साहन देणे.	दृक्‌श्राव्य साधने	(१) दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	नाट्य	सादरीकरण	कलेबाबत प्रत्येक व्यक्तीचा प्राधान्यक्रम हा वेगळा असू शकतो हे लक्षात घेतो.	(१) वैयक्तिक सहभाग तथा चांगले सादरीकरण करणाऱ्या बालकांना प्रतिसाद देणे, प्रशंसा करणे. उदा. विविध कलांचे, सादरीकरण करण्यास संधी देणे.	दृक्‌श्राव्य साधने	(१) दिलेल्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	नाट्य, चित्रकला	मुखवट्याचा वापर करून नाट्य सादर करणे.	विविध कलाकृती/ रचना किंवा सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांची तुलना करतो आणि विविध प्रतिसाद शब्दांमध्ये स्पष्ट करतो.	(१) मुले शिक्षकांच्या साहाय्याने कागदाचा/इतर उपलब्ध साहित्याचा वापर करून मुखवटे बनवतील. (२) मुखवटे लावून नाट्य सादर करतील व या नवीन नाट्य प्रकाराविषयी तुलनात्मक प्रतिसाद शब्दात व्यक्त करतील. (कृती कागद, कापड, पुठ्ठा इ. च्या साहाय्याने मुखवटा तयार करून घेणे.)	रंगीत कागद, मुखवट्याची बाह्यरेषा असलेला नमुना, गोंद चिकटपट्टी, काठ्या, आईस्क्रिम स्टिक इ.	(१) मुलांच्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	गायन, वादन चित्र	रसग्रहण रेखाटन व रंगकाम	कलात्मक विचार आणि अभिव्यक्ती याबाबत विविध प्रकारे प्रतिसादाची देवाणघेवाण करतो व त्यांची प्रशंसा करतो.	(१) एखादे गाणे ऐकवून त्याविषयी मुलांना प्रश्नोत्तर पद्धतीच्या माध्यमातून बोलते करणे. (उदा. गाण्यातील तुम्हांला काय आवडले, आवाज कसा वाटला इ.) (२) एखादा प्रसंग सांगून त्याचे अभिनय रूपात सादर करून घ्यावे. उदा. बस, रेल्वे प्रवास, वाढदिवस प्रसंग, डॉक्टर–पेशंट संवाद. (३) भौमितिक आकारांची साधी–सोपी रचना करून प्राथमिक श्रेणीच्या विविध छटांचा वापर करणे. (४) दैनंदिन वापरातील विविध वस्तू, खेळणी, आवडणारे खेळ इत्यादींचे सोपी रेखाटन करून रंगवणे. उदा. मी आणि माझी बाहुली, बॅट–बॉल, फळे–फुले, प्राणी, पक्षी, इ.	दृक्श्राव्य साधने, स्पिकर कागद, पेन्सिल, रबर, रंग, इ.	(१) मुलांच्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	नाट्य	सादरीकरण	कलात्मक विचार आणि अभिव्यक्ती याबाबत विविध प्रकारे प्रतिसादाची देवाणघेवाण करतो व त्यांची प्रशंसा करतो.	(५) छोटे-छोटे संवाद सादर करण्याची संधी देणे. उदा. मी सिंह बोलतोय, मी सैनिक बोलतोय इ. (६) सोबतच आवाजातील चढ-उताराविषयी प्राथमिक स्वरूपात अवगत करून देणे किंवा ऑडिओ संवादाबरोबर अभिनय हालचाली करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.	माईक, स्पिकर बॉक्स, पेन ड्राईव्ह इ.	
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	नाट्य,	सादरीकरण व रसग्रहण (बाहुलीनाट्य)	विविध कलाकृती/ रचना किंवा सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांची तुलना करतो आणि विविध प्रतिसाद शब्दामध्ये स्पष्ट करतो.	(१) मुले शिक्षकांच्या मदतीने परिसरातील उपलब्ध साहित्याचा वापर करून पपेट्स बनवतील. त्यांचा वापर करून सोप्या संवादाद्वारे नाटिका सादर करतील व शिक्षक मुलांना नाट्य व बाहुली नाट्य (पपेट शो) यांतील फरक व साम्य विचारतील आणि मार्गदर्शन करतील. जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना सहभागी करतील.	नारळाच्या करवंट्या, फुगे, कागद, जुन्या प्लॅस्टिक बॉटल इ. परिसरातील उपलब्ध साहित्य.	(१) मुलांच्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
	चित्र, शिल्प, नृत्य, नाट्य, गायन, वादन	रसग्रहण फरक/ साम्य समजणे, स्पष्ट करणे.	विविध कलाकृती/ रचना किंवा सांस्कृतिक अभिव्यक्ती यांची तुलना करतो आणि विविध प्रतिसाद शब्दामध्ये स्पष्ट करतो.	(१) छायाचित्रे किंवा दृक्श्राव्य माध्यमातून मुलांना कलेचे विविध प्रकार. चित्र, शिल्प, गायन, वादन, नृत्य, नाट्य यांबद्दलची समज आहे का याची माहिती घेतील. मुलांना शब्दात प्रतिसाद देण्यास प्रोत्साहित करतील.	छायाचित्रे, दृक्श्राव्य साधने	(१) मुलांच्या कृतीचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	चित्र	वस्तूचित्र	कलात्मक विचार आणि अभिव्यक्ती याबाबत विविध प्रकारे प्रतिसादाची देवाणघेवाण करतो व त्याची प्रशंसा करतो.	(१) भौमितिक, नैसर्गिक आकारांची सहज, सोपी रचना करणे व उपलब्ध रंगांच्या माध्यमाचा वापर करणे. वस्तूंच्या आकारमानाचे निरीक्षण करणे. उदा. लांबी, रुंदी, उंची, रंग, आकार (रेखाटन करणे आणि रंगविणे.)	ड्रॉईंग कागद, रंग साहित्य, कंपासपेटी	(१) मुलांच्या विविध कलाकृतींचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.
				(२) परिसराचे निरीक्षण करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे व सूर्योदय, सूर्यास्त, निसर्गचित्र, झाडांची फांदी, झाडे, वृक्ष, पर्वत, शिखरे यांची सोप्य आा पद्धतीने रेखाटने करणे.	ड्रॉईंग कागद, रंग साहित्य, कंपासपेटी	
	नाट्य	सादरीकरण		(३) एकापेक्षा अधिक पात्र निवडून शालेय पाठ्यक्रमातील छोटे संवाद सादर करण्याची समूहात संधी देणे. मूकाभिनयाचा देखील यामध्ये समावेश करावा. आवाजातील चढ–उतार आणि सुस्पष्ट उच्चार करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे, मार्गदर्शन करावे. परिपाठाच्या वेळी दिनविशेषाप्रमाणे नियोजन करावे. (वाचन प्रेरणा दिन) थोर व्यक्तींच्या व्यक्तिरेखा साकारतील.	मुखवटे, स्पीकर बॉक्स माईक, वेशभूषा इ.	

विकासात्मक क्षेत्र : सकारात्मक अध्ययन सवयी

क्षमता : C 13.1.3.1 अवधान आणि हेतुपुरस्कर कृती : नियोजन, अवधान आणि विशिष्ट ध्येय प्राप्तीसाठी कृती करणे अशी कौशल्ये संपादित करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता	कमी कालावधीसाठी स्वत:च्या कृतीवर लक्ष केंद्रीत करतो. (उदा. कोडी सोडवणे)	(१) वेगवेगळ्या चित्रांच्या जोड्या लावणे. (२) मोठ्या चित्रांतील फरक सांगणे. (३) रंगांच्या जोड्या लावणे.	वेगवेगळी चित्रे (रंगीत)	(१) लक्ष एकाग्र करतो व दिलेली कृती करतो.
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता	गुंतवून ठेवणाऱ्या एक किंवा दोन कृतींमध्ये अभिरुची टिकवून ठेवतो. (उदा. ५ –१० मिनिटांसाठी)	(१) वेगवेगळ्या वस्तू रंगानुसार वर्गीकरण करणे. (२) वेगवेगळ्या चित्रांचे निरीक्षण करणे. (३) चित्र रंगवणे/गिरगिटणे. (४) ठसेकाम.	वेगवेगळ्या वस्तू, चित्र, रंग	(१) कृतीमध्ये अभिरुची टिकवून ठेवतो.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता (अवधान)	प्रौढांच्या मदतीत सुरू असणाऱ्या प्रकटवाचन, कथाकथन यांसारख्या कृतींमध्ये काही काळासाठी लक्ष विचलित न होता एकाग्र होतो.	(१) विविध प्रसंग, गोष्ट ऐकताना लक्षपूर्वक ऐकण्यास सांगणे. (२) विविध प्रसंगांचे व गोष्टींचे नाटक पाहताना लक्षपूर्वक पाहण्यास सांगणे.	अभिनय करताना लागणारे काही कपडे व वस्तू	(१) लक्ष विचलित न होता गोष्ट ऐकतो व पाहतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता	आवडणाऱ्या विविध कृती करत राहतो. (नाट्यात्मक खेळ आणि ठोकळे ठेवलेल्या ठिकाणी १० मिनिटांसाठी खेळतो.)	(१) वेगवेगळ्या सांगितलेल्या छोट्या गोष्टींच्या नाट्यात्मक कृती मन लावून करतो.	कृतीसाठी लागणाऱ्या वस्तू	(१) विविध कृती एकाग्रतेने करतो.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	नियोजन व एकाग्रता	रंगकाम, ब्लॉक जोडणे यांसारख्या कृती व कार्यावर जास्त कालावधीसाठी लक्ष केंद्रीत करतो व अधिक्याने स्वतंत्रपणे करतो.	(१) दिलेल्या आकृतीमध्ये रंगकाम मुलांच्या नियोजनाप्रमाणे करून घेणे व कृती करून घेणे. (२) रंग व आकाराप्रमाणे ठोकळे ब्लॉक जोडणीचे नियोजन करून कृती करून घेणे.	रंग चित्र, ब्लॉक (ठोकळे)	(१) सांगितलेल्या कृतीचे नियोजन करून एकाग्रतेने करणे.
	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता	आवडणाऱ्या कृतींमध्ये जास्त कालावधीसाठी गुंतून राहतो. (२० मिनिटे चित्र रंगवणे)	(१) दिलेल्या आकृतीमध्ये रंगकाम करून घेणे आणि ते पूर्ण करून घेणे. (२) जास्तीत जास्त वेळ न कंटाळता रंगकाम करून घेणे.	चित्र, रंग	(१) पूर्ण वेळ बसून लक्षपूर्वक कृती करतो.
	सकारात्मक सवयी	चिकाटी	प्रौढ व्यक्तींनी सुरू केलेल्या व बालकाला फारशी रुची नसणाऱ्या	१) शिक्षक सांगणाऱ्या कृती (जसे की, चित्र रंगवणे, गाणे म्हणणे, नृत्य करणे) मुलांचे लक्ष वेधून घेऊन रुची तयार होण्यासाठी कृती वेगवेगळ्या प्रकारे करून घेणे.	कृतीसाठी लागणारे साहित्य	(१) रुची नसलेल्या कृतीमध्ये सहभागी होतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			कृतींकडे देखील लक्ष देण्याची सुरुवात करतो. (उदा. शिक्षक केंद्रित नेतृत्व असणाऱ्या लहान गटामध्ये सहभागी होणे.)			
क्षमता : C 13.1.4.1 अवधान आणि हेतुपुरस्कर कृती : नियोजन, अवधान आणि विशिष्ट ध्येय प्राप्तीसाठी कृती करणे अशी कौशल्ये संपादित करतो.						
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	चिकाटी	प्रौढ व्यक्तींनी सुरू केलेल्या व बालकाला फारशी रुची नसणाऱ्या कृतींकडे देखील लक्ष देतो. (उदा. शिक्षक केंद्रित नेतृत्व असणाऱ्या लहान गटामध्ये सहभागी होणे.)	(१) शिक्षकांनी सांगितलेल्या कृती (जसे की, चित्र रेखाटणे, रंग भरणे, चिकटकाम करणे, मातीला आकार देणे, गाणे म्हणणे, नृत्य करणे) आवडत नसले, तरी लक्ष देऊन करून घेणे.	कृतीसाठी लागणारे साहित्य	(१) न आवडणाऱ्या कृतींमध्ये लक्ष देऊन सहभागी होतो.
	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता, अवधान/चिकाटी	कृतींमध्ये जास्त कालावधीसाठी गुंतून राहतो. (२० मिनिटे)	१) शिक्षकांनी सांगितलेल्या कृती करण्यासाठी आवडीने पूर्ण वेळ करून घेणे. (चित्र रेखाटने, रंग भरणे, चिकटकाम करणे, मातीला आकार देणे, गाणे म्हणणे, नृत्य करणे) आवडत नसले तरी लक्ष देऊन करून घेणे.	कृतीसाठी लागणारे साहित्य	(१) कृतींमध्ये पूर्ण वेळ गुंतून राहतो.

क्षमता : C 13.1.5.1 अवधान आणि हेतुपुरस्कर कृती : नियोजन, अवधान आणि विशिष्ट ध्येय प्राप्तीसाठी कृती करणे अशी कौशल्ये संपादित करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	सकारात्मक सवयी	चिकाटी	प्रौढ व्यक्तींनी सुरू केलेल्या व बालकाला फारशी रुची नसणाऱ्या कृतींकडे देखील लक्ष देतो. (उदा. शिक्षक केंद्रीत नेतृत्व असणाऱ्या लहान गटामध्ये सहभागी होणे.)	१) शिक्षकांनी सांगितलेल्या कृती (जसे की, चित्र रेखाटणे, रंग भरणे, गाणे, नृत्य करणे, चिकटकाम करणे, मातीपासून खेळणी तयार करणे इ.) आवडत नसले तरी लक्ष देऊन कृती करण्यात सहभागी करून घेणे.	कृतींसाठी आवश्यक साहित्य	दिलेली कृती आवडत नसली तरी लक्ष देऊन करतो.
	सकारात्मक सवयी	एकाग्रता, अवधान/चिकाटी	कृतींमध्ये जास्त कालावधीसाठी गुंतून राहतो. (३० मिनिटे)	१) शिक्षकांनी दिलेली कृती (जसे की, चित्र रेखाटणे, रंग भरणे, घडीकाम करणे, माती मळणे व खेळणी तयार करणे. गीत गाणे, नृत्य करणे, वाद्य वाजवणे, इ.) अधिक काळ ३० मिनिटापर्यंत करून घेणे.	कृतींसाठी आवश्यक साहित्य	दिलेली कृती अधिक वेळेपर्यंत (३० मिनिटे) करतो.

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४
(वय वर्षे ३ ते ८)
विषय : कार्यशिक्षण

प्रस्तावना

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० (NEP-2020) मध्ये ५ + ३+ ३ + ४ हा आकृतिबंध स्वीकारण्यात आला आहे. या नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – २०२० मध्ये उल्लेखित केल्याप्रमाणे सुरुवातीची ३ ते ८ वर्षे (पायाभूत स्तर) बालकाच्या वाचन, लेखन, संख्याज्ञान, शारीरिक, भाषिक, बोधात्मक, सामाजिक, नैतिक व भाषा आणि कारक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. बालकाचे प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील वय वर्षे ३ ते ६ चे शिक्षण अंगणवाडी/बालवाडी मधून होत असते. तर वय वर्षे ६ ते ८ चे प्राथमिक शिक्षण संस्थात्मक व्यवस्थेमध्ये अर्थात शाळेत उत्तम पद्धतीने होण्यासाठी एकूणच संस्थात्मक वातावरण व शाळेशी संबंधित सर्व घटकांवर विशेष लक्ष देण्यावर भर आहे. देशासाठी सर्वगुण संपन्न, समृद्ध नागरिक घडावा यासाठी प्रथमच ३ ते ६ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या शिक्षणाचा संपूर्ण प्रक्रियेसह विचार केला आहे. पायाभूत शिक्षणाच्या स्तरावरील अभ्यासक्रमात पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान (FLN) यावरही भर देण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० (NEP-2020) अभ्यासक्रमात पंचकोश विकसनाला महत्त्वाचे स्थान देण्यात आले. त्या अनुषंगाने प्रत्येक क्षेत्रात पंचकोश अंर्तभूत करण्यात आले आहेत. पायाभूत स्तराचा विचार करता बालकाची शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनिक स्थिती पाहता कार्यशिक्षणातून पंचकोश विकसनाच्या दृष्टीने वैविध्यपूर्ण उपक्रमांची मांडणी करण्यात आली आहे.

बालकांच्या कारक कौशल्याबरोबरच एकविसाव्या शतकातील महत्त्वपूर्ण कौशल्ये तसेच कृषी, पर्यटन व्यावसायिकतेचा पाया याच पायाभूत स्तरांपासून घातला जाईल अशा उपक्रमांची मांडणी केलेली आहे. कार्यशिक्षणाच्या उपक्रमांद्वारे बालकांना 'स्व'ची ओळख तसेच गृहभाषा, मातृभाषा, कला, स्वतःच्या परिसराविषयी आत्मीयता, सण, समारंभ, स्थानिक खेळ, परंपरा यांचा परिचय एकात्मिक पद्धतीने होणार आहे. कार्यशिक्षणाच्या विविध उपक्रमांद्वारे बालकांच्या भविष्यातील व्यावसायिकतेची नांदी याच स्तरामध्ये सुरू होणार आहे.

कार्यशिक्षणाचे उपक्रम प्रत्यक्षपणे वर्गात आणि वर्गाच्या बाहेर सर्वसमावेशक पूर्ण होणार आहेत. विशेष गरजा असणाऱ्या बालकांना सामावून घेण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जाणार आहेत.

भारतीय संस्कृतीची रुजवणूक होण्यासाठी स्थानिक उत्सव, समारंभ, परंपरा, कला, पिके, भौगौलिक रचना, उपलब्ध साधनसामग्री यांचाही विचार कार्यशिक्षण विषयाच्या उपक्रमांची मांडणी करताना करण्यात आलेला आहे.

भारत हा कृषिप्रधान देश असल्याने भारतात कृषीक्षेत्रास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. या संदर्भात भारतातील शेतीचे महत्त्व, कृषीक्षेत्रातील मानवी (मानवी संसाधने) गुंतवणूक, शेतीचे लोकजीवनातील विशेष स्थान या सर्व बाबींचा विचार करता सदर आराखड्यात नव्या पिढीची नाळ कृषीक्षेत्राशी जोडण्यासाठी कृषीक्षेत्राचा, कृषी तंत्रज्ञानाचा विस्तार होण्यासाठी माती, पाणी, नैसर्गिक संसाधने, वनस्पती, स्थानिक पशुपक्षी याविषयातील अनेक उपक्रम सुचवलेले आहे.

पर्यटन हा मानवी जीवनातला अतिशय महत्त्वाचा भाग आहे. बालकांना पर्यटन व्यवसायात विविध संधी उपलब्ध आहेत. पर्यटन क्षेत्राविषयी माहिती, परिचय याच स्तरावर देण्यासाठी उपक्रमांची योजना केलेली आहे.

आपला देश माहिती–तंत्रज्ञान क्षेत्रात एक प्रगत देश म्हणून ओळखला जात आहे. माहिती–तंत्रज्ञानाचा वापर सर्व क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात बालकांना पायाभूत स्तरापासून माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर योग्य रीतीने करता यावा यासाठीचे सोपे व सुलभ उपक्रम मांडलेले आहेत.

कार्यशिक्षणाचे उपक्रम आपल्या वर्गात पूर्ण करताना शिक्षकांना भरपूर स्वातंत्र्यही देण्यात आले आहे. ते आपल्या भौगोलिक परिसर, स्थानिक उपलब्ध साधनसामग्री, यात्रा, उत्सव, समारंभ, कला, परंपरा यानुसार उपक्रमांचे आयोजन आणि कार्यवाही करू शकणार आहेत. वर्गातील वातावरण, बालकाचे वर्तन स्थिरावण्यासाठी सकारात्मक मार्गदर्शन, शिस्त, प्रदर्शन, चैतन्यदायी अध्ययन कोपरे, बोलक्या भिंती, अध्ययन समृद्ध वातावरण यावर भर देण्यात आलेला आहे. पायाभूत स्तरावर बालकांना आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा वापर सक्रियतेने करता येईल. बालकांना जास्तीत जास्त वस्तूंची हाताळणी आणि उपक्रमात सहभागाची संधी मिळेल. बालकांच्या उज्ज्वल भविष्याची पायाभरणी याच स्तरावर होईल अशी उपक्रमांची योजना आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार अभ्यासक्रमाची मांडणी, ध्येय, क्षेत्र, क्षमता, अध्ययन निष्पत्ती, अध्ययन अनुभवांची रचना, अध्ययन साधने, मूल्यमापन निर्देश या क्रमाने केलेली आहे. पायाभूत शिक्षण स्तरावर ४० टक्के भारांशासाठी संस्कृती संवर्धन, जलसाक्षरता, आपत्ती व्यवस्थापन, अभिरुचीपूरक आणि कौशल्याधिष्ठित उपक्रम अंतर्भूत केले आहेत.

६० टक्के भारांशासाठी ऐच्छिक उपक्रमांमध्ये उत्पादकतेला प्रेरणा देणारे अन्न, वस्त्र, निवारा, पर्यटन, कृषी, पशुपक्षी संवर्धन, माहिती–तंत्रज्ञान यांचा विचार करून संबंधित उपक्रम सुचवण्यात आले आहेत.

अध्ययन निष्पत्ती व पंचकोशीय विकास यांचा सहसंबंध पुढील तक्त्याद्वारे पाहूया.

विकासक्षेत्र	अभ्यासक्रमाची ध्येय	क्षमता	संबंधित कोश
सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास	C G.4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.	C 4.1 - कुटुंब आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वतःला ओळखायला सुरुवात करतो.	मनोमय कोश

विकासक्षेत्र	अभ्यासक्रमाची ध्येय	क्षमता	संबंधित कोश
		C 4.2 - विविध भावना ओळखतो. त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.	मनोमय कोश (भावनिक विकास, भावना ओळख)
		C 4.3 - इतर बालके आणि प्रौढ यांच्याशी सहजतेने संवाद साधतो.	मनोमय कोश सामाजिक आणि भावनिक विकास)
		C 4.4 - इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.	मनोमय कोश सामाजिक विकास, सहकार्य, नेतृत्व)
		C 4.5 - शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.	मनोमय कोश (नैतिक शिक्षण, सकारात्मक वर्तन)
		C 4.6 - गरजेच्यावेळी इतरांना (प्राणी आणि वनस्पतींसह) मदत करतो, दया–भाव दर्शवतो.	मनोमय कोश सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास– सेवा वृत्ती, मदत, सहकार्य)
		C 4.7 - इतर बालकांचे विचार त्यांचे प्राधान्य व भावनिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देतो.	विज्ञानमय कोश (बौद्धिक विकास, तुलना) मनोमय कोश (भावनिक विकास– भाव प्रकटीकरण)
	C G.5 - बालके उत्पादक कार्याबाबत व सेवेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतात.	C 5.1 - इतरांना मदत करण्यासाठी वयानुरूप सुयोग्य शारीरिक श्रम करण्याची तयारी दर्शवितो आणि त्यामध्ये सहभागी होतो.	मनोमय कोश (सामाजिक विकास–श्रमप्रतिष्ठा, सद्गुण, सदाचार)
	C G.6 - बालके स्वतः भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल कृतज्ञता भाव दर्शवितात.	C 6.1 - सर्व प्रकारच्या जीवांची काळजी घेतो व त्यांच्यासोबत राहण्याचा आनंद प्रकट करतो.	मनोमय कोश (संवेदनशीलता, कृतज्ञता भाव) आनंदमय कोश (एकरूपता) विज्ञानमय कोश (कुतूहल– जाणून घेणे.)

सर्व कोश हे एकमेकांशी संबंधित आहेत. प्रत्येक होणाऱ्या कृतीतून जरी आपण एखाद्या कोशाच्या विकसनाचा विचार केला, तरी त्याचबरोबर अन्य कोशाचेही विकसन होऊ शकते. त्यामुळे प्रत्येक कोश वेगवेगळा विकसित न होता एकाचवेळी सर्व कोशांचे विकास हे समांतर सुरू असतील. त्यादृष्टीने बालकांना योग्य पद्धतीने विकसित करण्याचा प्रयत्न करता येईल.

(संदर्भ : राज्य अभ्यासक्रम आराखडा : पायाभूत स्तर–२०२४)

सामाजिक, भावनिक, नैतिक या क्षेत्रातील क्षमता बालकांमध्ये रुजवण्यासाठी अध्ययन निष्पत्ती दिलेल्या आहेत.

याच बरोबर अध्ययन निष्पत्ती आणि नियोजनपूर्वक अध्ययन अनुभवांची रचना करून, कार्यशिक्षण विषय बालकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी मनोरंजक, आशयघन, माहिती–तंत्रज्ञान साधनांचा वापर अध्ययन–अध्यापन पद्धतीत करणे अपेक्षित आहे.

कार्यशिक्षण उपक्रमांचे मूल्यमापन अध्ययन निष्पत्तीच्या आधारे करणे गरजेचे आहे. अध्ययन निष्पत्तीचे प्रतिबिंब स्पष्ट होण्यासाठी संचिका, कार्यशिक्षण कोपरे यांचा वापर अपेक्षित असणार आहे. तसेच समग्र प्रगती पुस्तक (HPC) मूल्यमापनासाठी प्रस्तावित करण्यात आलेले आहे.

एकंदरितच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मध्ये दिव्यांग बालकांसह सर्व बालक, शिक्षक, पालक, कुटुंब, समाज यांच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी प्रयत्न केलेला आहे. यामध्ये वयोगटानुसार अभ्यासक्रम ध्येयांची व त्यानुसार अनुरूप अध्ययन कृतीची रचना करण्यात आलेली आहे.

चला आपण मिळून भारत देशाला पायाभूत शिक्षण स्तरावर संपन्न, समृद्ध, सक्षम करण्याच्या प्रक्रियेत एकजुटीने काम करण्यासाठी कटिबद्ध होऊयात.

कार्यशिक्षण विषयाची ठळक उद्दिष्टे :

१) **श्रमप्रतिष्ठा :** श्रम आणि कौशल्य यावर आधारित कामे करणे, तसेच श्रमजीवी लोकांबद्दल आदराची भावना ठेवून सन्मान करणे.

२) **उद्योजकतेचे शिक्षण :** बालकांमध्ये उद्योजकतेविषयी असलेल्या सुप्त गुणांचा विकास करणे, तसेच उपजत असलेल्या गुणांना वाव देऊन उद्योजकतेविषयीचे आवश्यक ज्ञान देणे.

३) **जीवन क्षमता विकसित करणारी कौशल्ये :** बालकांच्या गरजा व समस्या यांच्याशी निगडित उपक्रमांद्वारे निरोगी व आनंदमय जीवन जगण्यासाठी कौशल्ये विकसित करण्यात मदत करणे.

४) **समाजोपयोगिता व कार्यजगताचे समन्वेषण :** कार्यशिक्षणातील उपक्रमातून समाजातील उद्योगमूलक कार्याची ओळख करून घेण्याची संधी प्राप्त करून देणे आणि समाज विकसनासाठी त्यांचा उपयोग करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

५) **कार्यातील स्व–भूमिकेची समज :** विविध उपक्रमातील कार्य निश्चितीनंतर त्या कार्यातील स्व–भूमिका समजावून घेऊन त्यातील कार्यकारणभाव, शास्त्रीय तत्त्वे व क्रमवारिता यांची माहिती घेणे.

६) **अर्थोत्पादन क्षमता :** उत्पादक उपक्रमाचा सराव करत असताना बालकांमध्ये उत्पादनास आवश्यक अशी प्राथमिक कौशल्ये निर्माण करणे व शक्य तेथे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष स्वरूपात मर्यादित अर्थोत्पादन करण्याची क्षमता निर्माण करणे.

७) **कार्यकौशल्य विकास :** उत्पादक कार्यातील सुबकता, अचूकता, आकर्षकता, गती निर्मिती, प्रदर्शन व विक्री याबाबतची कौशल्ये विकसित करणे.

८) **कार्यसंस्कृतीचे जतन व संवर्धन :** परिसरातील विविध कार्यांची ओळख करून घेणे. सामाजिक रुढी, परंपरा आणि प्रथा यांच्या मागील कार्याची ओळख करून घेणे. कार्यकारणभाव जाणून त्यांचे जतन व संवर्धन करण्यास मदत करणे.

९) **अनिवार्य उपक्रम :** सर्व शाळांमध्ये उपक्रमाच्या बाबतीत एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी व बालकांमध्ये समाजोपयोगी कार्याची वृत्ती जोपसण्यासाठी अनिवार्य उपक्रमांची योजना करणे.

१०) **कार्यशिक्षणातून पर्यावरणाची जाणीव :** अनिवार्य उपक्रमातून तसेच उत्पादक उपक्रमातून पर्यावरण संरक्षण व संवर्धन यांची जाणीव निर्माण करणे.

कार्यशिक्षणाची सामान्य उद्दिष्टे :

१) आधुनिक तंत्रज्ञान, राष्ट्रीय परंपरा, संस्कृती यांचा समन्वय साधण्यासाठी कार्यशिक्षणाची आवश्यकता समजून घेणे.

२) स्थानिक, वैश्विक व मुक्त व्यवस्था यांचा होणारा सकारात्मक व नकारात्मक प्रभाव जाणून घेणे.

३) नैसर्गिक, सामाजिक व मानवी आंतरक्रियेची जाणीव निर्माण करणे.

४) मानवी जीवनातील ताणतणाव दूर करण्याचे मार्ग व त्यांची साधने जाणून घेणे.

५) दैनंदिन जीवनातील माहितीचे आकलन व उपयोजन करून निश्चित दिशा विकसित करणे.

६) नैतिक, सामाजिक व राष्ट्रीय मूल्यांभोवती गुण केंद्रिभूत करून समाजाला उपयोगी नागरिक घडविणे.

७) पूर्व व्यावसायिक व व्यावसायिक कौशल्ये विकसित करणे.

८) आधुनिक तंत्रज्ञान व मानवी कार्यक्षमता या एकमेकांस पूरक राहतील याची जाणीव निर्माण करणे.

९) दृक्श्राव्य कलांच्या सादरीकरणातून सृजनशीलता व स्वयं–प्रकटीकरण क्षमता जोपासणे.

१०) सार्वजनिक साधनसंपत्तीची जपणूक करणे.

बालकांमध्ये भारतीय असण्याचा अभिमान हा विचार मन, बुद्धी, कृतीतही खोलवर बिंबवणे तसेच ज्ञान कौशल्य, मूल्ये, आणि भावना विकसित करणे हा या धोरणाचा दृष्टिकोन आहे.

कार्यशिक्षण विषयाचे स्वरूप व भारांश
पायाभूत स्तर (वय ३ ते ८ वर्षे)

- अनिवार्य उपक्रम ४०%
  - गरजाधिष्ठित उपक्रम २०%
    - संस्कृती कार्यजगताची ओळख
    - जलसाक्षरता
    - आपत्ती व्यवस्थापन (परिपाठ, दैनंदिन कामकाजावेळी आयोजन, राष्ट्रीय उत्सव, समारंभ)

    या उपक्रमांतर्गत अभ्यासक्रम वर्षभरात पूर्ण करून घ्यावा.
  - अभिरुचीपूरक उपक्रम १०%

    या उपक्रमांतर्गत वर्षभरात किमान दोन उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार करून घ्यावेत.
  - कौशल्याधिष्ठित उपक्रम १०%

    या उपक्रमांतर्गत वर्षभरात किमान दोन उपक्रम विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार करून घ्यावेत.
- ऐच्छिक उपक्रम ६०% (कोणताही एक उपक्रम)
  - उत्पादक क्षेत्र ६०%
    - अन्न २०%
    - वस्त्र २०%
    - निवारा २०%
  - इतर क्षेत्र ६०% (कोणतेही एक क्षेत्र)
    - क्षेत्र १ (६०%) → शेती
    - क्षेत्र २ (६०%) → पशु–पक्षी संवर्धन
    - क्षेत्र ३ (६०%) → तंत्रज्ञान
    - क्षेत्र ४ (६०%) → पर्यटन

स्थानिक परिस्थिती आणि उपलब्ध साधन–सुविधा लक्षात घेऊन नवीन उपक्रमाची निवड इतर क्षेत्रांमध्ये करता येईल त्यासाठी नवीन उपक्रमाचा अभ्यासक्रम तयार करून राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे यांची मान्यता घेण्यात यावी.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण–२०२० मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, २०२५ पर्यंत शाळा आणि उच्च शिक्षण प्रणालीतील किमान ५०% विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाचा परिचय करून देणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये विविध व्यवसायाची, कामाची ओळख व्हावी, कार्यसंस्कृती रुजावी, पुढील व्यवसाय शिक्षणाची आवड निर्माण होऊन पूर्वतयारी व्हावी या हेतूने कार्यशिक्षण विषयांतर्गत उपक्रम सुचविण्यात आले आहेत. पाठ्यपुस्तक तयार करीत असताना वरील उद्दिष्टे, अध्ययन निष्पत्ती साध्य होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना आवडतील, पेलतील अशी योग्य उपक्रमाची निवड करावी. ज्यामुळे विद्यार्थ्यांची भविष्यातील व्यवसाय शिक्षणाची तयारी होईल.

विषय : कार्यशिक्षण

विकासक्षेत्र : मनोमय कोश विकास

ध्येय : CG - 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (सामाजिक विकास)

क्षमता : C 4.1 कुटुंब आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वत:ला ओळखायला सुरुवात करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गरजाधिष्ठित, सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास ('स्व' चा परिचय) भाषिक कौशल्य	• स्वत:ची स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून ओळख दर्शवितो आणि आवड सांगतो. (उदा. आवडता शर्ट, बॅग, वस्तू) • स्वत:चे नाव व आडनाव सांगतो.	(१) माझी आवडती वस्तू : बालकांना विविध वस्तू दाखवून त्यांची आवडती वस्तू विचारणे. उदा. तुझा आवडता रंग कोणता? तुझे आवडते फळ सांग. (१) कृतियुक्त हजेरी : शिक्षकांनी बालकांच्या आवडीच्या चित्रांचे (फळ, फूल इ.) बालकांच्या नावाचे कार्ड तयार करावे. ते हाताळण्यास द्यावे. दुसऱ्या दिवशी त्यांच्या स्वत:च्या नावासह असलेले कार्ड घेऊन खोक्यामध्ये टाकून हजेरी घ्यावी.	दैनंदिन वापरातील विविध वस्तू उदा. फळे, भाजीपाला, रंग, खेळण्यातील प्राणी, खाद्य पदार्थ चित्रे, आवडची वस्तू नावासह चित्रकार्ड	बालकांच्या आवडीच्या वस्तू/पदार्थांची नोंद करणे. (१) बालकांना आवडीचे चित्रकार्ड निवडण्याचे व स्वत:चे नाव सांगण्याचे निरिक्षण करणे. (२) बालक स्वत:च्या नावाचे कार्ड निवडतो का याची नोंद करणे.

ध्येय : CG - 4 बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (भावनिक विकास)

क्षमता : C 4.2 विविध भावना ओळखतो. त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	अभिरुचीपूरक	भावनिक विकास, स्वत:च्या भावना	• स्वत:ला काय हवे ते सांगतो आणि स्वत:च्या भावना ओळखतो.	(१) इच्छा कोपरा : वर्गातील ४ कोपऱ्यात १) खेळणी २) भाजीपाला, फळे ३) रंगकाम खाण्यास योग्य पोषक अन्नपदार्थांची नावे सांगते. उदा. दूध-दुग्धजन्य पदार्थ, कडधान्ये, भाज्या, फळे इ. वस्तूंची मांडणी करून	खेळणी, भांडी, भाजीपाला, फळे, रंगकाम साहित्य	(१) बालक स्वत:ची आवड व भावना ओळखून कृती करते का? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		(आवड) ओळखतो.	जसे–आज मला चित्र रंगवायचे आहे/नाही, मला बाहेर जायचे आहे. • सोप्या भाषेत ओळखतो. जसे – आनंद, भीती, दुःख	विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीच्या कोपऱ्याची निवड करण्याची संधी द्यावी. (२) विविध भावना दर्शविणारी बालकांची चित्रे मुलांना साभिनय दाखवून त्यातील भाव ओळखण्यास सांगणे. असे तुम्हांला केव्हा वाटते हे विचारणे.	विविध भाव दर्शविणारी बालकांची चित्रे	(२) बालकांच्या कृतीचे निरीक्षण करणे. तो त्या भावना कसे व्यक्त करतो याचे निरीक्षण व नोंद करणे.
ध्येय : CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (सामाजिक व भावनिक विकास) **क्षमता :** C 4.3 इतर बालके आणि प्रौढ यांच्याशी सहजतेने संवाद साधतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती कार्यजगत, सामाजिक व भावनिक कुटुंबातील व्यक्ती परिचय व प्रेम व्यक्त करणे.	• कुटुंबातील जवळच्या ठरावीक सदस्यांना ओळखतो, नावे सांगतो. • परिचित मोठ्या व्यक्तींशी सहजतेने संवाद साधतो.	(१) परिचय पालकांचा : बालकांना गटात बसवावे. उपलब्धतेनुसार पालकांना बालवाटिकेत पाचारण करून बालकांना आपल्या पालकांसोबत बसायला सांगावे. बालकांना आपल्या गटात आपल्या पालकांचा परिचय करून द्यायला लावावे. (२) निरोप सांगणे : बालकांना शाळेतील/बालवाटिकेतील मुले/ताई/शिक्षक/सेविका यांना बोलावून आणण्यास सांगणे.	बैठक व्यवस्थेसाठी आवश्यक साहित्य	(१) बालक आपल्याच पालकांना ओळखतो का? व त्यांचे नाव इतरांना सांगतो का? याचे निरीक्षण करणे. (२) बालक दिलेला निरोप शाळेतील बालवाटिकेतील मुले/ताई/शिक्षक/सेविका यांना बोलवताना सहजतेने संवाद साधतो का हे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम, जीवन कौशल्य	भावनिक आत्मनिर्भरता	• वर्गामध्ये पालकांशिवाय किंवा कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तीशिवाय सहजपणे राहतो.	(१) वर्गात बालकांना सहज दिसतील,सहजतेने हाताळता येतील, आवडतील अशा पद्धतीने खेळणी मांडावीत/रचना करावी अणि त्यांना त्या खेळण्यांसोबत मुक्तपणे खेळण्यासाठी वाव द्यावा. जसे – भातुकली खेळ	भातुकलीची खेळणी	(१) बालक कुटुंबातील व्यक्तीशिवाय वर्गातील खेळण्यासोबत खेळतो का? खेळताना इतर मुलांशी संवाद साधतो का? याचे निरीक्षण करणे.
ध्येय : CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (सामाजिक विकास) **क्षमता :** C 4.4 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	अनिवार्य अभिरुची पूरक उपक्रम	सहकार्य/ नेतृत्व (सामाजिक)	• इतर बालकांसोबत खेळायला सुरुवात करतो.	(१) बालकांना वर्गाबाहेरील खेळ खेळण्यासाठी संधी उपलब्ध करून द्यावी. जसे – पकडापकडी, लपाछपी, मोठा चेंडू पायाने मारणे.	खेळानुसार साहित्य	(१) इतर बालकांसोबत खेळतो का? याचे निरीक्षण करणे.
ध्येय : CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (नैतिक विकास) **क्षमता :** C 4.5 शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम, संस्कृती कार्यजगत	नैतिक शिक्षण	• दैनंदिन कृतीमध्ये सहभागी होतो.	(१) बालकांना बालवाटिकेतील दैनंदिन कृतीमध्ये सहभागी होण्यास वाव द्यावा/प्रोत्साहित करावे. जसे – प्रार्थना, भोजन, खेळ	विविध कृतींची रचना करावी.	(१) बालक दैनंदिन कृतीमध्ये सहभागी होतो का? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)		नैतिक शिक्षण, सकारात्मक वर्तन	• शिक्षकांच्या मदतीने साध्या सूचनांचे पालन करतो.	(२) बालकांना दोन ते तीन शब्दांच्या सूचना द्याव्यात. जसे – उभे रहा, खाली बसा, हात धुवा, डबा उघडा.		(१) बालक शिक्षकांनी दिलेल्या सूचनांचे पालन करतात का? याचे निरीक्षण करणे.
ध्येय : CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास) **क्षमता :** C 4.6 गरजेच्या वेळी इतरांना (प्राणी आणि वनस्पतीसह) मदत करतो. दयाभाव दर्शवितो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गरजाधिष्ठित संस्कृती कार्यजगत	सामाजिक, भावनिक, नैतिक (सेवावृत्ती, मदत/ सहकार्य)	• इतर बालके आणि प्रौढांबद्दल आपुलकी दाखवितो.	(१) इतरांना मदत करण्यासंदर्भातील आशयावर आधारित गप्पागोष्टी करणे. जसे – (१) डबा न आणलेल्या आपल्या वर्गातील बालकाला खाऊ देणे. (२) आईला कामात मदत करणे. (३) खेळताना मित्राला आपली खेळणी देणे. (४) आजी–आजोबांचे पाय चेपणे. (५) या आशयाची गोष्ट सांगावी. पुंडलिकाची गोष्ट, श्रावणबाळ.	–	(१) बालवाटिकेत/ घरात इतरांना आपुलकीने मदत करतात का? हे पालकांच्या साहाय्याने निरीक्षण करणे.
ध्येय : CG 5 – बालके उत्पादक कार्याबाबत व सेवेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतात. **क्षमता :** C 5.1 इतरांना मदत करण्यासाठी वयानुरूप सुयोग्य शारीरिक श्रम करण्याची तयारी दर्शवितो आणि त्यामध्ये सहभागी होतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गरजाधिष्ठित	नैतिक शिक्षण	• खेळून झाल्यावर खेळणी आणि इतर साहित्य जागच्या जागी ठेवतो.	(१) बालकांना बालवाटिकेतील साधन सामग्रीचा वापर करून विविध रचना करावयास सांगावे. खेळून झाल्यानंतर सर्व साहित्य जागच्या जागी ठेवण्यास प्रोत्साहित करावे. जसे – (१) ठोकळे (२) मणी (३) बाहुल्या	रचनात्मक खेळाचे साहित्य	(१) खेळून झाल्यावर खेळणी आणि इतर साहित्य जागेवर ठेवतो का याचे निरीक्षण करावे.

ध्येय : C G6 - बालके स्वत: भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल कृतज्ञता भाव दर्शवितो. (नैतिक विकास)

क्षमता : C 6.1 सर्व प्रकारच्या जीवांबाबत काळजी घेतो व त्यांच्यासोबत राहण्याबाबत आनंद व्यक्त करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम,	नैतिक शिक्षण (भूतदया, एकात्मता/ एकरूपता)	• वनस्पती आणि प्राण्यांचे निरीक्षण करताना कुतूहल दर्शवितो.	(१) परिसरातील वनस्पती व प्राणी (पाळीव) यांचे निरीक्षण करण्यास प्रोत्साहित करणे. जसे – शाळेला येताना कोणता प्राणी दिसला. यावर गप्पा मारणे. (१) प्राण्यांच्या/पक्ष्यांच्या प्रतिकृती दाखवून त्यांचे निरीक्षण करण्यास सांगणे व त्यावर गप्पा मारणे. (२) घर व शाळा या दरम्यानच्या परिसरातील विविध वनस्पतीचे/फुलांचे निरीक्षण करण्यास सांगून गप्पा मारणे.	प्रतिकृती, प्राणी व पक्षी	(१) वनस्पती आणि प्राण्यांचे निरीक्षण करतो का? व त्यावर गप्पागोष्टी मध्ये कुतूहल दर्शवितो का? याचे निरीक्षण करणे.

ध्येय : C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास)

क्षमता : C 4.1 कुटुंब अणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वत:ला ओळखायला सुरुवात करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास, स्व ची ओळख	• स्वत:ला कुटुंब, शेजारी, शाळा आणि शहर यांचा एक घटक म्हणून ओळखतो जिथे वेगवेगळी व्यक्ती वेगवेगळ्या भूमिका निभावत असतात.	(१) कुटुंबातील व्यक्तींची नावे सांगणे व इतर माहिती देणे. उदा. सुमन माझी आई आहे. ती गृहिणी/शिक्षिका आहे. (२) कुटुंबातील व्यक्तींच्या माध्यमातून समाजातील विविध मदतनीसांची ओळख करून देणे.	विविध मदतनीसांची चित्रे	(१) कुटुंबातील व्यक्तींची माहिती सांगतो का? याचे निरीक्षण करणे. (२) विविध मदतनीस ओळखतो का? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)		भाषिक कौशल्य	• स्वतःच्या ओळखीबाबतची इतर माहिती देतो. जसे – पालकांचे नाव			
ध्येय : CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (भावनिक विकास) **क्षमता :** C 4.2 विविध भावना ओळखतो. त्यावर नियंत्रण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	अनिवार्य व कौशल्या–धिष्ठित	भावनिक विकास (भावना व्यक्त करणे व ओळखणे) भाषिक कौशल्य	• भावनांची सांगड चेहऱ्यावरील हावभाव व शब्द यांच्याशी घालतो. • भावनांना शाब्दिक शब्दाद्वारे तसेच हावभाव इ. प्रकारे भावना व्यक्त करतो. जसे – चित्र रेखाटन/ देहबोलीतून.	(१) जोडी भावना : भिती, आनंद, राग, दु:ख, प्रेम या भावनांची चित्रकार्ड तयार करून (बालकांच्या संख्येनुसार) जमिनीवर मधोमध ठेवून प्रत्येक बालकाने त्याच्या आवडीनुसार चित्रकार्ड उचलून त्यातील हावभावांची प्रत्यक्ष कृती करून दाखविणे. (२) बालकांना आपल्या हातात असणाऱ्या भावनांचे चित्रकार्ड बघून तसेच चित्रकार्ड कोणाच्या हातात आहे याचे निरीक्षण करून जोडी तयार करण्यास सांगणे.	विविध भाव दर्शविणारी चित्रकार्ड (बालकांच्या संख्येनुसार)	(१) योग्य शब्दांची तोंडी निवड करतो का? याचे निरीक्षण करणे. (व्यक्त करतो का? याचे निरीक्षण करणे.) (२) हातातील कार्डावरचे भाव ओळखून योग्य जोडी तयार करतो का? याचे निरीक्षण करणे.

CG - 4

ध्येय : सामाजिक विकास

क्षमता : C 4.3 इतर बालके आणि प्रौढ यांच्याशी सहजतेने संवाद साधतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम व सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास – कुटुंबातील व्यक्तींचा परिचय, भाषिक कौशल्य	• कुटुंबातील जवळच्या ठरावीक सदस्यांना ओळखतो, नावे सांगतो.	(१) बालकांनी गप्पागोष्टीच्या माध्यमातून कुटुंबातील व्यक्तींचा परिचय करून द्यायला सांगणे. (उदा. आई, बाबा, ताई, दादा, आजी, आजोबा, आत्या, मामा इ.)	पालकांशी चर्चा करून बालकाच्या कुटुंबाची माहिती घेणे. फोटो, चित्र किंवा बाहुल्या	१) बालक स्वत:च्या कुटुंबातील व्यक्ती ओळखतो का? याचे निरीक्षण करणे. त्याच्या मनातील कुटुंब या शब्दाची व्याप्ती काय आहे याचे निरीक्षण करणे. हे निरीक्षण पालकांच्या मदतीने करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)		भाव प्रकटी–करण (प्रेम)	• परिचित मोठ्या व्यक्तींशी सहजतेने संवाद साधतो/बोलतो	(१) कुटुंबातील मोठ्या व्यक्ती, शेजारी राहणाऱ्या मोठ्या व्यक्ती, वाटिकेतील मोठ्या व्यक्ती यांच्याशी गप्पा मारणे. (उदा. नाव विचारणे, तब्बेत कशी आहे हे विचारणे, खाऊ खाणार का? तुम्ही काय करता? इ.)	–	१) पालकांच्या मदतीने मोठ्या व्यक्तींशी संवाद साधतो का? याची नोंद करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम व सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास (मैत्रीभाव व सहकार्य)	• ओळखीच्या मुलांसोबत खेळताना सहजतेने	(१) शिक्षकांनी बालकांना सहजतेने खेळता येतील, कार्य करता येतील असे खेळ व गटकार्य द्यावे. खेळ – उदा. रचना करणे, ओवणे, रंगकाम, मातीकाम.	खेळाचे साहित्य, रंग, कागद, पिस्त्याच्या साली, मणी,	१) बालक गटकार्य, खेळात सहजतेने सहभागी होतो का? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मनोमय कोश		उत्स्फूर्तपणे, सहभागी होतो. • आवश्यकते–नुसार मोठ्यांच्या मदतीने खेळणाऱ्या बालकांच्या गटात आवश्यकतेनुसार सहभागी होतो.	गटकार्य – उदा. खेळणी भरणे, पिशव्या व्यवस्थित लावणे, बिया/साली भरून ठेवणे, भातुकली खेळणे, किल्ला तयार करणे, बिया/पाने इ. गोळा करणे. (२) गटकार्यात एखाद्या मुलाचे काम करून झाल्यावर दुसऱ्यांना मदतीला जायचे असल्यास तसे करू देणे व जिथे आवश्यकता आहे तिथे त्याला मदत करणे.	खेळणी व कृतीनुसार साहित्य	२) बालक आवश्यकता असल्यास गटात खेळण्यासाठी ताईंची मदत घेतो का? याचे निरीक्षण करणे.
C-4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** भावनिक विकास, सामाजिक विकास **क्षमता :** C 4.4 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सामाजिक विकास (सहकार्य)	इतर बालकांसोबत खेळताना आनंद घेतो. आनंदाची अनुभूती	• इतर मुलांसोबत खेळताना आनंद घेतो.	(१) बालकांना जोडी पद्धत, गट पद्धतीचे खेळ खेळावयास देणे. जोडी पद्धत उदा. तीन पायांची शर्यत, जोड साखळी इ. गट पद्धत खेळ : रंग कोणता? आईचे पत्र हरवले, राम, कृष्ण, हनुमान किंवा वडा, डोसा, लाडू, लपाछपी, रस्सीखेच	वेगवेगळे खेळ काढून ठेवणे, क्रिडांगण	१) बालक इतर मित्रांबरोबर खेळताना आनंद घेत सहकार्याने वागतो का? याचे निरीक्षण करणे.

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास

क्षमता : C 4.5 शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम व सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास (सहकार्य व सद्‌गुण सदाचार) नैतिक शिक्षण	• इतर मुलांसोबत दैनंदिन कृतींचा आनंद घेतो.	(१) प्रार्थना : प्रार्थनेची तयारी करणे, भोजन : बैठका घालणे, भोजनानंतरची स्वच्छता, चिऊ-काऊला घास देणे, गटकार्याच्या साहित्याचे वाटप करण्यास मदत करणे, गाणी, खेळ यात सहभागी होणे.	बैठका, प्रतिमा, गटकार्यानुसार साहित्य	१) प्रार्थनेच्या वेळी भोजनाच्या वेळी, गटकार्याच्या वेळी, बालक इतर मुलांना व शिक्षिकेला आनंदाने मदत करतो का? याचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)		नैतिक शिक्षण	• आपली वेळ येण्याची वाट बघतात.	(१) भोजनापूर्वी हात धुण्यासाठी रांगेत उभे राहणे. (२) टायरची रचना करून त्यात उड्या मारण्यासाठी रांगेत उभे राहणे. (३) टेबलावरून उडी मारण्यासाठी, दोरीचा जिना चढण्यासाठी रांगेत उभे राहणे व आपली वेळ आल्यावर कृती करणे.	साबण, टायर, टेबल, दोरीचा जिना इ.	१) कृती करताना बालक संयमाने वागतो का? व आपली वेळ येण्याची वाट बघू शकतो का? याचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)		सामाजिक विकास, नैतिक शिक्षण (सद्‌गुण, सदाचार)	• साध्या छोट्या-छोट्या सूचनांचे पालन करतो.	(१) खेळ : शिवाजी म्हणतो. कृती : घडीकाम – होडी बनविणे, ठसेकाम – दिलेल्या चित्रावर भेंडीचे ठसेकाम करणे. या कृतीमध्ये शिक्षिकेने दाखविल्याप्रमाणे/ सांगितल्याप्रमाणे कार्य करतो.	कागद, चित्रे, भेंडी, रंग इ. व कृतीनुसार साहित्य	१) खेळताना व कार्य करताना शिक्षिकेने ज्या सूचना किंवा निर्देश दिले आहेत. त्याचे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		आज्ञापालन				पालन करून कृती करतो का? याचे निरीक्षण करणे.
ध्येय : C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. (सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास) **क्षमता :** C 4.6 गरजेच्या वेळी इतरांना (प्राणी आणि वनस्पतीसह) मदत करतो आणि दयाभाव दर्शवितो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम गरजाधिष्ठित उपक्रम व संस्कृती कार्यजगताची ओळख (मनोमय कोश)	सामाजिक विकास (सद्गुण, सदाचार) नैतिक शिक्षण	• इतर बालके आणि प्रौढांबद्दल आपुलकी दाखवतो.	(१) संकटसमयी आपल्या मित्रांना मदत केली पाहिजे या आशयाची गोष्ट सांगणे. उदा. कबुतर–मुंगी, प्रौढांप्रती आदर, प्रेम, स्नेहभाव दर्शविला पाहिजे, त्यांची सेवा करावी या आशयाची गोष्ट सांगणे. उदा. भक्त पुंडलिक, श्रावणबाळ इ. (२) गप्पागोष्टी : मोठ्या माणसांशी व आपल्या मित्र–मैत्रिणींशी कसे वागावे. (३) घरी आलेल्या पाहुण्यांचे स्वागत करणे याची प्रत्यक्ष कृती करून घेणे. (४) गप्पागोष्टींमधून झाडांची काळजी कशी घ्यावी, फुले, फळे ओरबडून काढू नये याची चर्चा करावी. (५) रोज कावळ्याला चपाती किंवा दहीभात ठेवणे, दारात आलेल्या प्राण्यांना पाणी व खाऊ देणे.	गोष्टींची चित्रे कृतीनुसार साहित्य	१) पालकांच्या मदतीने बालक घरीही मोठ्यांशी, भावंडांशी कसे वागतो याचे निरीक्षण नोंदविणे. (२) बालवाटिकेत बालक इतर बालकांशी, शिक्षिका यांच्याशी कसे वर्तन करतो याचे निरीक्षण करून नोंद करणे. (३) पालकांच्या मदतीने प्राण्यांची काळजी घेतो का यांचे निरीक्षण नोंदविणे.

C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास

क्षमता : C 4.7 इतर बालकांचे विचार, त्यांचे प्राधान्य व भावनिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम, गरजाधिष्ठित उपक्रम	सामाजिक विकास, नैतिक शिक्षण (समानता व एकरूपता) भाषिक कौशल्य	• बालक सर्व मुलांशी त्यांच्या पार्श्वभूमी व क्षमतांवरून विचार न करता खेळतो व संवाद साधतो.	(१) बालदिनाचे औचित्य साधून स्नेह भोजनाचे आयोजन करणे. यात मोठी बालके आधी लहान बालकांना जेवायला वाढतील मग ती जेवतील. (२) गरीब–श्रीमंत, बलवान–कमकुवत अशा कोणत्याच प्रकारचा भेदभाव न करता मैत्री करणे या आशयाच्या गोष्टी सांगण्यासाठी उदा. कृष्ण–सुदामा, सिंह व उंदीर अशा गोष्टी सांगाव्यात.	भोजन वाढण्याचे साहित्य– चमचे, पातेले इ. गोष्टींची चित्रे	१) बालक बालवाटिकेतील लहान, मोठ्या बालकांशी कसा खेळतो व संवाद साधतो याचे निरीक्षण करून नोंद करणे.

CG 5 - बालके उत्पादक कार्याबाबत व सेवेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतात.

ध्येय : नैतिक विकास

क्षमता : C 5.1 इतरांना मदत करण्यासाठी वयानुरूप सुयोग्य शारीरिक श्रम करण्याची तयारी दर्शवितो आणि त्यामध्ये सहभागी होतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	उत्पादक क्षेत्र, मनोमय कोश	सेवा क्षेत्र, उत्पादक क्षेत्र, श्रमप्रतिष्ठा	• वर्ग सुव्यवस्थित ठेवण्यासाठी शिक्षकांना मदत करतो.	(१) शिक्षकांनी नियमित पाहण्यातील वस्तू, नियमित लागणाऱ्या वस्तू, अगोदर इतर ठिकाणी ठेवाव्यात. आधी शिक्षकांनी वस्तू, साहित्याची आवराआवर करायला सुरुवात करावी व नंतर बालकांना साहित्य योग्य ठिकाणी मांडावयास सांगावे.	बालकांच्या पिशव्या, पायपुसणी, हात धुण्याचा साबण, खेळणी इ.	१) बालके शिक्षकांना साहित्य योग्य ठिकाणी ठेवण्यास मदत करतात का याचे निरीक्षण करून नोंद करणे.

C G6 - बालके स्वत: भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल कृतज्ञताभाव दर्शवितात.

ध्येय : सामाजिक विकास, भावनिक विकास, नैतिक विकास

क्षमता : C 6.1 सर्व प्रकारच्या जीवांबाबत काळजी घेतो व त्यांच्यासोबत राहण्याबाबत आनंद प्रकट करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम, गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती कार्यजगताची ओळख	• झाडे आणि प्राणी यांची काळजी घेतो.	(१) परिसरातील वनस्पती व प्राणी यांची काळजी घेण्यास प्रोत्साहित करणे. उदा. झाडांना पाणी घालणे, अळे करणे, पशुपक्ष्यांना दाणापाणी घालणे, उन्हाळ्यात पशुपक्ष्यांसाठी पाणी ठेवणे, मुंग्यांना पीठ किंवा साखर घालणे, गाईला चारापाणी घालणे यांसारख्या कृती करावयास सांगणे. (२) परिसरातील (शाळा व घर) वनस्पतींची निगा राखणे व काळजी घेणे. उदा. झाडांना अळे करणे, त्यांना खत व पाणी घालणे, बागेची स्वच्छता करणे, उमललेलीच फुले खुडणे.	कृतीनुसार साहित्य	(१) पालकांच्या मदतीने परिसरातील प्राणी व वनस्पती यांची काळजी घेतो का? याचे निरीक्षण नोंदविणे. (२) पालकांच्या मदतीने वनस्पतींची निगा राखतो का? याचे निरीक्षण नोंदविणे.

C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : समाजिक, भावनिक आणि नैतिक विकास

क्षमता : C 4.1 कुटुंब आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वत:ला ओळखायला सुरुवात करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम व सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास, नैतिक शिक्षण	• स्वत:ला कुटुंब, शेजारी, शाळा आणि शहर यांचा एक घटक म्हणून ओळखतो.	ओळख मदतनीसांची : (१) क्षेत्रभेट बालकांना विविध मदतनीसांच्या कामाच्या ठिकाणी नेऊन त्यांना त्यांचा परिचय करून देणे. (२) विविध मदतनीसांना बालवाटिकेत बोलावून बालकांना त्यांच्याशी मुक्त गप्पागोष्टी करण्यास प्रोत्साहित करावे.	वाहन, क्षेत्रभेट तयारी	(१) क्षेत्रभेटीला गेल्यावर बालक हे आपले मदतनीस आहेत हे समजून घेतो का? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)			जिथे वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडत असतात.	(३) बालवाटिकेत विविध मदतनीसांच्या वेशभूषेत तयार होऊन येण्यास सांगणे. (४) बालकांना मदतनीसांना त्यांच्या कार्यासाठी लागणाऱ्या अवजारे/उपकरणे यांची चित्राद्वारे व प्रत्यक्ष वस्तू आणून ओळख करून द्यावी. (५) गीतरूपी काडी घालणे. उदा. चाक फिरवतो, गरागरा मडकी बनवितो, भराभरा – ओळखा पाहू मी कोण?		(२) बालवाटिकेत आलेल्या मदतनीसांशी संवाद साधतो का? याचे निरीक्षण करणे. (३) बालक वेशभूषेशी एकरूप होतो का? याचे निरीक्षण करणे. (४) बालकास व्यवसायिक मदतनीस व त्याची उपकरणे, अवजारे यांची सांगड घालता येते का? याचे निरीक्षण करणे. (५) शब्दरूपी कोड्यातून बालकास व्यावसायिक मदतनीस ओळखता येतात का? याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गरजाधिष्ठित सांस्कृतिक कार्यजगताची ओळख	सामाजिक विकास (स्वत:, कुटुंबा–बद्दलची ओळख	• स्वत:बाबतची माहिती देतो. जसे – घरचा पत्ता, कुटुंबातील व्यक्तीची माहिती, शाळेची माहिती	(२) टाळ्या ऐका, ऐका मला – बालकांना गोलाकार बसवून टाळ्यांची संख्या व अपेक्षित माहिती याविषयी मार्गदर्शन करावे. बसलेल्या बालकांनी जेवढ्या टाळ्या वाजतील त्या क्रमाने माहिती सांगणे. उदा. १ टाळी : शाळेचे नाव सांगा. २ टाळ्या : कुटुंबातील व्यक्तींची संख्या सांगा. ३ टाळ्या : घरचा पत्ता सांगा. अशा प्रकारचे विविध खेळ व उपक्रम घेणे.	–	(१) बालक जी टाळी वाजवेल ती समजून घेऊन योग्य वैयक्तिक माहिती सांगतो का? याचे निरीक्षण करणे.
C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** भावनिक विकास **क्षमता :** C 4.2 विविध भावना ओळखतो. त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अनिवार्य कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	भावना ओळखून प्रकट करणे. सकारात्मक बदल करणे.		(१) बालकांना विविध भावनांच्या (दु:ख, आनंद, शौर्य, भीती) गोष्टी सांगणे. उदा. हिरकणी, धाडसी हत्ती इ.	गोष्टींची चित्रे	(१) गोष्ट ऐकताना त्यांनी प्रकट केलेल्या भावनांची कारणे सांगता येतात का? याचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अनिवार्य कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	भावना बोलून व्यक्त करणे.	• स्वत:च्या भावना परिचित, समवयस्क व इतरांना सांगतो.	(१) विविध स्पर्शानुभव देणे. उदा. विविध वस्तू डोळे बंद करून स्पर्शाने अनुभव घ्यायला सांगणे व भाव प्रकट करणे. (२) विविध भावना आधारित प्रसंग निर्माण करून ते प्रकट करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.	विविध स्पर्शाच्या वस्तू. जसे – कडक, मऊ, टोकदार इ.	(१) बालकाने स्पर्श करून त्याचे भाव प्रकट केले का याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				उदा. दु:ख, शौर्य इ. भावना आधारित प्रसंग निर्माण करणे.		(२) बालकाने प्रकट केलेल्या भावनांचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अनिवार्य कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	भावनिक नियंत्रण साधून सकारात्मक बदल करणे.	• जेव्हा रागावलेले किंवा निराश असतात, तेव्हा शांत होण्यासाठी कृती बदलण्याचे मान्य करतो.	(१) राग आल्यानंतर तो शांत करण्यासाठी आवश्यक कृतींचा समावेश करावा. जसे : गाणे, गोष्ट, खेळ इत्यादी.	–	(१) राग शांत करण्यासाठी कोणती कृती करतो याचे निरीक्षण करणे.
C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** भावनिक विकास **क्षमता :** C 4.3 विविध भावना ओळखतो. त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गरजाधिष्ठित	संस्कृती कार्यजगताची ओळख, सामाजिक विकास. भाषिक कौशल्य	• अल्पपरिचित, मोठ्यांशी सहजपणे संवाद साधायला सुरुवात करतो.	(१) पालकांना व नातेवाईकांना बालवाटिकेत पाचारण करून बालकांसोबत सौंदर्य कृती तयार करण्याची व संवाद साधण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. उदा. पालक आणि बालकांनी मिळून कोलाज काम करावे, बालसभा. उदा. शाळेतील सेवक, वाहन, चालक काका, दुसऱ्या विभागातील शिक्षक यांच्याशी संवाद साधणे.	कृती संबंधित साहित्य, बैठक व्यवस्था	(१) बालक पालक यांच्या एकत्रित संवाद व कृती यांचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)		भाषिक कौशल्य नेतृत्व गुण	• इतर बालकांशी काम आणि खेळासंबंधी कार्यनीती बनवतो. (उदा. खेळामध्ये सहभागी होण्यासाठी निमंत्रित करतो. आपापसात नियम समजावतो, वाटाघाटीमध्ये सहभाग घेतो.)	(१) संरचित खेळाची आखणी करतो. उदा. विविध प्रकारच्या उड्या, चेंडूचे टप्पे, ठसेकाम, कोलाजकाम (२) शिक्षकांनी बालकांची गटात विभागणी करून प्रत्येक गटास कोणताही एक खेळ खेळण्यास सांगणे. प्रत्येक गटातील बालक खेळाच्या अनुषंगाने नियम बनवतील व ते नियम अनुसरणासाठी एकमेकांत वाटाघाटी करतील. (उदा. लगोरी खेळणे, डोंगर – पाणी)	–	(१) खेळ, खेळांचे नियम आणि नेतृत्व यासंबंधी नोंद करणे, तपासणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अनिवार्य कौशल्या–धिष्ठित	सामाजिक विकास	• बहुतेक वेळा समवयस्कांशी खेळण्यासाठी मोठ्यांपासून स्वेच्छेने वेगळा होतो. • किमान एका मुलाशी घट्ट मैत्री करतो आणि टिकवून ठेवतो.	(१) शिक्षकांनी आपल्या वर्गातील बालकांना परिसरातील विविध वस्तू गोळा करण्यास सांगावे व त्यातून त्यांना आपल्या आवडीप्रमाणे कलात्मक कृती करण्यास सांगावे. (उदा. पाने, दगड, खडे, काड्या) (२) शिक्षिकांनी वर्गातील बालकांची २–२ च्या गटात विभागणी करण्यासाठी बालकांना त्यांच्या इच्छेनुसार सहकारी निवडण्याची संधी देऊन त्यांना बागकाम, पाणी भरणे, कोलाजकाम, वर्गखोली, स्वच्छता इ. करण्यास द्यावे.	पाने, फुले, दगड, गोटे, काड्या इ. कृतीनुसार साहित्य	(१) समवयस्कांशी खेळण्यासाठी मोठ्यांपासून स्वेच्छेने वेगळा होतो का? हे निरीक्षण करणे. (१) बालक एका मित्र/मैत्रिणीची निवड करून त्याच्या सहकार्याने

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			• परिचित वयस्कांकडे, मोठ्यांकडे मदतीसाठी मागणी करतो.	(३) शिक्षिकांनी बालकांसाठी स्थानिक परिस्थितीत उपलब्ध असलेल्या पाने, फुले, मणी या वस्तूंपासून माळ बनविणे असा उपक्रम द्यावा. ओवण्यासाठी आवश्यक कृतीनुसार तेथे वर्गमित्र, शिक्षकांची/मोठ्यांची मदत घेण्यास सांगावे.	पाने, फुले, मणी, दोरा, सुई इ. कृतीनुसार साहित्य	दिलेली कृती पूर्ण करतो का? हे निरीक्षण करणे. (२) बालक कार्य करताना आवश्यक तेथे मदत मागतो का? याचे निरीक्षण करणे.
CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** सामाजिक विकास, भावनिक विकास **क्षमता :** C 4.4 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठित	सामाजिक विकास (नेतृत्व व सहकार्य) स्वावलंबन	• इतर बालकांसोबत खेळायला सुरुवात करतात आणि खेळासंबंधी योजना आखतात. उदा. काय खेळू, कसे खेळू, कधी खेळू	(१) शिक्षकांनी बालकांना क्रीडांगणावर आणून त्यांना काय खेळायचे, कसे खेळायचे हे ठरवण्यास सांगावे. उदा. आईचे पत्र हरवलं... शिवाजी म्हणते.... घोषणा देणे, विमानतळ, किल्ला बनविणे इ.	खेळानुसार साहित्य	(१) इतर बालकांसोबत खेळासंबंधी योजना आखतात का? याचे निरीक्षण करणे.

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक विकास, भावनिक विकास

क्षमता : C 4.5 शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गरजाधिष्ठित	समाजिक विकास (सद्गुण, सदाचार), नैतिक विकास स्वावलंबन	• दैनंदिन कृतींमध्ये स्वावलंबन दर्शवतो.	(१) दिशा स्वावलंबनाची : बालकांनी स्वतःच्या वस्तू चपला, बूट, डबा, पाण्याची बाटली, पिशवी जागेवर ठेवायला सांगणे. (२) प्रार्थनेची तयारी करावयास सांगणे. (३) जेवणापूर्वीची तयारी करणे. (४) जेवणानंतरची आवराआवर करणे. (५) स्वतःच्या सतरंजीची (आसनाची) घडी घालणे, खुर्ची, स्टूल असेल तर उचलून ठेवणे.	पाण्याची बाटली, डबा, पिशवी, चप्पल, बूट, कृतीनुसार साहित्य	(१) बालक स्वतः प्रत्येक कृती नित्यनेमाने करतो का? याचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठित	सामाजिक विकास, नैतिक विकास, स्वावलंबन	• स्वतःचे काम पूर्ण करण्याची जबाबदारी स्वीकारतो.	(१) कचरा डबा : वापर करू! माझा खाऊ मला द्या. बालकांना एखादे फळ खायला द्यावे. कोपऱ्यात हिरव्या व निळ्या रंगाचे २ डबे ठेवावेत. साली योग्य डब्यात टाकायला सांगाव्यात. (२) परिसरातील, वर्गातील कचरा उचलून योग्य जागी टाकायला सांगावे. पिशव्यांची आवराआवर. (३) भोजनानंतरची स्वच्छता करायला सांगणे.	फळे/खाऊ, कचऱ्याचा डबा, झाडू, सुपली इ. कृतीनुसार साहित्य	(१) बालक योग्य डब्यात साल टाकतात का? याचे निरीक्षण करावे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गरजाधिष्ठित अनिवार्य	(समाजिक विकास) रस्ता सुरक्षा व नियमांचे पालन भावप्रकटी–करणे.	• स्वतःची गैरसोय/ अस्वस्थता इतरांना सांगतो व गरजेच्या वेळी इतरांची मदत घेतो.	(१) रस्ता ओलांडताना मोठ्या व्यक्तींची मदत घेणे. (२) आपली वस्तू हरवल्यास मोठ्या व्यक्ती, शिक्षक यांची मदत घेणे.	–	(१) बालक जिथे गरज आहे, तिथे मोठ्या व्यक्ती, शिक्षक यांची मदत घेतो याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	गरजाधिष्ठित	सद्गुण सदाचार	• शाळेत मोठ्यांनी आठवण करून दिल्याशिवायही साध्या नियमांचे पालन करतो.	(१) प्रार्थनेला वेळेवर उपस्थित राहणे. (२) भोजनापूर्वी हात धुणे. (३) आपल्या चपला सांगितलेल्या ठिकाणी ठेवणे. (४) वर्गात दुसऱ्या शिक्षिका/मोठी माणसे आल्यास त्यांना अभिवादन करणे.	कृतीनुसार साहित्य	(१) बालक दैनंदिन कृती करताना नियमांचे पालन स्वत:हून करतो का? याचे निरीक्षण करणे.
C G4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास **क्षमता :** C 4.6 गरजेच्या वेळी इतरांना (प्राणी आणि वनस्पतीसह) मदत करतो आणि दयाभाव दर्शवितो.						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	इतर क्षेत्रे भावनिक विकास सेवावृत्ती/ दयाभाव	• साहित्य काळजीपूर्वक हाताळतो. (आपले साहित्य इतरांना देतो व इतरांचे साहित्य काळजीपूर्वक हाताळतो.)	(१) शिक्षकांनी बालकांचे गट करावेत. त्यांना दिलेल्या खोक्यावरील चित्रानुसार वस्तू खेळायला घ्यायला सांगावे. ठरावीक वेळेनंतर आपापल्या खोक्यांमध्ये बंद करून ठेवण्यास सांगावे आणि योग्य ठिकाणी ठेवण्यास सांगावे. (२) झाडाला पाणी घालणे. (३) गायीगुरांना चारा-पाणी देणे, कुत्रा, कावळा यांना चपाती घालणे इ.	बाहुल्या, प्राणी, पक्षी, भातुकली, वनस्पतींची चित्रे छोटी बादली, पाणी	(१) बालके वस्तू काळजीपूर्वक हाताळतात का? योग्य खोक्यांमध्ये बंद करतात का? योग्य ठिकाणी ठेवतात का? यांचे निरीक्षण करणे. (२) बालक वनस्पती, प्राणी यांच्याप्रती दयाभाव दर्शवितो का? याचे निरीक्षण करणे. (पालकांचे सहकार्य घेणे.)

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक, मानसिक विकास

क्षमता : C 4.7 इतर बालकांचे विचार, त्यांचे प्राधान्य व भावनिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अनिवार्य सांस्कृतिक जगताची ओळख	नैतिक शिक्षण	• बालकांमधील सारखेपणा व वेगळेपणा ओळखण्यास सुरुवात करतो. (उदा. उंची, लिंग, बोलण्याची पद्धती व खाण्याच्या आवडीनिवडी)	(१) विविध उंची व लिंग यांच्या सारखेपणा व वेगळेपणा पाहण्यासाठी एका ठरावीक उंचीवर पट्टी धरावी. त्या पट्टीच्या उजवीकडे पट्टीच्या उंचीपेक्षा जास्त असणारे व डावीकडे उंची कमी असणारे उभे राहतील तद्नंतर लिंगानुसार वेगळे उभे राहण्यासाठी सांगावे. (एकत्रित मुले व मुली) (उंचीप्रमाणे मुले) (उंचीप्रमाणे मुली)		(१) बालक उंची आणि लिंगानुसार स्वतंत्रपणे गटात उभे राहतो का? याचे निरीक्षण करणे.

CG5 - बालके उत्पादक कार्याबाबत व सेवेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतात.

ध्येय : नैतिक विकास

क्षमता : C 5.1 इतरांना मदत करण्यासाठी वयानुरूप सुयोग्य शारीरिक श्रम करण्याची तयारी दर्शवितो आणि त्यामध्ये सहभागी होतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अनिवार्य गरजाधिष्ठित उपक्रम	नैतिक व सामाजिक विकास, सद्गुण व सदाचार (चांगल्या सवयी)	• जेवल्यानंतर स्वत:चे ताट किंवा खाऊचा डबा स्वच्छ करतो.	(१) 'स्वच्छ माझा डबा' शिक्षकांनी बालकांना स्वत:चा डबा क्रमाक्रमाने धुऊन दाखवावा. रुमालाने कोरडा करून पालथा ठेवावा. हात कोरडे केल्यावर बालकाला त्यांचा डबा, क्रमाक्रमाने स्वच्छ धुवायला सांगावा.	डबा, पाणी, साबण, रुमाल, कचरा डबा इ.	(१) बालक डबा स्वच्छ धुण्यापूर्वी खरकटे एकत्र जमा करतात का? क्रमाने डबा खातात का? रुमालाने हात

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
						कोरडे करतात का? याचे निरीक्षण करणे.
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कौशल्या– धिष्ठित	चांगल्या सवयी विकसित करणे. सद्गुण विचार	• घरी/शाळेत दैनंदिन कामे करतो. (उदा. खेळणी ठेवणे, झाडांना पाणी देणे.)	(१) शिक्षकांनी टेबलावर पाणी आणि दाणे भरून काही वाट्या ठेवावेत. बालकांच्या जोड्या करून शाळेच्या परिसरात पक्षांचा वावर असणाऱ्या ठिकाणी पाणी व दाण्यांच्या वाट्या ठेवायला सांगाव्यात. शाळा सुटण्यापूर्वी वाट्या पुन्हा एकत्र जमा करायला सांगाव्यात. (२) चित्र पुस्तकालयातील पुस्तक घेतले तर परत जागेवर ठेवायला सांगावे.	वाट्या, दाणे, पाणी	(१) बालक पाणी तसेच दाण्याच्या वाट्या योग्य ठिकाणी ठेवतात का? शाळा सुटण्यापूर्वी वाट्या पुन्हा आणतात का? याचे निरीक्षण करावे.
CG6 - बालके स्वत: भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल कृतज्ञताभाव दर्शवितात. **ध्येय :** सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास **क्षमता :** C 6.1 सर्व प्रकारच्या जीवांबाबत काळजी घेतो व त्यांच्यासोबत राहण्याबाबत आनंद प्रकट करतो.						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	अभिरुची	भावनिक विकास – कृतज्ञता व्यक्त करणे.	• स्थानिक परिसरातील झाडे आणि प्राणी यांच्या सहवासाचा आनंद व्यक्त करतो.	(१) परिसरातील क्षेत्रभेट : शिक्षकांनी परिसरातील बाग/रोपवाटिकेत बालकांना वनभोजनाच्या निमित्ताने घेऊन जावे. तेथील झाडे, प्राणी यांचे निरीक्षण करून त्यांना आनंद मिळवण्याची संधी देणे व गप्पा मारणे.	वनभोजनासाठी लागणारी तयारी	(१) शिक्षकांनी बालकांना बागेत मिळालेल्या आनंदाविषयी चर्चा करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठित	एकरूपता	• निसर्गात प्रत्यक्ष रममाण होत असताना अस्वस्थता दाखवत नाही. (उदा. बागेत किंवा उद्यानात)	(१) बालकांना नैसर्गिक वातावरणात सहजतेने वावरण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. (जसे – पावसात भिजणे, मातीकाम करणे–मातीची भांडी बनविणे, झाडांना आळे करणे, पशुपक्ष्यांचे निरीक्षण करणे.)	–	(१) निसर्गाच्या सान्निध्यात वावरताना बालक सहजतेने वावरतो का? याचे निरीक्षण करणे.
ध्येय : CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास **क्षमता :** C 4.1 कुटुंब आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वत:ला ओळखायला सुरुवात करतो.						
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती आणि कार्यजगताची ओळख	• समाजासाठी योगदान देण्याच्या दृष्टीने स्वत:च्या क्षमता आणि आवड सांगण्यास सुरुवात करतो जसे : मी मोठा झाल्यावर/ डॉक्टर/शेतकरी/ पायलट सैनिक होईन.	(१) वर्गामध्ये विविध व्यावसायिकांचे बालकांच्या उंचीवर मोठ्या आकाराची चित्रे लावावीत. बालकांना एक एक टिकली द्यावी व आवडणाऱ्या चित्रावर टिकली लावण्यास सांगावे. नंतर वर्गात बालकांचे दोन गट तयार करून गटामध्ये मी कोण होणार? का होणार यांसारख्या विषयावर/चित्रावर बोलण्याची संधी द्यावी. जसे – मी शेतकरी होणार धान्य पिकवणार, फळे, भाज्या पिकवणार इ.		(१) विद्यार्थी समाजाला योगदान देण्याच्या दृष्टीने स्वत:च्या क्षमता आणि आवड सांगतो का याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती जगताची ओळख गरजाधिष्ठित श्रमप्रतिष्ठा	• कुटुंबातील व्यक्तींचे व्यवसाय, त्यांचे कामाचे ठिकाण अशा प्रकारची वैयक्तिक माहिती देतो. • आपल्या कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींच्या कामाबाबत आदर बाळगतो. जसे– माझी आई शेतकरी आहे आणि तिच्या कामाने मला जेवण मिळते.	(१) बालकांचे गट करून त्यांना आपल्या गटात कुटुंबातील व्यक्तींचे व्यवसाय व त्यांचे कामाचे ठिकाण याविषयी माहिती सांगण्यासाठी प्रोत्साहित करावे. (१) परिपाठाच्या दरम्यान बालकांना आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींचे व्यवसाय, त्यांचे कामाचे ठिकाण अशा प्रकारची वैयक्तिक माहिती देण्याची संधी उपलब्ध करावी. (३) खाऊचा डबा घेऊन बालकांना गोलाकार बसवावे. एका डब्यात व्यक्तींच्या नावाच्या चिठ्ठ्या टाकाव्यात. जसे – आई, बाबा, काका खंजिरी/संगीत वाजवत डबा एकमेकांकडे देत गोलात फिरवावा. संगीत थांबल्यानंतर ज्या बालकाजवळ डबा असेल, त्याने डब्यातील चिठ्ठी काढून ती वाचावी. त्या चिठ्ठीतील व्यक्तींच्या कामाविषयी काय फायदा मिळतो याविषयी पाच वाक्य सांगण्यास प्रोत्साहित करावे.	डबा, खंजिरी वेगवेगळी नावे असणाऱ्या चिठ्ठ्या	(१) कुटुंबातील व्यक्तींचे व्यवसाय कामाचे ठिकाण अशा प्रकारचे वैयक्तिक माहिती देतो का याचे निरीक्षण करणे. (२) कुटुंबातील व्यक्तीचे व्यवसाय माहीत आहे का? त्याविषयी बालकास बोलता येते का? हे पहावे.

CG 4 - बालके भावनिक विकास करतात.

ध्येय : भावनिक विकास

क्षमता : C 4.2 विविध भावना ओळखतो, त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्य– जगताची ओळख	• समाजमान्य मार्गाने स्वत:च्या भावना व्यक्त करतो. जसे – रडणे थांबवून का रडत होता हे सांगतो.	(१) भावना आधारित प्रसंगांच्या चिठ्ठ्या तयार कराव्यात. त्यातील एक चिठ्ठी मुलाला निवडण्यास सांगावी. शिक्षकांनी चिठ्ठी वाचून मुलाच्या कानात सांगावे. त्यानुसार बालकाने भावना व्यक्त करावी. शिक्षकांनी कारण विचारावे. (२) संबंधित बालकाने उत्तर द्यावे. जसे की, वाक्य १) तुझी हरवलेली वस्तू सापडली. (पेन्सिल, कंपास पेटी, खाऊचा डबा इ.) (२) तुझी वस्तू हरवली. (३) तुझा मित्र/मैत्रीण पडली. (३) गप्पागोष्टी : बालकांना भावना व्यक्त करण्याचे वेगवेगळे प्रसंग सांगून त्यावेळी कशाप्रकारे आपली कृती/प्रतिक्रिया राहील याबाबत चर्चा करणे. जसे – दुकानात गेल्यावर आवडीचे खेळणे मिळाले नाही तर...	खोके , शब्दचिठ्ठया, वाक्यचिठ्ठ्या	(१) कानात संगितल्याप्रमाणे कृती करतात का? व त्याचे कारण सांगतात का याचे निरीक्षण करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	• योग्य भावनांनी प्रतिसाद देतो. जसे– एकत्र गप्पांच्या वेळी	(१) भावना दर्शविणारे मुखवटे एका पेटीत ठेवा त्यातील मुखवटे आवडीनुसार बालकांना विविध मुखवटे निवडण्यास सांगावे. त्याने निवडलेल्या मुखवट्याला अनुसरून अभिनय करण्यास लावा.	विविध मुखवटे	(१) मुखवट्यानुसार योग्य भावनांना प्रतिसाद देतो का? यांचे निरीक्षण करावे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		भाव प्रकटी–करण	विनोद झाल्यावर हसतो. उदास असताना शांत बसतो.	(२) मुखवटे जसे हसणे, रडणे, रागीट (३) नक्कल करणे – बालकांना प्राणी/कुटुंबातील व्यक्ती यांच्या नक्कल करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे. ज्यामध्ये विविध भावना अभिप्रेत आहेत.		
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	भावनिक नियंत्रण	• स्वत:ला शांत करण्यासाठी जाणीवपूर्वक काही कृती करतो. जसे – श्वासोच्छवा–सावर लक्ष केंद्रित करणे, कृती बदलणे.	(१) शांतता खुर्ची – शिक्षकांनी बालकांना राग आल्यास समोर ठेवलेल्या खुर्चीवर बसायचे असा नियम सांगावा. उदा. राग आलेल्या बालकाला शांतता खुर्चीत बसवून त्याला इतर बालकांच्या कृतींचे निरीक्षण करण्यास सांगावे. वरील कृती व्यतीरिक्त मुलांनी बालकांनी आपला राग शांत करण्यासाठी पुढील कृतीचा सराव करून घ्यावा. (१) दीर्घ श्वास घेण्यास सांगावे. (२) आवडती वस्तू, खेळणी घेऊन खेळण्यास सांगावे. (३) डोळे बंद करून बसण्यास सांगावे. (४) ॐ कार उच्चार करण्यास सांगावे.	खुर्ची : 'शांतता खुर्ची' असे लेबल.	(१) शांतता खुर्चीत बसलेल्या विद्यार्थ्याचे/ राग आलेल्या विद्यार्थ्याचे निरीक्षण करणे. (२) राग आल्यानंतर स्वत:ला शांत करण्यासाठी जाणीवपूर्वक कृतीमध्ये बदल करतो का यांचे निरीक्षण करावे.

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : भावनिक, सामाजिक विकास

क्षमता : C 4.3 कुटुंब इतर बालके आणि प्रौढ यांच्याशी सहजतेने संवाद साधतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख	• परिचित आणि अल्प परिचित मोठ्यांशी आदरपूर्वक संवाद साधतो. जसे – नमस्ते, कृपया, धन्यवाद, माफ करा.	(१) परिचितांशी संवाद – शाळेच्या परिसरात येणाऱ्या व्यक्तींशी संवाद साधण्याची संधी उपलब्ध करून देणे. उदा. (१)इतर बालकांचे पालक, मदतनीस, स्वयंपाउकी (२)इंधनविरहित पाककृती. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना इंधनविरहित पदार्थ तयार करण्यासाठी आवश्यक साहित्य व गीत आणण्यास सांगावे व त्यांच्या आवडीनुसार संघ भावनेने कृती करण्यास सांगावे. उदा. सरबत, भेळ, पोळीचा रोल, केळीचे शिकरण इत्यादी.	इंधन विरहीत पाककृती तयार करण्यास आवश्यक साहित्य. उदा. सरबत, लिंबू, साखर, मीठ, पाणी. भेळ : शेव, चुरमुरे, कांदा, टॉमेटो, तिखट, मीठ, लिंबू, शिकरण : दूध, केळी, साखर	(१) परिचितांशी संवाद साधून कसा प्रतिसाद देतात याचे निरीक्षण करून नोंद करणे. (१) गटात काम करत असताना इतर विद्यार्थ्यांना सामावून घेतो का याचे निरीक्षण करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख, सामाजिक विकास संघभावना	• परस्परांच्या आवडीनिवडी ओळखून संघभावनेने इतर मुलांशी खेळतो.	(१) बालकांना भातुकलीचा खेळ खेळण्यासाठी साहित्य व संधी उपलब्ध करून द्यावी. बालकांना भातुकली हा खेळ महिन्यातून एकदा तरी देणे आवश्यक आहे.	भातुकलीसाठीचे साहित्य	(१) बालके खेळ खेळताना कोणती भूमिका निवडतात व एकत्रित पणे सहकार्याने खेळतात का हे पहावे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	अभिरुचीपूरक उपक्रम (मनोमय कोश)	सामाजिक विकास	• समवयस्काच्या सहवासात आनंदाने सहभागी होतो.	(१) बालकांना शाळेतील परसबागेत समवयस्कांच्या सहवासात काम करण्याची संधी द्यावी. (१) रोपांना पाणी घालणे. (२) कुड्यांतील तण काढणे (३) झाडे लावणे. (४) भाज्या लावणे (बिया)	कुंड्या, माती, पाणी, बिया, इ. साहित्य, खुरपे घमेले इ., झारी.	(१) बालके समवयस्कांच्या सहवासात आनंदाने सहभागी होत आहे का? यांचे निरीक्षण करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	अनिवार्य कौशल्या–धिष्ठित	सामाजिक विकास	• किमान एका मुलाशी घट्ट मैत्री करतो व टिकवून ठेवतो.	(१) वर्गातील बालकांना त्यांच्या इच्छेनुसार सहकारी निवडून २/२ च्या गटाने काम करण्याची संधी द्यावी. जसे – चिकटकाम, चित्र रंगवणे, मातीकाम. (२) बालकांना आपल्या मित्र/ मैत्रिणी सोबत कृती करण्याची संधी द्यावी. जसे की, (१) झाडे लावणे. (२) वेगवेगळे आकार तयार करणे. (३) मातकाम करणे. (३) स्वत:चा मित्र निवडण्याची संधी बालकाला द्यावी व दोघांना मिळून सातत्याने अदलून–बदलून वेगवेगळ्या कृती द्याव्यात. जसे की – खेळणी जागेवर ठेवणे, पझल्स् जोडणे.	चिकटकाम, रंगकाम, मातीकाम यांचे साहित्य सुतळी, दोरी, ओढणी, झाडे लावण्याचे साहित्य कृती अनुषंगाने येणारे साहित्य	(१) किमान एका मुलाशी मैत्री करून टिकवून ठेवतो याचे निरीक्षण वारंवार करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख भाव प्रकटी–करण	• परिचित वयस्कांकडे/ मोठ्यांकडे मदतीसाठी मागणी करतो.	(१) वर्गसजावट करण्यासाठी बालकांना साहित्य उपलब्ध करून द्यावे. जसे – कापणे, पताका उंचावर टांगणे, (२) शिवणकाम – बालकांना साधे कापड, क्रॉस्टिच कापडावर प्रथम धावदोरा, उलटटीप घालून दाखवावी. सुईत धागा ओवणे, दोऱ्याला गाठ मारणे, शिवणकाम कृती करत असताना बालकांच्या मागणीनुसार मदत उपलब्ध करावी.	पताका, कागद, सुतळी, डिंक, खळ इ. वर्गसजावट करण्यासाठीचे साहित्य जसे– कागद, सुतळी, डिंक बोथट सुई, रंगीत दोरे, क्रॉस्टिच कापड, असल्यास भरतकामाची रिंग	(१) बालके आपल्या गरजेनुसार मोठ्यांची मदत घेतात का? याचे निरीक्षण करणे. (२) मुले कोणत्या बाबींसाठी मोठ्यांकडे निसंकोचपणे मदत मागतात याचे निरीक्षण करणे.

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक विकास

क्षमता : C 4..4 कुटुंब इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	अभिरुचीपूरक उपक्रम	सहकार सदाचार	• खेळादरम्यान इतरांच्या कल्पना स्वेच्छेने स्विकारण्याची इच्छा दर्शवतो.	(१) बालकांचे गट करून आपल्या गटातील सहकारी यांच्या कल्पनेचा स्वीकार करून सहकार्याने कृती पूर्ण करण्यास सांगावे. कृती करण्यासाठी बालकांना चौकोन/कोपरा / गटात बसण्यासाठी जागा उपलब्ध करून द्यावी. उपलब्ध जागेत विविध कलाकृती करण्यास सांगावे. जसे की – रांगोळी, तोरण, फुलांची बियांची रचना यासारखे उपक्रम.	पाने–फुले, खडे, काड्या, कागदाचे तुकडे इ.	(१) गटात काम करताना इतरांच्या कल्पना स्वीकारतो का हे पहावे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	मनोमय कोश	अभिरूची पूरक	• इतरांसोबत खेळताना खेळाचे नियम पाळतो.	बालकांना त्यांच्या आवडीनुसार गटाने खेळ खेळायला सांगणे खेळासाठी काही नियम असावेत अशा सूचना देणे. त्यानुसार खेळ खेळावयास सांगणे. उदा. कृतींची मालिका : रंगकाम – ठसेकाम मातकाम – कागदकाम – चिकटकाम बालकांना रांगेत उभे करावे. आखलेल्या रंगकाम मार्गावर विविध कार्ये करण्याची मांडणी करावी. ठराविक वेळेत आपापल्या कार्यगटापर्यंत पोहोचून नियमांप्रमाणे कृती करण्यास सांगावे.	रंगकाम, ठसेकाम, मातकाम, कागदकाम, चिकटकाम, आवश्यक साहित्य	(१) बालके आखून दिलेल्या मार्गावरून जाऊन आवडीप्रमाणे नियमानुसार कृती करतात का? याचे निरीक्षण करणे.
C 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** सामाजिक व भावनिक विकास **क्षमता :** C 4.5 शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.						
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख	• कृती आयोजित करण्यासाठी पुढाकार घेतो.	(१) विविध राष्ट्रीय सण/समारंभ करण्यासाठी बालकांना प्रोत्साहन द्यावे. आवडी नुसार काम करण्याची संधी द्यावी. जसे – • स्वच्छता करणे : फळा पुसणे, वर्ग स्वच्छता • पाणी वाटप करणे. • खाऊ वाटणे.	सण/समारंभांना आवश्यक साहित्य	(१) बालक कोणत्या कृतीत पुढाकार घेतो याचे निरीक्षण करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठीत उपक्रम		• वेगवेगळ्या बालकांसोबत विविध कृती करण्याचे व कामाची विभागणी	(१) रिकाम्या खोक्यांपासून वस्तू तयार करणे. उदा. गाडी, आगगाडी, ट्रक, टेबल, खुर्ची, सोफा. (२) बालकांचे गट करून त्यांना वेगवेगळ्या कृती करण्यास द्याव्यात. जसे – (१) माती चाळणे.	रिकामे खोके, डिंक, रंगीत कागद, बूच, बटण, काडी इ.	(१) बालके गटात कृती करताना कामाची विभागणी करतात का याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			करण्याचे कौशल्य दाखवतो.	(२) चिखलाच्या खेळणी करणे. (३) खोक्यापासून गाड्या करणे. (४) वेगवेगळ्या फळाच्या बिया गोळा करणे व त्याची रचना करणे, रांगोळी काढणे.		
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख	• सूचना/नियमांचे पालन करतो.	(१) बालकांना नियमित द्याव्या लागणाऱ्या सूचनांचे/नियमांचे छोटे फलक सांकेतिक चिन्ह योग्य जागेवर लावावे. त्याविषयी शिक्षकांनी शाळेतील नियम व सूचना यांची चर्चा करावी. ते वर्तन करतील यासाठी आग्रही रहावे. जसे की, • पाणी जपून वापरा. • जेवणापूर्वी – जेवणानंतर हात धुवा. • कचरा कचरापेटीतच टाकावा. • रांगेचा/ओळीचा वापर करावा. • खेळणी, वस्तू खेळून झाल्यावर जागच्या जागी ठेवावी. • पाने, फुले तोडणे टाळावे.	सूचना पट्ट्या / सांकेतिक चिन्ह	(१) बालके सूचना पालन करतात हे पहावे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)		तर्क व अनुमान	• नियम उल्लंघनाचे परिणाम समजतो.	(१) सूचना/नियम यांचे पालन केले नाहीतर काय होते जसे की, कचरा कचरापेटीतच टाकावा – एक दिवस ठरवून वर्गात कचरापेटी/कचऱ्याचा डबा वर्गात ठेवू नये. त्यामुळे वर्गात कागदे, सांडलेला डबा, पेन्सिलीचा कचरा कसा पसरला आहे हे निदर्शनास आणून दाखवावे. त्यामुळे वर्ग कसा अस्वच्छ झाला, म्हणून नियम/सूचना पाळणे गरजेचे आहे.	सूचनापट्ट्या सांकेतिक चिन्ह	(१) नियम सूचना न पाळल्यास काय परिणाम होतील याबाबत चर्चा करून झाल्यावर त्यांच्या कृतीचे निरीक्षण करणे.

CG. 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.
ध्येय : सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास
क्षमता : C 4.6 गरजेच्या वेळी इतरांना (प्राणी आणि वनस्पतींसह) मदत करतो, दयाभाव दर्शवितो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	इतर क्षेत्रे (मनोमय कोश)	पशुपक्षी संवर्धन, भावप्रकटी-करण	• इतर सजीवांशी वागताना काळजी व दयाळूपणा दाखवतो	(१) प्राणी, पक्षी यांच्यासाठी शाळा घराच्या परिसरात दाणा-पाणी ठेवण्यास प्रोत्साहित करणे. (२) शाळेच्या परिसरातील झाडांची काळजी घेण्याची संधी उपलब्ध करून देणे. (३) प्राणी मात्रांवर दया करा, या आशयाची गोष्ट सांगणे.	प्लास्टिकचे भांडे, दाणे, पाणी इ. लावलेली झाडे मडकी, करवंटी गोष्टींचे तक्ते.	(१) इतर सजीवांची काळजी घेतो का? याचे निरीक्षण करणे.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	कौशल्या-धिष्ठित उपक्रम	सामाजिक विकास	• वर्गातील कृती करताना मिश्र गटात व्यवस्थित काम करतो.	(१) बालकांनी परिसरातील वस्तू गोळा करण्यास सांगावे. जसे की, पाने, फुले, खडे, माती व त्यापासून गटात रचना कृती करून घ्यावी.	रंगीत कागद, खळ	(१) बालक कागदाच्या व्यवस्थित घड्या घालून वस्तू बनवतात का? हे निरीक्षण करणे.

CG. 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.
ध्येय : सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास
क्षमता : C 4.7 - इतर बालकांचे विचार, त्यांचे प्राधान्य व भावनिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		सामाजिक विकास	• इतर बालकांमध्ये असणाऱ्या वैविध्यामुळे त्याच्याबाबत वर्चस्व वृत्ती / दादागिरी किंवा	(१) बालकांचे गट तयार करून त्यांना आवडतील अशी खेळणी/वस्तू गटात द्यावीत. जसे की, दिलेल्या ठोकळ्यांची गटाने घर तयार करणे ही कृती करत असताना ओढाओढी/ एकमेकांना मदत/मित्राचे मत त्याचा विचार/ तक्रार न करणे या बाबींची शिक्षकांनी पहाणी करावी.	ठोकळे	(१) बालकांमधील वागणूक/ विविध गुण/चांगले वर्तन या बाबींचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			नावे ठेवणे अशा कृती करत नाही.	(२) एका भांड्यात वस्तू/खाऊ ठेवून आपल्या हाताच्या मुठीने मावतील एवढा वस्तू खाऊ घेण्यास बालकाला सांगावे नंतर त्या वस्तू इतर बालकांना दाखवून इतरांच्याही पहाण्यास सांगावे.	भांडे, खाऊ/ वस्तू	(१) बालकांच्या वागणुकीचे निरीक्षण करणे.
CG 5 - बालके उत्पादक कार्याबाबत व सेवेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतात. **ध्येय :** नैतिक विकास **क्षमता :** C 5.1 इतरांना मदत करण्यासाठी वयानुरूप सुयोग्य शारीरिक श्रम करण्याची तयारी दर्शवितो व त्यामध्ये सहभागी होतो.						
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम, उत्पादक क्षेत्रे	१ क्षेत्र– अन्न परसातील बागकाम श्रमप्रतिष्ठा	• स्थानिक झाडांचे बी रुजवतो आणि रोपट्याची निगा राखतो.	(१) बालकांना बी रुजविण्यासाठी भांडे, माती व बिया आणण्यास सांगावे. वर्गात स्वतःच्या भांड्यात बीया लावून घ्याव्या. रोज भांडे पाणी घालून उन्हात ठेवण्यास व शाळा सुटण्यापूर्वी वर्गात आणून ठेवण्यास सांगावे. दररोज हीच कृती करून घेऊन झाडाची वाढ होताना पहाण्यास सांगावे. जसे की, धने, मेथी, टोमॅटोचे बी, राई/मोहरी, तुळस, फुलझाडे यांसारखी कमी कालावधीत उगवणाऱ्या उपयोगी वनस्पती लावणे.	बिया, एखादे भांडे, सुगड, बोळके, कप, करवंटी, शहाळे, माती, छोटे रोपे	(१) स्थानिक झाडांचे बी रुजवतो व त्याची नियमित निगा राखतो का याचे निरीक्षण करणे.

CG 6 - बालके स्वत: भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल कृतज्ञताभाव दर्शवितात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास

क्षमता : C 6.1 सर्व प्रकारच्या जीवांबाबत काळजी घेतो व त्यांच्या सोबत राहण्याबाबत आनंद व्यक्त करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	जीवन क्षमता विकसित करणारी क्षेत्रे	पशुपक्षी संवर्धन	• विशिष्ट वनस्पती आणि प्राणी ओळखण्यात उत्सुकता आणि स्वारस्य दाखवतो.	(१) वेगवेगळ्या प्राण्यांची चित्रे दाखवून त्यांची माहिती, नावे विचारून प्राणी ओळखून दाखण्यास संधी द्यावी. जसे की – प्राणी संग्रहालयाला भेट, गोठा, पक्षी संग्रहालय, मत्स्यालय, नर्सरी–रोपवाटिका, शेत/शेतमळा (२) प्राण्यांच्या राहण्याची विशिष्ट जागा किंवा निवारा याविषयी माहिती स्पष्ट करतात. उदा. गाय, बैल यांचा गोठा, पक्षांचे घरटे, घोड्यांचा तबेला इ.	प्राण्यांची चित्रे गोठा, घरटे, तबेला इ. चे चित्र	(१) बालक विविध प्राण्यांची नावे व इतर माहिती सांगतात याचे निरीक्षण करणे. (२) क्षेत्रभेटीनंतर बालकांना काय काय अनुभव आले काय पाहिले काय आवडले यासंबंधी गप्पागोष्टी कराव्यात. जिज्ञासा, स्वारस्य, उत्सुकता, जाणून घ्यावी.
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	नैतिक शिक्षण	• रोपे आणि झाडांचे संगोपन आणि काळजी घेण्याची जबाबदारी घेतो.	(१) कुंडीत, शालेय आवारात झाडांचे, बियांचे रोपण करून घ्यावे व त्यांची काळजी घेण्यास संधी उपलब्ध करून द्यावी. जसे की, शाळेच्या परिसरात/घरी/उपलब्ध जागेत बालकाच्या वाढदिवसाच्या दिवशी एक झाड तरी लावावे याचा आग्रह करावा. त्या.	रोपे, बिया	(१) बालके कशा पद्धतीने काळजी घेतात याचे निरीक्षण करावे. (२) बालकाने लावलेल्या झाडांचे

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				रोपाची व संगोपनाची जबाबदारी बालकाला द्यावी.		योग्य संगोपन केले का? याचा आढावा करावा.
CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** सामाजिक विकास **क्षमता :** C 4.1 कुटुंब आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वतःला ओळखायला सुरुवात करतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम (विज्ञानमय कोश)	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख. निर्णय क्षमता	• समाजाला योगदान देण्याचे दृष्टीने स्वतः च्या क्षमता आणि आवड सांगण्यास सुरुवात करतो. जसे – मी मोठा झाल्यावर डॉक्टर होईन, शेतकरी होईन, पायलट होईन, सैनिक होईन.	(१) गावची जत्रा, बाजार, एखादी आपत्ती, प्रसंगी कार्यजगतातील विविध लोक काम करतात. याविषयी चित्रे दाखवून त्यापैकी मी कोण होणार? आणि का? हे सांगण्याची संधी देणे. उदा. शेतकरी, पोलीस ,सैनिक ,डॉक्टर, विक्रेता, दुकानदार, वैमानिक, रुग्णवाहिका चालक, वाचमन (पहारेकरी) इत्यादी. स्वतः निवडलेल्या भूमिकांबद्दल माहिती सांगण्याची संधी उपलब्ध करून देणे. (२) भूमिका अभिनय : प्रत्यक्ष अभिनयाद्वारे गावची जत्रा, बाजार, एखादी आपत्ती, प्रसंगी कार्यजगतातील विविध लोक काम करतात. त्यापैकी मी कोण होणार? आणि का? हे सांगण्यास सांगणे.उदाहरणार्थ, शेतकरी, पोलीस, सैनिक, डॉक्टर, विक्रेता, दुकानदार, पायलट, वॉचमन (पहारेकरी) इत्यादी दोन बालकांनी स्वतः निवडलेल्या भूमिकांबद्दल माहिती सांगण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.	आपत्ती बाजार, जत्रा याप्रसंगी काम करणाऱ्या महत्त्वाच्या लोकांची चित्रे, छायाचित्रे मदतनीसाच्या भूमिकेसाठी आवश्यक वेशभूषा साहित्य.	(१) आपत्ती, बाजार, जत्रा इत्यादी प्रसंगी महत्त्वाचे काम करणाऱ्या लोकांची ओळख सांगतो आणि स्वतः कोणती भूमिका करणार? का? याविषयी सांगतो याचे निरीक्षण करावे. (२) वेशभूषेसह सादर होणाऱ्या कृतीचे निरीक्षण करावे. आवड सकारण सांगतो याचे निरीक्षण करावे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख.	• कुटुंबातील व्यक्तींचे व्यवसाय, त्यांचे कामाचे ठिकाण अशा प्रकारची वैयक्तिक माहिती देतो.	(१) वर्गाबाहेर मांडलेल्या दूरदर्शन संचाचे चित्र असणाऱ्या सेल्फी विंडोच्या समोर उभे राहून प्रत्येकाने त्यांच्या कुटुंबातील व्यक्तीचे व्यवसाय, त्यांचे कामाचे ठिकाण अशी वैयक्तिक माहिती देण्याची संधी द्यावी.	दूरदर्शनचे चित्र असलेली सेल्फी विंडो	(१) कुटुंबातील व्यक्तींच्या कामाविषयी आत्मविश्वासाने, आत्मियतेने वैयक्तिक माहिती देतो याचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	• कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींच्या कामाबाबत आदर बाळगतो. जसे –माझी आई शेतकरी आहे आणि तिच्या कामामुळे मला जेवण मिळते.	(१) कुटुंबातील कोणत्याही मोठ्या व्यक्तींविषयी आदर व्यक्त करण्यासाठी भेटकार्ड तयार करून घेणे. उदा. माझ्या आईच्या कष्टामुळे मला जेवण मिळते. या आशयाचा संदेश फळ्यावर लिहून द्यावा व तयार केलेल्या भेटकार्डात नात्या–नुसार आतील बाजूस योग्य संदेश लिहावयास सांगावा.	भेटकार्डसाठी जाड कागद, रंगीत कागद, रंगीत पेन, चिकट कामासाठी आवश्यक साहित्य	(१) कुटुंबातील मोठ्या व्यक्तींच्या कामाबाबत आदर बाळगण्याच्या व भेटकार्डाचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख.	• समाजमान्य मार्गाने स्वतः च्या भावना व्यक्त करतो जसे– रडणे थांबून का	(१) टेबलवर समान रंगाचे, समान आकाराचे दहा खोके ठेवावेत. त्या सर्व खोक्यांना वरच्या बाजूला हात आत जाईल असे गोल छिद्र ठेवलेले असावे. प्रत्येक खोक्यांमध्ये वेगवेगळ्या वस्तू ठेवलेल्या आहेत हे विद्यार्थ्यांना सांगावे. एकेक मुला–मुलींना बोलावून त्यांच्या	समान आकार व रंगाचे दहा बॉक्स वस्तू चिंच, लिंबू, टोमॅटो ,बॉल, पेन्सिल, खोडरबर,	(१) वस्तू ओळखल्यानंतर चेहऱ्यावरील आणि व्यक्त केलेल्या भावनांचे निरीक्षण करावे. झालेल्या

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			रडत होतो, हे सांगतो.	आवडीनुसार कोणत्याही खोक्यामध्ये हात घालून वस्तू ओळखायला सांगावी. त्याने वस्तू बरोबर ओळखल्यास ती वस्तू त्याला किंवा तिला सुपूर्त करावी. न ओळखल्यास ती वस्तू बाहेर काढून सर्वांना दाखवावी. खोक्यांचा क्रम पुन्हा बदलावा. या उपक्रमात रांगेने सर्व विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घ्यावे.	टोक, चॉकलेट, सिताफळ, चिकू, एक रुपयाचे नाणे इत्यादी.	नाराजी/आनंदा मागील कारण विचारावे.
CG.4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** सामाजिक भावनिक विकास **क्षमता :** C 4.2 विविध भावना ओळखतो. त्यावर नियंत्रण आणण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख. भाव प्रकटीकरण	• योग्य भावनांनी प्रतिसाद देतो जसे – एकत्र गप्पांच्या वेळी विनोद झाल्यावर हसतो, उदास असताना शांत बसतो.	(१) योग्य भावनांच्या प्रतिसादावर आधारित हावभावासह गोष्ट सांगावी. चित्रांचा उपयोग करून गोष्ट सांगावी.) उदा. विनोदी कथा ,बोधकथा, साहसी कथा, संस्कार कथा, शौर्य कथा इत्यादी. (२) विद्यार्थ्यांनी स्वतः विनोद सांगावा यासाठी प्रोत्साहन द्यावे. (३) मजेशीर अनुभवलेले अनुभव सांगण्यास सांगावे. (४) नकला करण्यास संधी द्यावी.	गोष्टीवर आधारीत चित्रांची मालिका, व्यंगचित्रे	(१) भावना बदलांच्या संदर्भाने प्रश्न विचारणे. चेहऱ्यावरील हावभावांचे निरीक्षण करणे व त्या संदर्भात नोंदी करणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	• स्वतःला शांत करण्यासाठी जाणीवपूर्वक काही कृती करतो. जसे,	(१) संयम चक्र : राग आला, आनंद झाला असे ओळखून संबंधिताला गोलाकार चक्रावरील एक कृती निवडून सर्वांसमोर वैयक्तिकरित्या ती पूर्ण करण्यास सांगावे. उदा. चिकटकाम, ठसेकाम, कागदकाम, रंगकाम इत्यादी.	गोलाकार चक्र : गोलाचे चार भागांमध्ये विभागणी केलेली असावी.	(१) वर्तन बदलांचे निरीक्षण करून नोंदी करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		भावनांवर नियंत्रण	श्वासोच्छ–वासावर लक्ष केंद्रित करणे कृती बदलणे.		त्यात पुढील कृती असाव्यात. उदा. चिकटकाम, ठसेकाम, कागदकाम, रंगकाम	
CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **ध्येय :** सामाजिक व भावनिक विकास **क्षमता :** C 4.3 इतर बालके आणि प्रौढ यांच्याशी सहजतेने संवाद साधतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	गरजाधिष्ठित उपक्रम	संस्कृती व कार्यजगताची ओळख.	• परिचित आणि अल्प परिचित मोठ्यांशी आदरपूर्वक संवाद साधतो. जसे – नमस्ते, कृपया, धन्यवाद, माफ करा.	(१) वर्ग सुरू असताना समोर पाच मुलामुलींना बोलवावे. त्यांच्या हातात प्रत्येकी पाच छोटे बोर्ड द्यावेत. मोठ्या आवाजात एक प्रसंग सांगावा. त्यानुसार आपण कोणती भावना व्यक्त कराल? त्यानुसार योग्य बोर्ड उंच धरायला सांगावे. इतर विद्यार्थ्यांना त्यांनी योग्य बोर्ड दर्शवले अथवा नाही हे पाहायला सांगावे. या कृतीत सर्वच विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घ्यावे.	५ बोर्ड्सचे सेट ज्यावर लिहिले आहे. – धन्यवाद, माफ करा, नमस्कार, शुभ रात्री, कृपया इत्यादी.	(१) सांगितलेल्या प्रसंगानुसार योग्य बोर्ड उंच धरतात का? याचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम ऐच्छिक उपक्रम	अभिरुची–पूरक उपक्रम सामाजिक विकास नियम पालन	• इतर मुलांशी खेळताना खेळातील विशिष्ट नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे प्रतिसाद देतो.	(१) शाळेत आठवडे बाजाराचे आयोजन करावे. विद्यार्थ्यांना आपल्या आवडीप्रमाणे गटागटात सहभागी होण्याची संधी द्यावी. जसे – भाजी विक्रेता, ग्राहक, चहा विक्रेता, कपडे विक्रेता, फुगेवाला, शेतीची अवजारे विक्रेता इत्यादी.	भूमिकेशी संबंधीत वेशभूषा आणि बोर्ड्स उदा. भाजी विक्रेता, ग्राहक, चहा विक्रेता,	(१) कृती करताना योग्य सामजिक नियमानुसार करतात याचे निरीक्षण करावे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		रस्ता सुरक्षा		(२) वाहतूक नियमा संदर्भातील खेळ वाहतूक चिन्हांच्या साहाय्याने गटागटात खेळण्यास संधी उपलब्ध करून द्यावी. उदा. थांबा, पहा, पुढे जा. अशा वाहतूक नियमासंबंधीचे खेळ.	कपडे विक्रेता, फुगेवाला, शेतीची अवजारे विक्रेता इत्यादी. वाहतूक संदर्भातील चिन्ह चित्रे.	(२) वाहतुकीच्या चिन्हा संदर्भातील खेळ नियमानुसार खेळतात का? याचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	पर्यटन सामाजिक विकास, सहकार्य	• समवयस्कां–सोबत अधिक काळ घालवतो. तसेच मोठ्यांच्या आधाराने अपरिचित वातावरणात राहतो. उदा. क्षेत्रभेट.	(१) गावातील भाजी मंडई, बाजारपेठ, इतर शाळेचा परिसर, चावडी, पोस्ट ऑफिस, पोलीस स्टेशन, दवाखाना, दूध डेअरी इत्यादी ठिकाणी क्षेत्रभेट आयोजित करावी. विद्यार्थ्यांनी दिवस भरातील जास्त वेळ उपक्रमांच्या निमित्ताने समवयस्क, अपरिचितांच्या बरोबर राहण्याची संधी द्यावी. (२) निवासी वर्ग एक अनोखा दिवस असा उपक्रम घ्यावा.	क्षेत्रभेटीसाठी आवश्यक साहित्य	(१) समवयस्कासोबत व मोठ्यांच्या आधाराने अपरिचित वातावरणात अधिक काळ राहतो का? याचे निरीक्षण करणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम सामाजिक विकास	• शाळेत मित्रमंडळींचा समूह बनवतो.	(१) काही कृतियुक्त गट तयार करावेत. त्यांच्या आवडीनुसार कृतीच्या गटात सहभागी होऊन सादरीकरण करावयास सांगावे. जसे – कविता गायन करणारा गट, अभिनय करणारा गट, बागेत काम करणारा गट. (२) गटात सहकार्य/नेतृत्व करण्यासाठी संधी द्यावी.	कविताचे तक्ते, साफसफाई आणि सजावट करण्यासाठी साहित्य	(१) कोणत्या समूहात सक्रिय सहभागी होऊन सहकार्य/ नेतृत्व अशा कृती करतो त्याचे निरीक्षण करणे.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	आपत्ती व्यवस्थापन	• अल्पपरिचित समवयस्कांकडे अथवा मोठ्यांकडे आवश्यकते–नुसार सहकार्य मागतो.	कोणाची मदत मागाल? (१) प्रथम गोष्ट सांगावी. गोष्टीचा आशय हा मुलांनी गरजेनुसार अल्पपरिचित व समवयस्कांकडे अथवा मोठ्यांकडे तीन ते चार वेळा मदत मागणे या संदर्भात असावा. त्यानंतर अनुभवावर आधारित विशिष्ट प्रसंगी कोणाची मदत घ्याल असे. प्रश्न विचारावेत. (२) क्षेत्रभेट, गप्पागोष्टी असे उपक्रम घ्यावेत. (३) सुरक्षा संबंधी नाट्य सादर करून घ्यावे. उदा. आग लागली, जोराचा पाऊस आला, घरातील पंखे, नळ सुरूच राहिले असे या प्रसंगी काय कराल असे प्रश्न विचारावेत.	संबधित आशयाच्या गोष्टींचा संग्रह	(१) अल्पपरिचित अथवा मोठ्यांकडे आवश्यकतेनुसार मदत मागतो याचे निरीक्षण करणे. (२) विशिष्ट प्रसंगी कोणाची मदत मागतो? (३) कोणती कृती करतो? याचे निरीक्षण करणे. नोंदी ठेवणे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम	• वयस्क आणि इतर मुलांना गरजेच्या वेळी सहकार्य करतो.	(१) रिकाम्या खोक्यापासून मानवी चेहरा, मोबाईल,संगणक, बाहुली, गाडी, कपाट इ. विद्यार्थ्यांचे चार गट करावेत. प्रत्येक गटात एक रिकामा बॉक्स, चिकटकामाचे साहित्य, सुशोभनाचे साहित्य द्यावे. त्या प्रत्येक गटात, सामूहिकरित्या एक वस्तू तयार करण्यास सांगावे. तयार झालेल्या वस्तूचे प्रदर्शन करावे.	रिकामे बॉक्स, चिकटकामाचे साहित्य, सुशोभनाचे साहित्य इत्यादी.	(१) प्रत्येक गटात काम करताना विद्यार्थी आपल्या समवयस्काला सहकार्य करणे, गरजेच्या वेळी मदत करणे अशी कृती करतात याचे निरीक्षण करावे.

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास

क्षमता : C 4.4 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	आपत्ती व्यवस्थापन, नियम आज्ञापालन	• इतरांसोबत खेळताना नियम तयार करतो व त्याचे पालन करतो.	**योग्य चित्र चिकटवा.** (१) फळ्यावर लावलेले निसर्गाची ओळख करून देणारे चित्र समजून सांगावे. रिकाम्या चौकटीतील चित्रे आठ ते दहा विद्यार्थ्यांच्या हातात द्यावीत. योग्य नावावर योग्य चित्रे चिकटवण्याचा खेळ खेळण्यासाठी नियम तयार करण्याची संधी द्यावी. ही कृती करताना नियम तयार करणाऱ्यांनीही ते पाळावेत.	निसर्गाची ओळख दाखवणारे मोठे चित्र/ तक्ता, रिकाम्या चौकटी असलेले असलेला कागद. भूकंप, वणवा, वीज, पाऊस, वादळ, गारा, पूर, दुष्काळ दर्शवणारी जाड पुठ्ठ्यावर चिकटवलेली चित्रे. (ज्यांच्या पार्श्वभूमीवर डिंक लावलेला आहे.)	(१) मित्रांसोबत खेळताना नियम तयार करतो व स्वतःही पाळतो का, याचे निरीक्षण करावे.

CG.4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक विकास

क्षमता : C 4.5 शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम अभिव्यक्ती	• एकत्र खेळताना किंवा काम करताना स्वतःचे मत मांडतो.	(१) गट तयार करावे. प्रत्येक गटाला वेगवेगळ्या रंगांसह रांगोळी द्यावी. त्यांच्या आवडीप्रमाणे आकारात विविध रंगांचा वापर करून ठरावीक वेळेत रांगोळी काढण्याची संधी द्यावी. सजावटीसाठी रांगोळीच्या रंगाऐवजी वाळलेली पाने, खडे, माती, खडूचे तुकडे, इत्यादी वस्तू द्याव्यात.	रांगोळीचे रंग, वाळलेली पाने, विविध रंगांची माती, खडे, परिसरातील सहज उपलब्ध होणाऱ्या वस्तू.	(१) समूहाने खेळताना, एकत्र काम करताना आपले स्वतःचे मत मांडतात? याचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम सकारात्मक वर्तन	• काम स्वीकारतो आणि ते पूर्ण करतो.	(१) वर्गात आणि वर्गा बाहेर परंतू गटात करावयाची विविध कामे सुचवावीत. बालकांना काम आणि सहकारी निवडण्याचे स्वातंत्र्य द्यावे. स्वीकारलेले काम ठरावीक वेळेत पूर्ण करण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. जसे – भेटकार्ड तयार करणे, फोटो फ्रेम तयार करणे, लघुउद्योग व संबंधित माहिती जमा करणे, वर्ग सुशोभन करणे, पाण्याविषयीचे चित्र रंगवून पूर्ण करणे, माती पासून प्रतिकृती तयार करणे इत्यादी.	भेटकार्ड, फोटो फ्रेम, मातकाम यासाठी आवश्यक साहित्य, पाणी या संदर्भाचे चित्र, माहिती जमा करण्यासाठी कागद	(१) स्वतः स्वीकारलेले काम निवडलेल्या सहकाऱ्यांसह आणि निर्धारित वेळेत व्यवस्थित पूर्ण करतो यांचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	तंत्रज्ञान क्षेत्रे नियम पालन	• सूचना अथवा नियमांचे पालन करतो.	(१) संगणक प्रयोगशाळेत उपस्थित असतानाचे नियम समजावून सांगणे. संगणक सुरक्षितपणे चालू करणे, सुरक्षितपणे बंद करणे, आरोग्य विषयक दक्षता घेणे, माऊस आणि की–	संगणक, सूचना कार्डस् अथवा तक्ते	(१) संगणक कक्षात सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे संगणक वापरतात.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				बोर्डची हाताळणी पद्धत याविषयी माहिती आणि नियम समजावून सांगणे. त्यानुसार सोप्या कृती करून घेणे.	सुरक्षितपणे चालू बंद करतात. स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेतात. माऊस आणि की–बोर्डची हाताळणी व्यवस्थित करतात का, याचे निरीक्षण करणे.	
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	तंत्रज्ञान क्षेत्रे तर्क व अनुमान	• नियम पालन न केल्यास होणारे परिणाम समजतो.	(१) संगणकविषयक नियमांचे पालन न केल्यास होणारे परिणाम समजावून सांगावे. उदा. प्रणालीत उद्‌भवणाऱ्या समस्या, डेटा डिलीट होणे, प्रणालीत सुलभ कार्य घडणे, रिसायकल बीनचा वापर, माहिती जतन (सेव्ह) न होणे, आरोग्य विषयक समस्या उद्‌भवणे (जसे – डोळे, कान, पाठ) याविषयी.	संगणक, संगणकाचे विविध भाग दाखवणारे तक्ते/चित्र.	(१) संगणक कक्षामध्ये संगणकावर काम करताना नियमित होणाऱ्या चुका टाळतो याचे निरीक्षण करणे.

CG 4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

ध्येय : सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास

क्षमता : C 4.6 गरजेच्या वेळी इतरांना (प्राणी आणि वनस्पतींसह) मदत करतो आणि दयाभाव दर्शवतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या–धिष्ठित उपक्रम सहकार्य	• सामायिक कार्य करताना गटातील इतरांविषयी दयाळूभाव आणि स्नेह दाखवून कार्य करतो.	(१) मुलांची ४ गटामध्ये विभागणी करून त्यांना वर्गाच्या चार कोपऱ्यात रांगेत उभे करावेत. एका कोपऱ्यात अगोदर सजवलेली खेळणी दुसऱ्या कोपऱ्यात एकमेकांच्या मदतीने हातोहात पोचवायला सांगावी. त्यानंतर दुसरा गट पुढच्या कोपऱ्यात हातोहात साहित्य पोहचवेल असे सूचवावे. (२) विशिष्ट दिवसाचे औचित्य साधून बालवाटिकेतील बालकांसोबत स्नेहभोजनाचे आयोजन करावे. याप्रसंगी प्राणी, पक्ष्यांसाठी उर्वरित अन्न, पाणी ठेवणारे विद्यार्थी. छोटी बालके, प्राणी, वनस्पती याविषयी दयाभाव, स्नेहभाव दाखवणारे विद्यार्थी यांना समोर बोलावून सन्मानित करावे. त्यांनी केलेल्या कामावर आधारित त्यांना प्रश्न विचारावेत.	सहज उपलब्ध होणारी लहान–मोठी विविध आकाराची खेळणी, शैक्षणिक साधने	(१) सामूहिक काम करताना दयाळूभाव, स्नेह, काळजी दाखवतात याचे निरीक्षण करणे.

CG.4 - बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात

ध्येय : सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास

क्षमता : C 4.7 इतर बालकांचे विचार, त्यांचे प्राधान्य व भावनिक गरजा लक्षात घेऊन त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देतात.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	उत्पादक उपक्रम	• स्वतःपेक्षा वेगळ्या असलेल्या व्यक्तीबद्दल	(१) आपल्या भारत देशातील विविध राज्यात राहणाऱ्या लोकांच्या वेशभूषेसह तयार केलेल्या बाहुल्या क्रमशः दाखवून त्यांच्या राहणीमानातील वैशिष्ट्ये सांगावीत. बाहुल्यांचे	काश्मीर, तामिळनाडू, केरळ, राजस्थान,	(१) बाहुल्या पाहून रंग, केस, चेहऱ्याची ठेवण, कपडे इत्यादी

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			कुतूहल आणि स्वारस्य दाखवतो.	निरीक्षण करून आपापल्या प्रतिक्रिया देण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. याप्रसंगी सर्व विद्यार्थ्यांना बाहुल्या हाताळण्याची ही संधी द्यावी. (२) तसेच राज्याच्या इतर भागात घरांची रचना, त्यामध्ये असणारा फरक, घराची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करतात.	पंजाब, बंगाल, आसाम इत्यादी राज्यातील वेशभूषा तयार केलेल्या बाहुल्या, समुद्रकिनारी राहणारे मच्छीमार यांच्या बाहुल्या अथवा जाड पुठ्ठ्यावर चिकटवलेली चित्रे, कोकणातील घरे, पक्की घरे, बांबू, माती, गवत, दगड, विटांनी बनविलेल्या घरांची चित्रे.	वैशिष्ट्यांविषयी जिज्ञासा दाखवतो याचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	उत्पादक उपक्रम तुलना	• व्यक्तींमधील साम्यभेदांवर आधारित प्रश्न विचारतो.	(१) विविध राज्यात राहणाऱ्या नागरिकांविषयी तयार केलेल्या बाहुल्या अथवा चित्र दाखवून/ हाताळायला देऊन त्यातील साम्य आणि फरक याविषयी माहिती विचारावी. प्रसंगानुरूप वेशभूषा ही करून घेण्यास सांगतात.	काश्मीर, तामिळनाडू, केरळ, राजस्थान, पंजाब, गुजरात,	(१) दाखवलेल्या बाहुल्यांच्या संदर्भाने त्यातील साम्य आणि फरक यावर

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
					बंगाल, गोवा या राज्यातील नागरिक (स्त्री-पुरुष) इत्यादीं-च्या विविध माध्यमातून तयार केलेल्या बाहुल्या किंवा जाड पुठ्ठ्यावर चिकटवून तयार केलेली चित्रे.	जिज्ञासापूर्वक प्रश्न विचारतात याचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	उत्पादक उपक्रम सामाजिक विकास एकरूपता	• समवयस्क मित्रांच्या वैविध्यपूर्ण गटांमधील साम्य आणि भेद माहीत असून देखील त्यांच्यामध्ये सहजरित्या मिसळतो.	(१) प्रत्येकाला ओल्या मातीचा एक गोळा द्यावा. त्या मातीपासून आपापल्या आवडीनुसार एक वस्तू तयार करायला सांगावी. तयार झालेल्या वस्तूंची एकत्र मांडणी करून वस्तूतील साम्य आणि भेद याविषयी एकमेकांशी मैत्रीपूर्ण चर्चा करण्याची संधी द्यावी.	भिजवलेली माती, पुठ्ठ्यांचे तुकडे	(१) समूहात वस्तू तयार करतात. एकत्र मांडलेल्या वस्तूंमधील साम्य-फरक याविषयी खुल्या मनाने चर्चा करतात. याचे निरीक्षण करावे आणि नोंदी कराव्यात.

CG5 - बालके उत्पादक कार्यांबाबत व सेवेबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन विकसित करतात.

ध्येय : नैतिक विकास

क्षमता : C 5.1 इतरांना मदत करण्यासाठी वयानुरूप सुयोग्य शारीरिक श्रम करण्याची तयारी दर्शवितो आणि त्यामध्ये सहभागी होतो.

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	अनिवार्य उपक्रम	कौशल्या-धिष्ठित उपक्रम, मदत सहकार्य	• अध्ययन-अध्यापन साहित्य निर्मितीमध्ये शिक्षकांना सहाय्य करतो.	(१) वर्गात मुलांच्या संख्येनुसार गट तयार करावेत. प्रत्येक गटाला साहित्य देऊन स्वतंत्रपणे अध्ययन-अध्यापन साहित्य तयार करण्याविषयी माहिती सांगावी. जसे – गट क्र. १ कार्डवर पाने फुले काड्या चिकटवून विविध आकार तयार करावेत. जसे – गट क्र. २ कार्डवर विविध रंगाचे, वस्तूंचे ठसे द्यावेत. जसे – गट क्र. ३ गोल आकारातील कागदांवर मुखवटे तयार करणे. जसे – गट क्र. ४ रुमाल, कापूस, दोरा यांपासून बाहुल्या तयार करणे. जसे – गट क्र. ५ नारळाच्या हिरव्या पात्यांपासून चटई तयार करणे. जसे – गट क्र. ६ जाड कागदावर कापडाचे विविध प्रकारचे नमुने चिकटवावेत. तयार झालेल्या साहित्याचे प्रदर्शन करावे.	रंगीत – जाड कागद, पाने, फुले, काड्या, डिंक, रुमाल, कापूस, दोरा, ठसे कामासाठी रंग व वस्तू, नारळाची पाने इत्यादी.	(१) प्रत्येक गटाने तयार केलेल्या साहित्याचे आणि सामूहिक प्रयत्नांचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	उत्पादक उपक्रम जीवन कौशल्य	• स्वयंपाकघरात धुणे, कापणे इत्यादी कामात मदत करतो.	(१) कडधान्याची भेळ आवश्यक साहित्य टेबलावर मांडावे. सर्व साहित्याची ओळख करून द्यावी. कडधान्याची भेळ कशी करणार आहोत ही प्रक्रिया	मोड आलेली विविध कडधान्ये, लिंबू, मीठ,	(१) कडधान्याची भेळ तयार करताना धुणे, कापणे, एकत्रित करणे,

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				समजावून सांगावी. टोमॅटो, काकडी, कांदे, लिंबू इत्यादी वस्तू कापून दाखवाव्यात. वर्गातील मुलामुलींच्या मदतीने कडधान्याची भेळ तयार करावी. भेळीचे वाटप, स्वच्छता ही कामे वाटून द्यावीत.	टोमॅटो, पातेले, चाकू, चमचा, वाट्या अशा सहज उपलब्ध होणाऱ्या वस्तू	वाटप करणे, स्वच्छता इत्यादी कामात सहभागी होतात. याचे निरीक्षण करणे.
CG 6 - बालके स्वत: भोवतालच्या नैसर्गिक वातावरणाबद्दल कृतज्ञताभाव दर्शवितात. **ध्येय :** नैतिक विकास **क्षमता :** C 6.1 सर्व प्रकारच्या जीवांबाबत काळजी घेतो व त्यांच्या सोबत राहण्याबाबत आनंद प्रकट करतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	शेतीपूरक व्यवसाय सेवाभाव	• मांजरीचे, कुत्र्याचे पिल्लू यांसारख्या प्राण्यांचे संगोपन आणि काळजी घेण्याची जबाबदारी घेतो.	(१) जाड कागदावर चिकटवलेली रंगीत चित्रे/प्रतिकृती/बाहुल्या दाखवाव्यात. विविध प्राण्यांच्या पिल्लांचे संगोपन करण्याची पद्धत विचारावी. जसे – प्रतिकृतींपैकी कोणत्या प्राण्याच्या पिल्लाचे संगोपन करायला आवडेल? व का? असे प्रश्न विचारावेत.	मांजर, कुत्रा, कोंबडी, बदक यांच्या पिल्लांसह जाड कागदांवरील चित्रे/प्रतिकृती /बाहुल्या	(१) प्राणी ओळखणे. त्यांच्या पिल्लांचे संगोपन करण्याविषयी माहिती देण्याच्या पद्धतीचे, त्यांच्यासोबत राहण्यातील आनंद मिळवण्याची उत्सुकता यांचे निरीक्षण करावे.
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ऐच्छिक उपक्रम	पर्यटन आनंदाची अनुभूती	• निसर्गामध्ये फेरफटका मारताना झाडे आणि प्राणी यांचे निरीक्षण	(१) शाळेजवळील शेत, नदी, ओढ्याचा किनारा, बाग, रोपवाटिका, देवराई इत्यादींपैकी एखाद्या ठिकाणी क्षेत्रभेट आयोजित करावी. जाताना आणि येताना रस्त्याने दिसणाऱ्या प्राणी, पक्षी, वनस्पतींचे निरीक्षण करू द्यावे.	क्षेत्रभेटीसाठी आवश्यक साहित्य	(१) शाळेजवळील शेत, नदी, ओढ्याचा किनारा, बाग, रोपवाटिका, देवराई इत्यादी पैकी एखाद्या

स्तर/ इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			करण्याचा आनंद घेतो.	वर्गात परतल्यावर पाहिलेल्या अनेक निसर्ग घटकांपैकी सर्वाधिक आवडलेल्या वस्तू, घटकाचे वर्णन विचारावे.		ठिकाणी क्षेत्रभेट आयोजित करावी.जाताना आणि येताना रस्त्यानी दिसणाऱ्या प्राणी, पक्षी, वनस्पतींचे निरीक्षण करू द्यावे. वर्गात परतल्यावर पाहिलेल्या अनेक निसर्ग घटकांपैकी सर्वाधिक आवडलेल्या वस्तू, घटकाचे वर्णन विचारावे. मित्र तसेच दिसलेले प्राणी, पक्षी, वनस्पती यांचे निरीक्षण करणे. त्यांची काळजी घेणे.त्यांच्या समवेत राहण्याचा आनंद मिळवणे अशा विद्यार्थी कृतींचे निरीक्षण करावे.

पायाभूत शिक्षण अभ्यासक्रम - २०२४

(वय वर्षे ३ ते ८)

विषय : आरोग्य व शारीरिक शिक्षण

प्रस्तावना

शिक्षण ही ज्ञान कौशल्य, मूल्ये, प्राप्तीची प्रक्रिया आहे. ज्ञान, कौशल्य व अभिवृद्धी यांचे संपादन करणे म्हणजे शिक्षण. भारतीय अर्थशास्त्राचे जनक आचार्य चाणक्य (विष्णूगुप्त कौटिल्य) असे म्हणतात की, 'शिक्षण हा सर्वांत चांगला मित्र आहे, सुशिक्षित व्यक्तीचा सर्वत्र आदर केला जातो.' शिक्षण आपल्या उज्ज्वल भविष्यासाठी अत्यावश्यक आहे. 'जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलणे आणि आपली मते विकसित करण्यास मदत करणे' हे शिक्षणाचे कार्य आहे. मानवाचे शरीर आणि मन निरोगी ठेवण्याच्या प्रक्रियेला 'शारीरिक शिक्षण' म्हणतात.

शारीरिक शिक्षण हा शिक्षणाचा एक मूलभूत पैलू आहे, जो शारीरिक तंदुरुस्ती आणि कौशल्य विकासावर लक्ष केंद्रित करतो. शारीरिक शिक्षण हे शारीरिक तंदुरुस्ती, मानसिक आरोग्य आणि सामाजिक कौशल्यांना प्रोत्साहन देण्याचे कार्य करते. शारीरिक शिक्षणाद्वारे शारीरिक, मानसिक, भावनिक आणि सामाजिक विकास होतो. शारीरिक शिक्षण हा आजच्या युगातील बालकांच्या सर्वांगीण विकासाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. शारीरिक शिक्षणामुळे बालकांचा आत्मविश्वास वाढण्यास मदत होते. शारीरिक शिक्षणामध्ये व्यायामांवर जास्तीत जास्त भर दिला जातो.

व्यायामात् लभते स्वास्थ्यं दीर्घायुष्यं बलं सुखं।
आरोग्यं परमं भाग्यं स्वास्थ्यं सर्वार्थसाधनम्।।

(व्यायामांमुळे आरोग्य, दीर्घायुष्य, शक्ती आणि आनंद मिळतो. निरोगी राहणे हे परम भाग्य आहे आणि इतर सर्व कार्य आरोग्याद्वारे पूर्ण होतात.)

शारीरिक शिक्षणामध्ये पायाभूत स्तर हा महत्त्वाचा स्तर आहे. पायाभूत स्तर हा सर्वांगीण विकासाचा पाया म्हणून कार्य करतो. असे म्हटले जाते की, ज्या इमारतीचा पाया भक्कम ती इमारत भक्कमपणे उभी राहते, तसेच शारीरिक शिक्षणामध्ये पायाभूत स्तर उंचावला तर प्राथमिक, शालेय, महाविद्यालयीन स्तर पण उंचावेल, शारीरिक शिक्षणाद्वारे लहानपणीच बौद्धिक, कारक, भावनिक व सामाजिक क्षेत्रांची बांधणी केली जाईल. पायाभूत स्तर म्हणजे बालवाटिका १, २, ३, इयत्ता पहिली, इयत्ता दुसरी या वर्षांच्या शैक्षणिक स्तरावर आपण आरोग्य व शारीरिक शिक्षण यांचा विचार सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने घेत आहोत.

पायाभूत स्तरांमध्ये लहान मुलांच्या मेंदूच्या एकंदर विकासापैकी ८५% हून अधिक विकास वयाच्या सहाव्या वर्षापर्यंत होत असतो. यावरून मेंदूच्या निकोप वाढीसाठी या स्तरावर काळजी घेणे व उत्तेजन देणे महत्त्वाचे आहे. या मुलांना आयुष्यभर शैक्षणिक व्यवस्थेत सहभाग घेण्यासाठी सक्षम बनविण्याचे मूलभूत काम या स्तरावर होणे ही काळाची गरज आहे.

पायाभूत स्तरावर अध्ययन–अध्यापनाची संपूर्ण प्रक्रिया बालकेंद्रीत असावी. या प्रक्रियेमध्ये राष्ट्र निर्माणाबद्दल लक्ष देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शिक्षणाची प्रक्रिया रंजक व आनंददायी व्हावी हा दृष्टिकोन समोर ठेवून कार्यवाही होणे अपेक्षित आहे. शिक्षण हे आनंददायी खेळातून शिकण्याजोगे व बालकांच्या शारीरिक क्षमतांचा विकास कसा होईल याचा विचार शारीरिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात केला जाणार आहे. बालकांची मूलभूत व कारक कौशल्ये कशी वृद्धिंगत होतील याकरिता विविध उपक्रम करण्याचा प्रयत्न केलेला असेल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार शारीरिक शिक्षण इतर विषय एकमेकांशी कसे जोडले जातील याचाही विचार या अभ्यासक्रमात केला आहे. विविध उपक्रमांद्वारे विद्यार्थ्याचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, भावनिक व सामाजिक विकास व्हावा हा दृष्टिकोन समोर ठेवून अभ्यासक्रम साचेबद्ध करण्यात आलेला आहे. बालकांनी केवळ शिकणेच महत्त्वाचे ठरणार नाही, तर कसे शिकायचे हे जास्त महत्त्वाचे ठरणार आहे. त्यामुळे मजकूर कमी करून शिक्षण तार्किक विचार करून समस्या कशा सोडवायच्या याचा विचार केलेला आहे. विविध आकृती/तक्ता वापरून, वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाच्या द्वारे बालकांना ज्ञान देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सर्वसमावेक्षक अभ्यासक्रम तयार केला आहे. ज्यामध्ये भाषा, गणित व परिसर अभ्यास या विषयांची सांगड क्रीडा आणि स्वास्थ्य यांच्याबरोबर घालून संस्कृती व मूल्य यांचा समावेश केला आहे. शिक्षणामुळे केवळ आकलन क्षमता विकसित झाल्या पाहिजेत असे नाही, तर मूलभूत क्षमता उदा. सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक इत्यादी क्षमतांचाही विकास झाला पाहिजे. अभ्यासक्रम चित्ररूप व बालकाच्या कृतिशीलतेला संधी देणारा आहे.

बालकाच्या शारीरिक क्षमता विकसित व्हाव्यात म्हणून अभ्यासक्रमात दिलेले उपक्रम नावीन्यपूर्ण आहेत व्यायाम प्रकारांची मांडणी सुटसुटीत व सोपी केली आहे. या अभ्यासक्रमात मैदानावरील उपक्रमांबरोबरच आरोग्याचा विकास होईल. या गोष्टीकडेसुद्धा लक्ष दिले आहे. बालकाचे वैयक्तिक स्वच्छता उदा. हात धुण्यापासून स्वत:चे कपडे घालणे, आहाराविषयी ज्ञान इत्यादी योग्य व अयोग्य आहार, परिसराची जाणीव, सुरक्षिततेबद्दल उपाय उदा. स्व–सुरक्षा, स्वावलंबन यांकडे लक्ष दिलेले आहे.

बालकांची शारीरिक सुदृढता व कारक कौशल्य विकसित असलेल्या निरोगी व सकारात्मक सक्रिय जीवनशैली असणारा, राष्ट्रप्रेमाने भरलेला विकसित नागरिक होण्यासाठी सक्षम पाया तयार करणे हे पायाभूत स्तरावर शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमाचे ध्येय आहे.

२) ध्येय :

बालकांची शारीरिक सुदृढता, कारक कौशल्ये विकसित असलेल्या निरोगी व सकारात्मक तसेच सक्रिय जीवनशैली असणारा, सर्वार्थाने विकसित देशभक्त/राष्ट्रभक्त नागरिक तयार होण्यासाठी सक्षम पाया तयार करणे हे पायाभूत स्तरावर शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय आहे.

३) तत्त्वे :

शारीरिक शिक्षणाचे तत्त्वे			
१)	सर्वांगीण विकास	१०)	आहार
२)	सर्वसमावेशकता	११)	मूलभूत कारक क्षमता
३)	वैयक्तिक प्रगती	१२)	राष्ट्रभक्ती/देशभक्ती
४)	सुरक्षितता	१३)	मनोरंजन
५)	स्वच्छता व परिसर	१४)	फावल्या वेळेचा सदुपयोग
६)	आरोग्य आणि निरामयता	१५)	जीवन कौशल्ये
७)	हालचालीवर आधारित शिक्षण	१६)	नीतिमूल्ये
८)	स्वावलंबन	१७)	शारीरिक सुदृढता
९)	कौशल्य विकास	१८)	खेळ

४) शारीरिक शिक्षणाचे उद्दिष्टे :

३ ते ६ वर्षे उद्दिष्टे :

१) शारीरिक हालचालीतून शरीर सुदृढ करणे.

२) शारीरिक हालचालीतून मनोरंजन व आनंद मिळवणे.

३) आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी अंगी बाणने/लावणे/अंगिकारणे.

४) योग्य व अयोग्य आहाराबद्दल ज्ञान देणे.

५) ताणतणाव दूर करून मानसिक शांतता व स्वास्थ्य मिळविणे.

६) पारंपरिक खेळाची आवड टिकवून ठेवणे.

७) आंतरिक ऊर्जेस वाव देणे.

८) स्वच्छताविषयक चांगल्या सवयी लावणे.

९) सांघिक भावना विकसित करून संघ शक्तीची जाणीव करून देणे.

१०) सामाजिक जाणीव निर्माण करणे.

११) भारतीय संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यांची जाण ठेवून जोपासना करणे.

१२) सुरक्षिततेविषयक चांगल्या सवयी लावणे.

१३) राष्ट्रप्रेमाविषयक जाणीव निर्माण करणे.

६ ते ८ वर्षे उद्‌दिष्टे :

१) मूलभूत हालचालींची ओळख करून देणे.

२) मुक्त हालचाली व खेळातून आनंद मिळवून देणे.

३) शारीरिक सुदृढतेची जाणीव निर्माण करणे.

४) योग्य शारिरीक स्थितीबद्‌दल जाणीव निर्माण करणे.

५) आरोग्यविषयक चांगल्या सवयी अंगी बाणवणे.

६) आंतरिक ऊर्जेस वाव देणे.

७) आहाराविषयक ओळख करून चांगल्या सवयी लावणे.

८) मैदान, क्रीडांगण, परिसर स्वच्छतेची जाणीव निर्माण करणे.

९) खेळ, क्रीडा, मैदान व व्यायामाची आवड निर्माण करणे.

१०) योग साधनेची उदा. सूर्यनमस्काराची स्थिती, प्राणायाम, ध्यान आवड निर्माण करणे.

११) खेळाच्या माध्यमातून भारतीय संस्कृती, मूल्ये, परंपरा यांची जाण ठेवून जोपासना करणे.

१२) खेळाच्या माध्यमातून देशप्रेमाविषयी जाणीव निर्माण करणे.

१३) सुरक्षिततेविषयक चांगल्या सवयी लावणे.

१४) सामाजिक जाणीव निर्माण करणे.

१५) खेळाच्या माध्यमातून जीवन कौशल्ये विकसित करून व्यक्तिमत्त्व विकास घडविणे.

५) क्षेत्र :

१) आरोग्य

२) शारीरिक विविध हालचाली व योग्य शरीरस्थिती

३) आरोग्याधिष्ठित शारीरिक सुदृढता

४) कारक कौशल्य

५) कृतिशील जीवनशैली

६) शारीरिक शिक्षण आणि पंचकोश पायाभूत स्तर :

पायाभूत स्तरात बालके तीन वर्षांपासून येत असतात. त्यामुळे त्यांच्या शारीरिक शिक्षणाविषयी खूप काळजीपूर्वक रचना करून त्यांच्या वयाच्या अवस्थेला लक्षात घेऊन या शिक्षणाची व्यवस्था करणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने शारीरिक शिक्षण हा वेगळा भाग नसून तो त्यांच्या दैनंदिन शालेय कामकाजाचाच भाग असावा. यात बालकांना आनंद प्राप्त व्हावा हा प्रमुख उद्देश ठेवून कामकाज व्हावे असे वाटते, शारीरिक शिक्षणात देखील अन्नमयकोशासह उर्वरित सर्वकोश अंतर्भूत आहेत ते कसे हे आपण बघू.

१) **अन्नमयकोश :** शारीरिक शिक्षण म्हटले की, त्यात प्राधान्याने अन्नमयकोशाचा विचार होतो हे निश्चित. बालके अतिशय कोवळ्या वयात पायाभूत स्तरात शाळेत येतात. त्यामुळे त्यांचे शारीरिक विकसन करत असताना कोणत्याही प्रकारची दुखापत होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. सर्वांत प्रथम या विद्यार्थ्यांचे शरीर सुदृढ व्हावे या दृष्टीने त्यांच्या आहाराकडे लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे. म्हणून शाळेत बालके कोणत्या प्रकारचा आहार आणतात हे अध्यापकांनी लक्षात घेणे आवश्यक असते. तसेच आहारविषयक चांगल्या सवयी लावून त्याचा चांगला परिणाम त्यांच्या शरीरावर होईल हे पहावे. आहार चौरस असावा म्हणून पालकांशी संपर्क करून त्यांना या संबंधात जागरूक करणे आवश्यक आहे. बालकांनी सर्व प्रकारच्या आहाराचा स्वीकार करावा म्हणून त्यांच्याशी अधून मधून संवादही केला पाहिजे. आहाराबरोबर बालकांमध्ये काही शारीरिक दोष आहेत का याकडेही लक्ष द्यावे लागेल. जर असे असल्यास ते दूर करण्यासाठी पालकांशी संपर्क करावा.

बालकांनी पुरेशी विश्रांती अर्थात झोप घ्यावी याविषयीही पालकांशीच बोलावे लागेल, बालकांची वैयक्तिक स्वच्छता अंतर्बाह्य असणे यासंदर्भात देखील पालक व अध्यापक यांनी जागरूक असावे. वरील सर्व कृतीमुळे बालकाचे शारीरिक पोषण योग्य होण्यास मदत होऊ शकते. हा अन्नमय कोशाचा सगळ्यात महत्त्वाचा भाग आहे.

शरीरातील इंद्रिय सुदृढ होण्यासाठी त्यांना योग्य त्या पद्धतीने वारंवार सरावाने कामात आणावे लागेल. त्यात पंच ज्ञानेंद्रिय अर्थात डोळा, कान, नाक, त्वचा आणि जीभ इत्यादी याचा वापर करण्यासाठी काही क्रियाकलाप द्यावे लागतील. त्याचबरोबर पंचकर्मेंद्रिय हात, पाय, वाणी, पायू आणि उपस्थ यांच्याही आणि सक्षमीकरणाकडे जाण्यासाठी काही क्रियाकलाप आयोजित करावे लागतील. यामुळे त्याचा योग्य तो उपयोग सुरू होईल. बालकांच्या शारीरिक शक्ती, दम, बल आणि लवचिकता यांच्या वाढीसाठी तसेच स्नायूंच्या शक्तीच्या वाढीसाठी विविध क्रियाकलाप घेता येतील. त्यातील सर्वांत महत्त्वाचा भाग म्हणजे खेळ. बालके लहान वयात खेळण्यासाठी

उत्सुक असतात. वरील शक्ती वाढण्यासाठी विविध पद्धतीच्या मैदानी खेळांची योजना करता येईल. ज्यातून हळूहळू या शक्तींचा विकास होऊ शकतो. याशिवाय काही छोट्या छोट्या क्रिया कलापांची व्यवस्था ही करावी लागेल. उदाहरणार्थ–दोरीचा जिना चढणे, विशिष्ट उंचीवरून उडी मारणे, बसणे, मांडी घालून बसणे, हातामध्ये एखादी वस्तू घेऊन चालणे इत्यादी. यामुळे शारीरिक स्नायूंनाही बळकटी येऊ शकते या सर्वांचा विचार करून बालकाच्या शारीरिक क्षमतेत हळूहळू वाढ करत जाणे हे उपयोगी राहू शकेल.

२) **प्राणमयकोश :** शारीरिक क्षमता वाढवत असताना पंच ज्ञानेंद्रिय व पंचकर्मेंद्रिय यांच्या क्षमतेत अधिक तीव्रता आणावी लागेल, म्हणजेच त्यांच्या कौशल्यात वाढ करावी लागेल. उदाहरणार्थ संतुलनाचे क्रियाकलाप, हस्त–नेत्र, हस्त–पाद समन्वयाच्या गोष्टी, खेळण्यांमध्ये चपळता आणणे, अधिक वेगाने धावणे, विटांवरून चालण्याचा प्रयत्न करणे, चेंडू खेळणे, विशिष्ट अंतरावर फेकणे, कमीत कमी वेळात एखादी क्रिया सफाईदारपणे पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करणे या सर्व कौशल्यांचा त्यात समावेश होऊ शकतो. ज्यामुळे शारीरिक शक्तीच्याबरोबर त्याचे इंद्रिय कौशल्य विकसित होऊ शकेल, या सर्वांचा उपयोग उर्वरित विषयांमधील ज्ञानग्रहणामध्ये होणार आहे हे आपण लक्षात घेऊया.

३) **मनोमयकोश :** शारीरिक क्षमता व कौशल्य ही बालकांच्या सवयीचा भाग होणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ स्वच्छताविषयी सवयी, आहाराच्या सवयी, खेळताना एकमेकांशी जुळवून घेणे, छोट्या छोट्या कवायतीच्या प्रकारात सहकार्याने व समन्वयाने काम करण्याची सवय आदी. थोडक्यात मनोमय कोशाच्या बाबतीत कोणत्याही प्रकारचा शिक्षेचा विचार न करता अत्यंत समंजस पद्धतीने या सवयी बालकांमध्ये लावावे लागतील. त्याचबरोबर चुकीच्या सवयी काढण्याविषयी देखील हळूहळू प्रयत्न करावे लागतील. उदाहरणार्थ चॉकलेट खाणे, अयोग्य पदार्थाचे सेवन करणे हे कमी करावे लागेल. स्वच्छतेच्या बाबतीत अनास्था ही देखील दूर करावी लागेल. जेणेकरून त्यांचा शरीर विकास हा उत्तम प्रकारे होऊ शकेल. अर्थात, यामध्ये पालकांचाही सहभाग घ्यावा लागेल.

४) **विज्ञानमयकोश :** शारीरिक क्षमता वृद्धिंगत होत असताना बालके जे क्रियाकलाप करतात त्याद्वारे त्यांच्या बौद्धिक विकसनाला देखील सुरूवात होऊ शकते. उदाहरणार्थ, खेळताना नेतृत्व करणे, आपला संघ जिंकेल यासाठी काही योजना करणे, सांगितलेले नियम लक्षात घेऊन त्याप्रमाणे खेळ खेळणे किंवा क्रियाकलाप करणे, छोट्या छोट्या अंतर्गत मापे लक्षात घेऊन कशा पद्धतीने आपले काम करणे. उदाहरणार्थ विशिष्ट चौकोनातूनच चालायचे असे सांगितल्यावर त्याचा उपयोग करणे, थोडक्यात सांगितलेली गोष्ट समजून त्या पद्धतीने शारीरिक क्रिया करणे आणि आवश्यक त्या ठिकाणी निर्णय घेणे असे काही बिंदू यामध्ये लक्षात घेण्यासारखे आहेत.

५) **आनंदमयकोश :** शारीरिक विकासात खेळा इतका आनंद कदाचितच अन्य ठिकाणी कुठे मिळू शकेल. त्यामुळे बालकांना मनमुराद खेळायला मिळाले तर त्यातून होणारा आनंद हा महत्त्वाचा आहे. याशिवाय केव्हातरी निसर्गाच्या सहवासात घेऊन जाणे व तिथे निसर्गाच्या समवेत शारीरिक कृतीद्‌वारे काही क्रियाकलाप करणे उदाहरणार्थ पाण्यामध्ये खेळणे, छोट्या छोट्या झाडांच्या भोवती पारंब्यांना लटकणे, अशा क्रियाकलापामधून बालके आनंद प्राप्त करू शकतील, याशिवाय एखादे छोटसे आव्हान जर दिले तर ते पूर्ण करण्यासाठी बालके धडपडतात व पूर्ण केल्यावर परिपूर्तीचा आनंद घेतात, एक गोष्ट मात्र या ठिकाणी लक्षात घेतली पाहिजे ती म्हणजे पायाभूत स्तरावर शारीरिक स्पर्धा टाळल्या पाहिजेत. कारण स्पर्धेतून आनंद प्राप्त न होता तो एकमेकांच्या इर्षेत रूपांतर होते, म्हणूनच निखळ आनंद मिळण्यासाठी विविध क्रियाकलापांची योजना करावी हे महत्त्वाचे आहे.

क्षेत्र – कोश	उद्‌दिष्ट	क्षमता
अन्नमय कोश	शारीरिक विकास	ज्ञानेंद्रिये – कर्मेंद्रिये, वैयक्तिक आरोग्य आणि स्वच्छता, आहार, निद्रा, चांगल्या सवयी, स्नायूंची व हाडांची ताकद, बळ, लवचिकता.
प्राणमय कोश	प्राणिक विकास/ कौशल्य विकास	संतुलित श्वसन क्रिया, प्राणांची एकाग्रता, दम, कार्यशक्ती, उत्साह, विजिगीषा, साहस, महत्त्वाकांक्षा, पराक्रम.
मनोमय कोश	मानसिक विकास/ कारक कौशल्य	संघ भावना, नेतृत्व, सद्‌गुण सदाचार, दया, करुणा, सहकार्य, संवेदनशीलता, समायोजन, एकाग्रता, शांती, बुद्‌धीच्या नियंत्रणात मन, द्‌वंद्‌वाची समाप्ती, तितिक्षा.
विज्ञानमय कोश	बौद्‌धिक विकास/ बोधात्मक विकास	ग्रहणशक्ती, धारणाशक्ती, स्मरणशक्ती, कल्पनाशक्ती, निरीक्षण, परीक्षण, तर्क, अनुमान, विश्लेषण, संश्लेषण, निर्णय.
आनंदमय कोश	आत्मिक विकास	अंतःकरण शुद्‌धी, आनंद, प्रेम, सृजनशीलता, सौंदर्य दृष्टी, सांस्कृतिक संवर्धन.

❑❑❑

विकासक्षेत्र : शारीरिक विकास

ध्येय : CG-1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात.

क्षमता : C-1.1.1.1 - A पोषण आहाराबाबत रुची व समज दर्शवितो व अन्नपदार्थ वाया घालवत नाही.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आहार	अन्नपदार्थ, आरोग्यदायी सवयी	• खाण्यायोग्य, खाण्यास अयोग्य अन्नपदार्थ ओळखतो.	(१) खाण्यायोग्य अन्नपदार्थांची ओळख करून देणे. उदा. फळे, भाज्या, कडधान्ये, दूध-दुग्धजन्य पदार्थ. (२) खाण्यास अयोग्य अन्नपदार्थांची ओळख करून देणे. उदा. चॉकलेट, केक, आईस्क्रिम, वेफर्स, शीतपेय. (३) दृक्‌श्राव्य साहित्याच्या मदतीने योग्य/अयोग्य पदार्थांची ओळख करून देणे.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, प्रतिकृती, चित्रे, कृतिपत्रिका, चित्रफित	• निरीक्षण व नोंदी • खाण्यायोग्य व अयोग्य पदार्थ ओळखतो.
C-1.1.1.1-B						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आहार	अन्नपदार्थ, आरोग्यदायी सवयी	• मोठ्यांच्या सूचनेप्रमाणे वेगवेगळे अन्नपदार्थ खाण्यास सुरुवात करतो व त्यांची नावे सांगतो.	(१) वेगवेगळ्या अन्नपदार्थांची नावे सांगता येण्यासाठी विविध कृतींची रचना करणे. (२) मोठ्यांच्या सूचनेप्रमाणे वेगवेगळे अन्नपदार्थ खाण्यास सुरुवात करतील यासाठी कृतींची रचना करणे. (३) अन्नपदार्थांवर आधारित गीत/गोष्ट सांगणे. (४) गप्पागोष्टी करणे. (५) अन्नपदार्थ न सांडवता खाणे.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, प्रतिकृती, चित्रे, कृतिपत्रिका, चित्रफित	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C-1.1.1.2						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आहार	पोषक अन्नपदार्थ, अपायकारक अन्नपदार्थ	• आरोग्यास पोषक व अपायकारक अशा काही	(१) आरोग्यास पोषक अन्नपदार्थांची नावे सांगता येणे. उदा. दूध-दुग्धजन्य पदार्थ, कडधान्ये, भाज्या, फळे इत्यादी.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, प्रतिकृती, चित्रे, कृतिपत्रिका	• निरीक्षण तोंडी कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			अन्नपदार्थांची नावे सांगतो.	(२) आरोग्यास अपायकारक अन्नपदार्थांची नावे सांगणे. उदा. चॉकलेट, केक, आईस्क्रिम, तळलेले पदार्थ, पॅकिंग फूड, शीतपेये. (३) खेळाद्वारे आरोग्यास पोषक व अपायकारक अन्नपदार्थांची नावे सांगणे.		
C-1.1.2-1						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आहार	अन्नपदार्थ, आरोग्यदायी सवयी	• मोठ्यांच्या मदतीने वेगवेगळे अन्नपदार्थ खातो. (उदा., धान्य, फळे, भाज्या, डाळी, शेंगा, सुकामेवा (Nuts) दुधाचे पदार्थ.	(१) वेगवेगळे अन्नपदार्थ शिक्षक/पालक अशा मोठ्या व्यक्तींच्या मदतीने (खाईल) खातील. जसे की, वेगवेगळी फळे, भाज्या, धान्य, डाळी, शेंगा, दुधाचे पदार्थ. (२) दिलेले वेगवेगळे अन्नपदार्थ आवडीने खातो.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ	• मोठ्यांच्या मदतीने वेगवेगळे अन्नपदार्थ खातो.
C-1.1.2.2 – A						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आहार	पोषक आणि अपायकारक अन्नपदार्थ ओळखतो.	• दुकानातील आरोग्यास पोषक आणि अपायकारक अन्नपदार्थ ओळखतो.	(१) दुकानातील आरोग्यास पोषक व अपायकारक अन्नपदार्थ शिक्षक वर्गात आणतील व बालकांना त्यांचा परिचय करून देतील. उदा. धान्य, भाज्या, डाळी, शेंगा, दुधाचे पदार्थ, वेफर्स, कुरकुरे, केक, आईस्क्रिम, चॉकलेट, नुडल्स, शीतपेय.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, प्रतिकृती, कृतिपत्रिका	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(२) वेगवेगळ्या अन्नपदार्थातील निरोगी/पोषक अन्नपदार्थ निवडण्यासाठी शिक्षक बालकांना प्रोत्साहित करतील. (३) खेळाद्वारे दुकानातील आरोग्यास पोषक व अपायकारक अन्नपदार्थ ओळखण्यास सांगणे.		
C-1.1.2.2 - B						
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	आहार	पोषक अन्नपदार्थ	• काही पदार्थ पोषक असण्यामागची कारणे स्पष्ट करतो.	(१) काही अन्नपदार्थ शरीरासाठी पोषक का असतात व काही अन्नपदार्थ पोषक का नसतात हे शिक्षक बालकांना गाणी, गप्पा गोष्टीद्वारे समजावून देतील. (२) वेगवेगळे अन्नपदार्थ पोषक का असतात हे बालके स्पष्ट करतील. (३) पोषक अन्नपदार्थांची वेशभूषा करून त्याबद्दल दोन वाक्ये बोलणे.	चार्ट, चित्रे, प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, चित्रफित	• निरीक्षण, तोंडी कृती, मूल्यमापन
C - 1.1.2.3						
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	आहार	अन्नपदार्थ निर्मिती	• (चित्रकृतींच्या मदतीने) साधी न्याहरी, स्नॅक्स बनवितो.	(१) बालके स्वत: वर्गामध्ये विविध न्याहरी बनविण्याच्या कृतींची चित्रे आणून त्यांच्या मदतीने न्याहरी बनवतील. (२) भेळ, शेंगदाणा लाडू यांसारखी न्याहरी बनवतील.	चित्रे, कृतिपत्रिका, प्रत्यक्ष न्याहरीचे साहित्य	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण
C - 1.1.2.4						
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	आहार	चांगल्या सवयी	• अन्नपदार्थ न सांडता खातो.	(१) घरातून आणलेले अथवा वर्गात तयार केलेले वेगवेगळे अन्नपदार्थ न सांडता खातील.	विविध खाद्य/ अन्नपदार्थ	• न सांडता खाल्ले.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 1.1.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आहार	पोषक आहार	• स्वत:हून विविध अन्नपदार्थ खातो.	(१) वेगवेगळे पोषक अन्नपदार्थ स्वतःहून वर्गात आणतो. (२) स्वत:हून विविध कडधान्ये, दुग्धजन्य पदार्थ, फळे, भाज्या इ. खातो.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, प्रतिकृती, चित्रे, कृतिपत्रिका	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
C - 1.1.3.2 - A						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आहार	पोषक आहार, वाईट सवयींना प्रतिबंध	• वेगवेगळ्या खाद्य–पदार्थांतील अन्नघटक ओळखतो आणि त्यांचे फायदे व दुष्परिणाम स्पष्ट करतो.	(१) आरोग्यदायी आणि अस्वास्थ्यकारक पदार्थांची उजळणी शिक्षक वर्गात करतात. शिक्षकांनी कोणते आरोग्यदायी पदार्थ खातात हे विचारावे. (२) आरोग्यदायी आणि अपायकारक अन्नपदार्थ वेगवेगळे करण्यासाठी शिक्षक वर्गात एक प्रात्यक्षिक सादर करतील. प्रत्येक बालक निरोगी आणि अपायकारक अन्नपदार्थ वर्गीकरण करतो. (जसे : चणे, फुटाणे, दाणे, लाडू, पिझ्झा, बर्गर, नूडल्स, बंद पाकिटातील पदार्थ इत्यादी) (३) शिक्षक बालकांना विविध अन्नपदार्थांतील पोषकता आणि त्यांचे फायदे स्पष्ट करतील. उदा. दुधामुळे दात मजबूत होतात. केळीमुळे शरीराला त्वरित ऊर्जा मिळते. (४) शिक्षक बालकांना शरीरास अस्वास्थ्यकारक अन्नपदार्थ व त्यांचे शरीरावर होणारे दुष्परिणाम स्पष्ट करतील. (जसे : चॉकलेट, कुरकुरे इत्यादी)	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ, प्रतिकृती, चित्रे, कृतिपत्रिका	• निरीक्षण, तोंडी कृती, मूल्यमापन

C - 1.1.3.2 – B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आहार	पोषक आहार	• पोषक आहाराची काही गुण–वैशिष्ट्ये सांगतो. (अंडी, आणि डाळी शरीरास शक्ती देतात, पालकाची भाजी रक्त शुद्ध करते, दुधामुळे दात मजबूत होतात.)	(१) शिक्षक बालकांना पोषक आहाराचे महत्त्व सांगतील. (उदा., डाळी शक्तीवर्धक आहेत.) (२) वेशभूषेसारख्या कृतीद्वारे आहाराचे गुण–वैशिष्ट्ये सांगतो. (३) गप्पागोष्टी.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ	• निरीक्षण, तोंडी कृती, मूल्यमापन

C - 1.1.3.3

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आहार	अन्नपदार्थ	• वरिष्ठांच्या साहाय्याने पोषक नाश्ता/न्याहरी तयार करण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होतो. (उकडलेले चणे, मोड आलेली कडधान्ये घालून भेळ करतो.)	(१) परिसरात उपलब्ध कडधान्ये उकडून भेळ तयार करणे. (उदा. हरभरे, मटकी, मूग इत्यादी.) (२) विविध प्रकारचे पौष्टिक लाडू तयार करण्यास मदत करतात. (उदा. शेंगदाणा लाडू)	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 1.1.3.4						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आहार	पोषक आहार	• योग्य प्रमाणात वाढलेले अन्न वाया न घालवता खातो.	(१) बालके माध्यान्ह भोजनाच्या वेळी पोषण आहार जितका पाहिजे आहे तेवढा घेतात व सगळा संपवतात. (२) शिक्षक बालकांनी घेतलेला अन्नपदार्थ वाया न घालवता सगळा खातो की नाही याकडे लक्ष देतात.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 1.1.4.1 पोषक आहाराबाबत रुची आणि समज दर्शवितो व अन्नपदार्थ वाया घालवत नाही.						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	आहार	पोषक पदार्थ	• विविध गटातील अन्नपदार्थांचा आस्वाद घेतो.	(१) बालके विविध अन्नगटातील अन्नपदार्थांची नावे विचारतील. (२) अन्नपदार्थांची नावे सांगतील व त्याचा आस्वाद घेतील.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
C 1.1.4.2 - A						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	आहार	अन्नघटक, आरोग्यदायी सवयी	• मोठ्यांच्या मदतीने परिचयाच्या पदार्थांमधील महत्त्वाचे घटक ओळखतो (उदा. वरणामधील डाळ आणि चटणीमधील दाणे.)	(१) वरणातील डाळ हा अन्नघटक आणि चटणीमधील दाणे यांचे पोषणातील महत्त्व सांगणे. (२) परिचयाच्या पदार्थांतील महत्त्वाचे घटक ओळखतात. उदा. चिक्कीमधील शेंगदाणे व गूळ हे पोषक पदार्थ आहेत हे समजून घेऊन राजगिरा लाडूमधील राजगिरा व गूळ यांचे फायदे, भाजीपाला व फळे यांतील पोषक अन्नपदार्थ कोणता हे ओळखतात. (३) दिलेले सर्व अन्नपदार्थ संपवितो.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ चित्र दृक्श्राव्य यंत्र	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, तोंडी कृती, मूल्यमापन

C - 1.1.4.2 - B						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	आहार	अन्नघटक	• अन्नघटक आणि पोषकता यांमधील संबंध सांगतो. (उदा. चिक्कीमधील शेंगदाणे आणि गूळ आरोग्यासाठी चांगले असतात.)	(१) शिक्षकांनी बालकांना अन्नघटकांचा तक्ता दाखवून त्यातील कोणते अन्नघटक पोषक आहेत व कोणते पोषक नाहीत हे विचारणे. (२) बालके सांगतील व शिक्षकांनी आवश्यक तेथे दुरुस्ती/मार्गदर्शन करणे. (३) बालकांना चित्रफीत दाखवणे.	तक्ता, दृक्श्राव्य साधने	• निरीक्षण, तोंडीकाम, कृती, मूल्यमापन
C - 1.1.4.3						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	आहार	अन्नपदार्थ निर्मिती	• पाककृतींचा आधार घेऊन पौष्टिक न्याहरी/नाश्ता स्वतंत्रपणे बनवतो.	(१) बालकांनी कुटुंबातील बनविलेले अन्नपदार्थ स्वत: तयार करण्यासाठी आवश्यक अन्नघटक आणून न्याहरी बनवतो. त्यासाठी शाळेत पाककला स्पर्धा घेण्यात यावी. उदा. मोड आलेल्या मटकीत कांदा, चटणी, मीठ, टोमॅटो, कोथिंबीर टाकून भेळ तयार करतात. दडपे पोहे, उकडलेल्या चण्यांचा चाट, आलू चाट इत्यादी.	न्याहरी बनवण्यासाठी लागणारे साहित्य.	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
C - 1.1.4.4						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	आहार	चांगल्या सवयी	• आवश्यक तेवढेच अन्न मागतो.	(१) पोटाला भूक असेल तेवढेच अन्न मागतात किंवा घेतात. (२) आवश्यक तेवढेच अन्न खातो की नाही याचे शिक्षक निरीक्षण करतात. (३) भुकेल्या बालकांचे चित्र, पंगतीत वाया गेलेल्या अन्नावर चर्चा करतात. (गप्पागोष्टी) (४) शिक्षक मुलांना व्हिडिओ दाखवितात.	वाया गेलेल्या अन्नाचे व्हिडिओ व विविध फोटो.	• निरीक्षण

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 1.1.5.1						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	आहार	पोषण आहार	• विविध पोषणविषयक गरजा पूर्ण करतो.	(१) शिक्षकांनी दररोज शाळेत येताना बालकांनी आणलेल्या विविध खाद्यपदार्थांच्या नोंदी करणे. (२) पोषण आहारात पोषणविषयक गरजा पूर्ण करणारे अन्नपदार्थ देणे.	अन्नपदार्थांची यादी	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
C - 1.1.5.2 - A						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	आहार	योग्य व अयोग्य अन्नपदार्थ	• शिजविलेल्या अन्नपदार्थातील अन्नघटकांचा अंदाज बांधतो. ते आरोग्यासाठी योग्य आहेत, की अयोग्य हे सांगतो.	(१) शिजविलेल्या अन्नपदार्थातील घटकांचा अंदाज बांधतो. जसे : चपाती – गहू (२) शिजविलेल्या अन्नपदार्थातील घटक आरोग्या–साठी योग्य आहेत, की अयोग्य हे सांगतो. (३) शिजविलेल्या योग्य अन्नपदार्थाच्या शब्दभेंड्या यांसारखे शाब्दिक खेळ घेणे.	प्रत्यक्ष अन्नपदार्थ	• निरीक्षण, तोंडी कृती, मूल्यमापन
C 1.1.5.2 - B						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	आहार	योग्य व अयोग्य अन्नपदार्थ, वाईट सवयींना प्रतिबंध	• बंद पाकिटातील अन्नपदार्थां–मधील घटक ओळखतो. (बिस्किट, वेफर्स नूडल्स, आणि ते आरोग्यासाठी योग्य की अयोग्य हे सांगतो.	(१) बंद पाकिटामधील अन्नपदार्थातील अन्नघटक त्याचे पोषणमूल्य आणि त्याचा आपल्या शरीरावर कसा परिणाम होतो यावर शिक्षकांनी माहिती सांगणे. (गप्पागोष्टी) (२) बालकांना खाऊची रिकामी पाकिटे आणण्यास सांगून ते आरोग्यासाठी योग्य की अयोग्य याचे वर्गीकरण घेतील. उदा. मसाला, बिस्किट, दूध, चॉकलेट, राजगिरा लाडू, चिक्की इ.	बिस्किट पुडा, नूडल्स, वेफर्स इ.	• निरीक्षण, पडताळा सूची, कृती, मूल्यमापन

ध्येय : CG-1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात.

क्षमता : C - 1.2.1.1 स्वतःची मूलभूत काळजी आणि स्वच्छता यांचा अवलंब करतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	स्वच्छता	हातांची स्वच्छता	• शौचाला जाण्यापूर्वी व नंतर तसेच जेवणापूर्वी व नंतर इतरांची मदत घेऊन हात धुतो व पुसतो.	(१) हात धुण्याच्या योग्य पद्धतीचे प्रात्यक्षिक करून दाखविणे. (२) चित्रफित दाखवणे. (३) गप्पागोष्टी करणे. (४) शौचाला जाण्यापूर्वी व नंतर इतरांची मदत घेऊन हात धुतो आणि पुसतो. (५) जेवणापूर्वी व नंतर इतरांची मदत घेऊन हात धुतो व पुसतो.	प्रत्यक्ष कृती, चित्रे, तक्ते, स्वच्छतेची साधन सामग्री उदा. साबण, हॅण्डवॉश, पाणी, इ. दृक्श्राव्य माध्यम	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
C - 1.2.1.2						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	स्वच्छता	कपडे व पादत्राणे	• स्वतः कपडे घालतो. बटण लावण्यासाठी व स्वतःच्या पायात चप्पल/बूट घालण्यासाठी मोठ्यांची मदत घेतो.	(१) बालकांनी कपडे घालण्याच्या योग्य पद्धतीचे प्रात्यक्षिक दाखवणे. (२) बालक स्वत: कपडे घालतो. (३) चप्पल किंवा बूट घालण्याच्या योग्य पद्धतीचे प्रात्यक्षिक दाखवणे. (४) चप्पल किंवा बूट घालण्याच्या योग्य पद्धतीची कृती करून घेणे.	प्रत्यक्ष कृती, चित्रे, तक्ते.	• मोठ्यांच्या मदतीने कपडे घालताना व चप्पल, बूट घालताना निरीक्षण करणे. प्रत्यक्ष कृती, निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
क्षमता : C - 1.2.2.1 स्वत:ची मूलभूत काळजी आणि स्वच्छता यांचा अवलंब करतो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	स्वच्छता	हातांची स्वच्छता	• शौचाला जाण्यापूर्वी व नंतर तसेच	(१) जेवणापूर्वी व जेवणानंतर हात स्वच्छ धुणे व पुसणे या क्रिया करण्यास शिक्षक प्रोत्साहित करतील. शौचापूर्वी व शौचावरून आल्यावर	पाणी, साबण, रुमाल, राख	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			जेवणापूर्वी व नंतर हात धुतो आणि पुसतो. या क्रिया स्वतःहून करण्यास सुरुवात करतो.	साबणाने/राखेने हात स्वच्छ धुवून कोरडे करण्यास शिक्षक सांगतील. (२) हात धुण्याची क्रिया बालकांनी स्वत:हून करावी. (३) कृतियुक्त गीताद्वारे हात धुण्याचे प्रात्यक्षिक करून घेणे.		
C - 1.2.2.2						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चांगल्या सवयी	स्वतःची कामे करणे.	• मदतीशिवाय स्वतः कपडे चप्पल/बूट घालतो.	(१) बालकांना स्वतःला इतरांच्या मदतीशिवाय कपडे घालण्यास सांगणे. इतरांच्या मदतीशिवाय चप्पल आणि बूट योग्य प्रकारे घालण्याचा सराव करून घेणे.	चप्पल, बूट, कपडे	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C - 1.2.2.3						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चांगल्या सवयी	स्वतःची कामे करणे.	• स्वतःहून वैयक्तिक वापराच्या वस्तूंचा योग्य वापर करण्यास सुरुवात करतो. (कंगवा, ब्रश)	(१) टूथब्रश, कंगवा, दप्तर अशा वैयक्तिक वापराच्या वस्तूंचा चांगला वापर करण्यास शिक्षक गप्पा गोष्टींच्या माध्यमातून सांगतील. बालक स्वतः चांगला वापर करतील. (२) वैयक्तिक वापराच्या वस्तूंचा बालके योग्य वापर करण्यास सुरुवात करतील.	कंगवा, टूथब्रश, साबण/राख, रुमाल, तेल, पावडर, आरसा	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
ध्येय : CG-1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात. **क्षमता : C - 1.2.3.1** स्वत:ची मूलभूत काळजी आणि स्वच्छता यांचा अवलंब करतो.						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	स्वच्छता	वैयक्तिक स्वच्छता	• शौचाला जाण्यापूर्वी व नंतर तसेच जेवणापूर्वी व	(१) बालकांना घराप्रमाणे शाळेत शौचालयाबाहेर साबण, रुमाल उपलब्ध करून देऊन अगोदर शिक्षकांनी स्वत: त्याप्रमाणे कृती करणे. बालकांकडून त्याप्रमाणे कृती करून घेणे.	साबण, रुमाल, पाणी इत्यादी विविध कृतींची चित्रे, सूचना	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
(५ ते ६ वर्षे)			नंतर नियमितपणे हात धुतो आणि पुसतो.		फलक, तक्ता.	
C - 1.2.3.2						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कारक कौशल्य, आरोग्यदायी सवयी	मज्जा व स्नायू समन्वय, शिवणकाम	• देखरेखीखाली सुई–दोऱ्याचा वापर करून सोपे शिवण–काम करायला सुरुवात करतो.	(१) बालके अगोदर मोठ्या सुईचा किंवा विणकामाच्या सुईचा वापर करून मणी, पाने, फुले गुंफणे अशी कामे करतो. नंतर कापडातून सुई काढून दोरा वापरून शिवण्याचा प्रयत्न करतो.	मोठी सुई, विणकाम सुई, दोरा, फुले, मणी	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C - 1.2.3.3						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्य हाताळणी	• स्वत:हून वैयक्तिक वापराच्या वस्तूंचा योग्य वापर करतो.	(१) केस विंचरल्यानंतर कंगवा जागेवर ठेवतो. (२) दात घासल्यावर ब्रश व पेस्ट नेहमीच्या जागेवर ठेवतो. (३) तेल, पावडर, टॉवेल (रुमाल), बूट यांसारख्या वैयक्तिक वापराच्या वस्तूंचा योग्य वापर करतो व जागच्या जागी ठेवतो.	कंगवा, ब्रश, तेल, पावडर, रुमाल, बूट	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
ध्येय : CG-1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात. **क्षमता : C - 1.2.4.1** स्वत:ची मूलभूत काळजी आणि स्वच्छता यांचा अवलंब करतो.						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	स्वच्छता	वैयक्तिक स्वच्छता	• शौचालयाचा योग्य वापर करतो.	(१) शौचालयाचा नियमित वापर करण्यासाठी शिक्षक सूचना देतील. (२) शौचालयाचा नियमित व योग्य वापर बालके करतात का याचे निरीक्षण करतील. (३) शौचालयातील वैयक्तिक स्वच्छतेची साधन–सामग्री योग्य प्रकारे हाताळण्यास सांगतील. (४) चित्रफित दाखवणे.	तोंडी सूचना, चित्रे, तक्ते, सूचनाफलक, दृक्‌श्राव्य साधने.	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 1.2.4.2						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	कारक कौशल्य	मज्जा व स्नायू समन्वय	• मोठ्यांच्या मदतीने सुई-दोऱ्याच्या साहाय्याने बटण लावतो आणि साधे शिवणकाम करतो.	(१) सुई-दोऱ्याच्या साहाय्याने बटण लावतील. (२) सुई-दोऱ्याच्या साहाय्याने बटण व साधे शिवणकाम करतील. (३) शिवणकामाची चित्रफित दाखवणे.	सुई-दोरा, बटण, कापड, दृक्‌श्राव्य साधने	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C - 1.2.4.3						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	स्वच्छता	आरोग्यदायी सवयी	• स्वतःची काळजी घेणाऱ्या वस्तू व्यवस्थितपणे वापरतो.	(१) स्वतःची काळजी घेणाऱ्या वस्तू व्यवस्थितपणे वापरतो. (२) स्वतःची काळजी घेणाऱ्या वस्तूंची चित्रफित दाखवणे. (३) गप्पागोष्टी	साबण, हँडवॉश रुमाल, कंगवा, बूट, शाळेचे दप्तर, पाण्याची बाटली, दृक्‌श्राव्य साधने.	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
ध्येय : CG-1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात. **क्षमता : C - 1.2.5.1** स्वतःची मूलभूत काळजी आणि स्वच्छता यांचा अवलंब करतात.						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	स्वच्छता	वैयक्तिक स्वच्छता व स्वावलंबन	• स्वावलंबीपणे स्वतःची काळजी घेतो व स्वच्छता राखतो.	(१) स्वतःच्या शरीराची व वस्तूंची स्वच्छता राखणे. काळजी घेणे याची माहिती शिक्षक देतात. (२) स्वतःची काळजी घेतो व स्वच्छता राखतो. (३) चित्रफित, गप्पागोष्टी, अभिनयाचा वापर करणे.	दृक्‌श्राव्य साधने, स्वच्छतेसाठी लागणारी साधने	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C - 1.2.5.2						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	कारक-कौशल्य	मज्जा व स्नायू समन्वय	• स्वतंत्रपणे सुई-दोऱ्याच्या साहाय्याने बटण	(१) मोठी बटणे, सुई-दोऱ्याच्या साहाय्याने लावतो. (२) शिक्षक बालकांकडून साधे शिवणकाम करून घेतात.	सुई-दोरा, बटण, कापड	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			लावतो आणि साधे शिवणकाम करतो.			
C-1.2.5.3						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्य हाताळणी	• स्वतःची काळजी घेणाऱ्या वस्तू व्यवस्थित वापरतो.	(१) शिक्षक बालकांना स्वतःची काळजी घेण्याच्या वस्तू व्यवस्थितपणे कशा वापराव्यात याची माहिती देतात. (२) स्वतःच्या काळजी घेण्याच्या वस्तू व्यवस्थित वापरतो. (३) चित्रफित (४) अभिनय (५) गप्पागोष्टी	हँडवॉश, साबण, ब्रश, कंगवा इत्यादी दृकश्राव्य साधने.	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
ध्येय : CG - 1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात. **क्षमता : C - 1.3.1.1** शाळा व वर्ग स्वच्छ आणि नीटनेटका ठेवतो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्याची निगा	• स्वतःच्या वस्तू जसे – पिशवी, बाटली, बूट, रुमाल इत्यादींबाबत सजग असतो.	(१) या वर्गातील बालके शब्द पूर्णपणे वाचू शकत नसल्याने शिक्षकांनी वस्तू ओळखण्यासाठी चित्रांचा वापर करणे. (२) जर बालके स्वतःचे दप्तर, पाण्याची बाटली, जेवणाचा डबा आणत असतील तर त्यांच्या प्रत्येक वस्तूला चिन्हांकित केले आहे याची खात्री शिक्षकांनी करावी. (३) सर्व वस्तूंना अनुक्रमे चिन्हांकित केले की नाही हे पाहून शिक्षक प्रत्येक वस्तूला ठेवण्यासाठी जागा दर्शवतील. (४) शिक्षक बालकांना त्यांच्या वस्तूंपर्यंत पोहोचण्यास मदत करतील.	छायाचित्र, चिन्हांकित वस्तू	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.3.1.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	स्वच्छता	साहित्य स्वच्छता, साहित्याची निगा	• मोठ्यांच्या मदतीने अस्वच्छ (खरकटे) ताटल्या, भांडी ठरवलेल्या जागी ठेवतो.	(१) वापरलेल्या वस्तू उदा. ताटली, चमचा, पेला इ. ठेवण्यासाठी मोकळी जागा चिन्हांकित करणे. (२) प्रत्येक वस्तू त्याच्या जागी कशी ठेवावी हे शिक्षकांनी वर्गात दाखवणे. (३) बालकांनी ती वस्तू आपापल्या जागी ठेवली आहे की नाही याची खात्री शिक्षकांनी करावी. (४) सर्व वस्तूंचा वापर आणि स्थान निश्चिती दर्शविण्यासाठी वर्गात रोजच्या न्याहरीच्या वेळेचा विचार करण्याची संधी शिक्षकांनी द्यावी.	ताटल्या, भांडी, डबा, चमचे, डिश इ.	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.3.1.3

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	स्वच्छता	कचरापेटी	• इतरांच्या मदतीने कचरापेटीचा वापर करतो.	(१) कचरापेटीत टाकता येण्याजोग्या गोष्टींची छायाचित्रे ओळखण्यासाठी व ठेवण्यासाठी शिक्षक कचरापेटीत टाकण्यासाठीचे चित्र स्पष्टपणे चिन्हांकित करतात. (२) बालके इतरांच्या मदतीने कचरापेटीचा वापर करतो. (३) चित्रफित, गाणी	कचरापेटी, खराब वस्तू, छायाचित्र, दृकश्राव्य साधने	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C-1.3.2.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चांगल्या सवयी	स्वत:ची कामे स्वत: करणे.	• स्वतःच्या वस्तू योग्य जागी ठेवतो आणि योग्य जागेवरून घेतो.	(१) शिक्षक बालकांना त्यांच्या वस्तू ठरविलेल्या जागेवरून घ्यायला व ठेवायला सांगतात. (२) बालक स्वत:च्या वस्तू योग्य व जागी ठेवतो आणि योग्य जागेवरून घेतो.	पेले, ताटल्या, भांडी, विविध क्रीडा साहित्य जसे की, बॅट, बॉल, बॅडमिंटन, रॅकेट, फूल, कवायत साहित्य	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.3.2.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चांगल्या सवयी	स्वत:ची कामे स्वत: करणे.	• स्वच्छ पेले, ताटल्या ओळखतो आणि वापरतो तसेच स्वतंत्रपणे अस्वच्छ (खरकटे) ताटल्या आणि भांडी ठरवलेल्या जागी ठेवतो.	(१) जेवल्यानंतर खरकटी भांडी, ताटल्या, भांडी धुवायच्या जागी नेऊन ठेवण्यास शिक्षक सांगतात. (२) बालकांना स्वच्छ असलेल्या ताटल्या, पेले, भांडी वापरण्यास सांगतात. (३) भांड्यांची स्वच्छता कशी ओळखावी हे सांगतात. (४) बालक स्वच्छ पेले, ताटल्या ओळखतो आणि वापरतो तसेच अस्वच्छ खरकटी भांडी ठरवलेल्या जागी ठेवतो.	पेले, ताट, वाटी विविध साहित्य	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.3.2.3

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	स्वच्छता	कचरापेटी	• कचरा टाकण्यासाठी कचरा पेटीचा वापर करायला सुरुवात करतो.	(१) शिक्षक कचरा टाकण्यासाठी कचरा पेटीचा वापर करायला सांगतात. (२) बालके देखील कचरा टाकण्यासाठी कचरा पेटीचा वापर करतात.	कचरा पेटी	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.3.3.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	स्वच्छता	साहित्याची निगा	• स्वत:च्या वस्तूंची चांगल्या प्रकारे काळजी घेतो.	(१) शिक्षक स्वत:च्या वस्तू हाताळणे व देखभाल करायला शिकवतील. (२) दप्तरातील वस्तूंना व्यवस्थित लावण्यास सांगतील. (३) चित्रफित दाखवून शिकवतील.	वापरातील विविध वस्तू, दप्तरातील विविध वस्तू, चित्रे, दृक्‌श्राव्य साधने	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 1.3.3.2						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	स्वच्छता	साहित्य स्वच्छता	• स्वत:च्या ताटल्या आणि भांडी स्वच्छ करतो.	(१) शिक्षक बालकांना दुपारच्या जेवणानंतर स्वत:चा डबा, चमचा, ताटली पाण्याने स्वच्छ धुवून स्वच्छ करून मगच दप्तरात ठेवण्यास सांगतील किंवा वर्गातील मांडणीवर ठेवण्यास सांगतील आणि विद्यार्थी करतील.	मांडणी, ताटल्या, राख, साबण.	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
C - 1.3.3.3						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	स्वच्छता	परिसर स्वच्छता	• कचरा टाकण्यासाठी नेहमी कचरा पेटीचा वापर करतो.	(१) शिक्षक बालकांना वर्गातील तसेच शालेय आवारातील कचरा, निरूपयोगी वस्तू उचलून कचराकुंडीत टाकण्यास सांगतील. (२) बालक कचरा टाकण्यासाठी कचरा पेटीचा वापर करतो. (३) शिक्षक चित्रफित, अभिनय, गीत दाखवून शिकवतील.	कचरापेटी झाडू, सुपली	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
C - 1.3.4.1						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	चांगल्या सवयी	वस्तूंची निगा व काळजी	• अभ्यासाचे साहित्य काळजीपूर्वक हाताळतो.	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना पुस्तके, पेन्सील, स्टेशनरी कोठे व कशी ठेवावीत हे समजून सांगतील. (२) विद्यार्थी अभ्यासाचे साहित्य काळजीपूर्वक हाताळतो. (३) चित्रफित	चित्रे, व्हिडिओ, तक्ता, दृक्‌श्राव्य साधने	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
C - 1.3.4.2						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	स्वच्छता	परिसर स्वच्छता	• वर्गात आणि मैदानावर स्वच्छता	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना वर्गातील व मैदानांवरील अस्वच्छता व स्वच्छतेचे चित्र दाखवतील. (२) त्यात कोणता परिसर चांगला दिसतो? त्यासाठी	कचरापेटी, झाडू, खराटे, सुपली, दृक्‌श्राव्य साधने	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			राखण्यास सुरुवात करतो.	काय करावे लागेल यावर चर्चा करतील. (३) शिक्षक सुरुवातीला स्वच्छता करणे. कचरा जागच्या जागी ठेवणे या कृती करून घेतील.		
C - 1.3.4.3						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	स्वच्छता	कचरा वर्गीकरण	• कचऱ्याचे सुका आणि ओला असे वर्गीकरण करायला सुरुवात करतो.	(१) शिक्षक ओला कचरा कोणत्या पेटीत व सुका कचरा कोणत्या पेटीत टाकायचा हे सांगतील. (२) ओला व सुका कचरा ओळखण्यास सांगतील व त्याप्रमाणे कृती करण्यास सांगतील. (३) समोर ठेवलेला ओला व सुका कचरा निवडून योग्य कचरापेटीमध्ये टाकतील.	दोन रंगाच्या कचरापेट्या	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
C - 1.3.5.1						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	शिष्टाचार	शाळेतील शिष्टाचार	• शाळेची मालमत्ता, फर्निचर, पुस्तके आणि इतर साहित्य यांची काळजी घेतो.	(१) शाळेतील वस्तू, वाचनालयातील पुस्तके, साहित्य व फर्निचर यांची काळजी घेण्यास शिक्षक शिकवतात. (२) बालके शाळेतील साहित्याचा वापर काळजीपूर्वक करतात. शाळेतील साहित्याचे नुकसान होणार नाही अशा प्रकारे काळजीपूर्वक वापर करतात. (३) चित्रफित दाखवितात (विविध शिष्टाचार) (४) शिष्टाचाराबाबत गप्पागोष्टी	वस्तू, पुस्तके, साहित्य, खडू, डस्टर विविध क्रीडा साहित्य बॅट, बॉल, फुटबॉल, बॅडमिंटन, रॅकेट, फूल, थाळी, रिंग कवायत साहित्य– ढोल, ड्रमस्टिक, झांज, डंबेल्स, घुंगूरकाठ्या, लेझीम,	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.3.5.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	स्वच्छता	परिसर स्वच्छता	• वर्ग स्वच्छता आणि मैदान स्वच्छता यामध्ये सहभागी होतो.	(१) शिक्षक आणि बालके मिळून वर्ग व परिसर स्वच्छता करतात. (२) विद्यार्थी वर्ग स्वच्छता, परिसर स्वच्छतेसाठी जागरूक राहून प्रयत्न करतात.	हलगी इ. बाकडे खुर्ची, झाडू, कचरा पेटी, सुका कचरा पेटी ओला कचरापेटी, वैद्यकीय कचरा पेटी, दृकश्राव्य साधने	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन व पडताळा सूची

C - 1.3.5.3

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	स्वच्छता	कचरा वर्गीकरण	• योग्य प्रकारे कचऱ्याचे वर्गीकरण करतो.	(१) शिक्षक बालकांना ओला, सुका व वैद्यकीय कचऱ्याची माहिती देऊन वर्गीकरणाचे महत्त्व सांगतात. (२) बालके कचऱ्याचे वर्गीकरण करून कचरापेटीत टाकतात.	सुका कचरा पेटी, ओला कचरा पेटी, वैद्यकीय कचरा पेटी, दृकश्राव्य साधने	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन

ध्येय : CG-1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात.

क्षमता : C - 1.4.1.1 वस्तू आणि सोप्या साधनांचा सुरक्षितपणे वापर करतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्याची हाताळणी	• आग, गॅस, सुरी, इलेक्ट्रिक प्लग्ज अशा धोकादायक गोष्टींना हात लावणे टाळतो.	(१) शिक्षक आग, गॅस, सुरी, इलेक्ट्रिक प्लग्ज अशा धोकादायक गोष्टींची जाणीव बालकांना करवून देतील. विद्यार्थी देखील त्या बाबी समजून घेतील व प्रत्यक्ष वस्तूंना हात लावणे टाळतील.	वस्तूंचे चित्र, तक्ते, इलेक्ट्रिक साहित्य	• निरीक्षण

C - 1.4.2.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्याची निगा	• कात्री, सुरी, काडीपेटी/ आगपेटी अशा धोकादायक आणि हानिकारक वस्तू काळजीपूर्वक हाताळतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना कात्री, सुरी, काडेपेटी अशा धोकादायक वस्तू काळजीपूर्वक व योग्य पद्धतीने वापराव्या याविषयी प्रात्यक्षिकाद्वारे समजावून देणे. (२) विद्यार्थी धोकादायक व हानिकारक वस्तूंविषयी माहिती जाणून घेतील.	कात्री, सुरी, काडेपेटी, आदी वस्तू	• निरीक्षण

C - 1.4.3.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्य हाताळणी	• कात्री, सुरी या वस्तू देखरेखीखाली वापरतो.	(१) शिक्षकांनी कात्री, सुरी या वस्तूंच्या वापराविषयी माहिती देणे. (२) विद्यार्थ्यांनी प्रात्यक्षिकाद्वारे कात्री, सुरी, शिक्षकांच्या देखरेखीखाली हाताळतील.	कात्री, सुरी, मेणबत्ती	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन

C - 1.4.4.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्य हाताळणी	• नेलकटर आणि छोटी सुरी यांचा वापर देखरेखीखाली करतो.	(१) नेलकटर आणि छोटी सुरी यांचा वापर काळजीपूर्वक कसा करावा याविषयी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रात्यक्षिकाद्वारे माहिती देणे. (२) विद्यार्थी नेलकटर आणि छोट्या सुरींचा वापर शिक्षकांच्या देखरेखीखाली व घरी पालकांच्या उपस्थितीत करतील.	नेलकटर, छोटी सुरी	• निरीक्षण व पडताळा सूची

C - 1.4.5.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	सुरक्षितता	साहित्य हाताळणी	• कात्री, नेलकटर आणि छोटी सुरी यांचा वापर	(१) कात्री, नेलकटर आणि छोटी सुरी यांचा वापर मदतीशिवाय कसा करावा याबाबत शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रात्यक्षिकाद्वारे समजावून देणे.	कात्री, नेलकटर, छोटी सुरी	• निरीक्षण व पडताळा सूची

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			स्वतंत्रपणे करतो.	(२) विद्यार्थी कात्री, नेलकटर आणि छोटी सुरी यांचा वापर मदतीशिवाय सुरक्षितपणे करतील.		
ध्येय : CG - 1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात. **क्षमता : C - 1.5.1.1** हालचालींमध्ये सहजता दाखवतो आणि योग्यरितीने वागतो. (चालणे, धावणे, सायकल चालवणे.)						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	सुरक्षितता	रस्ता सुरक्षितता	• रस्त्यावरील सुरक्षितता महत्त्वाची आहे हे ओळखतो, रस्त्याने मोठ्यांचा हात पकडून चालतो.	(१) रस्त्यावरील सुरक्षितता महत्त्वाची आहे याची माहिती शिक्षकांनी बालकांना देणे. (२) विद्यार्थी रस्त्यावरून चालताना मोठ्यांचा हात पकडून चालतो. (३) विद्यार्थी रस्त्यावरील सुरक्षितता समजून देतील व रस्त्याने चालताना मोठ्यांचा हात पकडून चालतात. (४) चित्रफितीचा वापर करून रस्त्यावरील सुरक्षितता समजावून सांगणे.	चित्रे, मार्गदर्शक तक्ते, वाहतुकीच्या दिशादर्शक खुणा व सूचना-फलक, चित्रफित	• निरीक्षण
क्षमता : C - 1.5.2.1 हालचालींमध्ये सहजता दाखवतो आणि योग्यरितीने वागतो. (चालणे, धावणे, सायकल चालविणे.)						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सुरक्षितता	रस्ता सुरक्षितता	• रस्ता ओलांडताना दोन्ही बाजूला पाहतो, बरोबरच्या मुलांचे किंवा प्रौढांचे हात पकडून सुरक्षितपणे चालतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना रस्ता ओलांडताना दोन्ही बाजूला पहावे तसेच बरोबरच्या मुलांचे किंवा प्रौढांचे हात पकडून सुरक्षितपणे चालण्याविषयी सांगणे. (२) विद्यार्थी रस्ता ओलांडताना दोन्ही बाजूला पाहतील व चालताना प्रौढांचे हात पकडून सुरक्षितपणे चालतील.	मार्गदर्शक तक्ते	• निरीक्षण • निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन

C - 1.5.3.1 - A						
स्तर/इयत्ता	**घटक**	**उपघटक**	**अध्ययन निष्पत्ती**	**अध्ययन अनुभव**	**अध्ययन साधने**	**मूल्यमापन निर्देश**
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	रहदारीचे नियम	• स्वतंत्रपणे रस्ता सुरक्षिततेचे नियम पाळतो. (रस्त्याच्या कडेने चालणे, रस्ता ओलांडणे इ.)	(१) शिक्षकांनी रस्त्याने चालतानाचे नियम आणि सुरक्षितता समजून देतात. (२) रस्त्याच्या कडेने चालणे, रस्ता ओलांडताना दोन्ही बाजूने बघणे, अंदाज घेणे याबाबत माहिती देतात. (३) विद्यार्थी रस्त्याने चालताना व रस्ता ओलांडताना नियम पालन करतात. स्वतःच्या सुरक्षिततेची काळजी घेतात.	व्हिडिओ क्लिप, तक्ते, चिन्हे	• कृती, मूल्यमापन व तोंडीकाम
C - 1.5.3.1 - B						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	रहदारीचे नियम	• वाहतुकीची चिन्हे ओळखतो. (सिग्नल, झेब्रा क्रॉसिंग, यु-टर्न पूल, रेल्वे पूल इ.)	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना वाहतुकीच्या चिन्हांची ओळख करून देणे. या चिन्हांचा अर्थ आणि त्या जागी कोणते नियम कसे पाळायचे हे समजावून सांगणे. (२) विद्यार्थी सिग्नल, झेब्रा क्रॉसिंग, यूटर्न, पूल, रेल्वे क्रॉसिंग वगैरे चिन्हे ओळखतात. (३) बालके सिग्नल, झेब्रा क्रॉसिंग, यूटर्न, पूल, रेल्वे क्रॉसिंग इ. वरून चालताना नियम पाळतात. (४) शिक्षक चित्रफितीद्वारे स्पष्ट करतात. (५) मैदानावर रस्ता वाहतुकीचा प्रसंग तयार करून अभिनय करणे.	चित्रे, तक्ते, व्हिडिओ क्लिप, शैक्षणिक व्हिडिओ, वाहतूक चिन्हे	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C - 1.5.4.1						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	सुरक्षितता	रहदारीचे नियम	• सायकल चालवताना व इतर वेळेस	(१) सायकल चालविताना व इतर वेळी रस्त्यावरील सार्वजनिक वाहतुकीच्या नियमांची माहिती शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना करून देणे.	वाहतूक चिन्हे, चित्रे, तक्ता, रस्ता सुरक्षा	• निरीक्षण, तोंडी व कृती मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			रस्त्यावर सार्वजनिक वाहतुकीचे नियम पाळतो.	(२) बालकांना सार्वजनिक वाहतुकीचे नियम पालनाचे महत्त्व समजावून देणे. (३) बालके स्वत:च्या सुरक्षिततेसाठी रस्त्यावर वावर करताना वाहतुकीच्या नियमांचे पालन करतील. (४) चित्रफितीद्वारे स्पष्ट करणे. (५) कृतियुक्त गीतांद्वारे स्पष्ट करणे.	व्हिडिओ	
C - 1.5.5.1 - A						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	सुरक्षितता	रहदारीचे नियम	• रस्त्यावर चालताना आणि सायकल चालवताना वाहतुकीचे नियम पाळतो.	(१) शिक्षकांनी रस्त्यावर चालताना अणि सायकल चालवताना वाहतुकीचे नियम बालकांनी कसे पाळावे याविषयी माहिती देणे. (२) बालके वाहतुकीचे नियम पाळतात. (३) चित्रफितीद्वारे स्पष्ट करणे.	वाहतूक नियम पोस्टर, चित्रे, व्हिडिओ	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन व तोंडीकाम
C - 1.5.5.1 - B						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	सुरक्षितता	विविध संकेतचिन्ह व संभाव्य धोके	• सुरक्षिततेची चिन्हे ओळखतो आणि संभाव्य धोका टाळतो. (विद्युत, आग, दुरुस्ती, खोदकाम इ.)	(१) शिक्षकांनी बालकांना सुरक्षिततेची चिन्हे यांची ओळख करून देणे. त्यामुळे संभाव्य धोके टाळले जातील. (२) सुरक्षिततेची चिन्हे ओळखून संभाव्य धोका टाळण्यासाठी काय करावे हे सांगतो. (३) रस्ता, घर, इमारत, मॉल, बाजार, कारखाने या ठिकाणच्या सुरक्षिततेच्या चिन्हाबाबत चर्चा करतील.	चित्रे, पोस्टर	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन, • तोंडीकाम

ध्येय : CG - 1 बालके त्यांना निरोगी आणि सुरक्षित ठेवणाऱ्या सवयी विकसित करतात.

क्षमता : C - 1.6.1.1 असुरक्षित, धोकादायक परिस्थिती समजून घेऊन मदत मागतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	सुरक्षितता	स्व–सुरक्षा	• परिचित आणि अपरिचित व्यक्ती यांतील फरक ओळखतो.	(१) शिक्षक विद्यार्थ्याला परिचित–अपरिचित लोकांविषयी माहिती देतात. (२) विद्यार्थी आपले, परके यांची जाणीव होऊन वर्तन करतात. (३) विद्यार्थी परिचित–अपरिचित यांच्यामध्ये वर्गीकरण करतात. (४) शिक्षक विद्यार्थ्यांनी परिचित–अपरिचित यांच्यामध्ये केलेल्या वर्गीकरणाचे निरीक्षण करतात. (५) दृक्श्राव्य माध्यमाद्वारे शिक्षकांनी विद्यार्थ्याला परिचित–अपरिचित यांची ओळख करून देणे.	प्रत्यक्ष लोक, चित्रे, चित्रफित	• निरीक्षण व तोंडीकाम
C - 1.6.2.1 - A						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सुरक्षितता	स्व–सुरक्षा	• परिचित आणि विश्वासू व्यक्तींनी विचारपूस केल्यास वाटणारी अस्वस्थता व्यक्त करतो.	(१) आपल्या मनातील अस्वस्थता फक्त घरातील परिचित आणि विश्वासू प्रौढांपाशीच व्यक्त करावी याबाबत विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतील. (२) घरातील विश्वासू प्रौढांनी विचारपूस केल्यास मनातील गोष्टी गप्पांद्वारे सांगतो. (३) आपल्या मनातील भावना, अस्वस्थता दाबून न ठेवता ती आपल्या विश्वासू, परिचित माणसांपाशी व्यक्त करण्यासाठी शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देतील.	चित्र, तक्ते, चित्रफित	• निरीक्षण व तोंडीकाम

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(४) आपल्या मनातील भावना, अस्वस्थता अनोळखी अपरिचित व्यक्तीजवळ व्यक्त केल्यास होणाऱ्या संभाव्य धोक्यांबाबत चित्र/चित्रफित, तक्ते यांच्या माध्यमातून कल्पना देतील.		
C - 1.6.2.1 - B						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	सुरक्षितता	स्व–सुरक्षा	• अपरिचित व्यक्तींकडून खेळणी, चॉकलेट, पैसे आणि इतर वस्तू स्वीकारत नाहीत.	(१) अपरिचित व्यक्तींकडून खेळणी, चॉकलेट, आणि इतर वस्तू स्वीकारू नये याबाबत शिक्षक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतील. (२) अपरिचित व्यक्तींकडून अशा कोणत्याही वस्तू स्वीकारल्यास होणाऱ्या संभाव्य धोक्यांबाबत शिक्षक विद्यार्थ्यांना समजावून सांगतील. त्यासाठी आवश्यक तिथे चित्र, चित्रफितीचाही वापर करतील. (३) असे कोणी काही वस्तू दिल्याबाबतचे अनुभव आले का? याबाबत शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांशी मनमोकळेपणाने बोलणे व विद्यार्थी आपल्या परिचित व्यक्तीसमोर, शिक्षकांसमोर मनमोकळेपणाने प्रतिसाद देतील. (४) शिक्षकांनी मनातील भावना व्यक्त करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना विश्वास देणे, प्रोत्साहित करणे.	चित्र, चित्रफित तक्ते	• निरीक्षण, पडताळा सूची व तोंडीकाम
C - 1.6.3.1 - A						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	सुरक्षित व असुरक्षित स्पर्श	• सुरक्षित आणि असुरक्षित स्पर्श कळतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सुरक्षित आणि असुरक्षित स्पर्श कसे ओळखावेत? याविषयी माहिती देणे. (२) विद्यार्थी स्वतःहून सुरक्षित आणि असुरक्षित स्पर्श ओळखतील.	मुले, मुली गट व्हिडिओ चित्र	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(३) मुला-मुलींचे गट करून अशा सुरक्षित आणि असुरक्षित स्पर्शाबाबत प्रात्यक्षिकातून माहिती देणे. (४) सुरक्षित आणि असुरक्षित स्पर्शाबाबत व्हिडिओद्वारा, चित्रांद्वारा माहिती देणे.		
C - 1.6.3.1 - B						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	परिचित व अपरिचित व्यक्ती	• अपरिचित व्यक्तींपासून दूर राहतो.	(१) अपरिचित व्यक्तींपासून दक्षता घेण्याबाबत, दूर राहण्याबाबत शिक्षक बालकांना समजावून सांगतील. (२) अपरिचित व्यक्तींपासून दूर राहणाऱ्या दक्षता बाळगणाऱ्या बालकांची माहिती मिळवून त्यांचे कौतुक करणे व इतरांनाही तसे दक्ष राहण्याबाबत प्रोत्साहन देतात. (३) अपरिचित व्यक्तींपासूनचा संभाव्य धोका ओळखून त्यांच्यासून दूर राहणे याबाबत दक्ष राहतात.	व्हिडिओ, चित्र, तक्ते	• वर्गकार्य, प्रात्यक्षिक
C- 1.6.3.1 - C						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	परिचित व अपरिचित व्यक्ती	• परिचित वरिष्ठ व्यक्तींकडे स्वतःहून अस्वस्थता, भीती व्यक्त करतो.	(१) आपल्या मनातील अस्वस्थता, भीती आपल्या परिचित वरिष्ठ व्यक्तींकडे निःसंकोचपणे व्यक्त करण्यासाठी शिक्षक बालकांना प्रोत्साहन देतात. (२) बालक आपल्या मनातील अस्वस्थता, भीती आपल्या परिचित मोठ्या व्यक्तींकडे स्वतःहून सांगितल्याचे फायदे समजून घेतात व निःसंकोच व्यक्त होतात. (३) गप्पागोष्टींद्वारे मनातील भावना व्यक्त करतात.	व्हिडिओ चित्र	• उपक्रम, प्रात्यक्षिक व तोंडीकाम

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 1.6.3.2 - A						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	प्रथमोपचार	वरिष्ठांची मदत	• जखम झाल्यावर मोठ्यांची मदत मागतो. (उदा. खरचटणे, भाजणे, विजेचा धक्का)	(१) शिक्षक बालकांना जखम झाल्यानंतर मोठ्यांची मदत घ्यावी याविषयी सांगतात. (२) त्यानुसार जखम झाल्यानंतर विद्यार्थी मोठ्यांची मदत घेतात. (३) चित्रफित दाखवणे.	व्हिडिओ, चित्र, मार्गदर्शक तक्ते	• निरीक्षण (मदतीसाठी आवाज देणे/ओरडणे), कृती प्रात्यक्षिक
C - 1.6.3.2 - B						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	सुरक्षितता	व्यावसायिक मदतनीस	• आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये समाजातील मदत करणाऱ्या व्यक्तींना ओळखतो. (डॉक्टर, अग्निशमन दल इ.)	(१) शिक्षकांनी आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये समाजातील मदत करणाऱ्या व्यक्तींचा परिचय करून देतात. उदा. डॉक्टर, नर्स, अग्निशामक दल, समाजसेवक, स्वयंसेवक (२) विद्यार्थी आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये समाजातील मदत करणाऱ्या व्यक्तींना ओळखून त्यांच्याकडून मदत मागतो. (३) ठराविक आपत्कालीन परिस्थितीत कोणत्या व्यक्तीची मदत घ्यावी हे ओळखतो. (४) चित्रफितीद्वारे आपत्कालीन परिस्थितीमध्ये समाजातील मदत करणाऱ्या व्यक्तींचा परिचय करून देणे.	चित्रे, दृकश्राव्य साधने	• निरीक्षण, तोंडीकाम, कृती प्रात्यक्षिक
C - 1.6.4.1						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	सुरक्षितता	स्व-सुरक्षा	• मोजक्या शब्दात प्रौढांची आणि समवयस्कांची मदत मागतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना मोजक्या शब्दांत प्रौढांची आणि समवयस्क व्यक्तीची मदत कशी मागावी याविषयी माहिती देणे. (२) त्यानुसार विद्यार्थी मोजक्या शब्दांत प्रौढांची आणि समवयस्कांची मदत मागतात.	व्हिडिओ, मार्गदर्शक चित्र	• निरीक्षण, तोंडीकाम व कृती उपक्रम

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 1.6.4.2						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	सुरक्षितता	प्रासंगिक सुरक्षा	• सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम समजून घेऊन वागतो. (भाजल्या–नंतर जखम थंड पाण्याने धुतो.)	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम समजून सांगणे. (२) विद्यार्थी सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम समजून घेऊन त्यानुसार वागतात. उदा. भाजल्यावर जखम थंड पाण्याने धुतो. (३) प्रत्यक्ष कृतीद्वारे सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम समजावून देणे.	व्हिडिओ, कृती	• निरीक्षण व कृती मूल्यमापन
C - 1.6.5.1						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	सुरक्षितता	असुरक्षित स्पर्श व वर्तन	• अयोग्य स्पर्श आणि अयोग्य वर्तन दिसल्यास त्याची तक्रार करतो आणि त्या व्यक्तीपासून दूर राहतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना अयोग्य स्पर्श आणि अयोग्य वर्तन दिसल्यास त्याची तक्रार करायला सांगणे आणि त्या व्यक्तीपासून दूर राहण्यास सांगणे.	व्हिडिओ, चित्र	• निरीक्षण, कृती, प्रात्यक्षिक व तोंडी
C - 1.6.5.2						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	सुरक्षितता	प्रासंगिक सुरक्षा	• सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम समजून घेऊन वागतो. (भाजल्या–नंतर जखम थंड पाण्याने धुतो.)	(१) सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे. (२) उदा. जसे भाजल्यानंतर जखम थंड पाण्याने धुणे याविषयी शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना प्रात्यक्षिकाद्वारे समजावून सांगणे. गप्पागोष्टी (३) विद्यार्थी सुरक्षिततेचे मूलभूत नियम समजून घेऊन वागतील.	व्हिडिओ कृती	• निरीक्षण व मूल्यमापन

विकास क्षेत्र : बौद्धिक विकास

ध्येय : CG - 2 बालके ज्ञानेंद्रियांची कुशाग्रता विकसित करतात.

क्षमता : C - 2.4 वेगवेगळे गंध आणि चव यांतील फरक ओळखतो.

C - 2.4.1.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	गंध ओळख	• सुगंध आणि दुर्गंध ओळखतो. उदा. अत्तर, फुले, कचरा इ.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना निरनिराळ्या वस्तूंचा गंध घेण्याची प्रत्यक्ष संधी देणे. (२) मुलांना माहिती असलेल्या गंधाविषयी माहिती घेतील. (३) सुगंध व दुर्गंध यावर मुलांशी गप्पा मारणे. व त्यातील फरक लक्षात आणून देणे. त्यातील हवासा व नकोसा असणारा गंध म्हणजे सुगंध व दुर्गंध असे प्रात्यक्षिकाद्वारे स्पष्ट करून सांगणे. उदा. अत्तराचा सुगंध, फुलांचा सुगंध, कचऱ्याचा गंध, घरातील खराब झालेले अन्न.	फुले, अत्तर, अगरबत्ती इ., सडलेले अन्नपदार्थ	• निरीक्षण, पडताळा सूची

C - 2.4.1.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	चव ओळख	• गोड, खारट, कडू, आंबट, तिखट, तुरट चव ओळखतो.	(१) शिक्षकांनी वस्तू दाखवून त्या पदार्थांची चव विचारणे. उदा. चिंच, लाडू, कारले, आवळा, मीठ इ. (२) शिक्षकांनी चव सांगणे व त्या चवीचा कोणता पदार्थ आहे ते विचारणे. उदा. गोड चव असणाऱ्या पदार्थांची नावे सांगा. याप्रमाणे इतर चवींविषयी विचारतील.	चित्रे, तक्ते, प्रत्यक्ष वस्तू, चिंच, लाडू, कारले, आवळा, मीठ	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 2.4.2.1						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	गंध व चव ओळख	• फूल, अत्तर, खाद्यपदार्थ यांच्या सुगंधांमधील फरक ओळखतो.	(१) शिक्षक विविध अनुभवातून सुगंधांमधील फरक लक्षात आणून देतील. उदा. वेगवेगळी फुले, पाने, फळे व त्यांच्यासारखा गंध असणारे अत्तराचे नमुने (२) दररोजच्या जेवणातील खाद्यपदार्थांचा गंध व त्यातील वेगळेपणाचा प्रत्यक्ष अनुभव देणे. (३) खेळाच्या माध्यमातून सुगंधांमधील फरक ओळखण्यास सांगतील. उदा. आंधळी कोशिंबीर (४) गप्पा/गोष्टी	फुले, पाने वेगवेगळे गंध असणारे खाद्यपदार्थ इ. उदा. अगरबत्ती, अत्तर, वाळा	• निरीक्षण, तोंडी, प्रात्यक्षिक
C - 2.4.2.2						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	चव ओळख	• वेगवेगळ्या प्रकारच्या खाद्यपदार्थांची चव व पोत (Texture) यांचा अनुभव घेतो.	(१) शिक्षक वेगवेगळ्या खाद्यपदार्थांच्या चवीचा अनुभव देतील. (२) काळजी घेऊन खाद्यपदार्थांना स्पर्श करण्याची संधी देतील, त्यातील फरक सांगतील. उदा. वेगवेगळी फळे, भाजीपाला, फळभाज्या, धान्ये इ.,	फळे, भाजीपाला, धान्ये इ.	• निरीक्षण, कृती
C - 2.4.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	गंध ओळख	• धोकादर्शक गंध ओळखतो. उदा. धूर, सडलेली अंडी	(१) शिक्षक ज्या गंधामुळे आपल्याला त्रास व धोका निर्माण होईल असे गंध सांगतात. (२) विद्यार्थ्यांना अजून माहीत असलेल्या किंवा त्यांच्या अनुभवातील धोकादर्शक गंधांची चर्चा करतील. उदा. धूर, सडलेली अंडी, सडलेली भाजी, सडलेली फुले, खराब झालेले अन्न इ.	खराब अन्नपदार्थ, सडलेली अंडी	• तोंडी

ध्येय : CG - 2 बालके ज्ञानेंद्रियांची कुशाग्रता विकसित करतात.

क्षमता : C - 2.5.1.1 विविध प्रकारच्या स्पर्शांमधील फरक करण्याची क्षमता विकसित होते.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	स्पर्शाची ओळख	• कठीण/ कडक, मऊ, गार, गरम, खडबडीत, गुळगुळीत स्पर्शांमधील फरक समजतो.	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या वस्तूंचा स्पर्शाने अनुभव देतील व प्रत्येक स्पर्शातील फरक समजावतील. (२) विद्यार्थी विविध प्रकारच्या वस्तूंचा स्पर्श ओळखतात. (३) स्पर्शज्ञानासाठी प्रोत्साहन देतील. शाब्दिक खेळ सांगा पाहू मी कोण? उदा. मी आहे गरम. चव माझी गोड. पाहुणे आल्यानंतर मला आवडीने पितात – चहा.	भात, पाणी, फळा, खडू कापूस, दगड, स्पंज, साबण, फूल, लोकर इ., शाब्दिक खेळ/ कोडी	• निरीक्षण, तोंडी
क्षमता : C - 2.5.2.1						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	स्पर्शाची ओळख	• दोन वस्तूंमधील कठीण/ कडक, मऊ, गार, गरम, खरखरीत, खडबडीत, गुळगुळीत अशी स्पर्शांची तुलना करू शकतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या वस्तूंचा स्पर्शाने अनुभव देणे. (२) प्रत्येक स्पर्शातील तुलना समजावणे. उदा., दगड–कडक, फर/कापूस–मऊ, बर्फ/ पाणी–गार, गरम डबा – गरम (जसे – लापशी, चहा, दूध), खरखरीत – सॅन्ड पेपर, गुळगुळीत – संगमरवर, खडबडीत– दगड इत्यादी. (२) विद्यार्थी विविध वस्तूंना स्पर्श करून त्या स्पर्शातील फरक समजून घेतात. (३) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या स्पर्शांची उदाहरणे विचारणे. (४) खेळाद्वारे स्पर्शज्ञान जाणणे.	दगड, फर, कापूस, पाणी, सॅन्ड पेपर, संगमरवर	• निरीक्षण, तोंडी, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 2.5.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	स्पर्शाची ओळख	• ३ ते ५ वस्तूंची कठीण/ कडक, गार–गरम, मऊ, खरखरीत, गुळगुळीत अशा स्पर्शांनुसार क्रमवार मांडणी करू शकतो. (उदा. अति मऊ, मऊ, कठीण, अति कठीण)	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना विविध वस्तूंचे स्पर्शज्ञान प्रत्यक्ष स्पर्श घडवून अनुभव देतात. उदा., कठीण वस्तूमध्ये कमी कठीण, जास्त कठीण या प्रकारे क्रमवार मांडणी करतात. उदा., (१) लाकूड – दगड– लोखंड (२) गार – पाणी अतिगार – बर्फ शिक्षक विद्यार्थ्यांना पाणी आणि बर्फ यांचा प्रत्यक्ष स्पर्शातून गार–अतिगार असा अनुभव देणे. (३) मऊ – कापूस अती मऊ – फर/वेलवेट गरम – कोमट अन्नपदार्थ अती गरम – विस्तव, उकळलेले पाणी (४) खेळाद्वारे स्पर्शातील फरक ओळखून वर्गीकरण करतो.	लाकूड, दगड, लोखंडी वस्तू पाणी, बर्फ कापूस, फर, वेलवेट गरम अन्नपदार्थ, भात, लापशी, उपीट, शीरा, विस्तव, उकळलेले पाणी	• निरीक्षण, तोंडी, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C-2.5.4.1 विविध प्रकारच्या स्पर्शांमधील फरक करण्याची क्षमता विकसित होते.						
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	स्पर्शाची ओळख	• स्पर्शांबाबत सूक्ष्मपणे तुलना करतो. जसे गुबगुबीत, केसाळ, विणलेली,	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना गुबगुबीत, केसाळ, विणलेली, काटेरी इत्यादी वस्तूंचा प्रत्यक्ष अनुभव करून देणे व त्यांच्या स्पर्शातील फरक सांगणे. त्यांच्या स्पर्शाची तुलना करणे. उदा., डोळे मिटून विद्यार्थी अनुभव घेतात व स्पर्श ओळखतात. • मऊ – टेडी, फरची टोपी, स्पंज, कापूस, वेलवेट	टेडी, मफलर, कापूस, वेलवेट, झाडाची पाने, साली, भेंडी, चटई, चित्रे, प्रतिकृती,	• निरीक्षण, तोंडी कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			काटेरी, खडबडीत.	• खरखरीत – घासपेपर (सॅन्डपेपर), अननस, भेंडी. • काटेरी – गुलाब, काटेकोरंटी, कोरफड, करवंद, एरंडाचे फळ, फणस. • वेताचे विणलेले – कानटोपी, खुर्ची, झोपाळा, मफलर. • केसाळ प्राण्यांच्या प्रतिकृती – टेडी, बिअर, मेंढी, शेळी, गाय, बैल. (२) दोन वेगवेगळ्या स्पर्शातील फरकांबाबत विद्यार्थ्यांशी चर्चा करणे व विद्यार्थी त्याबाबत फरक सांगतात. (३) खेळाद्वारे शिक्षकांनी विविध प्रकारचे स्पर्श व वस्तूंचे वर्गीकरण घेणे. (४) शब्दकोड्याद्वारे स्पर्शज्ञान दृढ करणे. उदा. मी आहे कानटोपी, सांगा माझा स्पर्श कसा?	शब्दकोडी खेळ, फ्लॅशकार्ड	
क्षमता : C- 2.5.5.1 विविध प्रकारच्या स्पर्शांमधील फरक करण्याची क्षमता विकसित होते.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	ज्ञानेंद्रिय	स्पर्शाची ओळख	• स्पर्शांबाबत सूक्ष्मपणे तुलना करतो. जसे : गुबगुबीत, केसाळ, विणलेली,	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना गुबगुबीत, केसाळ, विणलेली, काटेरी इत्यादी प्रकारच्या स्पर्शांचा प्रत्यक्ष अनुभव करून देणे. त्या वेगवेगळ्या स्पर्शांतील फरक सांगणे. जसे : • गुबगुबीत – ससा, खेळणी, टेडी बिअर, बाहुली	खेळण्यातील ससा, टेडीबिअर, कापूस, स्पंज, फरशी, आरसा, पुस्तक, टोपली, चटई, पोते, नारळाची करवंटी,	• निरीक्षण, तोंडी, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			काटेरी, खडबडीत.	• केसाळ – केसाळ प्राण्यांच्या प्रतिकृती उदा., शेळी, करडू, अस्वल • मऊ – कापूस, स्पंज • गुळगुळीत – संगमरवर, आरसा, पुस्तक • विणलेली – टोपल्या, वेताच्या विणलेल्या वस्तू – खुर्ची, झोपाळा, चटई, स्वेटर, मफलर इत्यादी. • काटेरी – कोरफडीचे पान, गुलाबाची फांदी, वांग्याचे खोड. • खडबडीत – घासपेपर, दगड, प्लास्टर केलेली भिंत, नारळाची करवंटी इत्यादी. (२) विद्यार्थी स्पर्शाच्या फरकातील तुलना करतात. (३) स्पर्शानुरूप वर्गीकरण करतात. (४) खेळाद्वारे स्पर्शज्ञान देणे.	घासपेपर, दगड, गुलाबाचे, वांग्याच्या झाडाचे खोड, फांद्या इ. शब्दकोडी खेळ, फ्लॅशकार्ड	
ध्येय : CG - 2 बालके ज्ञानेद्रिंयांची कुशाग्रता विकसित करतात. **क्षमता : C - 2.6** बालक अनुभवांची सर्वंकष जाणीव होण्याकरिता ज्ञानेंद्रियांमार्फत प्राप्त संवेदनांचे एकात्मिकरण करण्यास सुरुवात करतो. **C - 2.6.1.1**						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	योग	श्वसनाचे व्यायाम	• जोराने श्वास बाहेर सोडणे. (उच्छ्वास)	(१) शिक्षक जोरात श्वास सोडण्याचे (उच्छ्वासाचे) प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) विद्यार्थ्यांना उच्छ्वास कसा करावा ते सांगून प्रत्यक्ष कृतीची संधी देतील. कृती : ५ वेळा श्वास घेणे व सोडणेची कृती करून घेतील. छाती भरून लांब श्वास घेण्यास सांगतील व जोरात श्वास सोडण्यास सांगतील.	–	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 2.6.2.1						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	योग	श्वसनाचे व्यायाम	• हलक्या वस्तू जोरात फुंकर घालून उडवतो. उदा. कागद	(१) शिक्षक हलक्या वस्तू जोरात फुंकर घालून उडवण्याची कृती करून दाखवतील. उदा. कापूस उडविणे, कागदाचे तुकडे, फुगे, वाळलेली पाने याप्रमाणे (२) विद्यार्थी शिक्षकांच्या कृतीचे निरीक्षण करून त्याप्रमाणे कृती करतील. (३) कोणत्या वस्तू याप्रमाणे फुंकर घालवून उडवता येतील का? यावर चर्चा करतील. कृती : • फुगलेला फुगा फुंकर मारून • फुंकर घालून चेंडू घरंगळत नेणे. • जमिनीवरील धूळ स्वच्छ करणे. • स्ट्रॉ ने पाण्यात बुडबुडे करणे.	कागद, कापूस, फुगा, पिसे, कागदाचे तुकडे इ. झाडाची वाळलेली पाने	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक
C - 2.6.2.2						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	योग	श्वसनाचे व्यायाम	• अल्प काळासाठी स्थिर बसतो किंवा पडून राहू शकतो (शवासन करणे)	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना योग्य पद्धतीने शवासनाचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) विद्यार्थी शिक्षक कृतीचे निरीक्षण करून अनुकरणाने (शवासनाची) कृती करतील. (३) शिक्षक विद्यार्थ्यांना योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी सूचना करून शवासनाची कृती अचूक करून घेतील.	आसन योग चटई/mat	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(४) शिक्षक विद्यार्थ्यांना काही विशिष्ट काळासाठी/अल्प काळासाठी शांतपणे, स्थिरपणे बसण्याबाबत प्रत्यक्ष कृती करून दाखवतील. (५) विद्यार्थी शिक्षकांच्या सूचनेनुसार आणि शिक्षकांच्या कृतीचे अनुकरण करून अल्पकाळासाठी स्थिर बसतील. (६) ओंकार, प्रार्थना, श्लोक		
क्षमता : C - 2.6.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	योग	श्वसनाचे व्यायाम	• लयबद्ध–रितीने श्वासोच्छवास	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना लयबद्ध रीतीने श्वासोच्छ्वासाचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. उदा. टाळ्या, चुटक्या वाजवून संगीताच्या ठेक्यावर. (२) श्वास आणि उच्छ्वास योग्य रीतीने समजावून देऊन शिक्षक विद्यार्थ्यांचे लक्ष श्वासाच्या लयबद्धतेकडे केंद्रित करतील. (३) विद्यार्थ्यांना लयबद्धरीतीने श्वासोच्छ्वास करण्याची संधी देतील. (शिटी वाजवून) (४) योग्य वेळी शिक्षक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतील. (५) शिक्षक विद्यार्थ्यांना चित्रफितद्वारे श्वासोच्छ्वासाची प्रात्यक्षिके दाखवतील. उदा. योगाची श्वासोच्छ्वासाची चित्रफित.	दृक्श्राव्य साधने, आसन	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

C - 2.6.3.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	योग	श्वसनाचे व्यायाम, प्राणायाम सारख्या क्रिया	• स्थिर बसून अल्प–काळासाठी आपल्या श्वासावर लक्ष केंद्रित करतो/नियंत्रण ठेवतो.	१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना स्थिर बसून अल्पकाळासाठी आपल्या श्वासावर लक्ष केंद्रित करण्याचे किंवा श्वासावर नियंत्रण ठेवण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) शिक्षक विद्यार्थ्यांना अल्पकाळासाठी श्वासावर नियंत्रण ठेवण्याबाबत लक्ष केंद्रित ठेवण्याबाबत मार्गदर्शन (सोप्या भाषेत) करतील. (३) विद्यार्थी स्थिर बसून अल्पकाळासाठी आपल्या श्वासावर लक्ष केंद्रित करतील/नियंत्रण ठेवतील. उदा. ओमकार स्वत: म्हणतील. (४) श्वास नियंत्रण योग्य रितीने होण्यासाठी आवश्यक सराव शिक्षक घेतील. (५) शिक्षक श्वास नियंत्रणाचे छोटे व्हिडिओ विद्यार्थ्यांना दाखवतील. (६) चित्रफित	दृक्‌श्राव्य साधने, आसन	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

क्षमता : C - 2.6.4.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	योग	श्वसनाचे व्यायाम, प्राणायाम सारख्या क्रिया	• श्वास आत घेण्यापेक्षा श्वास बाहेर सोडण्याची प्रक्रिया सावकाश व जास्त काळा–साठी करू शकतो.	१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना श्वास आत घेण्याची व तसेच सावकाश व जास्त काळासाठी श्वास बाहेर सोडण्याची प्रक्रिया करून दाखवतात. २) विद्यार्थी शिक्षकांचे निरीक्षण करून श्वास बाहेर सोडण्याची प्रक्रिया सावकाश व जास्त काळ करण्याचा प्रयत्न करतात.	चित्रे, मार्गदर्शक तत्त्वे, प्रत्यक्ष कृती, व्हिडिओ–साठी आवश्यक साहित्य मोबाईल, यू–ट्यूब, साऊंड इ.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(३) श्वास बाहेर सोडण्याची प्रक्रिया सावकाश होण्यासाठी विविध कृती शिक्षक घेतील. उदा. १) स्वतः श्वास सावकाश सोडून दाखवणे. उदा. 'म' कार घेणे. २) श्वास सावकाश व जास्त काळासाठी सोडल्याचे वेगवेगळे व्हिडिओ दाखवतील. ३) जो विद्यार्थी प्रक्रिया व्यवस्थित करतो. त्याला समोर घेऊन इतरांना निरीक्षण करण्यास सांगतील.		
C - 2.6.4.2						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	योग	शांत बसणे	• स्थिर बसतो आणि अल्प काळासाठी आपल्या इतर ज्ञानेंद्रियांच्या संवेदनावर लक्ष्य केंद्रित करतो.	१) शिक्षक स्थिर बसून आपल्या इतर ज्ञानेंद्रियांच्या संवेदनांचा अनुभव सांगतात व विद्यार्थ्यांना करून दाखवतात. २) विद्यार्थी शिक्षकांनी सांगितल्याप्रमाणे कृती करतात. ३) शिक्षक प्रश्न विचारून ज्ञानेंद्रियांच्या संवेदनावर लक्ष केंद्रित करतील. उदा. १) परिसरातील कोणते आवाज तुला ऐकू आले? २) तू ज्या चटईवर बसलास त्याचा स्पर्श कसा आहे? (मऊ, खडबडीत)	चित्रे, मार्गदर्शक तत्त्वे, आसन	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				३) परिसरामधून कोणकोणत्या गोष्टींचा वास येत आहे? ४) वर्गात दिसणाऱ्या/परिसरात दिसणाऱ्या वस्तूंची यादी बनव.		
क्षमता : C - 2.6.5.1 अनुभवांची सर्वंकष जाणीव होण्याकरिता ज्ञानेंद्रियामार्फत प्राप्त संवेदनाचे एकत्रिकरण करण्यास सुरुवात करणे.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	योग	• श्वसनाचे व्यायाम	• अनुलोम– विलोम क्रिया करतो.	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना अनुलोम विलोमची क्रिया करून दाखवतात. (२) विद्यार्थी शिक्षकांबरोबर अनुलोम विलोमची क्रिया करतात. (३) शिक्षक योग्य ठिकाणी मार्गदर्शन करतील. (४) चित्रफित, संगीत	चित्रे, मार्गदर्शक तत्त्वे, दृक्‌श्राव्य साधने, आसन	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
C - 2.6.5.2						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	योग	• शांत बसणे.	• स्थिर बसतो आणि स्वतःच्या विचारांचे निरीक्षण करतो.	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना डोळे बंद करून एकाग्र मनाने शांत स्थिर बसण्याबाबत सूचना देतील. (२) शिक्षक विद्यार्थ्यांना आपण शांत बसल्यानंतर आता तुमच्या मनात काय विचार सुरू आहेत याचे निरीक्षण करण्यास सांगतील. (३) शिक्षक आपल्या आवाजाकडे लक्ष देण्याबाबत सूचना देतील आणि विद्यार्थी या सूचनेप्रमाणे स्थिर बसून लक्ष एकाग्र करतील. (४) जसे : की आपल्या आजूबाजूला कोणता आवाज येतो आहे ते ऐका आणि तो कशाचा आवाज आहे याचा विचार करा :	परिसरातील विविध वस्तू, उदा. टेबल, ग्लास, शाळेची घंटा, टाळ इ. दृक्‌श्राव्य साधने, आसन	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				उदा. • टाळांचा/झांजांचा आवाज • पक्ष्यांचा आवाज • टेबलावर हाताने काढलेला आवाज • टाळीचा आवाज • वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांच्या हालचालीचा आवाज. • शाळेच्या परिसरात ऐकू येणारे विविध आवाज, मुलांच्या चालण्याचा आवाज, गाडीच्या हॉर्नचा आवाज (५) विद्यार्थी आपल्या मनात सुरू असलेल्या विचारांवर विचार करतील. सोप्या भाषेत/शब्दात जमेल तसे सांगण्याचा प्रयत्न करतील. (६) शिक्षक विद्यार्थ्यांना काही वाक्ये/प्रसंग सांगतील व त्यानंतर डोळे बंद करून एकाग्र मनाने त्यावर विचार करतील.		

विकासात्मक क्षेत्र : शारीरिक विकास

ध्येय : C G - 3 सुदृढ व लवचीक शरीर विकसित होते.

क्षमता : C - 3.1.1.1 विशिष्ट कृती करताना ज्ञानेंद्रियांच्या संवेदना व शारीरिक हालचाली यात समन्वय दर्शवतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा– कौशल्य	पकडणे/झेलणे	• चेंडू पकडणे, फेकणे आणि चेंडू पायाने उडविणे(kick) या कृती नियंत्रणाद्वारे करतो.	(१) कमी अंतरावरून मोठ्या आकाराचा चेंडू/फुगा शिक्षकांनी जमिनीवरून घरंगळत फेकणे. (२) बालके तो चेंडू दोन्ही हातांनी पकडण्याचा/कॅच करण्याचा प्रयत्न करतात. (३) समोरच्या दिशेने जमिनीवर टप्पा पडत आलेला चेंडू बालके झेलण्याचा/पकडण्याचा प्रयत्न करतात.	विविध आकारांचे, रंगांचे व साहित्याचे (रबर, कागद, प्लॅस्टिक) चेंडू, फुगा, रिंग.	• कृती, मूल्यमापन, पडताळा सूची
C - 3.1.1.1 - A						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा– कौशल्य	फेकणे	• चेंडू पकडणे, फेकणे आणि चेंडू पायाने उडविणे(kick) या कृती साध्या नियंत्रणाद्वारे करतो.	(१) बालके मोठ्या आकाराचा चेंडू दोन्ही हातांनी समोरच्या दिशेने फेकतात. (२) बालके मोठ्या आकाराचा चेंडू दोन्ही हातांनी वरच्या दिशेने फेकतात. (३) बालके मोठ्या आकाराचा चेंडू दोन्ही हातांनी दरवाजाच्या आत व बाहेर फेकतात.	विविध आकारांचे, रंगांचे व साहित्याचे (रबर, कागद, प्लॅस्टिक) चेंडू, फुगा, रिंग.	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
C - 3.1.1.1 - B						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा– कौशल्य	ढकलणे – पायाने ढकलणे (किकिंग)	• चेंडू पकडणे, फेकणे आणि चेंडू पायाने उडविणे(kick) या कृती साध्या नियंत्रणाद्वारे करतो.	(१) बालके मोठ्या आकाराचा फुगा, चेंडू यांसारख्या वस्तू पायाने ढकलतात. (किक मारतात.) (२) बालक मोठ्या आकाराच्या स्थिर चेंडूला एका पायाने ढकलतो. (किक मारतो.)	विविध आकारांचे, रंगांचे व साहित्याचे (रबर, कागद, प्लॅस्टिक) चेंडू, फुगा, रिंग.	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.2.1 - A

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा कौशल्य	झेलणे (कॅचिंग) (Catching)	• मोठा चेंडू झेलणे, फेकणे आणि लाथेने वेगाने चेंडू पुढे उडविणे या कृती जोर लावून करू शकतो.	(१) कमी अंतरावरून मध्यम आकाराचा चेंडू शिक्षकांनी फेकणे व बालकाने तो चेंडू दोन्ही हातांनी झेलण्याचा (पकडण्याचा) प्रयत्न करणे. (२) एका जागेवर दोन्ही हातांनी चेंडू हवेत फेकणे व झेलणे.	मध्यम व मोठ्या आकाराचा चेंडू	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.2.1 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा कौशल्य	फेकणे (Throwing)	• मोठा चेंडू व इतर (रिंग वगैरे) झेलणे, फेकणे आणि पायाने उडविणे या कृती जोर लावून करू शकतो.	(१) जवळच्या लक्षावरील चेंडू काही प्रमाणात अचूकतेने फेकणे. (२) जोडीदाराकडे उंचावरून चेंडू फेकणे. (३) भिंतीपासून ठरावीक अंतरावर उभे राहून भिंतीवर ठरावीक ठिकाणी चेंडू फेकणे. (४) बालकाने मोठ्या आकाराच्या चेंडूला पायाने ढकलणे.	मध्यम व मोठ्या आकाराचा चेंडू	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.2.1 - C

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा कौशल्य	पायाने ढकलणे (kicking)	• मोठा चेंडू व इतर (रिंग वगैरे) झेलणे, फेकणे आणि पायाने उडविणे या कृती जोर लावून करू शकतो.	(१) बालकाने मोठ्या आकाराच्या चेंडूला पायाने ढकलणे. (२) समोरून घरंगळत आलेल्या चेंडूला पायाने ढकलणे.	मोठा चेंडू	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.2.1 - D						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा कौशल्य	नेम धरून फेकणे	• जवळच्या लक्षावर चेंडू काही प्रमाणात अचूकतेने फेकतो.	(१) ठरावीक अंतरावरून बादलीत चेंडू टाकणे. (२) जवळच्या लक्ष्यावरील लगोरी नेम धरून फोडणे. (३) चित्रफीत	चेंडू, बादली, लगोरीचे ठोकळे, दृक्श्राव्य साधने	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 3.1.3.1 - A						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा कौशल्य	झेलणे, पकडणे आणि उडविणे.	• वेगवेगळ्या आकाराचे चेंडू झेलणे, फेकणे आणि लाथेने उडविणे या कृतींमध्ये सुधारणा करतो.	(१) जोडीदाराबरोबर समोरासमोर झेलायचा सराव करतात. (२) समोरच्या दिशेने शिक्षकांनी कमी अंतरावरून चेंडू (फुगे) सावकाश फेकतात व झेलण्याबाबत प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (३) शिक्षकांनी फेकलेला चेंडू/फुगा झेलण्याचा/ पकडण्याचा बालके प्रयत्न करतात.	विविध आकारांचे, रंगांचे व साहित्याचे (रबर, कागद, प्लॅस्टिक) चेंडू, फुगे	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती मूल्यमापन
C - 3.1.3.1 - B						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मूलभूत क्रीडा कौशल्य	फेकणे	• वेगवेगळ्या आकारांचे चेंडू झेलणे, फेकणे आणि पायाने उडविणे या कृतींमध्ये सुधारणा करतो.	(१) बालके मध्यम आकाराचा चेंडू दोन–तीन पावले टाकून एका हाताने समोरच्या दिशेत फेकतात. (२) आपल्या जोडीदाराकडे बल लावून चेंडू फेकण्याची क्रिया करतात. (३) विशिष्ट अंतरावर कोन अथवा वस्तू ठेवून त्या वस्तूला चेंडूने उडविणे. (४) चेंडू कडीमधून टाकणे.	मध्यम आकाराचे चेंडू चेंडू कोन	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.3.1 - C

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
		किकिंग (पायाने ढकलणे)	• वेगवेगळ्या आकारांचे चेंडू झेलणे, फेकणे आणि पायाने उडविणे या कृतींमध्ये सुधारणा करतो.	(१) शिक्षकांनी एका पायाने चेंडूला किक मारण्याचे/ पायाने ढकलण्याबाबतचे प्रात्यक्षिक दाखवणे. (२) बालके एक पाय टाकून चेंडूला किक मारतील. (३) समोरून आलेल्या मोठ्या चेंडूला पायाने किक मारतील. (४) भिंतीवर विशिष्ट ठिकाणी हळूवारपणे लाथ मारणे. (५) विशिष्ट लक्ष्यावर चेंडू पायाने उडविणे. (किक मारणे) जसे – रिंग, कोन, बाटली अशा उपलब्ध वस्तू इत्यादी. (६) डब्बा ऐसपैस यांसारख्या पारंपरिक खेळांचा सराव घेणे.	मोठा चेंडू, विविध वस्तू, रिंग, कोन, बाटली इ.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 3.1.4.1- A						
इ. १ ली	क्रीडा कौशल्य	मूलभूत कौशल्ये झेलणे. (Catching)	• एखादा खेळ, स्पर्धा इ. प्रसंगामध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे या कृती सहजतेने करतो.	(१) शिक्षकांनी बालकांना खेळ प्रसंगामध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे या कृतींचे प्रात्यक्षिक दाखविणे. (२) बालके शिक्षकांच्या सूचनांप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती करतात. (३) उदा. बालके गोलाकार उभे राहून एकमेकांकडे चेंडू फेकणे व झेलण्याचा सराव करणे, शिक्षकांनी फेकलेला चेंडू बालकांनी झेलण्याचा प्रयत्न करणे.	कोन, मध्यम व छोट्या आकाराचा चेंडू	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.4.1 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	क्रीडा कौशल्य	पकडणे. (Holding)	• एखादा खेळ, स्पर्धा इ. प्रसंगामध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे या कृती सहजतेने करतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांकडून खालील प्रात्यक्षिके करून घेणे. (२) उदा. घरंगळत आलेला चेंडू हाताने पकडणे; समोरच्या दिशेने वेगात आलेला चेंडू पकडणे, एखाद्या विद्यार्थ्याने पकडलेला चेंडू दुसऱ्या विद्यार्थ्याने त्याच्या पकडीतून घेण्याचा प्रयत्न करणे.	चेंडू	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.4.1 - C

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	क्रीडा कौशल्य	पायाने चेंडू मारणे (Kicking)	• एखादा खेळ, स्पर्धा इत्यादी प्रसंगांमध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे या कृती सहजतेने करतो.	(१) शिक्षकांनी बालकांकडून खालील प्रात्यक्षिके करून घेणे. (२) उदा. दोन कोन मधून पायाने चेंडू मारणे, हवेतून येणाऱ्या चेंडूला पायाने मारणे, विशिष्ट लक्ष्यावर चेंडू पायाने मारणे.	कोन, चेंडू.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.1.5.1 - A

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	क्रीडा कौशल्य	मूलभूत कौशल्य (१) झेलणे	एखादा खेळ, स्पर्धा इ. प्रसंगामध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे (Kicking Balls) या कृती सहजतेने करतो.	(१) बालकांना गोलाकार उभे करणे. शिक्षकाने मध्यभागी उभे राहून विद्यार्थ्यांकडे चेंडू फेकणे व विद्यार्थ्यांनी तो झेलणे. (२) हवेत चेंडू उंच फेकणे व झेलणे. (३) शिक्षकांनी बॅटने चेंडू मारणे व बालकांनी चेंडू झेलणे.	चेंडू, कोन	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.5.1 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	क्रीडा कौशल्य	(२) पकडणे	एखादा खेळ, स्पर्धा इ. प्रसंगामध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे (Kicking Balls) या कृती सहजतेने करतो.	(१) मोठा चेंडू दोन्ही हाताने घट्ट पकडणे, दुसरा बालक तो चेंडू काढून घेण्याचा प्रयत्न करतो. (पकड घट्ट करणे.)	चेंडू, कोन	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.1.5.1 - C

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	क्रीडा कौशल्य	(३) पायाने चेंडू मारणे (Kicking)	एखादा खेळ स्पर्धा इ. प्रसंगामध्ये चेंडू झेलणे, पकडणे आणि पायाने उडविणे (Kicking Balls) या कृती सहजतेने करतो.	(१) कोन ओळीत मांडून त्यामधून पायाने चेंडू मारत लक्ष्यापर्यंत नेणे. (२) हवेत चेंडू फेकून पायाने मारणे.	चेंडू, कोन	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

ध्येय : C G - 3 सुदृढ व लवचीक शरीर विकसित होते.

क्षमता : C - 3.2.1.1 विविध शारीरिक कृतींमध्ये तोल, समन्वय आणि लवचिकता दर्शवितो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	कारक कौशल्य	तोल	• आधाराने किंवा मदतीने एका पायावर उभे राहू शकतो.	(१) जमिनीवर कोन अथवा वस्तूंभोवती धावण्यास सांगणे. (२) नागमोडी धावण्याची प्रात्यक्षिक/कृती करून घेणे. (३) शरीराच्या वेगवेगळ्या भागांनी कशा प्रकारे तोल सांभाळू शकतो याचा शोध घेणे. उदा., शरीराच्या कोणत्याही तीन भागांनी तोल सांभाळू शकतात का? याची प्रात्यक्षिक कृती करून घेणे.	विविध आकारांचे व रंगांचे चेंडू, कोन उपलब्ध साहित्य शिट्टी.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(४) आता त्यापैकी शरीराच्या कोणत्याही दोन भागांनी तोल सांभाळण्याची प्रात्यक्षिक कृती करून घेणे. (५) कोणत्याही एकाच पायावर तोल सांभाळण्याची प्रात्यक्षिक कृती करून घेणे. (६) मनोरंजक खेळांद्वारे धावणे, नागमोडी धावणे, तोल सांभाळणे या कृती घेणे.		
C - 3.2.1.2						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	कारक कौशल्य	संतुलन	• अल्प वेळासाठी एका पायावर संतुलन साधू शकतो.	(१) हात बाजूला असलेल्या स्थितीत एका पायावर तोल सांभाळण्याचे प्रात्यक्षिक घेणे. (२) मनोरंजक खेळाद्वारे एका पायावर संतूलन साधून जास्त वेळ उभे राहण्याची कृती घेणे.	शिट्टी, खंजिरी	• कृती, मूल्यमापन, पदनिश्चयन श्रेणी
क्षमता : C - 3.2.2.1 - A						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कारक कौशल्य	तोल (Balance)	• एका पायावर जास्त काळासाठी आधाराशिवाय उभे राहू शकतो.	(१) शिक्षक बालकांना एका पायावर आधाराशिवाय जास्त काळासाठी उभे राहण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) बालके कृती करून दाखवतील. (३) विटेवर एका पायावर उभे राहणे. (४) लाकडी फळीवर एक पाय ठेवून चालणे.	वीट, ठोकळे, लाकडी फळी	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
C - 3.2.2.1 - B						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कारक कौशल्य	तोल (Balance)	• ४–५ पावले एका पायावर उड्या मारतो. (लंगडी घालतो.)	(१) शिक्षक बालकांना ४ ते ५ पावले एका पायावर उड्या मारण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतात. (२) बालके सूचनेप्रमाणे एका पायावर ४ ते ५ पावले उड्या मारतात. (३) उदा. लंगडी खेळणे.		• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.2.2.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कारक कौशल्य	तोल (Balance)	• वेगवेगळ्या पृष्ठभागांवर संतुलन साधू शकतो. जसे : विटा, शिडी	(१) शिक्षक बालकांना वेगवेगळ्या पृष्ठभागांवर संतुलन साधून चालण्याचे प्रात्यक्षिक दाखवतात. उदा. विटांवरून हात बाजूला घेऊन चालणे, तोल सांभाळत शिडीवरून चढणे व उतरणे, चुन्याची रेघ ओढून तोल साधून चालणे, (हातात पाण्याचा ग्लास घेऊन.) (२) बालके शिक्षकांच्या सूचनेप्रमाणे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील.	विटा, चुना, दोरखंड, शिडी, पाण्याचा ग्लास	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C-3.2.3.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंचा दमदारपणा, प्राणी, पक्षी उड्या	• १० ते १५ पावले एका पायावर उड्या मारतो. (लंगडी घालतो.)	(१) शिक्षकांनी बालकांना विविध कृती/प्रात्यक्षिक करण्याबाबत सांगणे. जसे की, १) डोक्यावर, हातावर वस्तू ठेवून चालणे. २) चांगले शारीरिक संतुलन ठेवून चालणे. ३) कमी अंतरापर्यंत लंगडी घालणे. (२) शिक्षकांनी बालकांना नागमोडी लंगडी घालण्यास सांगणे. (३) शिक्षकांच्या सूचनेप्रमाणे बालकांनी प्रात्यक्षिक करणे. उदा. दोन्ही हात व दोन्ही गुडघे टेकलेल्या स्थितीत थांबणे. त्यानंतर फक्त उजवा हात आणि उजवा पाय यावरून तोल सांभाळणे. त्यानंतर डावा पाय व डावा हात यावरच तोल सांभाळणे. (४) एका पायावर जास्त काळासाठी तोल सांभाळणे. (५) वीट अथवा बिन बॅगवर वेगळ्या स्थिती घेऊन तोल सांभाळणे.	कोन, रिंग, विविध वस्तू (परिसरात उपलब्ध असतील त्या) वही, पुस्तक, रिंग वीट, बिनबॅग	• प्रात्यक्षिक़, निरीक्षण, मूल्यात्मक मापन.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(६) एक आड एक पायावर उड्या मारत पुढे जाणे. (७) प्राण्यांप्रमाणे उड्या मारणे. उदा. बेडूक, ससा, कांगारू. (८) टिक्कर, बिल्लासारख्या पारंपरिक खेळांचा सराव घेणे.		
क्षमता : C - 3.2.3.2 - A						
बालवाटिका ३	कारक–कौशल्य	तोल	• डोक्यावर, हातावर वस्तू ठेवून तोल सांभाळतो. जसे – पुस्तक डोक्यावर ठेवून चालणे.	(१) शिक्षक डोक्यावर, हातावर वस्तू ठेवून तोल सांभाळायचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) बालकांकडून खालीलप्रमाणे कृती/प्रात्यक्षिक करून घेतील. (१) पुस्तक/वही डोक्यावर ठेवून तोल सांभाळणे. (२) बोटांनी न पकडता तळहातावर मोठा चेंडू ठेवून त्याचा तोल सांभाळणे. (३) डोक्यावर/हातावर ताट/प्लेट ठेवून तोल सांभाळणे.	पुस्तक, वही मोठा चेंडू, प्लेट	• प्रात्यक्षिक़, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C-3.2.3.2 - B						
बालवाटिका ३	कारक–कौशल्य	तोल, समन्वय वृक्षासन व विविध शरीर स्थिती (आसनांप्रमाणे)	• चांगले शारीरिक संतुलन दर्शवितो. जसे – मदतीशिवाय सायकल चालवितो.	(१) शारीरिक संतुलन ठेवून विविध भौमितिक आकारांवरून चालणे, धावणे. उदा. आयत, गोल, त्रिकोण, नागमोडी चालणे, धावणे. (२) वृक्षासनाद्वारे शारीरिक तोल सांभाळण्याचे प्रात्यक्षिक घेणे. (३) मदतीने व मदतीशिवाय सायकल चालवणे.	प्लेट, वही, सायकल वस्तू घेऊन	• प्रात्यक्षिक़, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.2.4.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंचा दमदारपणा, प्राणी व पक्षी उड्या	• सक्षमपणे एका पायावर उड्या मारतो आणि लंगडीचा खेळ खेळता येतो.	(१) २–३ लंगडीमध्ये किती अंतर पार करू शकतो हे पाहणे. (२) समोर, मागे, बाजूला लंगडी घालणे. (३) गोलाकार, चौकोनी, त्रिकोणी अशा वेगवेगळ्या रचनेत लंगडी घालणे. (४) लंगडी घालता घालता वळणे. (५) उदा. दोन गटात लंगडीचा खेळ घेणे. (६) चित्रफित (७) बेडूक, ससा, कांगारू यांसारख्या प्राण्यांच्या उड्या मारणे.	कोन, चुना, दोरी, दृक, श्राव्य साधने	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.2.4.2 - A

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	कारक कौशल्य	शक्ती	• जड वस्तू जसे – खुर्ची/टेबल/पिशवी योग्य तंत्राने आणि संतुलन साधत एका जागेवरून दुसरीकडे हलवितो/ठेवतो.	(१) शिक्षकाने खालील प्रमाणे बालकांकडून कृती करून घेणे. (२) उदा. (१) एकात एक खुर्ची (५ ते ६) घालून ठेवतो व त्या सांगितलेल्या जागेवर सरकवत नेणे. (३) टेबल सांगितलेल्या जागेवर सरकवत नेणे. (४) बादलीत पाणी भरून न सांडता सांगितलेल्या जागेवर उचलून नेणे. (५) माती पिशवीत भरून एका जागेवरून सांगितलेल्या जागेवर उचलून नेणे.	बादली, माती, पिशवी, कोन	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.2.4.2 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	कारक–कौशल्य	तोल	• गती प्राप्त करताना शारीरिक तोल सांभाळतो.	शिक्षकांनी बालकांकडून खालील प्रात्यक्षिक करून घेणे. (१) डोक्यावर पुस्तक ठेवून तोल सांभाळत वेगाने चालणे.	पुस्तक, सायकल, कोन्स, लिंबू चमचा इत्यादी	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			(उदा. सायकल, गतीने चालवतो.)	(२) सायकल गतीने चालवणे. (३) कोन्स मधून झिगझॅग करत तोल सांभाळत वेगाने धावणे. (४) सहकाऱ्यांसोबत हुलकावणी देत वेगाने पळणे. (५) लिंबू चमचा (६) जंगलजिम चढणे. (७) वेगात धावणे. (८) गतीने पायऱ्या चढ–उतार करणे. (९) कराटे किक व पंच (१०) जिमनॅस्टिक		
क्षमता : C - 3.2.5.1						
इ. २ री	क्रीडा कौशल्य	समन्वय	• दोरीच्या उड्या सहजतेने मारतो.	(१) एका पायाने सावकाश गतीने दोरीच्या उड्या मारतो. (२) एका पायाने जलद गतीने दोरीच्या उड्या मारतो. (३) दोन्ही पायांनी सावकाश गतीने दोरीच्या उड्या मारतो. (४) दोन्ही पायांनी जलद गतीने दोरीच्या उड्या मारतो. (५) जोडीने दोरीच्या उड्या मारतात. (६) तिघांच्या गटामध्ये दोघे दोरी धरून तिसरा दोरीच्या उड्या मारतो.	दोरी	(१) निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

C - 3.2.5.2 - A

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	खेळ	विविध खेळ (पारंपरिक व इतर)	• चपळता आणि संतुलन दर्शवितो. जसे : झाडावर चढणे, जंगल जिमवर खेळणे.	(१) जिन्यावरून चढ–उतार करणे. (२) एक पायरी सोडून चढणे. (३) दोरीवर चढणे. (४) साध्या व लटकत्या शिडीवर चढणे. (५) मानवी मनोऱ्यावर चढणे. (६) उभा खो–खो खेळणे. (७) चमचा–लिंबू खेळणे. (८) Squash खेळणे. (९) अडथळा शर्यत (१०) लंगडी खेळणे (११) विटी–दांडूचा खेळ खेळणे (१२) जोड–साखळी खेळ खेळणे (१३) तळ्यात–मळ्यात खेळ खेळणे (१४) रुमाल–पाणी खेळ खेळणे इ. (१५) पारंपरिक खेळ, जसे – फुगड्या, सूरपारंब्या, कांदाफोडी, सागरगोटे, लगोरी इत्यादी.	दोरी, शिडी, लटकती शिडी, चमचा, लिंबू, बॉल, रॅकेट, चुना, विटी, दांडू, रुमाल इत्यादी.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.2.5.2 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	कारक कौशल्य	तोल व संतुलन, सूर्यनमस्कार	दुसरा पाय दुमडून एका पायावर एक मिनिटासाठी उभे राहू शकतो. जसे – ध्रुवासन	(१) बालके शिक्षकांनी दाखविल्याप्रमाणे योगासने करतील. उदा., ध्रुवासन, वृक्षासन, एकपादहस्तासन किंवा अर्धचन्द्रासन, कर्णासन. (२) सूर्यनमस्कारासारख्या शारीरिक हालचाली करून घेणे.	योगा चटई/mat	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

ध्येय : C G - 3 सुदृढ व लवचीक शरीर विकसित होते.

क्षमता : C - 3.3.1.1 हाताने कृती करताना हात व बोटे यांच्या हालचालींमध्ये अचूकता आणि नियंत्रण दर्शवितो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	कारक कौशल्य	संतुलन	• साध्या कृतींमध्ये सूक्ष्म स्नायू, स्नायू विकास, हस्तनेत्र समन्वय आणि स्नायूंमधील बळकटपणा दर्शवतो. (उदा. गिरगिटणे, कागद फाडणे, चिकटवणे, मुक्तपणे रंगवणे, आणि मातकाम)	(१) ठोकळे किंवा बॉक्स, दगड यांसारख्या परिसरातील उपलब्ध साहित्यातून साध्या रचना करतील. (२) कागदाची सोपी घडी घालण्याचे प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिक करून घेतात. (३) छिद्रात छोट्या वस्तू बसवण्याचे प्रात्यक्षिक घेतात. (४) मनोरंजक खेळाद्वारे मनोरे रचणे. उदा., रिंगांचा मनोरा, ठोकळ्याचा मनोरा, फरशीच्या लहान तुकड्यांचा मनोरा. (५) रांगोळी, माती, पाटी यांवर गिरगिटण्याचे प्रात्यक्षिक घेतात. (६) स्नायूंच्या बळकटीसाठी रद्दी कागद फाडण्याची कृती घेतात. (७) दिलेल्या चित्रावर वेगवेगळ्या वस्तू चिकटवणे. उदा., कागदाचे तुकडे चिकटवणे. (८) साधीसोपी चित्र मुक्तपणे रंगवणे. (९) मातकामावर आधारित विविध कृती घेतात. उदा., १) ढेकळं फोडणे, २) माती चाळणे, ३) माती मळणे, ४) मातीचे गोल तयार करणे. (१०) परिसरात उपलब्ध असणाऱ्या एकत्र केलेल्या विविध वस्तू, बिया वेगवेगळ्या करणे. उदा.– खडे, खजूराच्या बिया, चिंचोके, पाने, फुले, बटन, वेगवेगळ्या रंगांची झाकणे चेंडू इत्यादी.	ठोकळे, ब्लॉक्स, दगड, बिया इ. कागद मनोऱ्याची रिंग, ठोकळे, फरशीचे तुकडे इत्यादी. रांगोळी, माती, पाटी रद्दी कागद कागद, डिंक, खळ तैलरंग/तेलखडू माती, चाळणी	• कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(११) बालकांना विविध प्राण्यांसारखे चालायला सांगणे व त्यावर आधारित मनोरंजक खेळ व गाणी घेणे. उदा., हालचाली, उंटचाल, पायाच्या पंजावर चालणे, टाचांवर चालणे. (१२) झोके घेणे. (१३) गरकी घेणे. यांसारख्या पारंपरिक खेळांचे प्रात्यक्षिक घेणे. (१४) खालील कृतींचे प्रात्यक्षिक घेणे. १) एका हाताने ग्लास पकडणे. २) अंगठा व बोटाने रंगीत खडू धरणे. ३) गिरगिटणे, रंगवणे यांसारख्या मनगटाशी निगडित कृतींमध्ये सहजतेने भाग घेणे. ४) मातकामात चेंडू/विविध आकार तयार करणे. ५) चमचातील पदार्थ न सांडता चमचा पकडणे. ६) मणी ओवणे, मोठी बटणे लावणे, बोथट कात्रीने पेपर, कागद कापणे.	पाने, फुले, झाकणे, चेंडू इत्यादी. विविध बिया ग्लास, खडू कात्री, पेपर, बटण	
क्षमता : C - 3.3.2.1						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कारक कौशल्य	हस्त व नेत्र समन्वय	• ज्या कृती करताना सूक्ष्म स्नायूंचा वापर केला जातो, तसेच हस्त, नेत्र समन्वयात	(१) विविध आकाराचे कागद कापणे. (२) मोठे मणी ओवणे. (३) बटण लावणे. (४) बाटलीचे झाकण लावणे आणि उघडणे. (५) छोट्या छिद्रात स्क्रू बसवणे. (६) मगने/ग्लासने बाटलीत पाणी भरणे.	कागद, कात्री, मणी, दोरा, बटण, बाटली, स्क्रू, क्रेयॉन, पाणी, मग, ग्लास, बादली,	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन, पडताळा सूची

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			काही प्रमाणात अचूकता लागते अशा कृती करताना स्नायूंवर नियंत्रण दर्शवतो (उदा. मोठे आकार कापणे, मोठे मणी ओवणे, बटण लावणे, स्क्रू लावणे) बाटलीचे झाकण लावणे–उघडणे, क्रेयॉनचा वापर करून चित्र काढणे.	(७) बादलीत ठरावीक अंतरावरून चेंडू फेकणे. (८) शिवणपाटी वापरणे. (९) चेंडू हवेत फेकून हाताने एक टाळी वाजवून चेंडू खाली येताच झेलणे. यात हळूहळू टाळ्यांची संख्या वाढवणे. (१०) लाकडी फळीवर स्क्रू फिरवून बसवणे. (११) क्रेयॉनचा वापर करून चित्र काढणे. (१२) स्वतःचे जेवणाचे ताट न सांडता वाढून घेणे. (१३) जेवताना किंवा खाताना चमच्याचा योग्य वापर करणे. (१४) चित्रकलेच्या विविध साहित्याचा वापर करतो. जसे – क्रेयॉन्स, ब्रश, ठसेकाम. (१५) ठोकळ्याच्या मदतीने पुस्तकात दाखवलेले वेगवेगळे आकार तयार करतो. (१६) सरळरेषेवर आणि वक्ररेषेवर चालतात. (१७) गुंतागुंतींच्या कृती जसे – रेषेवर कापणे, ओतणे, बटण लावणे इत्यादी कृती करतो. (१८) लहान ठोकळ्यांचा मनोरा रचतो. (८ ते १० ठोकळे) (१९) ठरावीक आकृतिबंध विचारात न घेता देखिल शिवणपाटीवर दोरी ओवणे, फुलांची माळ गुंफणे इत्यादी कृती करतो. (२०) एखाद्या गोष्टीच्या रचनेसाठी दोन्ही हातांचा वापर करतो.	चेंडू, शिवणपाटी, दोरा, लाकडी, फळी	

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(२१) ओळखता येतील अशी अक्षरे किंवा अंक यांचे लेखन करतो. (२२) सातत्याने लेखनासाठी किंवा चित्र काढण्यासाठी एकाच हाताचा वापर करतो. वरील सर्व कृतींचे शिक्षक बालकांना आधी प्रात्यक्षिक दाखवतील व बालके सूचनेप्रमाणे प्रत्यक्ष करतील.		
C - 3.3.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	कारक कौशल्य	स्नायू व मज्जा समन्वय	• जास्त अचूकता लागणाऱ्या कृती सूक्ष्म स्नायूंच्या समन्वयाने थोड्या मदतीसह करतो. (उदा. पेन्सिलने चित्र काढणे, सरळ रेषेवर छोटे मणी ओवणे, अक्षरांचे वाचनीय लेखन करणे, फुले ओवणे, बंदिस्त आकार रंगवताना रंग बाहेर न जाऊ देता रंगवणे.	(१) पारंपरिक खेळाच्या मदतीने हस्त–नेत्र समन्वय विकसित करून स्नायूंची ताकद वाढवणे. उदा. काचापाणी, खडापाणी, सागरगोटे, दोरी–उड्या, विटी–दांडू, रुमालपाणी, झिम्मा–फुगडी, फुगड्यांचे विविध प्रकार, दोरीवर चढणे, भिंतीवर चढणे इत्यादी.	सागर गोटे, विटी–दांडू, रुमाल, दोर इत्यादी.	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 3.3.4.1 हाताने कृती करताना हात व बोटे यांच्या हालचालींमध्ये अचूकता आणि नियंत्रण दर्शवितो.						
इ. १ ली	कारक– कौशल्य	हस्त व नेत्र समन्वय	• हस्त–नेत्र समन्वयासाठी आवश्यक असणाऱ्या कृती मदतीशिवाय करतो. (उदा., गिरविणे, नीटनेटके लेखन व चित्र काढणे, छोटा चेंडू झेलता येणे, भौमितीक आकार काढणे, वेगवेगळे आकृतिबंध तयार करता येणे.)	शिक्षकांनी हात व डोळे यांच्या समन्वयासाठी बालकांकडून खालील कृती करून घेणे. (१) गिरविणे, (२) नीटनेटके लेखन करणे. (३) छोट्या आकाराचा चेंडू हवेत फेकून झेलणे. (४) वेगवेगळे आकृतिबंध रांगोळी, मेहंदी, मणी, फुले, पाने, दोरा वापरून तयार करणे. (५) जमिनीवरून उसळी मारलेला चेंडू पकडणे. (६) रिंग पकडणे. (७) कागद फाडणे, नटबोल्ड बसवणे. (८) लोकर गुंडाळणे. (९) हवेत चेंडू फेकून एक टाळी वाजवून खाली आलेला चेंडू पकडणे. (टाळ्यांची संख्या हळूहळू वाढवत जाणे.) (१०) दोन बोटात जाड सुई धरून शिवणे. (११) चित्र काढून रंगवणे.	पेन्सिल, कागद, चेंडू, रांगोळी, मेहंदी, मणी, फुले, पाने, दोरा, रिंग, नटबोल्ट, लोकर, जाड सुई, रंग इत्यादी.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
C - 3.3.5.1 हाताने कृती करताना हात व बोटे यांच्या हालचालींमध्ये अचूकता आणि नियंत्रण दर्शवितो.						
इ. २ री	कारक कौशल्य, मूलभूत कारक कौशल्य	मज्जा व स्नायू समन्वय सूक्ष्म स्नायू विकास	• सूक्ष्म स्नायूंवर जास्त अवधीसाठी ताबा लागणाऱ्या कृती जास्त अचूकतेने	(१) रस्सीखेच (२) सुईत दोरा ओवणे (३) Single bar / Double bar (४) शिवणकाम, भरतकाम, विणकाम	रस्सी, सुई–दोरा, सिंगल बार, डबल बार, तेलखडू, ब्रश,	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन, निरीक्षण,

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
	कारक कौशल्य मूलभूत कारक कौशल्य	मज्जा व स्नायू समन्वय सूक्ष्म स्नायू विकास	आणि तपशीलासह करतो. (उदा. सुईत दोरा ओवणे, शिवणकाम, चित्रकला रेखाटन करणे.) सूक्ष्म स्नायूंवर जास्त अवधीसाठी ताबा लागणाऱ्या कृती जास्त अचूकतेने आणि तपशिलासह करतो. (उदा. सुईत दोरा ओवणे, शिवणकाम, चित्रकला रेखाटन करणे.)	(५) चित्रकला – रेखाटन, रंग भरणे (तेलखडू, ब्रश, पाण्याचे रंग) (६) चिकटवणे (collage काम) डाळी, दोरी, पाने (७) फाडणे – कापड, कागद (८) नट बोल्ट – बसविणे (९) लोकर गुंडाळणे (१०) पारंब्यांना झोका घेणे. (११) मातीची ढेकळे फोडणे, माती मळणे, आकार बनविणे. (१२) मेहंदीचा कोन पकडून मेहंदी काढणे. (१३) जमिनीवरून उसळी मारलेला चेंडू पकडणे. (१४) मणी, फुले, पाने हव्या त्या आकृतिबंधात ओवणे. (१५) बोटाच्या चिमटीत रांगोळी पकडून रांगोळी काढणे. (१६) बोटाच्या चिमटीत कागद पकडून फाडणे. (१७) बोटांच्या चिमटीत लेखन किंवा चित्र काढण्यासाठी पेन्सिल अचूक पकडणे. (१८) दोन बोटात सुई धरून शिवणे. (१९) लेखन आणि चित्रकला साहित्य अचूक दाब व नियंत्रण दर्शवून लेखन/चित्र काढणे. (२०) सोप्या भौमितीक रचना आणि नक्षींची नकल करणे.	पाण्याचे रंग, डाळी, पाने, कागद, कापड, नट– बोल्ट, लोकर, माती, मेहंदी रस्सी, सुई–दोरा, सिंगल बार, डबल बार, तेलखडू, ब्रश	

ध्येय : C G - 3 सुदृढ व लवचीक शरीर विकसित होते.

क्षमता : C - 3.4.1.1 - A एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकटी दाखवितो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	चालणे	• सरळ रेषेत चालतो.	(१) योग्य शरीरस्थिती ठेवून समोरच्या दिशेने सरळ रेषेत चालणे. (२) चालताना समोर, वर, बाजूला, टाळ्या वाजवत चालणे.	शिडी, बँड, घंटी/झांझ	• निरीक्षण
C - 3.4.1.1 - B						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	चालणे	• उलट (मागे) चालतो.	(१) योग्य शरीरस्थिती ठेवून उलट (पाठीमागे) चालतो.	–	• प्रात्यक्षिक, पडताळा सूची
C - 3.4.1.1 - C						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	चालणे	• पायाच्या चवड्यावर चालतो. (६ पेक्षा जास्त पावले)	(१) योग्य शरीरस्थिती सह टाचा न टेकवता पायाच्या चवड्यावर चालण्याची कृती करून घेणे.	–	• प्रात्यक्षिक
C - 3.4.1.1 - D						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	चालणे	• दिशा व गती बदलून सहजतेने चालतो किंवा धावतो.	(१) सावकाश चालता चालता वेगाने चालणे, पुन्हा वेग कमी करणे, वेग खूप कमी करणे, खूप जास्त वेगाने चालणे, ठरावीक वेगाने गती वाढवणे, गती कमी करत करत चालणे, धावणे इ. ची कृती करणे.	शिटी, बँड, घंटी/झांझ	• निरीक्षण, कृती मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
				(२) चालताना दिशा बदलून हातांची स्थिती समोर वर, खाली, मागे, बाजूला, करत धावणे, चालणे, सैनिक, रोबोटसारखे चालणे. (३) एरोबिक्स (संगीतमय तालबद्ध हालचाली)		
क्षमता : C - 3.4.1.2 - A एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवितो.						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	उड्या मारणे (कमी उंची), प्राणी–पक्षी उड्या	• एका जागी उड्या मारतो. छोट्या अडथळ्या–वरून उडी मारतो.	(१) एका जागेवर उडी मारणे. (२) उंचावरून उडी मारून पायावर स्थिर उभे राहणे. (३) एका जागेवर वर, खाली उड्या मारणे. (४) कमी उंच व जास्त उंच उड्या मारणे. (५) विविध आवाज करत जागेवर उंच उडी मारणे. (६) उडी मारल्यानंतर हवेत असताना टाळ्या वाजवणे. (७) छोट्या अडथळ्यावरून उडी मारणे. (८) विविध प्राणी पक्षांप्रमाणे उड्या मारणे उदा. बेडूक उडी, ससा उडी.	शिटी, घंटी, झांज	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
C - 3.4.1.2 - B						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	उड्या मारणे (उंचीवरून)	• उंचावरून उडी मारून पायावर स्थिर उभा राहतो. (उंची अडीच ते तीन फूट)	(१) एक ते दीड फुटांवरून खाली उडी मारणे. (२) अडीच ते तीन फुटांवरून उडी मारणे.	बेंच, टेबल, खुर्ची, स्टूल	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक

C - 3.4.1.3						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	विविध हालचाली	उड्या मारणे (उंचीवरून)	• हलकी वजने उचलून हालचाल करू शकतो. (उदा. जसे : लहान मग/पेला/तांब्या घेऊन एका ठिकाणावरून दुसऱ्या ठिकाणी जाऊ शकतो.)	(१) हलकी वजने उचलून दुसऱ्या जागी नेऊन ठेवणे. जसे – पुस्तक, बाटली, मग, चेंडू, रबरी रिंग, परिसरातील उपलब्ध साहित्य. (२) मनोरंजक खेळाद्वारे वरील विविध कृतींचे प्रात्यक्षिक करून घेणे.	चेंडू, रिंग, पाण्याची बाटली, रेती भरलेली बाटली, छोटा मग, पुस्तके इत्यादी.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक • कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 3.4.2.1 - A एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवितो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कारक हालचाली	चालणे	• सरळ, नागमोडी, वक्र रेषेवर सहजतेने चालतो.	(१) शिक्षक बालकांना प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) बालके प्रत्यक्ष कृती करतील. (३) उदा., सरळरेषेवर चालणे, सरळरेषेवर वस्तू घेऊन चालणे, कोनचा वापर करून नागमोडी चालणे, वक्ररेषेवर चालणे (सदर कृती हातात एखादी वस्तू घेऊन करणे.)	चुना, कोन, दोरी, विविध वस्तू. चुना, कोन, विविध वस्तू	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
C - 3.4.2.1 - B						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	कारक हालचाली	तोल सांभाळून चालणे.	• ६ इंच रुंदीच्या फळीवरून तोल सांभाळून चालतो.	(१) शिक्षक बालकांना ६ इंच रुंदीच्या असलेल्या फळीवरून तोल सांभाळून चालण्याचे प्रात्यक्षिक दाखवतील. (२) बालके प्रत्यक्ष कृती करतील.	६ इंच रुंदी असलेली फळी	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 3.4.2.1 - C एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवतो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	शारीरिक हालचाली	स्नायूंची ताकद व दमदारपणा	• एका वेळी एकाच पायाचा वापर करून जिन्यावरून सहजतेने चढ–उतार करतो.	(१) शिक्षकांनी बालकांना जिन्यावरून/लाकडी ठोकळा/विटा/स्टेजच्या पायऱ्या यावरून एका पायाने चढ–उतार करण्याचे प्रात्यक्षिक दाखवणे. (२) शिक्षकांनी सांगितलेल्या सूचनेप्रमाणे कृती करतात. (३) चित्रफीत दाखवून सांगतात.	विटा, ठोकळा, दृकश्राव्य साधने	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती मूल्यमापन
C - 3.4.2.1 - D						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	विविध हालचाली	जागा बदलत करायच्या हालचाली : रांगणे	• बोगद्यामध्ये अरुंद जागी रांगू शकतो.	(१) शिक्षक बालकांना अरुंद जागी रांगण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतील. (२) बालके शिक्षकांच्या सूचनेप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती करतात. (३) उदा., टायर, रिकामा ड्रम, नेट (जाळी) यांमधून जाणे. (४) हातपाय टेकवून ओणवा बालकाच्या खालून रांगत जाणे.	टायर, ड्रम, नेट इ.	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, गटकार्य
क्षमता : C - 3.4.2.2 एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवितो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	विविध हालचाली	जागा बदलत करायच्या हालचाली	• दोन्ही पायांवर प्राणी, पक्षी उड्या मारतात आणि एखाद्या कमी उंचीच्या वस्तूवरून	(१) शिक्षक बालकांना दोन्ही पायांनी उडी मारण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतात. (२) शिक्षक बालकांना कमी उंचीच्या वस्तूवरून आधाराने किंवा आधार न घेता उडी मारण्याचे प्रात्यक्षिक करून दाखवतात. (३) उदा., कमी उंचीच्या ठोकळ्यावरून उडी मारणे, टायर वरून, स्टूलावरून, खुर्चीवरून उडी मारणे.	लाकडी ठोकळा, स्टूल, खुर्ची, टायर	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, गटकार्य, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			साहाय्याने किंवा साहाय्य न घेता उडी मारतात.	(४) बालके शिक्षकांच्या सूचनेप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती करतात. (५) विविध प्राणी पक्षांप्रमाणे उड्या मारणे. उदा. ससा, बेडूक.		
C - 3.4.2.3						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंची ताकद	• शक्तीने एखादे काम करण्याची तयारी दशवितो. (जसे : वर्गातील छोट्या फर्निचरची हलवाहलवी करण्यास मदत करतो.)	(१) बालके शिक्षकांना वर्गातील कमी वजनाचे फर्निचर हलवण्यात मदत करतात. (२) उदा., टायर ढकलणे, माती भरलेले छोटे ड्रम ढकलणे, पाण्याची बादली उचलून नेणे, फुलझाडांची कुंडी आदी.	वर्गातील सामान, बेंच, टायर, माती, ड्रम, बादली, पाणी, कुंडी आदी.	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 3.4.3.1 A एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवतो.						
बालवाटिका ३	कारक – कौशल्य	समन्वय	• शारीरिक हालचालींचा सहजतेने समन्वय साधत चालतो, धावतो.	(१) उड्या मारत चालणे किंवा धावण्याचे प्रात्यक्षिक घेणे. उदा. सशाची उडी, पोते उडी, तीन पायांची शर्यत, बेडूकउडी, उंचउडी, पोहोच उडी, कांदाफोडी इत्यादी (२) वस्तू घेऊन चालणे किंवा धावणे. उदा. (१) डोक्यावर वही/पुस्तक अशी परिसरातील कोणतीही उपलब्ध वस्तू घेऊन चालणे. (२) चमचा लिंबू (३) चेंडू शर्यत/बटाटा शर्यत (४) रिंग शर्यत	पोते, लिंबू चमचा, वही, पुस्तक, चेंडू (लहान, मोठे) बटाटा, रिंग चेंडू (लहान/मोठे)	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३				(३) बालकांकडून खालील प्रकारची प्रात्यक्षिके/ कृती घेणे. वाकणे, वळणे, उड्या मारणे, गिरकी घेणे, रोल करणे, लाथाडणे, फटकावणे. (४) A, B, C ड्रिल्सच्या विविध प्रकारांचे प्रात्यक्षिक घेणे. (५) वेगवेगळ्या साधनांवर तोल सांभाळणे. उदा. बेंच, टेबल (६) विविध इशाऱ्यांनुसार हालचाली करणे. (७) विविध प्रकारे चेंडू हाताळणे. उदा. फेकणे, झेलणे, लाथाडणे, फटकारणे. (८) रिंग अथवा टायरमधून जाणे.	बेंच, टेबल शिट्टी चेंडू	
क्षमता : C-3.4.3.1 - B एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवितो.						
बालवाटिका ३	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंचा दमदारपणा	• हात डोक्यावर ताणून धरून १० मीटरपर्यंत चवड्यावर चालतो. (ताडासन)	(१) चवड्यावर १० मीटरपर्यंत चालणे. कौशल्य प्राप्तीनंतर त्यावर आधारित स्पर्धा घेणे. (२) हाताच्या वेगवेगळ्या स्थिती करून चवड्यावर चालणे. उदा. हात वर करून/हात बाजूला करून/हात समोर करून/हातकमरेवर ठेवून चवड्यावर चालणे. (३) हात डोक्यावर ताणून धरून १० मीटरपर्यंत चालणे. (४) परिसरातील वस्तू घेऊन चवड्यावर चालणे. उदा. चेंडू, वही, बाटली, ताट इ. शिक्षकांनी अगोदर स्वतः ताडासनाचे प्रात्यक्षिक करणे व त्यानंतर विद्यार्थ्यांकडून ताडासनाचे प्रात्यक्षिक करून घेणे.	शिट्टी, चेंडू, वही, बाटली, ताट इ.	• प्रात्यक्षिक, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 3.4.3.2

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंचा दमदारपणा	• साधारण उंचीवरून सहजतेने उडी मारतो. (दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या पायऱ्यांवरून किंवा तीन फूटांच्या बाकावरून)	(१) साधारण उंचीवरून सहजतेने उडी मारणे. (२) उडी मारल्यानंतर हवेत उडी असताना टाळ्या वाजवणे. (३) जोडीदाराच्या समोर उभे राहून दोघांनी उभे राहून हवेत एकमेकांना टाळी देणे. (४) कांगारूउडी, ससाउडी, बेडूकउडी, माकडउडी इत्यादीप्रकारच्या उड्यांचे प्रात्यक्षिक करून घेणे. (५) वरून खालच्या पायरीवर उडी मारणे. कौशल्य प्राप्तीनंतर पायऱ्यांची संख्या वाढविणे व दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या पायरीवर उडी मारणे. (६) खालून वरच्या पायरीवर उडी मारणे. (७) पारंपरिक खेळाद्वारे प्रात्यक्षिक घेणे. उदा. कांदाफोडी, लंगडी इत्यादी. (८) दोन-तीन फूटांच्या बाकावरून उडी मारणे.	शिट्टी	• प्रात्यक्षिक़, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 3.4.3.3

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंची ताकद	• खेळामध्ये ताकदीची आवश्यक असलेल्या कृती सहजतेने करतो. (जसे : रस्सीखेच खेळतो)	(१) दोघांमध्ये एक दोरी घेऊन रस्सीखेच सारखे ओढण्याचा प्रयत्न करणे. (२) एखादी वस्तू हाताने तसेच पायाने ढकलणे. (३) जोडीदाराच्या पाठीला पाठ लावून खाली बसणे आणि एकमेकांना ढकलणे.	दोरी, चेंडू, फुटबॉल, बेंच इ.	• प्रात्यक्षिक़, निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.4.4.1 - A

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	शारीरिक सुदृढता	हृदयाचा दमदारपणा	• विविध भूभागांवर सहजतेने किलोमीटर किंवा त्याहून जास्त चालतो.	शिक्षकांनी बालकांकडून खालीलप्रमाणे कृती करून घेणे. (१) सपाट जागेवर चालणे. (२) चिखलात चालणे. (३) डोंगरावर चढणे–उतरणे. (४) वाळूवर चालणे. (५) पाण्यामधून चालणे. (६) जंगलजिम (७) मैदानात खड्ड्यात पाणी, टायर, वीटा, चिखल, पाणी, उंच अडथळे निर्माण करून अडथळीचे खेळ घेणे. (८) गवतावरून, वाळलेल्या पानांवरून चालणे.	पाणी, टायर, वाळू, वीटा	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

क्षमता : C - 3.4.4.1 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंचा दमदारपणा, जागा बदलणाऱ्या हालचाली	• एक मिनिटापर्यंत ताडासन सारखी कृती करतो.	(१) शिक्षकांनी बालकांना ताडासन कशा प्रकारे करावे याचे प्रात्यक्षिक दाखवणे. (२) बालके सूचनेप्रमाणे सांगितलेल्या वेळेपर्यंत ताडासनात स्थिर उभे राहण्याची कृती करतील. (३) चवड्यावर तोल सांभाळत उभे राहणे. (४) एका जागी लक्ष केंद्रित करणे. (५) जागा बदलत विविध हालचाली करणे. जसे – कोलांटीउडी, चक्रीउडी प्राणीचाली (खेकडा, उंटचाल)	स्टॉपवॉच, योगा चटई/mat	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 3.4.4.2						
इ. १ ली	विविध हालचाली	जागा बदलत करावयाच्या हालचाली	• सहजतेने चढतो किंवा उतरतो. (छोट्या झाडावरून)	शिक्षकांनी बालकांसह खालील कृती करणे. (१) पायऱ्यांवरून चढणे–उतरणे. (२) छोट्या झाडावरून चढणे–उतरणे. (३) शिडीवर चढणे–उतरणे. (४) दोरीवर चढणे–उतरणे. (५) खिडकीवर चढणे–उतरणे. (६) बाकावर चढणे–उतरणे.	शिडी, दोरी इत्यादी	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 3.4.4.3 एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवितो.						
इ. १ ली	शारीरिक सुदृढता	स्नायूंची ताकद व दमदारपणा	• कामांमध्ये आणि खेळांमध्ये ताकद, सहनशक्ती आणि चिकाटी दाखवितो. (बागेमधल्या छोट्या कुंड्या उचलतो, पाण्याची बादली उचलतो, १५ मिनिटे धावतो.)	शिक्षक बालकांसह खालील कृती करतील. (१) मातीने भरलेली छोटी बादली उचलणे. (२) बागेमधल्या छोट्या कुंड्या उचलणे. (३) पाण्याची बादली उचलणे. (४) १५ मिनिटे धावणे. (५) रस्सीखेच (६) मल्लखांब, रोप मल्लखांब (७) मानवी मनोरे रचणे.	रोप, मल्लखांब, कुंड्या, बादली, रस्सी	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 3.4.5.1 विविध शारीरिक कृतींमध्ये तोल, समन्वय आणि लवचिकता दर्शवितो/दाखवितो.						
इ. २ री	शारीरिक सुदृढता	हृदयाचा दमदारपणा	विविध भूभागांवर लांब अंतरापर्यंत (२ ते ३ किमी चालण्याची क्षमता आणि चिकाटी दाखवतो.	(१) प्रभात फेरी (सकाळचे चालणे.) (२) डोंगर चढणे (३) बागेत फिरायला जाणे (४) बाजारहाट करणे.		• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन
क्षमता : C - 3.4.5.2 एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना ताकद व चिकाटी दाखवतो.						
इ. २ री	विविध हालचाली	जागा बदलत सहकाऱ्यांसह सहसाहित्य	• विविध वस्तूंच्या बाजूने तसेच वस्तूंवरून धावाधाव करू शकतो व वस्तूंवरून उड्या मारू शकतो.	(१) अडथळा शर्यत (२) वाळूतून धावणे. (३) दगडावरून चालणे. (४) गवतावरून चालणे व पळणे. (५) रस्त्यावरून चालणे. (६) जंगलजिमवर पकडा-पकडी खेळणे. (७) वाळलेल्या पानांवरून, चिखलातून पळणे. (८) पाण्यातून पळणे. (९) उड्या मारतो (टेबल, खुर्ची, ओटा, भिंत) काठी, विटा. (१०) खिडकीतून उडी मारणे. (११) दोरीच्या उड्या. (१२) बेंचवरून, विटांवरून, कोनावरून उड्या मारणे.	जंगल जिम, टायर, कोन, नेट दोरी, टेबल, खुर्ची, काठी, भिंत, ओटा	• निरीक्षण, प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन • निरीक्षण मूल्यात्मक मापन

क्षमता : C - 3.4.5.3 एखादी वस्तू वाहून नेताना, चालताना, पळताना, ताकद व चिकाटी दाखवितो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	शारीरिक सुदृढता	हृदयाचा दमदारपणा	कामांमध्ये आणि खेळांमध्ये ताकद, सहनशक्ती आणि चिकाटी दाखवितो. (बागेमधील छोट्या कुंड्या उचलतो, पाण्याची बादली उचलतो, १५ मिनिटे धावतो.)	(१) बागेमधल्या छोट्या कुंड्या उचलणे. (२) मातीने भरलेले घमेले उचलणे. (३) रस्सी खेच (४) दोरीचा मल्लखांब (५) मल्लखांब (६) मानवी मनोरा (७) लोटणे–ओढणे (८) २ किलो/१ किलो – मुद्गल (९) १५ मिनिटे धावणे. (१०) Cartwheel करणे.	बागेतल्या कुंड्या, माती, घमेले, दोरी, मल्लखांब, ठोसे मारण्याची पिशवी, (Punching bag) डंबेल्स, रस्सी.	• प्रात्यक्षिक, कृती, मूल्यमापन

ध्येय : CG - 4 बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

क्षमता : - C 4.1.1.1 कुटुंब आणि समाजाचा एक घटक या नात्याने स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वतःला ओळखायला सुरुवात करतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	जीवन कौशल्य	स्व–ओळख	• स्वतःची व्यक्ती (unique) म्हणून ओळख दर्शवितो आणि आवड सांगतो. (उदा. आवडता शर्ट, बॅग, वस्तू)	(१) शिक्षकांनी बालकांना त्यांचे नाव व आवडता रंग, पक्षी, खेळ याविषयी विचारणे. (२) बालके स्वतःचे नाव व इतर माहिती शिक्षकांनी विचारल्याप्रमाणे सांगतील. (३) बालके स्वतःच्या शरीराच्या अवयवांची नावे सांगतील.	–	• निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन, तोंडीकाम

ध्येय : CG - 4 बालके भावनिक बुद्‌धिमत्ता विकसित करतात.

क्षमता : C - 4.4.1.1 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	नीतिमूल्य, चांगल्या सवयी, खेळ	सहभागीता, सहकार्य, सामुहिक खेळ	• इतर मुलांसोबत खेळायला सुरुवात करतो.	(१) सांगितलेल्या खेळात आनंदाने सहभागी होतो. (२) सामुहिक खेळात उत्साहाने सहभाग घेतो. (३) गटात खेळताना सहखेळाडूबरोबर सहकार्याची भावना ठेवतो. (४) गटात धावणे, हत्ती–घोडा–पालखी आदी वेगवेगळ्या खेळांत सहभागी करून घेतो.	–	• निरीक्षण, मूल्यमापन

क्षमता : C - 4.4.2.1 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नीतिमूल्ये	सहभागीता	• इतर मुलांसोबत खेळताना आनंद घेतो.	(१) शिक्षक बालकांना मुक्त खेळण्याची संधी देतील. (२) बालकांचे निरीक्षण करतील. (३) बालक खेळताना आनंद घेतो आहे की नाही हे पाहतील. (४) उदा. चेंडू, रिंग पास करणे.	चेंडू, रिंग इत्यादी	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 4.4.3.1 इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	नीतिमूल्ये, खेळ	नेतृत्व, आत्मविश्वास, पर्यायी साहित्य, मुख्य खेळ	• इतर मुलांसोबत खेळायला सुरुवात करतो आणि खेळासंबंधी योजना आखतो. (उदा. काय खेळू, कसे खेळू, कधी खेळू)	(१) गटात सामूहिक खेळ खेळण्यास सांगितल्यावर खेळ ठरवतात. (२) पर्यायी खेळ साहित्य वापरून खेळ खेळण्याची योजना बनवतात. (३) नवीन खेळ तयार करून उपलब्ध साहित्याचा योग्य वापर करून खेळाची योजना तयार करतात. (४) खेळताना कोणी काय काय करायचे हे ठरवतात व तसे खेळतात.	–	• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
क्षमता : C - 4.4.4.1 - A इतर बालकांबरोबर सहकार्य वृत्तीने वागतो.						
बालवाटिका १ (६ ते ७ वर्षे)	नीतिमूल्ये	समंजसपणा, खिलाडूवृत्ती	• खेळादरम्यान इतरांच्या कल्पना स्वेच्छेने स्वीकारण्याची इच्छा दर्शवितो.	(१) गटाचा नेता सांगेल तसे खेळ खेळतात. (२) सर्वांच्या विचाराने खेळाचे नियम ठरवतात. (३) दिलेले काम योग्य रीतीने करतात. (जसे – गोलकीपर) (४) बाद झाल्यास समंजसपणे मान्य करतात.	–	• निरीक्षण
C - 4.4.4.1 - B						
१ ली (६ ते ७ वर्षे)	चांगल्या सवयी	नियम पालन	• इतरांसोबत खेळताना खेळाचे नियम पाळतो.	(१) सांगितलेल्या नियमानुसार खेळ खेळतात. (२) ठरवलेले खेळाचे नियम पालन करून इतरां–सोबत खेळ खेळतात.	–	• निरीक्षण
C - 4.4.5.1						
१ ली (६ ते ७ वर्षे)	नीतिमूल्ये जीवन कौशल्ये	नेतृत्व चिकित्सक विचार	• इतरांसोबत खेळताना खेळाचे नियम तयार करतो आणि त्याचे पालन करतो.	(१) खेळाचे विशेष नियम तयार करण्यात पुढाकार घेतो. (२) ठरवलेले नियम पालन करतो. (३) प्रसंगानुसार नियमांमधील बदल ठरवतो. (४) आवश्यकतेनुसार खेळाची पद्धती बदलण्याचे ठरवितो.	–	• निरीक्षण
ध्येय : CG - 4 बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात. **क्षमता : C - 4.5.5.1 - A** शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	नीतिमूल्ये	धाडस	• एकत्र खेळताना किंवा काम करताना स्वतः चे मत मांडतो.	(१) गटात खेळताना आपले मत मांडतो. (२) खेळण्याची पद्धती – नवीन रचना सांगतो. (३) स्वतःला वाटत असलेली बाब सर्वांच्या समोर मांडतो.	–	• निरीक्षण

C - 4.5.5.1 - B शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.						
स्तर/इयत्ता	**घटक**	**उपघटक**	**अध्ययन निष्पत्ती**	**अध्ययन अनुभव**	**अध्ययन साधने**	**मूल्यमापन निर्देश**
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	नीतिमूल्ये जीवन कौशल्ये	जिद्द–चिकाटी सातत्य	• काम स्वीकारतो आणि ते पूर्ण करतो.	(१) दिलेले काम बालके स्वतःहून वाटून घेतात. (स्वच्छता) (२) काम पूर्ण होईपर्यंत कामात सातत्य ठेवतात. (सामानाची आवरा–आवर) (३) काम करण्यास जिद्द व चिकाटी दाखवतात. (मिशन परिसर स्वच्छता) (४) एकदा ठरविलेले काम नियमितपणे ठरावीक अंतराने पुन्हा पुन्हा करीत राहतो. (वर्ग व मैदान स्वच्छता.)	–	• निरीक्षण
क्षमता : C - 4.5.2.2 - A शाळेत आणि वर्गात सामाजिक नियम समजून घेऊन त्याप्रमाणे सकारात्मक वर्तन करतो.						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नीतिमूल्य	शिस्त	• आपली वेळ येण्याची वाट बघतो.	(१) शिक्षक बालकांना रांगेत उभे राहून क्रमवारीत कृती करण्यास सांगतात. (उदा. वजन व उंची घेणे.) (२) बालके रांगेत उभे राहून आपला क्रमांक येईपर्यंत वाट पाहतात व आपला क्रमांक आल्यावर कृती करतात.	वजन काटा व उंची, मापनाचे साधन	• निरीक्षण
C - 4.5.2.2 - B						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चांगल्या सवयी	मोठ्यांचे ऐकणे.	• साध्या लहान सूचनांचे पालन करतो.	(१) शिक्षक बालकांचे मनोरंजक खेळ खेळताना काही लहान लहान सूचना करतात. (उदा. उभे राहणे, खाली बसणे, उडी मारणे, पुढे उडी मारणे, मागे उडी मारणे, डोक्यावर हात ठेवणे, सूचना पालनाचे खेळ इत्यादी) (२) विद्यार्थी बालकांनी दिलेल्या सूचनांचे पालन करून खेळ खेळतात.		• निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

ध्येय : C G - 4 बालके भावनिक बुद्धिमत्ता विकसित करतात.

क्षमता : C - 4.7, C - 4.7.1.1 इतर बालकांचे विचार, त्यांचे प्राधान्य व भावनिक गरज लक्षात घेऊन त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद देतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	नीतिमूल्य	सहभागिता	• बालक सर्व मुलांशी त्यांच्या पार्श्वभूमी व क्षमतांबद्दल विचार न करता खेळतो व संवाद साधतो.	(१) शिक्षक बालकांना गट बनवण्यास सांगतात. (२) विद्यार्थी बालकांच्या सूचनेप्रमाणे जोडी बनवताना त्याची पार्श्वभूमी व क्षमतांचा विचार न करता खेळतो व संवाद साधतो.		• निरीक्षण, कृती व मूल्यमापन

ध्येय : C G - 7 बालके निरिक्षण व तार्किक विचाराने सभोवतालच्या जगाची जाणीव करून घेतात.

क्षमता : C - 7.1.1.1 वेगवेगळ्या वर्गातील, गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकांशी संबंध याचे निरिक्षण करतो व समजून घेतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	मुख्य खेळ	खेळ, खेळाडू, खेळांचे साहित्य	• वस्तू, व्यक्ती, चित्रे, प्राणी, पक्षी, घटना या इतरांच्या मदतीने नावासहित ओळखतो. वस्तू – क्रीडा साहित्य व्यक्ती – खेळाडू चित्रे – खेळाडू मैदान, खेळ, क्रीडा साहित्य, व्यायाम साहित्य, घटना – स्पर्धा, सामने, मूलभूत कौशल्ये.	(१) शिक्षक बालकांना विविध खेळांची माहिती देतात. उदा. मैदानी खेळ (२) शिक्षक बालकांना विविध खेळातील खेळाडू व विविध साहित्यांची चित्रासहित माहिती देतात. उदा. कुस्ती – पै. खाशाबा जाधव हॉकी – मे. ध्यानचंद क्रिकेट – सचिन तेंडुलकर खेळ साहित्य उदा. क्रिकेट – बॅट, स्टम्प, फुटबॉल, व्हॉलिबॉल (३) बालक विविध खेळ, खेळाडू आणि खेळाचे साहित्य ओळखून शिक्षकांना सांगतो. उदा. बॅट – क्रिकेट रिंग – टेनिक्वाईट फुल – बॅडमिंटन	विविध खेळाडूंचे तक्ते/आकृती, पोस्टर, विविध खेळांचे साहित्य उपलब्ध असेल तर दाखवणे. तक्ते/आकृती	(१) तोंडी, प्रात्याक्षिक

ध्येय : C - 7.1.1.3 – वेगवेगळ्या गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकांशी संबंध यांचे निरीक्षण करतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	खेळ	पर्यायी क्रीडा साहित्य	• पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. (उदा. टेलिफोन म्हणून इतर वस्तू वापरतो.)	(१) पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. जसे : १) घोडा घोडा खेळताना काठी वापरतो. २) चेंडू–फळी (बॅट) खेळताना कागदी चेंडू, रुमालाचा चेंडू वापरतो, बॅट म्हणून फळीचा वापर करतो.	खेळण्यासाठी आवश्यक वस्तू	(१) निरीक्षण पडताळा सूची
C - 7.1.2.1						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मुख्य खेळ	खेळ, खेळाडू, खेळाचे साहित्य	• वस्तू, व्यक्ती, चित्रे, प्राणी, पक्षी, घटना इ. नावासहित ओळखून स्वतः त्याचे वर्णन करतो. वस्तू – क्रीडा साहित्य व्यक्ती – खेळाडू चित्रे – खेळाडू मैदान, खेळ, क्रीडा साहित्य, व्यायाम साहित्य, घटना – स्पर्धा, सामने, मूलभूत कौशल्ये.	(१) शिक्षकांनी बालकांना विविध खेळ, खेळातील खेळाडू, खेळातील साहित्य (क्रीडासाहित्य) आणि खेळातील घटना याबद्दलची माहिती देणे. (२) शिक्षक बालकांना विविध खेळ, खेळातील खेळाडू, क्रीडा साहित्य आणि खेळातील घटना इत्यादी बद्दल ओळख करून देतो. (३) बालके विविध खेळ, खेळाडू, क्रीडा साहित्य आणि खेळातील घटना इ. बद्दलचे वर्णन करतात. (४) दोरीवर उड्या मारण्यासाठी काम करतो. (५) एका हाताने जोर लावून चितपट्टी खेळ घेणे.	विविध खेळांचे चित्र, तक्ते, आकृती, विविध खेळांतील खेळाडूंची चित्रे, विविध क्रीडा साहित्य, विविध खेळातील घटनांचे तक्ते, चित्रे, उदाहरणे	(१) तोंडी, प्रात्यक्षिक

C - 7.1.2.3						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	खेळ	पर्यायी क्रीडा साहित्य	• पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. (उदा. टेलिफोन म्हणून इतर वस्तू वापरतो.)	पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. जसे : (१) चेंडूऐवजी रिकाम्या बाटलीचा वापर. (२) रिकामा डबा वापरून फुटबॉल खेळणे. (३) कापडाचा चेंडू वापरणे.	खेळण्यासाठी आवश्यक वस्तू	(१) निरीक्षण पडताळा सूची
C - 7. 1.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	मुख्य खेळ	खेळ, खेळाडू, क्रीडासाहित्य	• लगतच्या परिसरातील वस्तू – क्रीडा साहित्य व्यक्ती – खेळाडू चित्रे – खेळाडू मैदान, खेळ, क्रीडा साहित्य, व्यायाम साहित्य, घटना – स्पर्धा, सामने, मूलभूत कौशल्ये.	(१) शिक्षक बालकांना सभोवताली असलेल्या पारंपरिक व मुख्य खेळ यांची माहिती आणि जाणीव करून देतात. (२) बालक सभोवतालच्या खेळाच्या परिस्थितीची माहिती देतात. (३) खेळातल्या विविध खेळांच्या आकृती काढून घेतात. (४) विविध खेळांच्या आकृती प्रतिकृतीची बालके वैशिष्ट्ये सांगतात. (५) बॅट, बॉल, फुटबॉल, रिंग इ. आकृती काढणे. (६) खेळाडू व खेळ यांच्या जोड्या लावतात. १) क्रिकेट – सचिन तेंडुलकर २) कुस्ती – पै. खाशाबा जाधव ३) बॅडमिंटन – सायना नेहवाल	विविध खेळ, खेळाचे प्रकार, खेळाडू व साहित्य यांचे चित्र, तक्ते प्रात्यक्षित	(१) तोंडी कृती उपक्रम

C - 7. 1. 3. 3

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	खेळ	पर्यायी क्रीडा साहित्य	• पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. (उदा. टेलिफोन म्हणून इतर वस्तू वापरतो.)	पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळणे (१) काठी वापरून हॉकी खेळणे. (२) दोरी वापरून रिंग करणे. (३) काठ्या वापरून स्टम्प तयार करणे. (४) कापडाचा चेंडू वापरणे.	खेळण्यासाठी आवश्यक वस्तू	(१) निरीक्षण पडताळा सूची
क्षमता : C - 7.1.3.4 वेगवेगळ्या वर्गातील/गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकांशी संबंध यांचे निरीक्षण करतो.						
इ. १ ली	खेळ	पर्यायी क्रीडा साहित्य	• पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. (उदा. टेलिफोन म्हणून इतर वस्तू वापरतो.)	पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळणे (१) चेंडू खेळताना चेंडू ऐवजी कागद, प्लॅस्टिक. (२) दोरी किंवा सुतळीचा वापर करून रिंग तयार करणे.	खेळण्यासाठी आवश्यक वस्तू	(१) निरीक्षण पडताळा सूची
क्षमता : C - 7.1.3.5 वेगवेगळ्या वर्गातील/गटातील वस्तूंमधील फरक व वस्तूंचा एकमेकांशी संबंध यांचे निरीक्षण करतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	खेळ	पर्यायी क्रीडा साहित्य	• पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळतो. (उदा. टेलिफोन म्हणून इतर वस्तू वापरतो.)	(१) पर्यायी वस्तूचा वापर करून खेळणे. जसे : (१) क्रिकेट खेळताना फळीची बॅट, कागदी चेंडू, काठीचे स्टम्प (२) फूटबॉल खेळताना चेंडू म्हणून रिकाम्या डब्याचा वापर.	फळी, काडी, कागदी डबे, पर्यायी साहित्य	निरीक्षण

ध्येय : C - 7.1.4.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ ली	मुख्य खेळ	खेळ, खेळाडू, क्रीडा साहित्य	• वस्तू : क्रीडा साहित्य व्यक्ती : खेळाडू, चित्रे : खेळाडू, मैदान, खेळ क्रीडा साहित्य व्यायाम साहित्य. घटना–स्पर्धा, सामने, (मूलभूत कौशल्ये)	(१) सभोवतालच्या परिसरात जे खेळ/खेळाडू/क्रीडा साहित्य त्यांची जाणीव करून देणे. (२) कुस्तीच्या मैदानामधील लाल मातीचे वर्णन करणे. (३) शाळेच्या मैदानामध्ये कबड्डी, खो–खो खेळाचे मैदान दाखविणे. (४) फळ्यावर, डिजिटलवर विविध खेळांच्या आकृती दाखविणे. (५) लगोरीमध्ये नियम सांगतात. (६) मैदान व क्रीडा साहित्य ओळखतात. (७) मैदानी खेळ, खेळाडू व क्रीडा साहित्य यांची जोडी जुळवतात.	विविध खेळ, खेळाडू, क्रीडा साहित्य यांचे आकृती, तक्ते प्रात्यक्षिक साहित्य	(१) तोंडी प्रात्यक्षिक, कृती

C -7.1.5.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २ री	मुख्य खेळ	खेळ, खेळाडू, क्रीडा साहित्य	• लगतच्या परिसरातील वस्तू, व्यक्ती, प्राणी, पक्षी आणि त्यांच्या प्रतिकृती/चित्रे ओळखतो. वस्तू : क्रीडा साहित्य व्यक्ती : खेळाडू चित्रे : खेळाडू, मैदान, खेळ, क्रीडा साहित्य, व्यायाम साहित्य.	१) शिक्षक बालकांना सभोवतालच्या परिसरातील असलेले खेळ आणि वैशिष्ट्यांवरील साहित्य सांगतो. २) बालक सभोवतालच्या परिसरातील असलेल्या खेळ आणि बारीकसारिक वैशिष्ट्य समजतो आणि त्यांचे वर्णन करतो. ३) बालक बॅडमिंटन फुलाचे निरीक्षण करून त्यांच्यात किती पंख आहेत हे सांगतो. ४) रिंगचा आकार व रंग हे सांगतात. ५) खो–खो खेळांमध्ये दोन पोल असतात हे सांगणे. ६) बास्केटबॉल, व्हॉलीबॉलपेक्षा वजनांनी जड असतो.	विविध क्रीडा साहित्य विविध खेळ व खेळाडूंच्या प्रतिमा/चित्रे/ तक्ते.	(१) तोंडी, प्रात्यक्षिक, कृती

ध्येय : बालके निरीक्षण व तार्किक विचाराने सभोवतालच्या जगाची जाणीव करून घेतात.

क्षमता : C - 7.2 निसर्गाच्या निरीक्षणातून कार्यकारण भाव समजून घेऊन, तो दर्शविणारी साध्या परिकल्पना मांडतो व त्याच्या स्पष्टीकरणाकरिता/पडताळणीकरिता निरीक्षणाचा आधार घेतो.

C 7.2.1.4

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (६ ते ७ वर्षे)	जीवन कौशल्य	निर्णय क्षमता	• आवडी–निवडीनुसार प्राधान्यक्रम ठरवतो.	(१) आवडीप्रमाणे किंवा आवडीच्या खेळांमध्ये प्राधान्यक्रम ठरवून खेळणे. (२) खेळताना साहित्याची प्राधान्यता ठरविणे. उदा. खेळ निवडणे, साहित्य निवडणे खेळाची जागा निवडणे.	खेळण्यासाठी योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची
C. 7. 2. 2. 3						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	आरोग्य	ऋतू	• उन्हाळा आणि हिवाळा ओळखतो.	(१) शिक्षकांनी बालकांना ऋतूमानाप्रमाणे आहार, कपडे व शरीराची निगा याविषयी माहिती देणे. जसे : हिवाळा : कानटोपी, स्वेटर, गरम कपडे. उन्हाळा : सुती कपडे, टोपी, स्कार्फने कान व चेहरा झाकणे. (२) आहार– (१) उन्हाळा भरपूर पाणी पिणे, ताक सरबत व थंड प्रकृतीचे पदार्थ (२) हिवाळा–उष्ण प्रकृतीचे पदार्थ, स्निग्ध पदार्थ.	चित्रे, तक्ता, दृकश्राव्य साधने	(१) तोंडीकाम, गटकार्य
C. 7. 2. 2. 4						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	जीवन कौशल्य	निर्णय क्षमता	• स्वतःचे प्राधान्यक्रम, आवड व्यक्त करतो आणि निवड करतो.	(१) स्वतःच्या आवडीनुसार खेळ ठरविणे. (२) खेळाच्या साहित्याचा प्राधान्यक्रम ठरविणे. (३) उदा. खेळ निवडणे, खेळण्यासाठी साहित्य – चेंडू, रिंग इत्यादी.	खेळण्यासाठी योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
C - 7. 2. 3. 3						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	आरोग्य	ऋतू	• उन्हाळा आणि हिवाळा ऋतूनुसार कपडे आणि अन्नपदार्थ ओळखतो.	(१) शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना बदलत्या ऋतूमानानुसार आहार, कपडे व शरीराची निगा याविषयी माहिती देणे. (२) जसे : हिवाळ्यात गरम कपडे, स्निग्ध पदार्थांचे सेवन करणे, तेलाने शरीराला मालिश करणे. (३) उन्हाळ्यात सुती कपडे, टोपी, गॉगल्स, स्कार्प, (चेहरा झाकण्यासाठी), भरपूर प्रमाणात पाण्याचा वापर, ताक, सरबत, थंड प्रकृतीचे पदार्थ.	चित्रे, तक्ते, दृकश्राव्य साधने	(१) तोंडीकाम, गटकार्य
C - 7. 2. 3. 4						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	जीवन कौशल्य	निर्णय क्षमता	• स्वत:ची आवड आणि प्राधान्यक्रम विचारात घेऊन जबाबदारीने निवड करतो.	(१) खेळण्याची जागा पाहून जबाबदारीने खेळ निवडणे. (२) खेळ निवडून जबाबदारीने साहित्य निवडणे. (३) खेळ निवडून जबाबदारीने संघ/जोडीदार निवडणे. उदा. रिले स्पर्धा इ.	खेळण्यासाठी योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण व पडताळा सूची
C - 7.2.4.3						
१ ली (६ ते ७ वर्षे)	आरोग्य	ऋतु	• उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा, ऋतू यात फरक ओळखतो.	(१) शिक्षक बालकांना बदलणाऱ्या ऋतूंविषयी माहिती देतात. (२) बालके वर्षभरात बदलत जाणाऱ्या उन्हाळा, पावसाळा व हिवाळा यामध्ये फरक ओळखतात.	चित्रे, तक्ते दृकश्राव्य साधने	(१) तोंडीकाम, गटकार्य
क्षमता : C - 7.2.4.4						
१ ली (६ ते ७ वर्षे)	जीवन कौशल्य	निर्णय क्षमता	• खेळ/कृती–मध्ये सहभागी होतो.	(१) स्वत:चा आवडीचा खेळ निवडून आपला संघ/जोडीदार निवडून खेळणे.	खेळण्यासाठी योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण व पडताळा सूची

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			स्वतःच्या आवडी–निवडी व प्राधान्यावर आधारित मित्र बनवितो.	उदा. लंगडी, रिले, ड्रम लोटणे इत्यादी.		
क्षमता : C 7.2.5.4 निसर्गाच्या निरीक्षणातून कार्यकारण भाव समजून घेऊन तो दर्शविणारी साध्या परिकल्पना मांडतो व त्याच्या स्पष्टीकरणाकरीता निरीक्षणाचा आधार घेतो.						
इ. २ री (७ ते ८ वर्षे)	जीवन कौशल्य	निर्णय क्षमता	• स्वतःच्या आवडी, निवडी व प्राधान्या–प्रमाणे खेळ आणि खेळाशी संबंधित साहित्य निवडतो.	(१) आवडीचा खेळ निवडून खेळाला लागणारे साहित्य निवडणे. उदा. झेलणे/फेकणे यासाठी चेंडू, रिंग वगैरे	खेळण्यासाठी योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण व पडताळा सूची
ध्येय : बालके निरीक्षण व तार्किक विचाराने सभोवतालच्या जगाची जाणीव करून घेतात. **क्षमता :** दैनंदिन जीवनातील व अध्ययन करण्यासाठी सुयोग्य साधने व तंत्रज्ञान वापरतो. **C.7.3.2.1**						
बालवाटीका २ (४ ते ५ वर्षे)	जीवन कौशल्य	निर्णय क्षमता	• खेळताना बालक साधी साधने वापरण्याकडे कल दर्शवितो.	(१) शिक्षक बालकांना खेळाच्या साहित्यांमधून आवडीचे साहित्य निवडून खेळण्यास सांगणे. (२) बालके खेळाच्या साहित्यातील साधे, सोपे व हातात बसतील असे साहित्य घेऊन खेळ खेळतील. जसे – छोटी बॅट, छोटा चेंडू इ.	छोटी बॅट, छोटा चेंडू फुगेरी गदा, फुगेरी फुटबॉल	(१) निरीक्षण व कृती मूल्यकारक
C - 7.3.3.1						
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	नीतिमूल्य	सक्रिय सहभाग	• मातीकाम किंवा शिल्पकला/ कलाकाम	(१) शिक्षक बालकांना मातीच्या साहाय्याने खेळाचे साहित्य, विविध खेळ बनविण्यास समजावून सांगतो.	माती, पाणी, पट्टा	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			करताना योग्य कामासाठी योग्य साधने निवडतो.	(२) उदा. मातीच्या साहाय्याने क्रिकेटची बॅट तयार करणे. (३) बालके समजावून घेतात आणि कृती करतात. (४) मातीच्या साहाय्याने विविध खेळ काढणे. (उदा. खो–खो, कबड्डी, कुस्ती)		
क्षमता : C - 7.3.4.1 - A दैनंदिन जीवनातील परिस्थिती व अध्ययन करण्यासाठी सुयोग्य साधने व तंत्रज्ञान वापरतो.						
इ. १ ली (६ ते ७ वर्षे)	खेळ	साहित्य खेळ	• कृती करताना परिणाम–कारकपणे साधनांचा वापर करतो.	(१) विविध साहित्य, पर्यायी वस्तू यांच्याद्वारे क्रीडा कौशल्यांचे सादरीकरण करताना सुयोग्य वापर करतो. उदा. बॅटने फटका मारणे, हाताने फटका मारणे. चेंडू झेलण्यासाठी हात, रुमाल वापरणे. (२) दोरी किंवा सुतळीचा वापर करून रिंग तयार करणे. (हुलाहु खेळण्यासाठी)	आवश्यक/योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची
C - 7.3.4.1 - B						
	खेळ	डिजिटल खेळ	• अध्ययन करताना डिजिटल साधनांचा सहज वापर करतो. (उदा. दृक्–श्राव्य साहित्य सुरू करणे, मध्येच थांबविणे.)	हस्त–नेत्राच्या साहाय्याने मोबाईल, टॅब इत्यादी वर खेळ खेळतो. (उदा. स्नेक, कार रेसिंग इ.)	आवश्यक डिजिटल व दृक–श्राव्य साधने	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची

क्षमता : 7.3.5.1 - A दैनंदिन जीवनातील परिस्थिती व अध्ययन करण्यासाठी सुयोग्य साधने व तंत्रज्ञान वापरतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	खेळ	पर्यायी साहित्य	• सोपी साधने तयार करतो व दैनंदिन कृतींमध्ये त्यांचा वापर करतो.	(१) लगोरी, क्रिकेट वगैरे खेळण्यासाठी उपलब्ध असलेल्या वस्तूपासून पर्यायी किंवा नवीन साहित्य तयार करणे. उदा. नेमबाजीसाठी झाडाची फांदी वापरून गुलेर तयार करणे.	आवश्यक योग्य साहित्य	(१) निरीक्षण व पडताळा सूची कृती उपक्रम

C 7.3.5.1 - B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	खेळ	डिजिटल खेळ	• अध्ययन करताना डिजिटल साधनांचा सहज वापर करतो. (उदा. दृक्–श्राव्य साहित्य सुरू करणे, मध्येच थांबविणे.)	हस्त–नेत्राच्या साहाय्याने मोबाईल, टॅब इत्यादी वर खेळ खेळतो. (उदा. स्नेक, कार रेसिंग इ.)	आवश्यक डिजिटल व दृक्–श्राव्य साधने	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची

ध्येय : बालके दृक् आणि ललित कलांमध्ये आपली क्षमता आणि संवेदनशीलता विकसित करतात आणि त्यांच्या भावना अर्थपूर्ण आणि आनंददायक मार्गांनी कलेद्वारे व्यक्त करतात.

क्षमता : संगीत, भूमिकाभिनय, नृत्य आणि विविध हालचाली यांची निर्मिती करण्यासाठी स्वत:चा आवाज, शरीर, जागा आणि विविध वस्तू यांचा चौकसपणे उपयोग करतो व खेळतो.

C - 12.2.1.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	मनोरंजन	मनोरंजनात्मक कृती	• स्वत:च्या आवाजाचा आणि शरीराचा वापर करून	(१) आवाजात चढ–उतार करणे, ध्वनी निर्माण करणे. (२) मांडीवर चापटी मारत ध्वनी निर्मिती करणे. (३) पाय जमिनीवर आपटत वेगवेगळे तालबद्ध आवाज करणे.	–	(१) निरीक्षण,

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			तालबद्धतेचा शोध घेतो. (टाळ्या, चुटक्या, पावलांचा आवाज, हाताच्या लयबद्ध हालचाली, उड्या, बडबडगीतातील शब्दोच्चार)			
C - 12.2.2.1						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मनोरंजन	मनोरंजनात्मक कृती	• स्वतःचा आवाज, शरीर, वाद्ये व इतर साधनांचा वापर करून तालबद्धतेचा शोध घेताना द्रूत आणि संथ लय यांच्यात फरक करतो.	(१) टाळ्या, टाळ आवाज, विविध ध्वनी निर्मिती करण्याची साहित्य/वाद्ये यांच्या साहाय्याने तालबद्ध द्रूत व संथ लय निर्माण करतात. जसे : १) सुरुवातीला सावकाश टाळी मारत हळूहळू तिचा वेग वाढवणे. २) शरीरावर मांडीवर हळूहळू व नंतर थोड्या जलद गतीने चापटी मारत ध्वनी लय निर्माण करणे. ३) डबे, ताटली, चिवरी, चमचे, दगडे यामधून ध्वनी, लय निर्माण करणे.	विविध वाद्ये चमचे, ताटली, वाट्या, रिकामे डबे इ.	(१) निरीक्षण

ध्येय : बालके अध्ययनाच्या सवयी विकसित करतात, यामुळे त्यांना शालेय वर्गासारख्या औपचारिक अध्ययन वातावरणात सक्रिय राहता येते.

क्षमता : स्मृती आणि मानसिक लवचिकता : नियंत्रित वातावरणामध्ये अध्ययनाला मदत होण्यासाठी योग्य कार्यकारी स्मृती/मानसिक लवचिकता (योग्य प्रकारे अवधान केंद्रित होणे/बदलणे) स्वयं-नियंत्रण (आवेगात्मक कृती/प्रतिसाद रोखणे) विकसित करतो.

C - 13.2.1.2-B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	आरोग्य	आरोग्यदायी सवयी	• दिनचर्येतील बदलांसोबत समयोजन करतो.	(१) रोजच्या दिनचर्येत बदल झाल्यास जसे : सुट्टीचे दिवस, उन्हाळी सुट्टी, दिवाळी सुट्टी, गणपती सुट्टी. दरम्यान बदलत जाणाऱ्या दिनचर्येत समायोजन साधणे.	तक्ते, दिनचर्या	(१) तोंडीकाम, निरीक्षण
C - 13.2.2.1- A						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	मुख्य खेळ	खेळ, खेळाडू व क्रीडा साहित्य माहिती	• स्वत:ला आवश्यक असणारे प्रसाधन साहित्य किंवा खेळणी यांची यादी म्हणून दाखवतो.	(१) शिक्षक बालकांना खेळासाठी लागणारे साहित्य यांची यादी विचारतात. (२) बालके खेळ खेळण्यासाठी लागणाऱ्या साहित्यांची यादी बोलून दाखवतात.	खेळाचे वेगवेगळे साहित्य उदा. चेंडू, छोटे व मोठे लाकडी ठोकळे, रिंग	(१) निरीक्षण व कृती, मूल्यमापन
C - 13.2.2.1-B						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	बैठे खेळ	मनोरंजक खेळ	• स्मरणशक्तीचा खेळ आणि जोड्या लावा यासारखे सोपे खेळ खेळतो.	(१) शिक्षक बालकांना स्मरणशक्ती चालना देण्यासाठी डोळे बंद करुन शाळेत आधीच्या दिवशी केलेल्या कृतीचे स्मरण करण्यास सांगतात / समान रंग / आकाराच्या चेंडू, रिंग, लाकडी ठोकळे यांच्या जोड्या लावणे. (२) बालके शिक्षकांच्या सूचनेप्रमाणे कृती करतात.	वेगवेगळ्या रंगाचे, चेंडू, ठोकळे, रिंग, डंबेल्स इत्यादी.	(१) निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
C - 13. 2. 2.2-A						
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	जीवन कौशल्य	चिकित्सक विचार	• एखादी गोष्ट पहिल्यांदा करता न आल्यास मदतीने दूसरा मार्ग स्विकारुन	(१) एखादी वस्तू जसे फुगे, चेंडू, रिंग थोडी उंचावर टेबलाखाली, खुर्चीखाली ठेवून बालकास ती घेण्यास सांगणे. (२) प्रथम प्रयत्नात जर ती वस्तू प्राप्त करता नाही आली तर उंचावरील वस्तू काढण्यासाठी	फुगे, रिंग, चेंडू इ.	(१) निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन

C - 13. 2. 3.2. A

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
			बोधात्मक लवचिकता दर्शवितात (उदा. पहिल्या प्रयत्नांमध्ये उंचावर चढणे शक्य न झाल्यास दुसरा मार्ग वापरणे किंवा दुसऱ्या व्यक्तींच्या मदतीने त्या वस्तूपर्यंत पोहोचतो.)	खुर्चीवर चढणे, स्टुलवर चढणे अथवा टेबल खुर्ची, कपाटाखालील वस्तू लाकडीच्या साहाय्याने घेण्याचा प्रयत्न करणे. (३) अथवा प्रौढ व्यक्तींच्या साहाय्याने वस्तू घेण्याचा प्रयत्न करणे.		
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	नीतिमूल्ये	सहभागिता/ समंजसपणा	• कृती किंवा खेळामध्ये नवीन नियमाप्रमाणे जुळवून घेतात. (उदा. प्रथम रंगाप्रमाणे व नंतर आकाराप्रमाणे कार्ड्स वेगवेगळे करणे.)	(१) नेहमी खेळल्या जाणाऱ्या खेळामध्ये (मनोरंजन खेळ) जसे : पकडा–पकडी, विटी–दांडू, अमृत–विष, दगड–परी यामध्ये नवीन नियम आल्यास त्याचा स्विकार करून त्याप्रमाणे खेळ खेळण्यास जुळवून घेणे. (२) जसे : बॉल–बॅट खेळताना खेळाचे मैदान ठरवणे.	आवश्यकतेनुसार	(१) निरीक्षण

C - 13.2.4.2–B

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	नीतिमूल्ये, कवायत संचलन	सहभागिता, रांग लावणे, सावधान–विश्राम	• ठरवलेल्या कृतींमध्ये सहभागी होतो आणि त्या सुधारण्यासाठी सूचना स्वीकारतो.	(१) शिक्षकांनी सांगितलेल्या कृती (जसे–उभे रहा, खाली बसा, डोक्यावर हात ठेवा, मागे बघा, वर बघा, उडी मारा, चवड्यावर उभे रहा.) करणे. (२) बालकांनी केलेल्या कृती सुधारणे, शिक्षकांनी सुचवलेल्या सूचना स्वीकारणे. (३) कवायत संचलन प्रकार योग्य प्रकारे करतात.	–	(१) निरीक्षण, कृती, मूल्यमापन
13.2.5.2-B						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	नीतिमूल्ये	सहभागीता, समन्वय	• सर्व उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतो, सूचना आणि अभिप्रायांचे स्वागत करतो.	(१) वर्गात/मैदानात घेतल्या जाणाऱ्या सर्व उपक्रमांमध्ये सहभागी होतो. जसे : कागदाचे चेंडू बनवणे, मातीचे गोळे बनवणे. (२) उपक्रमांमध्ये केलेल्या सूचना आणि अभिप्रायांचा स्वीकार करणे.	उपक्रमांनुसार साहित्याची निवड करावी.	(१) निरीक्षण व पडताळा सूची
ध्येय : CG-13 बालके अध्ययनाच्या सवयी विकसित करतात, यामुळे त्यांना शालेय वर्गासारख्या औपचारिक अध्ययन वातावरणात सक्रिय राहता येते. **क्षमता : CG-13.3** निरीक्षण, आश्चर्य, कुतूहल आणि अन्वेषण : वस्तूच्या सूक्ष्म बारकाव्याने निरीक्षण करतो, विविध ज्ञानेंद्रियांचा वापर करून अन्वेषण करतो व आश्चर्य दर्शवतो, वस्तू हाताळतो आणि प्रश्न विचारतो. **C - 13.3.1.1**						
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	नीतिमूल्ये	सहभागीता, सकारात्मकता	• बागेमध्ये किंवा बाहेर आनंदाने वेळ घालवतो	(१) मुक्त खेळासाठी संधी देतात. जसे : बागेमध्ये, मैदानात, परिसरात, समवयस्क मुलांसोबत खेळात आनंदाने सहभागी होतात.		(१) निरीक्षण, पडताळा सूची

C - 13.3.4.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	नीतिमूल्ये, तालबद्ध कवायत	सहभागिता, विनासाहित्य कवायत	• खेळ, संगीत आणि नृत्य यांच्या माध्यमातून इतर बालकांबरोबर आनंदात सहभागी होतो.	(१) मैदानी खेळ, बैठे खेळ, विविध मनोरंजनात्मक हालचाली, तालबद्ध हालचाली, नृत्य आदी उपक्रम/कृती करून घेणे. (२) वरील सर्व कृती/उपक्रमात समवयस्क बालकांसोबत आनंदाने सहभागी होतो. (३) विनासाहित्य कवायत उभे राहून व बैठे प्रकार करतात.	विविध खेळांचे साहित्य	(१) निरीक्षण, उपक्रम, कृती

ध्येय : CG-13 बालके अध्ययनाच्या सवयी विकसित करतात, यामुळे त्यांना शालेय वर्गासारख्या औपचारिक अध्ययन वातावरणात सक्रिय राहता येते.

क्षमता : CG-13.3 वर्गखोली नियामके : मन:पूर्वक व समजपूर्वक नियामके स्वीकारतो आणि पालन करतो.

C - 13.4.1.1

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका १ (३ ते ४ वर्षे)	नीतीमूल्य योग	आज्ञापालन यम नियम	• वर्गातील नियमांसाठी प्रौढ व्यक्तींच्या वर्तनाचे निरीक्षण व नक्कल करतो.	(१) शिक्षक विद्यार्थ्यांना जे प्रौढांबद्दल नियम आहे ते एकदा समजावतो. (२) प्रौढ व्यक्तीचा आदर करायचा. (३) प्रौढ व्यक्तीशी खोट बोलायचे नाही. (४) प्रौढ व्यक्तीची चेष्टा करायची नाही. (५) प्रौढ व्यक्तींशी भांडायचे नाही. (६) या नियमांची माहिती देतात व आचरण करायला सांगतात.	नियमांचे चित्रे	(१) निरीक्षण, पडताळा सूची

ध्येय : C - 13.4.2.1 – वेगवेगळ्या क्षमता वर्गखोली नियामके : मनपूर्वक व समजपूर्वक नियामके स्वीकारतो आणि पालन करतो.

स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका २ (४ ते ५ वर्षे)	चांगल्या सवयी	नियम पालन	• शिक्षकांनी दिलेल्या संकेतानुसार वर्गातील नियम पाळतो.	शिक्षकांनी दिलेल्या संकेतानुसार वर्गातील नियम पाळतो. (१) जेवणाचा डबा जागच्या जागी ठेवणे. (२) बूट–चप्पल जागेवर ठेवणे. (३) साहित्य खेळाचे जागेवर ठेवणे. (४) खेळायला जातना ओळीत जाणे इत्यादी.	–	(१) निरीक्षण व पडताळा सूची

C - 13.4.3.1-A						
स्तर/इयत्ता	घटक	उपघटक	अध्ययन निष्पत्ती	अध्ययन अनुभव	अध्ययन साधने	मूल्यमापन निर्देश
बालवाटिका ३ (५ ते ६ वर्षे)	चांगल्या सवयी	नियम पालन	• वर्गातील नियम पाळतो व इतरांना पाळण्यास मदत करतो.	(१) वर्गातील ठरवलेले नियम पालन करणे व इतरांनीही साध्य करणे. जसे : रांगेत वर्गात येणे, रांगेत जाणे, ठरलेल्या जागी साहित्य ठेवणे, परवानगी घेऊन वर्गात येणे, वर्गाच्या बाहेर जाणे, ढकलाढकली न करणे, न रडणे.	तक्ते इ.	(१) निरीक्षण पडताळा सूची
13.4.4.1 - A						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	चांगल्या सवयी	नियम पालन	• वर्गातील नियमांकडून चर्चेमध्ये सहभागी होतो व त्याप्रमाणे वागतो.	(१) वर्गाचे नियम ठरवणे, खेळाचे नियम ठरवणे– बाबत उपक्रम आपसात चर्चेत सहभागी होतो. ठरलेल्या नियमांचे योग्य रीतीने पालन करतो.	–	(१) निरीक्षण पडताळा सूची
13.4.4.1 - B						
इ. १ली (६ ते ७ वर्षे)	नीतिमूल्ये	इतरांना मदत	• वर्गातील कामांचे, जबाबदाऱ्यांचे तक्ते, पोस्टर्स स्वत: तयार करतो आणि त्याचे अनुकरण करतो.	(१) आपसात कामांचे वाटप करण्यात स्वत:हून पुढाकार घेतो. ठरवलेली कामे कोणी करायची त्याची यादी, तक्ते तयार करायचे काम स्वतः करतो.	तक्ते	निरीक्षण पडताळा सूची
13.4.5.1						
इ. २री (७ ते ८ वर्षे)	चांगल्या सवयी	नियमपालन	• वर्गाचे नियम तयार करण्याच्या चर्चेत सहभागी होतो.	(१) वर्गाचे नियम तयार करण्याच्या चर्चेत सहभाग घेतो. आपली मते मांडतो. सूचना सांगतो. स्वत: नियमपालन करण्याची तयारी दर्शवतो.	तक्ते	(१) निरीक्षण, पडताळा, सूची, कृती उपक्रम

टीप : प्रत्येक शाळेत किमान एक बालवीर/वीरबाला पथक असावे. महाराष्ट्र राज्य भारत स्काऊट गाईड, मुंबई या संस्थेने तयार केलेला कब/बुलबुल आणि स्काऊट/गाईडचा अभ्यासक्रम स्वतंत्र दिलेला आहे.

श्रेयनामावली

विषय : भाषा

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१.	डॉ. राजेश बनकर	प्राचार्य	डायट, संगमनेर, जि. अहमदनगर.
२.	डॉ. जगराम भटकर	प्राचार्य	डायट, बुलढाणा.
३.	डॉ. नीता जाधव	अधिव्याख्याता	प्रादेशिक विद्या प्राधिकरण, नागपूर.
४.	सविता वायाळ	विशेषाधिकारी	बालभारती, पुणे.
५.	नयना पाटील	प्राचार्य	किलबिल अकॅडमी पूर्व प्राथ. शाळा, रावेर, जि. जळगाव.
६.	डॉ. लता घोलप	मुख्याध्यापक	प्रा. नाथ हरी पुरंदरे प्राथ. विद्यालय, पुणे.
७.	अनुराधा चव्हाण	सहशिक्षक	मनपा शाळा क्र. ५३ बी, मुंढवा, पुणे.
८.	ज्योत्स्ना खोजे	उपशिक्षक	नगरपालिका शाळा क्र. ८, संगमनेर, जि. अहमदनगर.
९.	राधिका पवार	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा, सणसवाडी, ता. शिरूर, जि. पुणे.
१०.	आशा तेरवडिया	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा, वडाची वाडी, ता. हवेली, जि. पुणे.
११.	प्रशांत सूर्यवंशी	सहायक प्राध्यापक	पुरुषोत्तम थोटे, समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर.

विषय : इंग्रजी

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१.	अरुण सांगोलकर	वरिष्ठ अधिव्याख्याता	इंग्रजी भाषा विभाग, SCERT, पुणे.
२.	डॉ. अजयकुमार फुंदे	अधिव्याख्याता	इंग्रजी भाषा विभाग, SCERT, पुणे.
३.	रविकिरण जाधव	विशेषाधिकारी	बालभारती, पुणे.
४.	डॉ. प्रमोद कुमावत	वरिष्ठ अधिव्याख्याता	डायट, जालना.
५.	अनुराधा कामत	निवृत्त शिक्षक	शिक्षणरत्न प्रदीप दत्तात्रय सामंत विद्यालय, कुर्ला, मुंबई.
६.	संगीता राऊत	मुख्याध्यापक	जी. ई. सोसायटीज इंग्लिश प्रा. स्कूल, बोर्डी, पालघर.
७.	संजय पवार	प्राथमिक पदवीधर	जि. प. शाळा कोलेगाव, ता. जि. धाराशिव.

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
८.	स्पृहा इंदू	सहायक शिक्षक	चेंबूर एज्युकेशन सोसायटी प्राथ. शाळा, चेंबूर.
९.	योगिता गायकवाड	सहायक शिक्षक	न्यू बॉम्बे सिटी स्कूल, घणसोली, नवी मुंबई.
१०.	अपर्णा दिक्षित	इंग्रजी, विभाग प्रमुख	सेंटर फॉर लर्निंग रिर्सोसेस, पुणे.
११.	रत्नकुमार गोरे	सहशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा, हनुमानवाडी, ता. खुलताबाद, जि. छ. संभाजीनगर.
१२.	किरण देशमुख	माध्यमिक शिक्षक	जि. प. हायस्कूल, पांगरी, ता. मंथा,

विषय : गणित

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१.	रत्नप्रभा भालेराव	प्राचार्य	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, भंडारा.
२.	अनुपमा तावशीकर	ज्येष्ठ अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, रत्नागिरी.
३.	वृषाली गायकवाड	अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, अमरावती.
४.	डॉ. प्रविण मोहिते	विशेषाधिकारी	बालभारती, पुणे.
५.	चंदन कुलकर्णी	कार्यक्रम अधिकारी	राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
६.	सुषमा साठे	शिक्षण तज्ज्ञ	पुणे.
७.	विवेक पुराणिक	सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक	गणेश विद्यालय, टिटवाळा.
८.	तरुबेन पोपट	सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक	पुणे.
९.	विठ्ठल गोरडे	सेवानिवृत्त गटशिक्षणाधिकारी	खेड, जि. पुणे.
१०.	अरूण बैस	प्राथमिक पदवीधर	प्रा. प. जि. प. प्राथ. शाळा भिंगी, ता. जि. हिंगोली.
११.	उमेश नेवसे	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा वेल्हे बु., ता. वेल्हे, जि. पुणे.
१२.	प्रदीप गोडसे	सहशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा वेल्हे बु., ता. वेल्हे, जि. हिंगोली.
१३.	अभिजीत बंगाळे	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा वरूड बु., ता. जाफ्राबाद, जि. जालना.
१४.	कविता सिंग	प्रमुख	ओवर हिल्स प्री. स्कूल, पुणे.

विषय : कलाशिक्षण

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१.	रविकिरण जाधव	विशेषाधिकारी	बालभारती, पुणे.
२.	डॉ. अश्विन किनारकर	सहशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा, बांद्रा, ता. रामटेक, जि. नागपूर.
३.	पूनम बाळकृष्ण भोपळे	सहशिक्षक	विद्यामंदिर न्यू वाडदे, कोल्हापूर.
४.	मुकूंद मिरगे	सहशिक्षक	स्वा. सावरकर मा. व उच्च मा. विद्यालय, बीड.
५.	शिवाजी हांडे	सहशिक्षक	यशवंत विद्यालय, लातूर.
६.	अनिल मस्के	सहायक शिक्षक	म. ए. सो. मुलांचे विद्यालय, पुणे.
७.	भास्कर मोरे	सहशिक्षक	कै. इंदिराबाई देशमुख कनिष्ठ महाविद्यालय, दणेगाव, ता. देगलूर, जि. नांदेड.
८.	स्वाती अहिरे	सहशिक्षक	श्री. नृसिंह विद्यालय चास, ता. जि. नगर.
९.	प्रगती भावसार	शिक्षणतज्ज्ञ	बाणेर, पुणे.

विषय : कार्यशिक्षण

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१.	तेजस्विनी आळवेकर	वरिष्ठ अधिव्याख्याता	विज्ञान विभाग, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे.
२.	मनिषा यादव	वरिष्ठ अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, भंडारा.
३.	रविकिरण जाधव	विशेषाधिकारी	बालभारती, पुणे.
४.	डॉ. अजयकुमार लोळगे	सेवानिवृत्त विशेषाधिकारी,	बालभारती, पुणे.
५.	नम्रता शेजाळ	अधिव्याख्याता	जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, रत्नागिरी.
६.	प्रकाश पारखे	सहशिक्षक	बहुजन शिक्षण संघाचे सिद्धार्थ विद्यालय, संगमनेर.
७.	विद्याधर म्हात्रे	सेवानिवृत्त कार्यानुभव शिक्षक	मुंबई पब्लिक स्कूल गोशाळा मार्ग, उच्च प्राथ. इंग्रजी शाळा, मुलुंड-पश्चिम, मुंबई-८०
८.	नागसेन भालेराव	मुख्याध्यापक	जि. प. प्राथ. शाळा, पांगडी, ता. जि. गोंदिया.
९.	रिटा सोनवत	विभागप्रमुख	मानव विकास विभाग, एस.एन.डी.टी महिला विद्यापीठ, मुंबई.

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१०	डॉ. तेजस्विनी मस्के	सहायक शिक्षक	सेवासदन कनिष्ठ महाविद्यालय, सोलापूर.
११.	किर्ती देशपांडे	मुख्याध्यापक	ओंकार बालवाडी, छ. संभाजीनगर.
१२.	सुनिता जाधव	मुख्याध्यापक	श्री सरस्वती शिशू विद्यामंदिर कर्वेनगर, पुणे.
१३.	वंदना फडतरे	उपशिक्षक	मृत्युंजय एज्यु. सोसायटी प्राथ. विभाग, सांगवी, पुणे.
१४.	भावना गवळी	प्रशिक्षक	विद्याभारती कोकण प्रांत अंबरनाथ, जि. ठाणे.
१५.	पल्लवी आपटे	संचालक	जिजाऊ शिशूवाटिका, देवरूख, जि. रत्नागिरी.
१६.	लिना तलाठी	शैक्षणिक सल्लागार	न्यू इंग्लिश स्कूल, रमणबाग, पुणे.

विषय : आरोग्य आणि शारीरिक शिक्षण

अ.क्र.	तज्ज्ञ सदस्यांचे नाव	पदनाम	शाळा/कार्यालयाचे नाव
१.	डॉ. संदिप निकम	विशेषाधिकारी	बालभारती, पुणे.
२.	डॉ. स्वप्निल मडके	सहायक प्राध्यापक	शारीरिक शिक्षण विभाग, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.
३.	मुकुल देशपांडे	शारीरिक शिक्षक	श्री नरसिंग विद्यालय, आकोट, जि. अकोला.
४.	बाळासाहेब बोडखे	प्र. मुख्याध्यापक	जि. प. प्राथ. शाळा खातगाव नं. २, ता. करमाळा, जि. सोलापूर.
५.	प्रगती भावसार	शिक्षणतज्ज्ञ	बाणेर, पुणे.
६.	नंदिनी भावे	मुख्याध्यापक	नूतन शिशू मंदिर, गोरगाव, मुंबई.
७.	नीता जाधव	शारीरिक शिक्षण, शिक्षक	बृहन्मुंबई, महानगरपालिका, पंतनगर, मनपा इंग्रजी शाळा)
८.	भाईदास सोमवंशी	प्र. मुख्याध्यापक	जि. प. प्राथ. शाळा, विष्णुनगर, ता. पाचोरा, जि. जळगाव.
९.	ज्योती बेलवले	उपशिक्षक	जि. प. प्राथ. शाळा, दोर्‍याचा पाडा, ता. शहापूर, जि. ठाणे.
१०.	संगीता शिंदे	उपशिक्षक	पुणे मनपा, मुलांची शाळा क्र. १५२ बालेवाडी, पुणे.

❑❑❑